מיכאל ווייכערט

זכרונות

ארויסגעגעבן דורכן בוך־קאמיטעט
תל־אביב
1960

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

בוך־קאמיטעט ארויסצוגעבן
די שריפטן פון מיכאל ווייכערט:

רחל אויערבאַך, ד"ר שלמה ביקל, ד"ר א. זוסמאַן,
מ. חלמיש, א. ש. יורים, דניאל לייבל, פראַפ. דב סדן,
מ. צאַנין, ג. קרעסל, מלך ראַוויטש, יעקב שטערנבערג.

Michael Weichert
MEMOIRS

הילע געצייכנט דורך ארטור קאַלניק

הויפט־פאַרקויף:
פאַרלאַג „מנורה", תל־אביב, רח' זנגביל 24
„MENORA", Publishing Hause, Tel-Aviv, Sangvill str., Israel

©

נדפס בישראל
Printed in Israel 1960

דפוס „אורלי", יסוד־המעלה 27, ת"א, טל. 32062

ערשטער באנד

גאליציע, ווין, בערלין

1890 - 1918

טאטע־מאמע
א נר תמיד

בערישׂ וויכערט, געב. 1856 — געשט. כ״א בשבט תרצ״א (1931)

שרה וויכערט, געב. 1865 — געשט. ערב פסח תרצ״א

„הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו״.

אינהאַלט

זייט

ד ב סדן: יידיש טעאַטער — אַ גורל 7
1. פּדאַיעץ 11
2. דער מאַמעס צד 18
3. קינדער־יאָרן 26
4. מיטלשולן 35
5. לערער און שילער 41
6. יידישער לעבנשטייגער א. 52
7. משפּחה־לעבן 59
8. יידישער לעבנשטייגער ב. 66
9. רעליגיעז לעבן 72
10. יומטובים א. 78
11. יומטובים ב. 86
12. סטאַניסלאַוו 92
13. פּאַליטיש און געזעלשאַפּטלעך לעבן . . . 97
14. דאָס עקאָנאָמישע לעבן 108
15 מיין רעליגיעזער איבערבראָך . . . 112
16. דעם טאַטנס מערכה בעסערט זיך . . . 117
17. מיין דראַנג צו טעטיקייט 123
18. ערשטע טעאַטראַלע טריט 127
19. אַמאַטאָרישע פּאָרשטעלונגען 134
20. קראָנקייט און קוראַציע 140
21. דאָס סעקסועלע לעבן 143
22. מאַטורע 149
23. טשערנאָוויצער שפּראַך קאָנפערענץ . . . 156
24. „קולטור־טרעגער" אין סטאַניסלאַוו . . . 161
25. יידיש לעבן אין גאַליציע 173
26. מיין לעקטור 183
27. לעמבעריקער אוניווערזיטעט 189
28. טעאַטראַלע לער 199
29. ווינער טעאַטער 208
30. ווינער אוניווערזיטעט 219
31. אַנטיסעמיטיזם אין ווין 229
32. יידיש לעבן אין ווין 238
33. ערב און בעת דער וועלט־מלחמה . . . 249
34. ביי מאַקס ריינהאַרדט 260
35. טעאַטער ווי אַן אונטערנעמונג . . . 273
36. דאָס מלחמה־לעבן אין בערלין . . . 282

רשימה פון אילוסטראַציעס

מיכאל וויכערט 5
בעריש וויכערט 115
שרה וויכערט 129
מיכאל וויכערט ווי אַ שילער 145
אַרטור קאָלניק 151
דוד יאַקובאָוויטש 153
מאַקס ריינהאַרדט 263
פריץ מרדכי קויפמאַן 285
פּראָפ. מאַקס הערמאַן 295

יידיש טעאַטער — אַ גורל

א

כאָטש דאָס יידישע גאַליציע בכלל, און דאָס יידישע מזרח־גאַליציע בפרט, האָט נאָך אויפן שוועל פון זיין סאַמע אָנהויב פאַרמאָגט יענע אייגענע באַווּסט־זיניקייט, וועלכע לייכט אַרויס פון מעמואַריסטישן אָפּשפּיגל — און אַ ראיה די זכרונות פון ר׳ בער בלומענטאַל (באָלעכאָווער) — ווערט די דאָזיקע פּראָווינץ נישט פאַררעכנט אונטער דער רייכסטער אין דעם סאָרט ליטעראַטור. אוודאי, מען זאָל ערלעך צוזאַמענשטעלן דעם זכרונות־מאַטעריאַל, אָנגעהויבן פון ד״ר עהרליכס דייטש־געשריבענע ביז זעליג לויטערבאַכס, קאַרפל ליפּעס, שמעון בערנפעלדס, ישראל טעלערס אָדער ישראל בריסטיגערס העברעיש געשריבענע אין צייט־שריפטן צעוואַרפענע אויטאָביאָגראַפיעס ביז אויף די גרעסערע מעמואַר־ביכער סיי העברעישע — אי פון פיינעם ראַפּינירט־דערציילעריש סאָרט ווי ר׳ בנימין, אי פון פּשוטן מער נאַיוו־שמועסנדיקן סאָרט ווי אשר פֿורך, סיי יידישע — ווי, אַ שטייגער, די ביכער פון יוסף מאַרגאָשעס, גרשם באָדער אָדער יוסף טענענבוים וכדומה, וועט זיך אַרויסשטעלן, אַז ס׳איז אַ גרעסערער ממש, ווי עס דאָכט זיך אויבנאַפּיק אויס. אָבער דווקא אַ סטריקטער ביבליאָגראַפישער איבערקוק און דורכקוק וועט בולט מאַכן אַ מאַנקאָ, וועלכער ווערט איצט מיט די זכרונות פון ד״ר מ י כ א ל ו י י כ ע ר ט אויסגעגליכן. דען חוץ דער עצם וועדטיקייט פון דער אויטאָביאָגראַפיע, וואָס איר ערשטער טייל ליגט פאַר אונדז — אַן אינהאַלט־לעך שטרענג פאַרענטפערלעכער און סטיליסטיש פערלדיק קלאָרער דאָקומענט פון אַ באַווּסט שאַפּעריש לעבן פון אַ יידישן יחיד — איז עס אָן עדות פון אָן הויכן אינטערעס און אַ טיפער איבערגעבנקייט פאַרן אויפבוי און אַנטוויקל פון אַ באַזונדערן צווייג פון אונדזער שאַפּערישקייט, וואָס האָט אפילו וואָרצלען אין די פריערדיקע דורות, אָבער איז זיך ערשט פאַנאַנדערגעוואַקסן צו אָן אמתער קינסטלעריישער וועלטקייט אין אונדזערע צייטן: דאָס יידישע טעאַטער. גאַליציע, וואָס האָט דאָס יידישע טעאַטער געזען אין זיינע ווינדעלעך — אָנגעהויבן פון בערל בראָדערס קליינע סצענקעלעך און פאַרענדיקט מיט גאָלדפאַדנס מעלא־דראַמאַטישע שפּילן — איז כמעט דאָס וויגל פון אינטערעס פאַרן גורל און גאַנג פון דעם יידישן טעאַטער מצד יחידים, וואָס האָבן זיך געציילט צו דער אינטע־ליגענטער עליטע. אויב מען מעג זיך, לשם אילוסטראַציע, באַנוצן מיט אַ פאָר לויזע פאַקטן וואָלט איך, אַ שטייגער, דערמאָנט ביידע אַרויסגעבערס פון מענדל לעפּינס איבערזעץ פונעם רמב״ם׳ס „מורה נבוכים״ — ר׳ ישעיה מאיר פינקעל־שטיין און ר׳ עוזר ראָטענבערג, כדי אונטערצושטרייכן, אַז דער ערשטער האָט געשריבן יידיש־קאָמעדיעס און טעקסטן פאַר די בראָדער זינגערס און דער צווייטער איז געווען אַ מצענאַט פון וועלוול זבאַרזשער; אָבער נאָכמער וואָלט

איך גערעטן נאָכצולייענען אין די זכרונות פון יהושע טהאָן, מרדכי עהרענפריי־ז (אגב, נאָך יינגלווייז האָט ער געגעבן אַ קלאַרע, כמעט יידישיסטישע, דעפיניציע), מרדכי זאב ברוידא ביז נ. ה. טור־סיני (טאָרטשינער), כדי צו ווייזן ווי ווייט יידיש טעאַטער איז געווען איינגעבאַקן אין האַרצן פון דער דעמאָלט יונגער יידיש־נאַציאָנאַלער אינטעליגענץ. ווער ס׳וועט נאָכזוכן אין דער פיר־ און בעיקר דריי־שפּראָכיקער גאַליציש־יידישער פּעריאָדיק פונעם סוף פון יענעם און אָנהויב פונעם איצטיקן יאָרהונדערט, וועט קענען צונויפזאַמלען אַ שפּאָר ביסל מאָטעריאַל איבערן יידישן טעאַטער, און וועט דערפון אָפּלערנען, אַז די ליבשאַפט צו ד ע ר יידיש־קרעאַטיווער אינסטיטוציע האָט געאָטעמט מיט אַן אמתן אינטערעס זי צו דער־הויבן, זי זאָל פּרווון האַלטן שריט מיט אונדזער ליטעראַטור, וואָס האָט דעמאָלט, אין אירע ביידע שפּראַכן, דערלעבט אַ וווּנדערלעכן אויפבלי; און זי זאָל קענען דערגרייכן יענע מדרגה, וועלכע עס האָט געפּאַדערט דער יידישער אָרום, וואָס זיין אויפגעוועקטקייט האָט אין זיך געטראָגן עפּעס פון אַ רענעסאַנס.

ב

אָבער פון ליבשאַפט ביז מסירת נפש איז אַ ווייטער מהלך. אמת, טייל האָבן, אויף דעם לאַנגן וועג דורכגעשפּאַנט אַ לייטישע פּאָר סטאַציעס — יעדעס בלאָט, און כמעט יעדע פּעריאָדישע שריפט, האָט געדרוקט איבער און אָרום יידישן טעאַטער און יידישער דראַמע; אוּן געציילטע שרייבער האָבן זיך געלאָזט ווייטער און אַפילו טיפער — געגוג צו דערמאָנען ד״ר מאיר בינענשטאָק און בפרט ד״ר יצחק שיפער, וועלכער האָט זיך א נעם געטון צו א פּאָרשטעריש שפּאַציר אין דעם נעכטן און אייערנעכטן פון יידיש־טעאַטער; אָבער פון אַן עקסטער פּאַרקויכעטקייט און באַהאַוונטער פּארקאָכטקייט לאָזט זיך, אין תחום פון יונג־גאַליציע, רעדן בלויז איבער צוויי — ד״ר צבי ביקעלס־שפּיצער, וועלכער איז פרי פּאָרשניטן געוואָרן, וייבדל לחיים טובים וארוכים ד״ר מיכאל ווייכערט, וואָס טרעט איצט איבער די שוועל פון זיין זיבעציקסטן לעבנסיאָר און איז מיט אַ קאָרגע צוויי יאָר צוריק איבערגעטרעטן די שוועל פון זיין פופציקסטן שאַפנסיאָר.

דאָס הייסט, איבער אַ קיילעכדיקן יובל־צייט איז מיכאל ווייכערט אַקטיוו און פּראָדוקטיוו בעיקר אין דראַמאַטישן און טעאַטראַלישן תחום פון דער יידישער קולטור, און עס איז ממש צו שטוינען, וויאַזוי די דאָזיקע אויפטוען זענען אַרויס־געווואַקסן פון אַ באַווּסטער ציל־דערקענטעניש און אַ באַווּסטן ציל־צוגרייט, ווילכער האָט זיך שוין אויסגעצייטיקט אין זיינע יינגסטע יאָרן. דער באַנד וואָס ליגט פּאָר אונדז, דערציילט אונדז טאַקע דעריבער — מיר גייען אַרויס פון זיין גאַליציש פּאַדאָליש געבוירנשטעטל פידהייץ, דערקענען די משפחה, לעבן איבער די ערשטע קינדערשע יאָרן, טראָגן זיך אַריבער אין אַ גרעסערער שטאָט אַריין, סטאַניסלאָוו, לערנען שוין אין אַ מין מאָדערניזירט חדר, קנעלן נאָך תנ״ך אָבער שוין נישט קיין גמרא, גייען דורך אַ פּאַלקשול, וווּ מיר זענען אַפילו נישט קיין האַלבער מנין יידישע קינדער, שפּעטער אַ פּוילישע גימנאַזיע און מיר זענען גרייט, צו וואָס דער רוב יידישע סטודענטן אין יענער צייט גרייט זיך — צום טיטל פּאַניע קאַנסילאָשו, אויב מען שטודירט מעדיצין; צום טיטל פּאַניע מעצע־נאָסיע, אויב מען שטודירט יורי. אמת, מען האָט אַביסל געציונגיסטלט, אַפילו געשנאַפּט עפּעס העברעיש, אָבער מען ווייס שוין, וואָס עס ווערט דערפון נאָכדעם

ווי מען האָט זיך געעפנט אַ קאַנצלי. אידעאָלאָגיש און פּראַגראַמאַטיש האָט מען טאַקע די אַסימילאַציע, בפרט די שפּראַכלעכע, ארויסגעוואָרפן דורך דער טיר, אָבער פּראַקטיש און פאַקטיש קריכט זי אַריין דורכן פענצטער און באַהערשט די שטוב און באגלייט ארויס אין גאס אריין. אויף דער ממילא־אסימילאציע, ווערט איז מסוכנער פון דער אידעאָלאָגישער און פּראַגראַמאַטישער, האָט שוין אָנגעוויזן שלמה שילער. די ערנסטע עלעמענטן פון דער שטודירנדיקער יוגנט האָבן נישט בלויז דעם סוד־פּאַר־גאַנץ־בראָד, נאָר אויך דעם אַ סך טיפערן סוד פּאַרשטאַנען — דאָס איז קודם כל אַן עטישער פּאַסטולאַט פּאַר יעדן יחיד, וואָס מיינט ערנסט צו זיין אַן אינטעגראַלער, ממשדיקער טייל פון יידישן כלל, און ער איז עס אין דער ראָם פון דעם מאָדערנעם יידישן באַגעם, ווי זיין טאַטע־מאַמע און זיידע־באָבע זענען עס געווען אין דער וועלט פון דער מסורה. נישט אומזיסט ברענגט אונדזער בעל־זכרונות אויסשפּלעכע קאַפּיטלען איבער דעם יידישן שטייגער־לעבן. מיר לערנען דערפון אָפּ, אַז די יסודות פון מסורה־לעבן האָבן זיך, ביז אין די קלענסטע פּרטים, דערהאַלטן און זיי זענען דאָס די אַטמאָספּער, פון וועלכער ער איז אויסגעוואקסן, די גרויסע גאנצקייט, וועלכע מוז אויך, ביי די פּאַראַנדערשטע באַגריפן, ווי אַ גאַנצקייט דערהאַלטן ווערן, און דערהאַלטן לאָזט זי זיך דורך דער אמתער געטרייַשאַפט פון יחיד צום כלל.

ג

פּאַראַן אין דעם באַגד זכרונות צדדים וואָס לאָזן זיך אָפּפרעגן. מיר, למשל, וועלן זיך שווער לאָזן איבערצייגן, אַז דער שאַרפּער באַצי צו חסידות, וואָס פילט זיך כמעט ביי אַ יעדן צוזאַמענטרעף מיט חסידים, לאָזט זיך טאַקע דערקלערן פון די ביטערע דערפאַרונגען וואָס דער בעל זכרונות האָט געהאַט מיט זיי. מיר וואָלטן צו אַ טיפערן דערקלער פּאַרבעטן נישט בלויז דעם פון אים געשמאַק אַקצענטירטן מתנגדישן אָפּשטאַם זיינעם, נאָר אויך אַ רודימענט פון מיליטאַנ־טישן משכיליזם אַלאַ פּערל. און ס׳איז אַ שאָד, וואָס ער האָט זיך נישט אַרויס־באַפּרייט פון אַ צוטייל דומפּער גערייצטער אָוועַרסיע צו אַ קלאַרער מענטאַלער קעג־נערשאַפט. דעסגלייכן וועלן מיר זיך שווער לאָזן איבערצייגן, אַז די כמעט תמיד אָפּוואַרפּעריש קריטישע אַרויסזאָגן איבער ציוניסטן לאָזן זיך טאַקע דערקלערן בלויז פון די אַנטוישנדיקע דערפאַרונגען פונעם בעל־הזכרונות, וואָס האָט נישט געוואָלט שלום מאכן מיט זייער אחד־בפּראַגראם ואחד־בפּראַקטיק. אדרבה, עס קומט אונדז פּאָר, אַז די נעגאַטיוויע געפֿיל־אַליזאַציע פון ציוניסטן שפּייזט זיך אויך פון אַ פּרינציפּיעלן אָפּוועג פונעם ציוניזם, און ס׳איז אַ שאָד וואָס די זכרונות פּאַרמאָגן אויף דעם פונקט נישט די נויטיקע קלאַרקייט, אין וועלכער דער מחבר איז, בדרך־כלל, אַ מאדים, אָבער דער אמת איז, אַז פונקט ווי די חסידים זענען געווארן דער גרעסטער שטער פּאַר חסידות, אַזוי זענען ציוניסטן געוואָרן דער גרעסטער שטער פון ציוניזם. וועט עס האָט נענטער געקענט דעם דורכשניטלעכן טיפּ אינטעליגענטן, בפרט דיפּלאָמירטן, ציוניסט, האָט עס טאָג־טעגלעך געקענט באַשטעטיקן, און די מרידה אָקעגן דעם קאָנוועניאָנעלן ליגן פון דעם טאָפּל־לעבן — נאַציאָנאַל להלכה און אַסימילאַטאָריש למעשה — איז דאָך געווען דער תוך פון דער ציוניסטישער, חלוצישׂ־באַטאָנטער יוגנט־באַוועגונג. דאָס אלץ דארף מען נעמען אין באטראכט, לייענענדיק דעם באַגד זכרונות,

אין וועלכן ס׳וועט דערציילט, ווי אַזוי מיכאל ווייכערט איז געוואָרן וואָס ער איז געוואָרן. די ירושה פון דער היים, פון דער משפחה, פון דער גאַס, די ירושה פון דורות, האָט זיך אים בעיקר קאָנצענטרירט אין דער שפראַך, וואָס האָט די גרויסע נחלה איינגעזאַפּט, און אין דער יינגערער ליטעראַטור, וואָס איז אין איר געשאַפן געוואָרן. די קאָנצענטראַציע איז נאָך פאַרשטאַרקט געוואָרן מכוח דער צוגעבונדנקייט צו דער יידישער קולטור־באַוועגונג — דער גרויסער רושם פון דער טשערנאָוויצער שפראַך־קאָנפערענץ — און דער אָפּגעבונדנקייט, אָדער לפחות דעסאינטערעסמענט, צו דער העברעישער קולטור־באַוועגונג. דאָס אַלץ האָט מיטגעהאָלפן, אַז אין איינגעבוירענע נטיה צו דער געשטאַלט־קונסט, צו דראַמע און טעאַטער, זאָל פאַר אים און זיינע אויפטוען ווערן אַ געבענטשטער גורל. ווי אַזוי ער שפרייזט שריט ביי שריט, איבערוועלטנדיק נישט בלויז שווע־ריקייטן נאָר אויך לאָקונגען, איז אַ דראַמע פאַר זיך. מיר זעען בחוש ווי אַ מענטש גרייט זיך בכיוון און מיט התמדה צו זיין מיסיע. שוועריקייטן — די אָרעמע פאַרהאָרעוועטע היים וואָס האָט מורא פאַר אַזאַ מין אַוואַנטורע, ווי פאַרבינדן זיך לייב־און־לעבן מיטן ברעטל; לאָקונגען — דער קאָפּ פאַרדרייט זיך ממש, אַז מען דערמאנט זיך, און דער מחבר העלפט אונדז טאַקע דערצו, וואָס פאַר אַ קאַריערעס ס׳זענען נאָך געווען אָפן פאַר אַ פעיקן יוריסט, שרייבער, דראַמאַטורג, רעזשיסער אין אַ ווין אָדער בערלין. איז טאקע די שפאנונג פון דער דראמע — וויאזוי דער פידהייצער יונגערמאַן, וואָס האָט נאָך גימנאַזיע און אוניווערזיטעט און יורידישן דאָקטאָר־טיטל, געקנעלט אין דראַמאַטישע שולן, מיט עקשנות זיך אַריינגעאַרבעט אין הלכות אָטעמען און דיקציע, געלערנט אַלץ וואָס קען אים דינען, ביז ער איז אָנגעקומען צו ריינהאַרדט און זיך דערגרונטעווועט צו די יסודות און סודות פון הויכקינסטלעריש טעאַטער, און וויאַזוי דאָס יידישע טעאַטער האָט אַרויסגעקוקט נאָך אַזאַ פאַרשוין און געזוכט דעם וועג צו אים. און דער קלימאַקס פון דער דראַמע איז ווי זיי האָבן זיך, אין די טעג פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, געפונען אין צוג וואָס האָט אונדזער מחבר געפירט פון בערלין קיין וואַרשע.

מיר וואַרטן מיט אומגעדולד אויף די קומענדיקע בענד. ב א מ ת.

ד ב סדן

ירושלים, יום העצמאות, תש״ך.

1.

פּדאַיצע

פּדאַיצער קאַטשקעמאַכערס — דער יחוס פון שטעטל — די אַלטשטאַט — דעם זיידנס הייזל און שטאַל — דער זיידע אַליין — זיין וויזיט ביים דאַקטאַר — די באבע — זייער משפחה — מיינע געשוועסטערקינדער הערשל און יאַנקל — דער פּעטער שמחה נתן ווילנער.

פּדאַיצע איז געווען אַ שטעטל אין גאַליציש־פּאָדאָליע. געהייסן האָט עס אויף פּויליש פּאָדהאַיצע און אויף אוקראַיניש — אוקראַיניש פלעגן גאַליצישע יידן רופן „רוסיש" אָדער „גוישׁ" — פידהאַיצע. נאָר אַזוי ווי פּאָדאָליער יידן פלעגן נישט אַרויסרעדן קיין „ה" — „האָבער", איז געווען ביי זיי „אָבער", און „הערשל" האָט געהייסן „ערשל" — איז פון פּאָדהאַיצע געווארן פּדאַיצע.

ווי אַלע אנדערע שטעט, האָט אויך פּדאַיצע געהאַט א צונאָמען. לעמ־בערגער פּופּקעס, סטאַניסלאָווער פּרעסערס, פּדאיצער קאטשקעמאכערס. פּאר וואָס עפּעס קאַטשקעמאכערס? דערציילט מען אַזאַ מעשה:

אויף א יאַריד איז געשטאנען אַ פּויער — אויף גאַליציש־יידיש האָט אַ פּויער געהייסן פּשוט אַ גוי — מיט אַ קעלבל. גייט צו צו אים אַ יידּ, טוט אַ טאַפּ דאָס קעלבל און פרעגט:

— מה יקר? וויפל ווילסטו פאַר דער קאַטשקע?

— כ׳האָב נישט קיין קאַטשקע, כ׳פאַרקויף ס׳קעלבל — ענטפערט דער גוי.

— אַ קעלבל? ווו האָסטו אַ קעלבל? — מאַכט זיך תמעוואַטע דער ייד — כ׳מיין אָט די קאַטשקע.

שטעלט אָן דער גוי אויף אים אַ פּאָר אויגן.

— וואָס פּאַר אַ קאַטשע? זעסטאָך, אַז ס׳איז אַ קעלבל. ביסט בלינד צי וואָס?

— גיי שוין, גיי. אַ קאַטשקע איז ביי אים גאָר אַ קעלבל.

בייטלט אויס דער גוי אַלע וויסטע חלומות צו זיין קאָפּ, צו זיינע הענט און פיס, צו זיין לייב און לעבן. אָבער דער ייד האַלט זיך שטאָל און אייזן ביי זיינעם.

— שאַ, ווייסטו גאָר וואָס? צו וואָס זיך קריגן? לאָמיר פרעגן ביי מענטשן. האָט מען צוגערופן אַנדערע יידן און זיי האָבן געפסקנט פּה אחד, אַז ס׳איז טאַקע אַ קאַטשקע. דער ייד האָט איינגעהאַנדלט אַ ווילדע מציאה: געקויפט אַ קעלבל און באַצאָלט פאר א קאטשקע. פון דעמאָלט אָן האָבן פּדאַיצער יידן אַ צונאָמען: קאַטשקעמאַכערס.

האָט זיך אַ ייד ערגעץ אין אַ שטאָט צעקריגט מיט אַ פּדאַיצער, האָט ער אים באלד אַריינגעזאָגט: פּדאַיצער קאטשקעמאַכער! אָדער ער האָט אים דער־מאָנט, אַז ער שטאמט פון אַ שטעטל, וואָס הייבט זיך אָן מיט אַ „פּ״ און לאָזט זיך אויס מיט אַ „ץ״. שווער געווען אין גאַליציע צו זיין אַ פּדאַיצער.

אין פוילנס געשיכטע האָט זיך פּדאַיצע געגרויסט מיטן יחוס, וואָס ציט זיך נאָך פון אָנהייב זעכצנטן יאָרהונדערט. שפּעטער, אין יאָר 1663, האָט דאָ פאַרבראכט עטלעכע טעג דער פוילישער מלך יאָן קאזשימיעזש, ווארטנדיק אויף זיינע חיילות, וואָס ער האָט געפירט אויף אוקראַינע. אין פיר יאָר אַרום האָט אַ חייל פון 80.000 טאָטערן און 24.000 קאָזאקן באלאגערט אין פּדאַיצע צוויי וואָכן דעם מלך יאָן סאָביעסקי מיט 12.000 פּאָלאַקן און אַדאַנק דעם ווידערשטאַנד האָט דער סולטאַן געמוזט שליסן שלום מיט פוילן. אין 1675־טן יאָר האָט דער סולטאַן חרוב געמאַכט די שטאָט און פאַרשלעפט די באַפעלקערונג. אין יאָר 1698 האָט דער קרוין־העטמאַן פעליקס פּאָטאָצקי אָפּגעשלאָגן דאָ דעם אָנגריף פון 40.000 טאָטערן, וואָס האָבן אים גערודפט ביז קיין פּדאַיצע.

דאָס אַלץ האָבן פּדאַיצער יידן נישט געוווסט. און אויב זיי האָבן עס אַמאָל יאָ געווווסט, האָבן זיי עס שוין לאַנג פאַרגעסן. סוף ניינצנטן יאָרהונדערט האָט פּדאַיצע געהאַט אַן עסטרייכישע „בעצירקסהויפּטמאַנשאַפט״ — אויף פּויליש: „סטאַראָסטווע״. געווען איז דאָס שטעטל אַ ריינס און ציכטיקס, מיט אַ גרויסן פּירעקיקן ברוקירטן פּלאַץ אין דער מיט — גערופן האָבן אים יידן: דער מאַרק. פון דאַנען האָבן זיך געצויגן אין ביידע זייטן ברייטע שטראָזן, איינער צום שיי־נעם רוימיש־קאַטולישן קאָשטשאָל, דער צווייטער צו דער רחבותדיקער גרי־כיש־קאַטולישער צערקווע — ביי יידן האָבן ביידע געהייסן „קלויסטער״, דער „פּולישער״ און „גויאישער״.

אין מאַרק זענען די הייזער געווען איינשטאָקיקע, טיילווייז מיט באַלקאָנען. וואָס ווייטער פון מאַרק, זענען שטאָקיקע הייזער געוואָרן אַלץ זעלטענער און די פאַרטער־הייזלעך האָבן ס׳רוב געהאַט נאָר גערטנדלעך, פון פאָרנט מיט בלומען און פון הינטן מיט גרינווארג און אויבסט.

אין איינעם פון אָט די הייזלעך אויפן וועג, וואָס האָט געפירט פון גויאישן קלויסטער איבער אַ בריק, גלייך קיין בערזשאַן — אויף פּויליש: „בזשעזשאַני — און לינקס צו די „קלאָמבעס״, וווּ בחורים מיט מיידלעך פלעגן שבת גיין שפּאַצירן,

איז געזעסן מיין זיידע פון טאַטנס צד, ר׳ יאָסיע. יענעם טייל שטאָט האָט מען געפרופן אלטשטאָט און ער איז — ווייזט אויס — געווען תחילת א באזונדערע גמינע — אויף גאַליציש־יידיש: געמיינדע, — אויב מען האָט די קינדער, גע־בוירענע אויף דעם דאָזיקן שטח, פאַרשריבן אין די מעטריקעס ווי געבוירענע אין „סטאַרע מיאַסטאָ".

הינטערן הייזל האָט דער זיידע געהאַט א היפשן גאָרטן מיט עפל, באַרן, וויינשל, אַגרעס, ווינפערלעך, קוקורודזעס, פאַסאָליעס, אַרבעס, אוגערקעס — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: איערקעס, קרויט, בוראַקעס — אויף גאַליציש־יידיש: בערקעס — אזן שאר ירקות, אַחוץ דעם אַ שטיק פעלד, וואָס ער פלעג אַליין אָקערן, פאַרזייען און שניידן. נעבן הייזל, וואָס האָט זיך מיט די יאָרן אַלץ טיפער אַראָפגעלאָזט צו דער ערד, האָט ער אויפגעשטעלט אַ הויכע, געמויערטע שטאַל, וואָס ער פלעגט פאַרדינגען יעדעס יאָר אויף אַ געוויסער צייט דעם „עראר" — אויף עסטרייכיש האָט קאזנא געהייסן „עראר" — פאַר קייזערלעך־קעניגלעכע אָגערס, צו וועלכע מען האָט געבראַכט די שקאַפעס פון שטאָט. הינטער דער שטאַל איז געווען אַ גערוימער פלאַץ, ארומגעצוימט מיט אַ הויכן פאַרקאַן און אויסגע־שיט מיט שטיינדלעך, ווו די פערדישע פאָרלעך פלעגן זיך באַגעגענען.

געווען איז דער זיידע אַ הויכער ייד, מיט אַ גלייכער פלייצע, אַן אָפגע־ברענט פנים פון דער זון און אַ לאַנגער בלאָנד־רויטלעכער בארד. ער האָט זיך שטאַרק אויסגעטיילט פון אַנדערע פדאיצער יידן. צום בעסטן האָט מען דאָס געזען אין בית־מדרש. יינגלווייז פלעג איך אויף די וואַקאַציעס פאָרן קיין פדאַיעץ, און דער זיידע האָט מיך יעדן שבת מיטגענומען צום דאָוונען און תשעה־באב צו די קינות. ביים דאָוונען האָט ער זיך נישט געשאָקלט, נישט געקרעכצט און געאָכצט, נישט געמאַכט מיט די הענט. געשטאַנען גלייך און מיט אַ קלאָרער, שאַרפער עברי געראַדט צום בורא עולם. תשעה־באב איז ער, ווי אַלע מתפללים, געזעסן אין זאָקן אויף אַן איבערגעקערטן שטענדער, אָבער זיין „איכה ישבה" איז נישט גע־ווען אַנגעזאָפט מיט טרערן און געוויין. האַרט און בייזלעך האָט ער זיך אויסגע־טענהט מיטן רבונו של עולם, הלמאי ער האָט חרוב געמאַכט זיין בית המקדש און פאַרטריבן זיינע יידן אין גלות.

מיט די פני פון שטעטל איז דער זיידע נישט געווען שווה בשווה. ער האָט נישט געקאָנט פאַרליידן קיין עוולות און זיך נישט געלאָזט איינגעמען מיט זיסע רייד־עלעך, וועו ער האָט זיך איינגעשטעלט פאַר אנדערע. פאַר זיך האָט ער קיינ־מאָל גאָרנישט נישט געבעטן. האָט ער נישט געציטערט פאַר קהל און נישט גע־שאַרט זיך צו קהלהשע קאָכלעפל. געהאַט אן אייגענעם קוק אויף וועלט און מענטש און פריי אַרויסגעזאָגט, וואָס ער האָט געטראַכט. מער פון אַלץ האָט ער ליב געהאט ציכטיקייט און אָרדענונג. אומעטום: אין דער הלבשה, אין שטוב, אין

גאָרטן, אין פעלד, אין די באַציונגען פון מענטש צו מענטש, פון כלל צו יחיד. גאָרנישט קיין יידישלעכע מידה.

דאָס גאַנצע לעבן האָט זיך דער זיידע געהאַלטן גלייך ווי א ווירע, נישט געווויסט פון קיין קרענק און נישט פון קיין דאָקטאָר. וועג ער איז אַלט געווען אַן ערך 75 יאָר, איז ער זומערצייט געקומען צו אונדז צו־גאַסט. די מאַמע האָט דעמאָלט געהאַט אָפּגעדונגען אויף אַ פּאָר זומער־וואָכן א שטוב ביי אונדזערס אַ קרוב אין דאָרף מיקוליטשין, וואָס איז געלעגן אין די בעסקידן־בערג, צוויי שעה מיט דער באַן פון סטאַניסלאָוו, ווו מיר האָבן געווווינט. אין שכנותדיקן דאָרף יאַמנע פלעג פאַרברענגען יעדן זומער דער באַרימטער לעמבעריקער אינטערניסט פּראָפעסאָר גלוזינסקי, וואָס יידן האָבן געהאַלטן פון אים עולם ומלואו, און פלעגן עולה רגל זיין צו אים פון גאַנצן לאַנד. האָבן טאַטע־מאַמע געבעטן דעם זיידן, ער זאָל זיך אַריינכאַפּן צום פּראָפעסאָר און זיך לאָזן דורך אים „אונטערזוכן" — ווי מען האָט געזאָגט אין גאַליציע. ס׳האָט זיי אָפּגעקאָסט געלונג געזונט, ביז זיי האָבן דאָס געפּועלט ביי אים.

דער פּראָפעסאָר האָט דעם זיידן באַטאַפּט, באקלאפט און אָנגעהויבן אויס־צופרעגן:

— איר טרינקט?

— חלילה, — ענטפערט דער זיידע.

— המ... — שמייכלט דער פּראָפעסאָר — איז אפשר וואָלט איר מיר באַ־שריבן, ווי אַזוי איר פירט זיך יעדן טאָג?

— אויפגעשטאַנען גאַנץ פרי, גיי איך אין פעלד אַדער אין גאָרטן. — צו־ריקגעקומען פון דער אַרבעט, דאַוון איך אָפּ און עס אָנבייסן...

— און פאַרן אָנבייסן נעמט איר עפּעס אין מויל אַריין?

— אַ לעק משקה.

— ווי גרויס איז דער לעק?

דער זיידע ווייזט אָן מיט דער האַנט כמעט אַ האַלב טיי־גלאָז.

— און וואָס טרינקט איר? בראָנפן?

— ע... אָקעוויט.

— און וועג נעמט איר דאָס צווייטע מאָל אַ לעק?

— פאַרן וואַרעמעס.

— ווידער אָקעוויט?

— ניין, געווינלעך רום.

— און פאַר דער וועטשערע?

— מאַך איך ווידער אַ שהכול.

— ווי לאַנג זענט איר זיך אַזוי נוהג?

— זינט איך בין באַלעבאָס פּאַר זיך.

— איר האָט דאָך געזאָגט, אַז איר טרינקט נישט?

— דאָס הייסט טרינקען?

דער פּראָפעסאָר האָט זיך פּאנאנדערגעלאכט. דער זיידע האָט זיך צעביי־זערט:

— איר האַלט מיך פּאַר אַ שיכור, הער פּראָפעסאָר?

— גאָט באַהיט, אָבער יעדן טאָג טרינקען דריי מאָל ריינעם אָקעוויט, רום צי אפילו בראָנפן איז ערגער ווי אָנשיכורן זיך פון מאָל צו מאָל. איר וועט מוזן אַוועקשטעלן דאָס גלעזל.

דער זיידע האָט שפּעטער געהאַט שטאַרק פּאַראיבל אויף אונדז, וואָס מען האָט אים — ווי ער האָט געזאָגט — אַריינגענארט אין זאק אַריין, און דער דאָק־טאָר האָט אים אינגערעדט אַ קרענק. א פּאָר חדשים שפּעטער איז ער געשטאָרבן.

אין היפּך צום זיידן איז די באָבע — רחל האָט זי געהייסן — געווען אַ נידעריקע, אָבער פעסטע יידענע און זייער אַ רירעוודיקע. נישט איין מינוט האָט זי געקאָנט אײַנשטיין אויף אַן אָרט. שטענדיק פּאַרטון, פּאַרנומען: אין שטוב, אין קיך, אין גאָרטן. זי איז געווען אַ גרויסע בריה, די אַרבעט האָט איר ממש געברענט אונטער די הענט, אין יעדן ווינקעלע האָט געפּעכלט. זי איז געווען זייער אַ קלוגע, פריינטלעך צו מענטשן, האָט ליב געהאַט אַ וויץ און זיך נישט געגעבן קיין ביס אין צונג, וועו זי האָט באַדאַרפט אריינזאָגן עמעצן אַ האַרב וואָרט. מער נישט, געטון האָט זי עס אויף אַ גוטמוטיקן אופן און מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן. קיינמאָל האָב איך נישט געזען, זי זאָל זיך בייזערן, קיינמאָל נישט געהערט, זי זאָל שרייען. פונדעסטוועגן האָט זי פעסט געהאַלטן אין האַנט די גאַנצע באַלע־באַטישקייט, געוועלטיקט איבערן מאַן, זין און טעכטער, שנורן, איידעמט און אייניקלעך, און יעדער האָט זי ליב געהאַט.

פּינף אויסגעבענע קינדער האָט געהאַט דער זיידע, דריי זין און צוויי טעכטער. דער עלטסטער זון, ראובן, איז — וועו איך בין נאָך אַ קינד געווען — אוועק מיט זיין בני־בית קיין אַמעריקע. ער איז דעמאָלט געווען אַ בן שישים און האָט זיך געקלאָגט אין ערשטן בריוו, אַז אויף די אַלטע טעג האָט ער געמוזט אַריבערפּאָקלען זיין זעקל בייגער אין אַ וויטער, פרעמדער מדינה. דער צווייטער זון, עזרא, איז כל ימיו פאַרבליבן אין פּדאַיץ, געזעסן אין אַ שכנותדיק הייזל מיט אַ געראַנדל און מיט גרויס מי און מאַטערניש אַרויסגעבראכט דאָס ביסל חיונה, בעיקר אַדאַנק דער פּלוניתטע זיינער. געהייסן האָט זי ריווע און געווען איז זי אַ פּעסטע און געזונטע יידענע, וואָס האָט געהאַט כוחות מער פון דריי

מאַנצפּאַרשוינען. זי האָט געאַרבעט אין גאָרטן און געטראָגן צו פאַרקויפן פּעק שניט־סחורה צו קונים אַהיים.

זיי האָבן געהאַט צוויי זין און איין טאָכטער. די טאָכטער איז געווען געראָטן אין דער מאַמען, געהאַט אַ מאַנצבילישע גבורה און פייערדיק־רויטע האָר. ווען זי האָט חתונה געהאַט, האָבן זיך די מומעס עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד געשושקעט, געהייסן דעם מאַן עסן שאַרפּע מאַכלים און טרינקען שטאַרקע ווייַנען. פון די זין איז דער עלטערער, הערשל, געווען אַ יודע ספּר און האָט חתונה געהאַט קייַריטין — אַזוי יידן זיי זאָגן אַן אנדער שטעטל אין פּאָדאָליע: ראָהאַטין. ער איז געווען אַ שטילער מענטש, פון זעלטענער גוטסקייט, געהאַט גרויסע, בלויע אויגן און אַ שיינע גאָלד־בלאָנדע באָרד. וועי ס׳האָט אים געזאָגט, האָט אים נישט געקאָסט טון קיין עוולה. בשעת דער וועלט־מלחמה האָט מען אים געזומען צום „לאַנדשטורם״. מען האָט אים, ווי ער איז געשטאַנען און געגאַנגען, אַנגעטון אַ מונדיר, געגעבן אַ ביקס אין האַנט און גהייסן היטן אַ בריק. קיין זעלנער איז ער קיינמאָל נישט געווען און די מיליטעריש׳ע דינים האָט ער נישט געקענט. איז ער בעת דער וואַך איינגעשלאָפן. דער רעגימענט איז געווען אַן אוקראַיניש׳ער, האָט אַ גוי ארויסגעגנבעט ביים שלאָפנדיקן דאָס געווער און אים אונטערגעמסרט. מען האָט אים געשטעלט פאַר א מלחמה־גריכט.

דער זעלנער מיט דער לאַנגער בלאָנדער באָרד און מיט די גרויסע בלויע אויגן, האָט געמאַכט אַ מאָדנע איינדרוק אויף די ריכטער.

— וואָס זינד זי פאָן בערוף? (וואָס זענט איר פון פּראָפעסיע?).

— טאַלמוד־פאָרשער — האָט ער געענטפערט.

דאָס גריכט האָט אים באַפרייט.

הערשל האָט גערן געלערנט פאַר זיך און ליב געהאַט צו לערנען מיט אַנ־דערע. נאָר אַזוי ווי ער איז געווען אַ מטופל מיט קינדער, האָט ער געמוזט פירן אין ריטין אַ שניט־קראָם. שפּע האָט ער געהאַט, אָבער נישט קיין פּרנסה. יעדע פּאָר וואָכן פלעג ער פאָרן קיין לעמבעריק אייגקויפן סחורה. אַ סוחר איז ער געווען אַ קנאפּער, פּונקט ווי דער זיידע און דעם זיידנס אַלע זין. ווען ער האָט זיך אַמאָל געקלאָגט פאַר מיין טאַטן, אז אויף חיונה קלעקט נישט פון דער קראָם, האָט אים דער טאַטע געפרעגט, ווי אַזוי ער באַרעכנט די סחורה ביים פאַרקויף.

— צום מקח, וואָס איך באַצאָל אין לעמבעריק, רעכן איך צו דעם ריוח.

— און דיינע הוצאות הדרך קיין לעמבעריק, דירה־געלט פאַרן געוועלב, כלערליי שטייערן, אָפּצאָלן וכדומה?

— אין דעם האָב איך אינגאַנצן פאַרגעסן.

אַזאַ סוחר איז געווען הערשל, מיין געשווענסטערקינד.

דעם פעטער עזרא׳ס צווייטער זון, יאַנקל, איז יונגערהייט נישט געווען קיין

לייט. ער איז אַוועק קיין אַמעריקע, געווען דאָרטן אויף גרויסע צרות און נאָך אַ פּאָר יאָר האָט ער זיך אומגעקערט, געוואָרן אַ סטאַטעק, חתונה געהאַט און אָנגע־ טון אַ ברייט שטריימל מיט אַ זיידענער זשופיצע. אַזוי ווי ער איז — ווי מען האָט דערציילט — אין אַמעריקע נישט געווען זייער אָפּגעהיט אין הלכות יידישקייט און אַ גרויסער למדן איז ער אויך נישט געווען, האָבן קרובים שטילערהייט גע־ לאָכט פון זיין שטריימל און זשופיצע.

פון די טעכטער האָט דער זיידע די עלטערע, טויבע, אויסגעגעבן קיין פּאָדוואָלאָטשיסק, וואָס איז געווען נאָענט פון דער רוסישער גרענעץ. דער איי־ דעם, אַ הדרת־פּנימדיקער יid, מיט אַ שיין צעקעמטער שוואַרצער באָרד, איז גע־ וען דער אייניציקער אין דער משפּחה, וואָס איז געפֿאָרן צו אַ רבין. ער האָט גע־ פירט גרויסע געשעפטן און אַ ברייט הויז, און געהאַט צען קינדער. וועז די גע־ שעפטן זענען אַוועק מיט דער פּוטער אַראָפּ און ער האָט זיך אַוועקגעלאָזט מיטן גאַנצן הויזגעזינד קיין אַמעריקע, האָט זיין ערשטער בריוו זיך אָנגעהויבן מיט אָט די ווערטער: איך, שמחה נתן ווילנער, אין אמעריקע. ס׳האָט אים געמוזט זיין נישט פויגלדיק אין דער גאָלדענער מדינה, אויב ער האָט אין אַ ווייטערדיקן בריוו געשריבן: אינדערהיים האָט אייַן טאַטע געקאָנט מפרנס זיין צען קינדער, און דאָ קאָנען צען קינדער נישט אויסהאַלטן אייַן טאַטן.

די יינגערע טאָכטער, סורציע, האָט געווויינט מיט איר מאַן הערש וואָלף גרינשפּאַן און דריי קינדער — אַ זון און צוויי טעכטער — ביים זיידן און ס׳גאַנצע לעבן שווער און ביטער געהאַרעוועט אויפן שטיקל ברויט.

.2

דער מאַמעס צד

דער טאַטע — דער זיידע פון מאַמעס צד — זיינע טעכטער און איידעמס — מיין געשוועסטערקינד רוזשקע און איר משפּחה — די מאַמע — איר חתונה — די שטאָט סטאַניסלאָוו — דעם זיידנס לוויה.

פּדאַיעץ איז געלעגן נישט ווייט פון טאַרנאָפּאָל. פון דאָרט האָט נאָך ממי יוסף פּערל געלויכטן דאָס ליכט פון השכלה איבער דער גאַנצער סביבה. נישט איין יונגערמאַן איז פון אים פאַרבלענדט געווארן. בתוכם אויך דעם זיידנס דריטער זון בעריש, מיין טאַטע. ער האָט ליב געהאַט די דריבנעטשקע אותיות, געשמאַק געלערנט א פּרק משניות און א בלאַט גמרא, געקוועלט פון „עין יעקב", אָבער אייניצייטיק געלערנט אַריינגעקוקט אין פּרץ סמאָלענסקינס „השחר" און צוגעהערט זיך צו דעם זיסן קול פון דער „הימלישער טאָכטער". געצויגן האָט אים שטאַרק קיין טאַרנאָפּאָל, אהין האָט ער חתונה געהאט, אָפּגעלעבט צען יאָר מיטן ווייב און ווען זי האָט אים קיין קינדער נישט געבוירן, האָט ער זיך מיט איר געגט.

קיין שלעכט וואָרט האָט ער אויף איר קיינמאָל נישט געערדט. ווען מען האָט אים פאַרן גט געפרעגט, צי ער האָט עפּעס צו זיין ווייב, האָט ער געענטפּערט: ווי קאָן איך רעדן שלעכטס אויף אן אייגן ווייב? און ווען מען האָט נאָכן גט געוואָלט ביי אים דערגיין עפּעס וועגן דער אָפּגעגטער, פלעג ער זאָגן: ווי קאָן איך רעדן שלעכטס וועגן א פרעמדן מענטש?

דאָס צווייטע מאָל האָט ער חתונה געהאַט קיין סטאַניסלאָוו מיט דער טאָכטער פון ר׳ לאָזער געלערט. א גרויסער למדן, א תלמיד־חכם געווען דער זיידע מיינער פון מאַמעס צד — משמעות געהאַט היתר הוראה — אָבער כל ימיו געהאַלטן מלחמה מיט אָפּגעשטאַנענקייט און צביעות. די טעכטער געלאָזט לערנען נישט נאָר חומש און תנ״ך, נאָר אויך פּויליש און דייטש. ווען פרומע יידן פון שטאָט האָבן געהאַט צו אים תרעומות, הלמאי די טעכטער האָבן נאָך דער חתונה נישט אָנגעטון קיין שייטלען, האָט ער געזאָגט: איך זע באין אופן נישט איין, מיט וואָס די האָר פון דער געפּגרטער מאַריסיע זענען בעסער פון מיין טאָכטערס האָר. ער האָט געוגג געהאַט אויסצושטיין פון די שטאָטישע פאַנאַטיקער און נאָר זיין גרויס לומדות און דאָס חשיבות אין די למדנישע קרייזן האָבן אים אָפּגעהיט פון בזיונות.

ער איז פרי געבליבן אַן אַלמן און מפרנס געווען זיינע צוויי זין און פיר טעכטער פון אַ צעלניק־געוועלב, וואָס ער האָט געהאַט אויפן בכבודיקסטן אָרט אין שטאָט, אויפן רינג־פּלאַץ, אַנטקעגן דעם ראָטהויז. אָבער אַ סוחר איז ער געווען אַ קנאַפּער, צופיל געווען פאַרטון אין די שטענדיקע מלחמות, וואָס ער האָט געפירט. איין זון, אַוורעמל — ביז גאָר אַ גערָאטענער — איז אים אָפּגעשטאָרבן צו אַכצן יאָר. אויסגעגעבן די צוויי עלטערע טעכטער, האָט ער „אויפגעגעבן" די קראָם, הגם צוויי טעכטער און אַ זון זענען געווען נאָך נישט קיין פאַרזאָרגטע. די סחורה האָט די דריטע טאָכטער, שרה, אַ מיידל אַ כוואַט, איינגעפאקט אין קאסטנס און אוועקגעפירט אויף אַ יאריד. פון אַלע יאָרידים, וואָס פלעגן פאָרקומען אין יענע קאַנטן, איז דער גרעסטער געווען אין לאשקעוויץ. ער האָט געשמ׳ט אין גאַנצן לאנד און סוחרים פלעגן זיך אָנפאָרן מכל תפוצות ישראל. געדויערט האָט דער יאריד עטלעכע טעג. ר׳ לאָזער געלערטס טאָכטער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין מארק, אויסגעפאַקט אין קאסטן נאָכן צוויטן, אויספאָרקויפט די סחורה און דעם פאָטערס סוחרעריי האָט זיך אויסגעלאָזט.

די עלטסטע טאָכטער, יהודית, איז געווען אַ יפת תואר און אַ קלוגע. אויסגעגעבן האָט זי דער פאָטער קיין ביטשאָטש — אויף פּוילישׁ: בוטשאַטש. וועט די מחותנים זענען געווען, וויי איך נישט. נאָך דער חתונה איז דאָס פּאָר־פאָלק אַוועק אין די מרחקים. דער מאַן — זיין פאָמיליע־נאָמען איז געווען לענץ — האָט געהאַנדלט מיט ברילאַנטן. ער פלעגׂ אָרומפאָרן איבער לענדער און ימים און אומעטום האָט אים באַגלייט זיין שיינע פרוי. דאָס גאַנצע פארמעגן האָט ער שטענדיק געהאַלטן ביי זיך, איינגענייט אין אַ גאָרטל ארום די לענדן. איינמאָל, ערגעץ אין אַ ווייטער מדינה, האָבן גזלנים, וואָס האָבן געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז זיי זענען סוחרים, פאָרנאָרט אים אויף אַן אָפּגעלעגן אָרט און אָוועקגערויבט ביי אים דעם גאָרטל. ער איז קוים אַרויס מיטן לעבן. אַ צווייט מאָל איז די שיף, אויף וועלכער ער איז געפאָרן מיט דער מומע, אונטערגעגאַנגען. על פּי נס זענען זיי ביידע ניצול געוואָרן.

יעדע פּאָר יאָר פלעגן זיי קומען ימים נוראים אויף קבר־אבות קיין סטאַ־ניסלאָוו. איינמאָל, ווען איך בין שוין געווען א בחורל, דער פעטער איז געווען אַ הויכער, בריייטפלייציקער, הדרת־פּנימדיקער, מיט צוויי גרויע באַקנבערד אַלאַ פראַנץ יאָזעף. אין אַן עלעגאַנטן שוואַרצן „שלוס־ראָק" — אַזוי האָט מען געפונען ביי אונדז אַ געשלאָסענעם סורדוט מיט פּאָלעס ביז צו די קני — און אַ גלאַנציקן צילינדער, איז ער, מיט אַ מחזור אין האַנט, געגאַנגען דאַוונען אין דייטשן „טעמפּעל". ווען ער פלעגט נאָכמיטאָג אַרויסגיין מיט דער מומע אין גאַס, איז מען געלאָפן קוקן ווי אויף חידושים.

געלעבט האָט דאָס פּאָרפּאָלק זייער גליקלעך, קיין קינדער נישט געהאַט,

און אויסגעווען אַ וועלט. און נישט געשפּאָרט קיין גראָשן. וועז דער פּעטער איז געשטאָרבן, איז אַזויפיל פּאַרבליבן, אַז די מומע אידע — אַזוי האָט מען זי גערופן אין דער משפּחה — זאָל קאָנען אָפּרועז זיך איין חודש אין דער שווייץ אוז צוריקקומען קיין גאַליציע. זי האָט זיך באַזעצט אין לעמבעריק, געדונגען אַ שטוב אין הויזמאַנס פּאַסאַזש אוז געגעבן שפּראַך־לעקציעס אויף פּראַנצויזיש אוז ענג־ליש. אויף עסן, אָנטון אוז דירה־געלט האָט געקלעקט, אָבער זי איז געווען עלנט ווי אַ שטיין. איך בין שוין דעמאָלט געווען אַ סטודענט פוז לעמבעריקער אוניווערזיטעט אוז פּאר מיר האָט זי זיך אויסגערעדט דאָס הארץ. זי האָט נישט געקאָנט פּאַרגעסן דאָס גליקלעכע לעבן מיטן געליבטן אוז ליבנדיקן מאַן. הגם זי איז שוין געווען איבער די חמישים, איז זי נאָך געווען זייער שיין אוז אימפּאָ־זאַנט. קרובים אוז פּריינד האָבן איר געראַטן שידוכים, אָבער זי האָט זיך לאַנג נישט געקאָנט צובייגן.

אגב, איז זי נישט געווען „אויפגעבונדן". אין ביטשאָטש האָט געלעבט דעם פּעטערס אַ ברודער, אוז ער האָט זיך נישט געאיילט צו געבן איר חליצה. ער האָט געוואָלט אָפּלעקן אַ פּעט בייגדל. לויט זיין השגה האָט דער פּעטער געמוזט אי־בערלאָזן בירושה אַ גרויסע אפותיקא — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: פּויטי־קע. האָט ער געפּאָדערט פּאַר זיך אַ חלק. ווען דאָס שרייבן אַהין אוז אהער האָט נישט דערפירט צו קיין טאָלק, האָבן טאַטע־מאַמע אַראָפּגעבראַכט דעם תשכיט קיין סטאַניסלאָוו. דאָס איז געווען אַ ייד אין א לאנגן קאַפּטן, א פּאַרשמאָלצעווטן קאַפּעלוטש, מיט אַ קאָלטענאָוואָטער באָרד אוז פּאַרטאָבעקטע נאָזלעכער, וואָס איז כל ימיו געזעסן אין ביטשאָטש. די מאַמע האָט זיך געטון אַ נעם צו אים מיטן גאַנצן ברען. דער אַרטיקער רב האָט זיך אַריינגעלייגט אין עסק אוז קוים מיט צרות האָט מען געפּועלט ביי אים, ער זאָל פּאר אַ באשטימטן באטרעף, וואָס דער טאטע האָט געסילוקט במזומנים, באַווילקן צו געבן דער מומען חליצה. וועז זי איז צוריקגעקומען פוז בית־דין־שטיבל, איז זי געווען אויפגעטרייסלט פוז דער ווילדער צערעמאָניע מיטן אויפבינדן דעם גרויסן חליצה־שוך אוז מיטן אויס־שפּייען.

חתונה געהאָט האָט זי מיט אַ מעל־סוחר אין באָכניע, וואָס איז געווען אַן אלמן אוז האָט געהאט אויסגעבענע קינדער. אָבער צופרידן איז זי נישט געווען. נאָך דעם איידעלן ערשטן מאַן אוז דער גרויסער וועלט איז דער צווייטער מאַן אין אירע אויגן געווען צו פּאַרגרעבט אוז די סביבה צו קליינשטעטלדיק. וועז איך בין, דורכפּאַרנדיק פוז ווין קיין סטאַניסלאָוו, אַראָפּ אין קראָקע אוז פוז דאָרטן אַריינגעכאפּט זיך צו איר קיין באָכניע, האָט זי זיך געקלאָגט פּאַר מיר. שפּעטער האָט זי אָנגעהויבן קרענקען אוז אין ערשטן מלחמה־יאָר — 1914 — איז זי געשטאָרבן נאָך אַן אָפּעראַציע אין ווינער „אַלגעמיינעם קראַנקנהויז".

דעם זיידנס צווייטע טאַכטער, — ציפּע האָט זי געהייסן און געוויס האָט מען זי ציפּע — איז וויט נישט געווען אַזוי שיין ווי די מומע אידע און פֿאַר קיין זייער קלוגע האָט מען זי אויך נישט געהאַלטן. פּונדעסטוועגן פלעג די מאַמע איבערחזרן אירס אַ ווערטל, וואָס האָט עדות געזאָגט, אַז זי איז גאָרנישט געווען קיין נאַר. וויסנדיק, אַז ביי א שידוך וועט זי נישט קאָנען מבחין זיין צווישן גוטס און שלעכטס, האָט זי געבעטן ביים רבונו של עולם „שלעכטס זאָל מיך נישט וועלן". אָבער משדך זיין זיך מיט ר׳ לאָזער געלערט איז געווען אַ יחוס. האָט אַ לעמבעריקער מעבל־סוחר — זיין פאַמיליע־נאָמען איז געווען טשיש — געמוטן די מומע ציופּע פֿאַר אַ שנור. ער איז געווען א רייכער און געהאט האָט ער צוועלף קינדער. וועָן ער איז געשטאָרבן, האָט ער איבערגעלאָזט פֿאַר יעדן קינד אַ הויז און איינס האָט ער אָפּגעזאָגט אויף עולמות. כל־זמן ער האָט געלעבט, זענען די קינדער זיינע געווען אויסגעזאָרגט פון דאגות פרנסה. דער פּעטער הערש איז געזען ביים אים אויף וואָכן־געלט און האָט נישט געטון קיין האַנט אין קאַלט וואַסער. ער האָט געלערנט אַ בלאַט גמרא, געלייענט אַ לשון־קודשדיק ספר און וועָן ס׳איז געקומען די ציוניסטישע באוועגונג, איז ער געוואָרן אַ טוער אין „מזרחי". וועָן דער אַלטער איז געשטאָרבן, האָט דער פּעטער באַקומען בירושה אַ צווייישטאָקיק הויז מיט געוועלבער אין פראָנט אויף איינער פון די שענסטע גאַסן אין לעמבעריק, אויף דער קאַרל־לודוויג־גאַס, אַנטקעגן דעם פּוילישן טעאַטער. האָט ער זיך געקאָנט אינגאַנצן אָפּגעבן מיט כלל־זאָכן.

געווען איז ער אַ שיינער, קלוגער מענטש. זייער גיך האָט ער זיך געכאַפּט, אַז די מומע ציופּע איז נישט געווען פֿאַר אים דער רעכטער זיווג. אָבער ער האָט געמאַכט אַ שוויי״ג און זי האָט זיך קיינמאָל נישט געקלאָגט אויף איר מאַן. וועָן זי האָט אים געבוירן אַ מיידל, האָט ער די גאַנצע ליבשאַפט און האַר־ציקייט זיינע איבערגעגאָסן אויף דער טאַכטער. ער האָט זי געהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ, אָפּגעגעבן זיך מיט איר גאַנצע טעג, דערצויגן זי און געלערנט זי. רוזשקע איז געווען אַ שיינע און באַחנטע, און וועָן ס׳איז געקומען צו אַ שידוך, איז זי געווען ׳ייער איבערקלויבעריש. און ווי אָפּט אין אַזעלכע פֿאַלן, איז זי בי־טער אַריינגעפֿאַלן.

געשדכנט צו איר האָט זיך אַ סטאַניסלאָווער קאָנציפּיענט, ד״ר אַרטור שווערטפינגער. קאָנציפּיענט האָט געהייסן אַ געהילף פון אַדוואָקאַט. נאָכן ענדיקן דעם יורידישן פאַקולטעט פון אוניווערזיטעט און נאָכן אויסהאַלטן — אין גאַלי־ציע האָט מען געזאָגט: אָפּלייגן— דריי מלוכה־עקזאַמענס — בלשון גאַליציע: „שטאַטספריפונגען" — און דריי פֿאַראַלעלע ריגאָראָזומס אויף צו באַקומען דעם דאָקטאָר־טיטל, האָט מען איין יאָר געמוזט פּראַקטיצירן בחינם אין די געריכטן און שפּעטער זעקס יאָר אַרבעטן — שוין אויף שכירות — ווי אַ קאָנציפּיענט אין

אַ קאַנצעלאריע — אויף גאַליציש: קאַנצליי — פון אן אַדוואָקאַט. ערשט דאן האָט מען געקאָנט עפענען אַן אייגענע קאַנצליי.

ביים אָנשלאָגן א שידוך פון א פרעמדער שטאָט פלעגן מען נעמען „אויס־קונפט" ביי דאָרטיקע תושבים. האָט דער פעטער געבעטן דעם טאַטן, ער זאָל זיך דערוויסן — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: געוואָר ווערן אָדער געווויר ווערן — נענטערע פֿרטים וועגן יונגמאַן. די אינפֿאָרמאַציעס, וואָס דער טאַטע האָט באַקומען פון אַ באַקאַנטן אַדוואָקאַט ד״ר ביברינג, אין וועמענס קאנצעלאריע ד״ר שוועדטפינגער איז געווען באַשעפטיקט, זענען געווען די בעסטע. האָט דער טאַטע פֿאַרבעטן דעם בחור צו אונדז. אין אַ שבת־נאָכמיטאָג איז ער אַריינגעקומען מיט אַ ברייטן „גוט שבת, הער ווייכערט". מיר האָט עס געגעבן אַ שטאָך. אין מויל פון א סטאַניסלאָווער קאַנציפיענט האָבן מיר די דאָזיקע וועדטער אויסגעוויזן צו זיין נישט קיין אויפריכטיקע און לפי דעתי איז ער אויסן געווען דערמיט נושא חן צו זיין ביים טאַטן. אגב, איז ער מיר אינגאַנצן נישט געפעלן. אַ ליסעקאָפּ, אויפ־געשאַרצטע ליפּן, פון וועלכע ס׳האָבן אַפֿירגעקוקט די יאָסלעס און אַן אלט געמיט. איך בין געווען זיכער, אַז רוזשקע וועט אים נישט וועלן. אָבער כ׳האָב געהאַט א טעות. ער האָט פאַרמאָגט איין מעלה, וואָס איז אין יענע יאָרן, אין אַדוואָקאַטישע קרייזן, געווען אַ זעלטענע זאַך. ער איז געווען אַ פרומער. און דערמיט האָט ער אויסגענומען ביים פעטער.

דאָס פֿאַרפאַלק איז געווען נאָך אַ יונגס, וועמען ס׳איז אויסגעבראָכן די מל־המה. ווי אַ סך אַנדערע יידן, זענען זיי פֿאַר דער רוסישער אינוואַזיע אַוועק קיין ווין. די ערשטע צייט האָט דער יונגערמאַן — אַ פעיקער יוריסט — פֿאַרנומען זיך מיט אַדוואָקאַטור. ער פלעגט אויך אַריינקומען צו אַ רבין — צו וועלכן, גע־דענק איך נישט. אין ווין האָבן זיך דעמאָלט געפונען כמעט אַלע באַוווסטע רביים פון גאַליציע און בוקאָווינע. באַלד איז ער געוואָרן אַ פֿאַרברענטער חסיד, דעם רבינס מקורב און זיין יורידישער יועץ. יום ולילה איז ער געזעסן ביים רבין און געבטלט מיט די חסידים. ווען נאָכן סוף פון דער מלחמה האָבן זיך ס׳רוב יידן אומגעקערט קיין גאַליציע, איז ער מיט זיין בני־בית געבליבן אין ווין. דריי קינ־דער זענען מיט דער צייט געבוירן געוואָרן, צוויי טעכטער און אַ זון. אָבער וועגן פֿרנסה האָט דער חסידישער אַדוואָקאַט נאָך אלץ נישט געטראכט. יעדן חודש פלעגן דער שווער שיקן פון לעמבעריק דאָס שווערע געלט — הונדערט דאָלאַר און מער. פון צוריקקומען האָט דער איידעם נישט געוואָלט הערן און געדענקען. ערשט ווען היטלער האָט פאַרכאַפּט ווין, איז די משפחה געקומען אין אַן ערשאָפלאַן קיין ווארשע און פון דאַנען איז זי אַפּגעפֿאָרן קיין לעמבעריק. מיט די קינדער האָב איך מיך באַקענט אין ווארשע. די טעכטער זענען געווען שיינע, דער זון — דעמאָלט אַ זעכצניאָריקער — אַ פעיקער און געבילדעטער. דער פאָטער, שוין אַן

עלטערער און קראַנקער אויף צוקער, איז אינגיכן געשטאַרבן. וואָס איז געשען מיט דער מוטער און די קינדער, ווייס איך נישט. זיי זענען אַוודאי אומגעקומען אין לעמבעריק בעת דער דייטשער אינוואַזיע.

דעם זיידנס דריטע טאָכטער איז געווען שרה, מיין מאַמע. מיידלווייז איז זי געווען אַ הויכע, שיינע, שלאַנקע. און אַזוי איז זי פאַרבליבן אירע גאַנצע יאָרן. זי איז געווען אַ קלוגע און לעבעדיקע. איר אויפטו איז געווען לאַשקעוויץ. זי האָט אַזוי פאַרצוקערט דעם באָוול פון זיידנס קראָם, אז ס׳האָט געקלעקט אויף א שיינע פּאָר יאָר פאַרן זיידן אויף חיונה און פאַר איר אויף אויסשטייער און נדן. שפּעטער האָט זי דערציילט, אַז אויפן ערשטן קוק איז איר דער טאַטע נישט געפעלן.

קיין ריכטיקער „בעשאָו״ — ווי מען האָט אין גאַליציע גערופן אַ זעקץ — איז דאָס נישט געווען. דער טאַטע איז געווען אַ מיטלווּקסיקער, אַ שמאָלער, מיט א מתנגדישער רויט־בלאָנדער באָרד, דערצו נאָך אַ גרוש און אַ פּדאַיצער. ער האָט געווּסט, אַז ער קאָן נישט אימפּאָנירן אַ שיין סטאַניסלאָווער מיידל. איז ער געקומען אונטער עפּעס אַ למדנישן תירוץ צו ר׳ לאָזער געלערט, און בעת מעשה האָט ער פּאַרפירט אַ שמועס — שוין וועגן וועלטלעכע זאַכן — מיט זיין טאָכטער שרה. די ווּילקענעוודיקייט פון יונגמאַן, זיין געלאַסנקייט און ענווות, די אייִדלקייט, וואָס האָט אַרויסגעקוקט פון זיינע אויגן, האָבן נישט געקאָנט בלייבן אַן אײַנדרוק אויף דעם קלוגן מיידל. וען דער זיידע האָט איר שפּעטער געזאָגט, אַז דעם דאָזיקן פּדאַיצער יונגמאַן האָט מען אים אָנגעשלאָגן פאַר איר, האָט זי אָנגעהויבן צו קוקן אויף אים מיט אַנדערע אויגן. ר׳ לאָזער, וואָס האָט פאַר די עלטערע טעכטער צוגעקליבן חתנים, האָט אויך דער דריטער צוגערעדט צום שידוך, און זי האָט געפאָלגט דעם טאַטן, וואָס ליב געהאַט האָט זי אים ווי דאָס לעבן. מען האָט צו מזל געשריבן תנאים און אינגיכן איז פאַרגעקומען די חתונה.

דאָס פאַרפאָלק איז אַריבערגעפאָרן קיין פּדאַיץ און צום יאָר — דעם 5־טן מאי 1890 — האָט דאָס יונגע ווייבל מזכה געווען איר מאָן מיט אַ בן זכר. מען האָט אים אַ נאָמען געגעבן נאָכן עלטער־זיידן: מיכאל. וועלן מען האָט צום פּדיון הבן אַריינגעטראָגן אויף אַ זילבערנער טאַץ דעם גרויסן, געזונטן יונג, אַ באַהאָנגענעם מיט גילדענע זייגערס און קייטלעך, איז די שמחה פון ביידע צדדים געווען אין לשער. דער טאַטע האָט זיך נאָך לאַנגע יאָרן דערוואַרט אויף אַ קדיש, דער זיידע פון דער מאַמעס צד — אויף דעם ערשטן בן זכר אין דער משפּחה.

אין פאַרגלייך מיט פּדאַיץ איז סטאַניסלאָוו — אויף פּויליש: סטאַניסלאַוווּוֹ, אויף דייטש: סטאַניסלאָו, און אויף דייטשמעריש: סטאַניסלאָוּ — געווען אַ גרויסע שטאָט. קיין פּדאַיץ איז נאָך דעמאָלט קיין באַן נישט געגאַנגען. מען פלעג פאָרן מיט דער באַן קיין מאַנאַסטאַשיסקא — יידן האָבן עס גערופן: מאַנעסטעריישטש, וואָס איז געלעגן אויף דער באַן־ליניע סטאַניסלאָוו—טשאָרטקעוו —

אויף פּוילישׂ: טשאַרטקוווו — אָדער קיין פּאָטוטאַרי — אויף יידיש האָט מען גע־ זאָגט: פּטיטער אָדער פּטיטעך — וואָס איז געווען די לעצטע סטאַנציע — אין גאַליציע: סטאַציע — אויפן וועג פון לעמבעריק; אין העיליטש האָט מען זיך געמוזט איבערזעצן. פון מאַנעסטרישטש אָדער פּטיטער האָט מען זיך געשלעפּט קיין פּדאַיעץ פון פּינף ביז זעקס שעה מיט אַקס, אין א פּור אויף שטרוי אָדער אין אַ פּיאַקער, — אַזוי האָט מען אין גאַנץ עסטרייך און אויך אין גאַליציע גע־ רופן אַ דראָשקע — אָנגעשטאָפּט מיט פּאַרשוינען. אויף דער באַן האָבן די דע־ מאָלטיקע וואָגאָנען געווארפן מיט די פּאַסאָזשירן ווי אין אַ קדחת און אויסגעטרייי־ סלט — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אויסגעטרעסעט — פון זיי די קישקעס.

סטאַניסלאָוו איז געווען אַ וויכטיקער קניפּ־פונקט אויף דער מאַגיסטראַלע ווין—טשערנאָוויץ און האָט זיך געהאַלטן פּאַר אַ גרויסער שטאָט. האָט די מאמע נישט געהאט קיין חשק צו זיצן אין קליינשטעטלדיקן פּדאַיעץ. אגב, האָט זי שטאַרק געבענקט נאָכן זיידן, און נאָכדעם ווי זי איז עטלעכע מאָל געווען ביי אים צו גאַסט, האָט זי געפּועלט ביים טאַטן, ער זאָל זיך אַריבערציען קיין סטאַניסלאָוו.

אין פּדאַיעץ האָט דער טאַטע געצויגן חיונה פון תבואה־האַנדל, אין סטא־ ניסלאָוו איז נישט געווען לייכט צו דערשלאָגן זיך צו עפּעס. איז דער טאַטע פּאַר דער ערשטער צייט פּאַרבליבן אין פּדאַיעץ, און ער פלעג אויף שבת — נישט אויף יעדן — קומען קיין סטאַניסלאָוו. ער האָט קיינמאָל נישט געזאָגט קיין קרום וואָרט, אָבער די מאמע פלעג שפּעטער דערציילן, ווי שווער ס׳איז אים דעמאָלט אָנגעקומען דאָס זיצן ביים זיידן אין פּדאַיעץ. די מאַטערנדיקע נסיעה מיט דער באַן און אַקס, גאנצע טעג ווייט פון ווייב און קינד, צו וועלכע ער איז געווען זייער שטארק צוגעבונדן, ביינאכט דאָס שמאָלע און הארטע באַנקבעטל ביים זיידן אין שטוב. אין יענער צייט זענען אין יידישע שטובן געשטאַנען לענגלעכע, שמאָלע קאַסטנס אויף פּיס און מיט אַן אָנלען, אינעווייניק אָנגעפּילט מיט שטרוי. בייטאָג פלעגן זיי דינען ווי בענק, ביינאַכט האָט מען אויפגעהויבן דעם צודעק און אויס־ געבעט אויפן שטרוי אַ געלעגער.

וועג מיר האָבן זיך איבערגעצויגן קיין סטאַניסלאָוו, בין איך אַלט געווען איבער דריי יאָר. ביז צו יענער צייט גרייכט מיין זכרון. הגם דער זיידע האָט געהאַט אַן אייגן הויז, נישט וויט פון רינג־פּלאַץ אויף העיליטשער גאַס נר. 5 (אויף פּוילישׂ: האַליצקאַ, פון שטעטל האַליטש, וואָס יידן פלעגן רופן העיליטש), האָט די מאַמע געדונגען אַ דירה אין א וויטער גאַס, וואָס האָט זיך געפּרופן „זאָ־ סינאַ וואָליא״ און זיך נישט געריכטן צו די געהויבענע און אפילו נישט צו די איבעריק בכבודיקע גאַסן אין שטאָט.

פון מיינע קינדער־יאָרן האָב איך ליב געהאַט צו „מעסטן שטראָזן״, ווי די מאַמע פלעג עס רופן. אין פּדאַיעץ האָב איך ארומגעשפּאַנט אויף אַלע וועגן און

ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען קיין סטאַניסלאָוו, האָב איך מיך אַוועקגעלאָזט הינ־
טער דער שטאָט און בין דערגאַנגען ביז צו דער בריק אויף דער ביסטריצע —
אויף פּוילישׂ: ביסטזשיצאַ — אויפן וועג קיין וואָלטשינעץ. געטראָגן האָב איך
אַ לאַנגע קאָטשערע און נישט קיין קלענערע לאָפּעטע, וואָס מען האָט געגנוצט צום
באַקן ברויט אין היימישן אויוון, און וואָס די מאַמע האָט מיר געגעבן, איך זאָל
זיי אַוועקטראָגן אין דער נייער דירה. אויף דער בריק איז צו מיר צוגעשטאַנען
עפּעס א פּאַרשוין און געזומען שפּאַנען לעבן מיר. וועז מיר זענען אַהיימגעקומען,
האָט ער דערציילט דער מאַמען, אז ער האָט מיך פון דער וואָלטשינעצער בריק
אָפּגעפּירט אַהיים און ס׳קומט אים דערפאַר צו באלוינען. מיך האָט עס שטאַרק
פּאַרדראָסן. נישט דאָס געלט, וואָס ער האָט געבעטן ביי דער מאַמען, נאָר דער
חשד, אַז איך וואָלט אליין נישט געטראָפּן אַהיים.

דאָס צווייטע, וואָס מיר איז פּאַרבליבן אין זכרון פון ׳ענער צייט, איז די
געשטאַלט פון זיידן. ער איז געווען אַ הויכער, ברייטער ייד מיט אַ וויסער, קיי־
לעכדיקער באָרד. שעהנוויז פלעג ער זיך אַרומפּירן מיט מיר איבער די גאַסן.
ער האָט מיך מיטגענומען צו זיינע פריינד און באַקאַנטע און אויפן וועג פלעג
ער ענטפערן אויף מיינע אומצאָליקע פראַגן. געריעדט האָבן מיר פּוילישׂ. אויך
דאָס האָבן זיינע שונאים אויסגענוצט אין קאַמף קעגן אים. ער האָט זיך אויסגע־
לאַכט פון זיי. אָבער מיט מיר האָט ער געשלאָסן אַן אָפּמאַך: ער וועט מיך לער־
נען יידיש און איך אים — פּוילישׂ.

לאַנג האָט דאָס נישט אָנגעהאַלטן. אין איינעם אַ טאָג — געדענק איך —
האָט מיך עמעץ געפּירט ביי דער האַנט, א גרויסער עולם האָט זיך געשטופּט אַרום
אונדז אויף א פּלאַץ פּאר א הויז מיט הויכע פּארקיילעכדיקטע פענצטער, און די
מאמע האָט שטאַרק געווויינט. ווי זי האָט מיר שפּעטער דערציילט, איז דאָס געווען
דער הספּד, וואָס דער שטאָטישער רב האָט געהאלטן פּאר דער גרויסער שול
אויפן זיידנס לוויה.

.3

קינדער־יאָרן

מיינע חברים אוורעמעלע און מאַקס — באַראָן הירש־שול, מיצקעוויטש־שול, „שקאָלאַ טשוויטשען" — דער לימוד פון רעליגיע — דעם בראָדער מלמד רעפאָרמירט חדר — אַנדערע חדרים — קינדער־שפילן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1894. מיר האָבן זיך איבערגעקליבן אין זיידנס דירה. עס זענען געקומען שוועכע צייטן. קיין פּרנסה האָט דער טאַטע נישט געהאט, דערצו נאָך איז ער קראנק געוואָרן, און אביסל שפּעטער האָט זיך אַוועקגעלייגט די מאַמע. אויף מיר האָט זיך נישט געהאַט ווער אומצוקוקן. בין איך געוואָרן הפקר. דעם גאַנצן טאָג געווען אין גאַס, אַרומגעלאָפן, ווו די שטאָט האָט עק. אויף איינעם פון די פּלעצער אין סאַמע צענטער פון שטאָט האָט מען דעמאָלט געבויט א גרויסן פירפראָנטיקן בנין: די באַן־דירעקציע. פון גאַנץ פרי פלעג איך אַרומקריכן אויף די רושטאָוואַניעס, אַרויף און אַראָפיאָגן אויף די משוּפּעריקע ברעטער. די מויערער האָבן מיך ליב געהאַט, געלאָזט מיך ארומוואַיעוון, אַמאָל געהייסן דערלאַנגען עפּעס לייכטס. איך האָב מיך געפּילט ווי אַ פּיש אין וואַסער.

געחברט האָב איך מיך דעמאָלט מיט אַ שכנטעס א יינגל, אַוורעמעלע זיינפעלד. איך פלעג אים מיטנעמען אויף מיינע וואָגלענישן, זאַלבענאַנד פלעגן מיך זיר אַרויפכאַפּן פון הינטן אויף פּאַרנדיקע פּיאַקערס און אָפּפּאַרנדיק אַ שטיקל וועג — אַראָפשפּרינגען. אַמאָל, — געדענק איך — איז געווען ארום אונדז אַ טומל, מענטשן זענען זיך צונויפגעלאָפן. אונדז האָט מען פאַנאַנדערגעריסן, איך בין אוועק און האָב מיך באַהאַלטן אין עפּעס א קעלער. אָפּגעזעסן א היפש שטיקל צייט, ביז די מאַמע האָט מיך אריסגעצויגן און אַריינגעצימבלט מיר ווי עס דאַרף צו זיין. אַרויסגעווויזן האָט זיך, אַז מיין חבר אַוורעמל איז, אַראָפשפּרינגענדיק ארונטער אונטער די רעדער. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז ער געשטאָרבן. די מאַמע זיינע איז דעמאָלט ברוגז געווואָרן מיט מיין מאַמען און איר קיינמאָל נישט גקאָנט מוחל זיין, וואָס איך בין געבליבן לעבן.

אויך מיך האָט אויפגעטרייסלט דאָס געשעעניש. איך האָב אַוורעמלען זייער ליב געהאַט. איך בין געוואָרן ערנסטער און סטאַטעטשנער. פלעג זיך שוין נישט

אַרומיאָגן ווילד אין די גאַסן, נישט ארויפכאַפן זיך אויף פאַרנדיקע פּיאַקערס. כ׳האָב געפונען אַ נייעם חבר. מאַקס שיפמאַן האָט ער געהייסן און געווויזינט האָט ער ביי א פעטער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער פיליע פון דער באַווסטער ווי־נער עקספעדיציע־פירמע יאָזעף ליינקויף. מאַקס איז געווען אַ רויקער און באַ־זאַכטער, ווי עס האָט געפאסט פאר אַ קרוב פון אזא בכבודיקן מענטש. מיר פלעגן זיך טרעפן אין הויף פון דער בעקעריי פון די ברידער העסל אויף דער גאַז־גאַס, וווּ מיר זענען געווען קנעפל שבקנעפל מיט די בעקער־געזעלן, האָבן זיך געשפילט צווישן די זעקלעך מעל און געקליבן קאָלירטע עטיקעטלעך מיט נולן.

אָבער אפילו מיט דער נייער הנהגה מיינער זענען טאַטע־מאַמע נישט גע־ווען צופרידן. צוממיינסטן האָט זיי געאַרט, וואָס מען זעט מיך אזוי זעלטן אין שטוב. די מאַמע האָט געפֿרווווט פאַרהאַלטן מיך אַמאָל מיט גוטן און אַמאָל מיט בייזן. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן. האָט מען באַשלאָסן צו פאַרשרייבן מיך אין שול אַריין, הגם איך בין אַלט געווען פינף יאָר און כדי אָנצוקומען אין אַ פאָלקס־שול, האָט מען געמוזט האָבן זעקס יאָר.

אָפּגעגעבן האָט מען מיך אין דער באַראָן־הירש־שול, וואָס האָט זיך געפו־נען אין אַ בנין אויף דער זעדלמייער־גאַס. זי איז געווען איינע פון די פאָלקס־שולן, וואָס די פונדאַציע פון באַווסטן נדבן האָט געעפנט אין פאַרשידענע שטעט פון גאַליציע. געגאַנגען אין דער דאָזיקער שול בין איך נאָר א קורצע צייט, און פון די לערער איז מיר קיינער נישט פאַרבליבן אין זכרון. אַקעגנזשע איז מיר שטאַרק צוגעפאַלן צום האַרצן דער דינער פון שול — דער „טערציאָן", ווי מען האָט אים גערופן אין גאַליצישע שולן — מיטן נאָמען איגנאַץ, וואָס איז געווען א גאנצער שמעלקע מיט אונדז יינגלעך. נאָר לאַנגע יאָרן האָב איך פאַרגעדענקט דאָס ברייטע פּנים זיינס מיט די גרויסע, שוואַרצע וואָנצעס — ביי אונדז האָט מען געזאָגט: וואָנציעס — און מיטן גוטמוטיקן שמייכל.

די יידישע אָרעמקייט, וואָס האָט נישט געקאָנט צאָלן קיין שכר לימוד אין א חדר, פלעג שיקן די קינדער אין תלמוד־תורות. וועט ס׳האָט אָבער געזוכט א תכלית פאַר זיין יינגל, האָט עס פאַרשריבן אין דער באַראָן־הירש־שול. אין די פיר קלאַסן האָט מען זיך אויסגעלערנט לייענען און שרייבן פויליש, אוקראיניש און דייטש, ווי אויך חשבונען. נאָכן ענדיקן די שול, האָט מען געקאָנט אָנקומען אין דער האנטווערקער־שול אָדער צו א בעל־מלאכה אויף דער לער. דער לערן־פראָגראַם אין דער באַראָן־הירש־שול איז געווען דער אייגענער, וואָס אין אנ־דערע אַלגעמיינע פאָלקס־שולן, די לערנשפּראַך איז געווען פויליש.

פאַר די קינדער, וואָס האָבן אינדערהיים געריעדט יידיש, איז פויליש גע־ווען אַ פרעמדע שפּראַך. האָבן די לערער פון דער באַראָן־הירש־שול געהאַט — און אפשר זיך אַליין געגומען — אַ היתר, אין פאַל וועט א קינד האָט נישט פאַר־

שטאַנען עפּעס אויף פּוילישׁ, צו פאַרטייטשן אָדער אויסצוטייטשן עס אים אויף מאַמע־לשון. אייגער פון מיינע אוניווערזיטעט־חברים, מענדל אויערבאַך, וואָס איז געווען אַ צייט אַ לערער אין דער בארג־הירש־שול, פלעג זיך אָנדערציילן פאַרשידענע מעשיות, ווי אַזוי קליינוואַרג האָט זיך געמאַטערט מיטן פּוילישן לשון. צוויי פון זיינע אַנעקדאָטן זענען מיר פאַרבליבן אין זכרון. אַ יינגל האָט זיך אויסגעלערנט אויף אויסנווייניק אַ דערציילונג וועגן א פּוילישן מלך, וואָס האָט געהאט שיינע פּאלאַצן. פון אופן, ווי אַזוי ער האָט אַרויסגעזאָגט דאָס וואָרט „פּאַלאַצע", האָט דער לערער געדרונגען, אַז דאָס בחורל פאַרשטייט נישט דעם פּירוש המילה. פרעגט ער אים, וואָס מיינט אַזוינס „פּאַלאַצע".

— פּאַלאַצע, פּאַלצע — ענטפערט דאָס קינד און מאַכט מיט די פינגערלעך. אויף דער לעקציע פון חשבון אין ערשטן קלאַס קאָן דער לערער באין אופן נישט אויסטייטשן אַ יינגל, וואָס באַטייט 3 וויניקער 3. אויך אויף יידיש נישט. גיט ער אים אַ משל:

— די מאַמע גיט דיר דריי גרייצער — געזאָגט האָט מען אין גאַליציע: גראַצער — זאַלסט עפּעס ברענגען פון געוועלב. דו האַלטסט דאָס געלט אויף דער האַנט, קומט אַ חבר דיינער און גיט דיר אַ קלאַפּ אין האַנט און די גרייצערס פאַלן אַראָפּ אויף דער ערד. וואָס איז דיר געבליבן אויף דער האַנט?

— אַ דרעק — ענטפערט דערפרייט דאָס בחורל.

וועג מיר האָבן שפּעטער אין סאַנאַציע־פוילן געקעמפט פאַר אַ פאַלקס־שול אין דער מוטער־שפּראַך, זענען מיר נישט איינמאָל געקומען אין זינען יענע מעשיות.

איך געדענק נישט, פאַרוואָס די מאַמע מיינע איז נישט געווען צופרידן מיט דער באַראָן־הירש־שול און האָט שוין נאָכן אָנהייב פון שול־יאָר מיך אַרי־בערגעפירט אין דער זיבנקלאַסיקער שטאָטישער שול א. נ. פון מיצקעוויטש. דאָ זענען שוין געגאַנגען פּוילישע יינגלעך צוזאַמען מיט יידישע. די באַציונג צו יידי־שע תלמידים סיי מצד די לערער סיי מצד די חברים איז געווען אַ גוטע. קיין אַנטסיעמיטיזם האָט זיך דעמאָלט נאָך נישט געפילט. אָבער אויך די מיצקעוויטש־שול האָט נישט געפונען קיין חן אין די אויגן פון מיין מאַמען. אין דער מיצקע־ויטש־שול בין איך געגאַנגען ביזן סוף שול־יאָר. אין זכרון איז מיר פון יענער צייט גאָרנישט פאַרבליבן, חוץ דער גרויסער פּלאַץ פאַר דער שול, וווּ מיר פלעגן זיך שפּילן בעת די איבערייסן.

סטאַניסלאָוו האָט פאַרמאָגט אַ לערער־סעמינאַר אויפן פּלאַץ טריניטאַרסקי, ביי דעם דאָזיקן סעמינאַר האָט עקזיסטירט — ווי דער שטייגער איז ביי אַזעלכע אַנשטאַלטן — אַ פירקלאַסיקע שול פאַר געניטונגען (שקאָלאַ טשוויטשען). זי האָט געשמ׳ט אין שטאָט ווי די בעסטע שול, בעת אין אנדערע פאַלקס־שולן

פלעגן זיך אין יעדן קלאַס געפינען פון 40 ביז 50 תלמידים, האָט די צאָל יינגלעך אין איין קלאַס פון דער דאָזיקער שול נישט געטאָרט באַטרעפן מער ווי 24. בשעת די לעקציעס פאָר די סעמינאַריסטן זענען אונדזערע יינגלעך געזעסן צו צוויי אין די צוועלף בענק, וואָס האָבן פאַרנומען די ערשטע דריי רייען. אין די וויטער־דיקע רייען זענען געזעסן די תלמידים פון סעמינאַר, צוהערנדיק זיך צו די לעק־ציעס און נאָטירנדיק אין די העפטן.

געפירט די לעקציעס האָט אונדזער לערער. ער האָט געהייסן ציבולסקי, געווען אַן אַכציקער און ווייס ווי אַ טויב. שוין לאַנג האָט ער געדאַרפט אַוועק אויף עמעריטור, נאָר אַזוי ווי ער איז געווען אַ זעלטענער פּעדאַגאָג, האָט די שול־מאַכט געפּועלט ביי אים פון יאָר צו יאָר, ער זאָל פאַרבלייבן ביי דער אַרבעט נאָך אַ יאָר. און אַזוי האָט זיך עס פאַרצויגן. ערשט ווען איך בין געווען אין פערטן קלאַס, האָבן מיר אינמיטן שול־יאָר באַקומען אַן אַנדערן לערער מיטן נאָמען באָראָווסקי.

אויב ציבולסקי איז געווען אַ גרויסער מייסטער אויף אַרייַנצוציען די יינגלעך אין לימוד, האָט באָראָווסקי פאַרמאָגט נאָך אנדערע מעלות. אויך ער איז געווען איבערגעגעבן דער ארבעט אין קלאַס מיט לייב און לעבן. אָבער בעת מיר האָבן ציבולסקין קיינמאָל נישט געזען מחוץ דעם קלאַס און קיינער פון אונדז האָט נישט געהאַט די דרייסטקייט צו פאַרטשעפּען דעם אַלטיטשקן אויף אַן איבער־רייס, איז באָראָווסקי בשעת די איבערייסן אָפּט געווען מיט אונדז אינייניעם און פאַרפירט שמועסן מיט אונדז. דער עיקר אָבער האָט ער זומער־צייט אייגנאָרדנט ווייטע אויספלוגן, פאַרבונדענע מיט כלערליי שפילן. ער האָט איינגעשאַפט אויפן חשבון פון שול פאַרשידענע שפיל־מכשירים און מיר פלעגן זיי מיטנעמען מיט זיך, אַרויסגייענדיק שבת נאָכמיטאָג און אַמאָל אפילו אינמיטן וואָך אויף אַ גאַנצן טאָג הינטער דער שטאָט. געקומען אויפן אָרט, פלעגן מיר זיך פאַנאַנדערטיילן אין קליינע גרופּעס, לויט אונדזער אייגענעם אָפּקלייב, יעדע גרופּע האָט באַקו־מען אַ קאָמפּלעט שפילוואַרג און איז אַוועק אויף א באזונדער אָרט. נאָך אַ פּאָר שעה, אויף אַ פייף פון לערער, פלעגן מיר איבערייסן די שפילן, צוריקגעבן די שפיל־מכשירים און די איבעריקע צייט ביז צום טונקל־ווערן פאַרברענגען אַלע צוזאַמען.

קיינמאָל האָט באָראָווסקי נישט פאַרגעסן צו פאַרזאָרגן אונדז מיט גע־טראַנק. צוליב דעם האָט מען מיטגעפירט מיט זיך צוויי ליידיקע קאַנעס. עסן האָט מיטגעבראַכט יעדער פון דער היים. בעת די שפילן פון די גרופּעס, האָט דער לע־רער מיט צוויי יינגלעך, אַוועקגעלאָזט זיך אין די הייזער, ווו יידן אָדער גויים האָבן געהאַלטן קי, און געבראַכט צוויי פולע קאַנעס מילך, זיסע אָדער זויערע, ווי ס׳האָט געטראָפן. איז אַ קאַן געווען צו שווער פאַר א קינד, האָט זיך דער לערע־נישט געפּוילט אליין צו טראָגן די משא.

כדי אָנצוקומען אין דער „שקאָלאַ טשוויטשען", האָט מען געדאַרפט האָבן שטאַרקע זכות־אָבות. די מאַמע מיינע האָט זיי געפונען. זי האָט געפועלט ביי צי־בולסקין, ער זאָל מיך פאַרהערן ביי זיך אין דער היים, אַיידער ער האָט מיך אַרייַנ־גענומען אין שול. אָחוץ מיר, זענען געווען אין קלאַס בלויז נאָך צוויי יידן, איינער, דער זון פון יידישן מעטריקע־פירער — אין גאַליציע פלעג מען זאָגן: מאַט־ריקל־פירער — ביברינג, און דער צווייטער, אַ זון פון א צילינדער־דייטש מיטן נאָמען גראָוער — ביידע שטאַרק אסימילירטע. אין דער גאַנצער שול, אין אלע פיר קלאַסן, זענען געווען בסך־הכל צען יידן. אין די עסטרייכישע שולן איז דער לימוד פון רעליגיע געווען אָבליגאַטאָריש. די ערשטע פּאָר חדשים האָבן מיר קיין יידישע רעליגיע נישט געלערנט. שפּעטער האָט מען איינגעפירט דעם דאָ־זיקן לימוד איינמאָל אַ וואָך, שבת נאָכמיטאָג, פאַר די שילער פון אַלע פיר קלאַסן צוזאַמען.

ס׳איז געווען קלאָר, אַז די אָנפירונג פון שול האָט נישט געהאַט קיין ערנסטע באַציונג צום לימוד פון יידישער רעליגיע פאַר די פּאָר יינגלעך. מער־נישט, פאַר יוצא וועגן, און כדי מען זאָל קאָנען אַריינשרייבן אַ נאָטע אין דעם צייגעניש, וווּ רעליגיע האָט פאַרנומען דווקא דעם אויבנאָן — האָט מען צונויפ־גענשפּאַנט די יידישע תלמידים פון אַלע קלאַסן אויף א שבת נאָכמיטאָג און פּטור. האָבן סיי די לערער, סיי די קינדער, באַצויגן זיך מיט ביטול צו די שבתדיקע לעקציעס. אויך די באַציונג מצד די שילער צום לערער איז נישט געווען קיין געהויבענע. עפּעס האָבן קינדער שטענדיק געהאַט א קונה אין לערער פון יידי־שער רעליגיע. אָזוי איז געווען ביי אונדז אין שול, וווּ דער לערער איז געווען מ. ווייסבערג, אָזוי אין דער מיצקעוויטש־שול, וווּ דער לערער האָט געהייסן שיפּער.

מ. ווייסבערג איז געווען אַ קאָמישע געשטאַלט. אַ הויכער, מיט אן איינ־געהויקערטער פלייצע, איין אקסל העכער, דער צווייטער נידעריקער, פלעג ער צווישן פינגער פון דער רעכטער האַנט האַלטן אין וועסטל־קעשענע, מיט דער לינ־קער האנט בריייטלעך גלעטן זיך איבער די וואָנצעס און בערדל און פאַרציענדיק די נאָז, זידלען זיך מיט די תלמידים. די שבתדיקע לעקציעס אין אונדזער שול פלעג ער נישט אָפהיטן. ער האָט געלערנט רעליגיע נאָך אין אַנדערע שולן, בתוכם אין גימנאַזיע. צו אונדז פלעג ער זיך שטאַרק פאַרשפּעטיקן און נישט זעלטן האָט געטראָפן, אַז ער איז אינגאַנצן נישט געקומען צו דער לעקציע. באין ברירה האָבן מיר זיך אַליין פאַרווויילט, צוטראַכטנדיק פאַרשידענע שפּילן.

איינמאָל בין איך אַרויף אויף דער קאַטעדרע, פאַרקרומט דאָס פנים, פאַר־צויגן די נאָז, אייגעהויקערט די פלייצע, אויפגעהויבן איין אקסל, אַראָפּגעלאָזט דעם צווייטן, צווישן פינגער פון דער רעכטער האַנט אַריינגעשטעקט כלומרשט אין

וועסטל־קעשענע, און מיט דער לינקער געגומען גלעטן זיך איבערן פנים. כ׳האָב נאָכגעקרומט אַלע תנועות און הוויות פון פּראָפ. ווייסבערג, נאָכגעמאַכט זיין קול און זיין אופן פון רעדן און אויף זיין שטייגער געפירט דעם לימוד פון רעליגיע. חברה האָט געקוועלט פאַר נחת און פון דעמאָלט אָן האָב איך געמוזט יעדעס מאָל, וועז דער לערער איז נישט געקומען אַדער האָט זיך פאַרשפּעטיקט, „פירן" די לעקציע. דער שם פון נאָכמאַכן ווייסבערגן האָט מיך נאָך לאַנגע יאָרן באַגלייט אין גימנאַזיע און אפילו אין אוניווערזיטעט און בישט איינמאָל האָב איך גע־מוזט ביי שילערישע און שפּעטער ביי אַקאַדעמישע פאַרוויילונגען צושטייער געבן מיין נומער: פּראָפעסאָר ווייסבערג.

באַשטאַנען איז דער לימוד פון רעליגיע, אייגנטלעך, פון צוויי לימודים: מעשהלעך פון חומש אויף פּויליש און תפילות מיט פּוילישער איבערזעצונג. פאַרן ערשטן לימוד האָבן מיר געהאַט געדרוקטע ביכלעך. די מחברים זייערע זענען געווען די ברידער שיפּער, איינער אַ לערער אין סטאַניסלאָוו, דער צווייטער, אין לעמבעריק. איינער האָט זיך געשריבן Schipper און דער צווייטער — Szyper, און אַזוי האָבן זיי פיגורירט אויף די שער־בלעטלעך פון די לערן־ביכלעך, פון וואָס מיר פלעגן חוזק מאַכן. די תפילות האָט מען געלערנט פון אַ „מאָדליטעוועניק", וווּ אויף דער רעכטער זייט איז געווען אָפּגעדרוקט דער לשון־קודשדיקער טעקסט און אויף דער לינקער — די פּוילישע איבערזעצונג. דער איבערזעצער איז געווען סאַלאָמאָן שפּיצער, אַ רעליגיע־לערער אין קראָקע. אַזוי ווי יעדעס יאָר זענען צוגעקומען אין אונדזער שול אַ צוויי־דריי יידן אין ערשטן קלאַס, פלעג מען אָנהייבן די „ביבליע" פון דאָס ניי. דער סוף איז געווען, אַז ווייטער פון די ערשטע פּאָר סדרות „בראשית" איז מען נישט דערגאַנגען און מער ווי אַ פּאָר אָפּגעקליבענע קורצע תפילות האָט מען נישט צעקייעט.

פאַר מיר איז דאָס געווען אינגאַנצן איבעריק. עברי האָב איך געלערנט ביי אַ דרדקי־מלמד, וואָס פלעג אַריינקומען צו אונדז אין שטוב נאָך, וועז כ׳האָב מיך אַרומגעיאָגט אין גאַס. וועז כ׳האָב אָנגעהויבן צו גיין אין שול, האָט מען מיך געשיקט נאָכמיטאָג אין חדר. דאָס איז געווען אַ רעפאָרמירט חדר. דעם מלמד האָט מען גערופן „דער בראָדער מלמד", אָדער גלאַט „דער בראָדער". ער האָט געהאַט אַ שיין צעקעמטע שוואַרצע באָרד מיט צוויי שפּיצן, דעם קאַפטן צעשפּי־ליעט, איבערן וועסטל אַ זילבערנע קייט פון אַ זייגער, אויפן קאָפּ — אַ הויך שוואַרץ קאָפּל פון זייד. געלערנט האָט ער מיט אונדז חומש מיט רש״י. דעם חומש פאַרטייטשט אויף דייטשמעריש. געהייסן האָט עס, אַז ס׳איז משה מענדעל־סאָנס איבערזעצונג. די לימודים זענען געווען איינגעטיילט אין „שטונדען" און זענען פאַרגעקומען אין צוויי שטובן מיט שול־בענק. אין דער צווייטער האָט אַן אָנדערער לערער, דער וויצע־קאַנטאָר פון טעמפּעל פייגער, געלערנט העברעיש

און דיקדוק. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון דער אַכילה. עסן פלעג ער דווקא בעת די לעקציעס. מיט כוונה האָט ער געשניטן שטיקער פון אַ גרויסער לעבער און פון אַ גאַנצן לאַבן ברויט, און קייענדיק פאַמעלעך און געשמאַק, איינגעקנעלט מיט אונדז חכמת הדיקדוק. ער איז געווען אַ קאַלטע לונג און לעבער און זיין לימוד איז געווען נודנע.

דערפאַר איז דער בראָדער געווען אַ גוטער האַרציקער מענטש. ער האָט פאַרשטאַנען צו פאַראינטערעסירן די קינדער און מיר האָבן פון אים היפש גענאָסן. נאָך מער צום האַרצן זענען אונדז געווען די שבתים, ווען מיר — אַ פאָר יינג־לעך — פלעגן קומען נאָכמיטאָג לערנען ווינטער ברכי נפשי און זומער — פרקי אבות. דאָס איז נישט פאַרגעקומען אין קלאַס, נאָר ביים מלמד אין שטוב, ווו עס האָבן זיך צוגעהערט זיינע צוויי שיינע טעכטער און די בחורים, וואָס פלעגן קומען צו זיי. נאָכן אָפּלערנען פלעג דער בראָדער דערציילן ציכטיקע פאַלקס־מעשיות און די מיידלעך מיט די בחורים האָבן געזונגען יידישע פאַלקס־לידער.

די שבתדיקע נאָכמיטאָגן זענען געווען די אינציקע פאַרווייילונגען אין אונדזער חדר. אין אַנדערע חדרים זענען די יינגלעך געווען אַ גאַנצן טאָג אינ־אייגעם. קומען פלעגט מען אינדערפרי, מיטברענגענדיק מיט זיך אָנבייסן, אויף וואַרעמעס איז מען אַהיימגעאַנגען, גיך אָפּגעגעסן, איז מען צוריק אַוועק אין חדר, מיטנעמענדיק „מיטיק". אויך מיר האָבן געבראַכט מיט זיך מיטיק, געווויינ־לעך ברויט מיט פאַווידלע ווינטער, און מיט פריש אויבסט זומער. אַהיימגעאַנגען איז מען שפּעט אויפדערנאָכט. ווינטער־צייט מיט לאָמטערנדלעך אין די הענט. אין אַנדערע חדרים זענען די לימודים נישט געווען אייגעטיילט אין „שטונדן", און זענען נישט פאַרגעקומען אין „קלאַסן". האָבן קינדער געהאַט געגנוג צייט צו שפּילן זיך, בעת דער מלמד צי דער באַהעלפער — בעלפער פלעג מען זאָגן ביי אונדז — האָט געלערנט מיט אַן אַנדערער כיתה.

די תלמידים פון יעדן חדר זענען געווען אַ געשלאָסענע גאנצקייט. זיי האָבן געהאַט אן אייגענעם „קיסר", געפירט מלחמות און געשלאָסן שלום מיט אַנדערע חדרים. אונדזער חדר האָט נישט געהאַט קיין קיסר און איז נישט אַרויסגעטרעטן כלפי חוץ ווי אַ באזונדערע מלוכה. דער צוזאַמענבונד צווישן די יינגלעך איז בכלל געווען אַ לויזער, אָפּגעזען די פאָר שעה אין די קלאַסן און פאַנאַנדערגע־גאַנגען זיך. האָב איך נישט געהאַט אין חדר קיין שפּיל־חברים.

די באַציונגען צווישן יידן און קריסטן זענען געווען גוטע, מען פלעג אויך קומען אייגער צום אַנדערן אַהיים, אַבער קיין שטענדיקע שפּיל־חברות האָבן זיך נישט געשאַפן. די צוויי יידישע תלמידים פון קלאַס, ביברינג און גראָוער, האָבן לגמרי נישט געטויגט צו יינגלישע שפּילן. זייערע טאַטע־מאַמע האָבן גע־בלאָזן איבער זיי, געהיט, זיי זאָלן זיך, חלילה, נישט חברן מיט „פּעבל", פון צייט

צו צייט פֿאַרבעטן עטלעכע „בעסערע" יינגלעך צו זיך, צוגרייטנדיק כיבוד פֿאַר זיי. איך בין געווען אין מאָל ביי גראָוערן און צוויי מאָל ביי ביבערינגן. ביים ער־שטן האָט אונדז די גאַנצע צייט געהיט די מאַמע זיינע מיט אַ גאָלדענעם פּענסנע פֿאַר די אויגן, ביים צווייטן אַן עלטערער ברודער, וואָס איז אונדז נאָכגעקראָכן טריט נאָך טריט. די שפּילן זענען געווען שטוביקע, ס׳איז געווען נודנע און פּוסט.

האָב איך מיך צונויפגעשמעקט מיט נאָך אַ פּאָר יינגלעך פון שטאָט און מיר האָבן געשאָפֿן אַן אייגענע שפּיל־חברותא „אויפן וואַל". דאָס זענען געווען אַלטע ביימער אויף אַ בערגל אינמיטן שטאָט. דאָ זענען פֿאַרנאַכט געזעסן יידענעס און עלטערע יידן אויף בענק און געשעפּט פּרישע לופט. אין די זומער־אָוונטן האָבן מיר זיך געשפּילט אין קיטשקע, „קעמערלעך צו פֿאַרדינגען", בארעז זיך, כאַפּערלעך, באַהעלטעניש, זעלנער, גנבים און זשאַנדאַרן.

די שפּיל אין קיטשקע איז באַשטאַנען אין אַרויסשלאָגן מיט אַ גרעסערן שטעקן אַ קליין שטעקעלע, וואָס איז געלעגן אויף צוויי שטיינער אָדער ציגל. מען האָט באדארפט אזא שטארקן זעץ טון מיטן גרעסערן שטעקן, אַז דאָס קליינע שטעקעלע זאָל פֿאַלן וואָס ווייטער. דעם מהלך האָט מען געמאָסטן מיטן גרעסערן שטעקן. ביי „קעמערלעך צו פֿאַרדינגען", פלעגן זיך אַלע אויסשטעלן אין אַ ראָד, יעדער אונטער אַ בוים און איינער איז געשטאַנען אינדערמיט. די אונטער די ביימער האָבן זיך צווישן זיך גיך געביטן מיט די ערטער. דאָס יינגל אינדערמיט האָט געמוזט צוכאַפּן זיך צו אַ בוים אין דעם מאָמענט, וועמען ער איז געווען ליי־דיק. וועמען ס׳האָט נישט באַווײַזן צו פֿאַרכאַפּן אַ בוים, איז געבליבן אינדערמיט. ביי אַ שפּיל, וואָס האָט זיך געראָפּן „קרולו, קרולו, בענדזיע וואַינאַ?", האָבן זיך די יינגלעך אַנגענומען פּעסט ביי די הענט און געמאַכט אַ לאַנגע קייט. אייגענער האָט זיך געלאָזט לויפן פונדערווייטנס און לויפנדיק, געפרוווט איבערצייגן די קייט.

דאָס בארעז זיך איז פֿאַרגעקומען לויט אַלע אַנגענומענע כללים. די, וואָס זענען שוין געווען אין צירק, האָבן אָפּגעהיט, אַז קיינער פון די קעמפּנדיקע צדדים זאָל נישט עובר זיין אויף די באַשטימונגען, און האָבן צום סוף פּעסטגעשטעלט, וואָר וועמען ס׳האָט אַוועקגעלייגט אויף בריידע „לאָפֿאַטקעס". ווי „זעלנער" האָבן מיר מאַרשירט אין געשלאָסענע רייען אין מיליטעריש טריט פונעם וואַל איבער די גאַסן ביז ווייט הינטער דער שטאָט. אין שפּיל „גנבים און זשאַנדאַרן" האָבן זיך „גנבים" ערגעץ ווייט באַהאַלטן, די „זשאַנדאַרן" האָבן זיי געמוזט אויסזוכן און ברענגען צום געריכט. דער ריכטער האָט אַרויסגעטראָגן אַ פּסק. פון פּסק זענען די גנבים נישט געווען צופֿרידן און האָבן געבעטן דעם ריכטער רחמים, ער זאָל מילדערן דעם האַרבן גזר דין. בעת מעשה האָבן זיי אים געגלעט איבערן פּנים.

פֿריער האָבן זיי זיך געהאַט איינגעריסט — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: איינ־געשמירט — די הענט אין סאַדזע.

אין אַלע שפילן האָבן זיך די יינגלעך באַמיט וואָס מער צו באַוועגן זיך, שפּאַנען, לויפן, יאָגן און געפלייסט זיך אַרויסצוווייזן וואָס מער גבורה און המצאה־דיקייט. געווויסע שפילן האָבן מיר גיך פֿאַרוואָרפן, ווי למשל „קעמערלעך צו פֿאַר־דינגען", וואָס האָט אונדז אויסגעקוקט צו זיין ג'כער א שפּיל פֿאר מיידלעך. אַנ־דערע שפילן האָבן מיר אינגאַנצן אויסגעמיטן האַלטנדיק, אַז זיי זענען אונטער אונדזער כבוד, ווי דאָס שפילן אין קוויטלעך צי אין קנעפּלעך אָדער אַ שפּיל, וואָס איז געווען פֿאַרשפּרייט צווישן די חדר־יינגלעך און וואָס איז באַשטאַנען אין אויסשטעלן זיך אין איין ריי און זיך אייניצייטיק משתּין זיין, כדי צו זען, ווער וועט מען ס'וועט „איבערפּישן".

גיין פֿאַרמיטאָג אין אן אלגעמיינער שול און נאָכמיטאָג אין א חדר האָבן זיך געקאָנט פֿארגינען בלויז אזעלכע יינגלעך, וואָס דאָס לערנען איז זיי אָנגעקומען נישט שווער. איך האָב עס געהאַט צו פֿארדאָנקן צום טייל די אויסגעצייכנטע לערער מיינע. דער לימוד אין דער פֿאַלקס־שול איז נישט געווען קיין לייכטער. אין ערשטן קלאַס האָט מען אָנגעהויבן לערנען פֿוילישׁ, אין צווייטן אוקראיניש, אין דריטן דייטש. ביים פֿאַרענדיקן פּיר קלאסן האָט מען געמוזט אין אלע דריי שפּראכן לייענען און אַן גרייזן שרייבן, פֿוילישׁ פֿערפּעקט רעדן, אחוץ דעם האָבן געווויסע ידיעות פון חשבון, געאָגראַפּיע און פֿוילישער געשיכטע. כדי אָנצוקומען אין אַ מיטלשול, האָט מען געמוזט אויסהאַלטן אַן אויפּנעם־עקזאַמען — „אָפּלייגן די אויפּנאמספּריפונג" האָט מען געזאָגט אין גאַליציע.

4

מיטלשולן

אַפּצאַל — נויט אין שטוב — די סטאַניסלאַווער גימנאַזיע — פּאָליטישע קאַמפּן אַרום מיטלשולן — אוקראַינער, פּאָלאַקן, דייטשן.

דער לימוד אין פּאָלקסשול איז געווען א־נגאַנצן א בחינמדיקער, די הוצאות פון לערנען אין א מיטלשול זענען נישט געווען קיין איבעריק גרויסע. דער אָפּ־צאָל — אין גאַליציע האָט ער געהייסן די טאַקסע — האָט באטראָפן 30 קראָנען אָדער 15 ריינישׁ א האלב יאָר. הגם אָפּיציעל זענען שוין געווען אָפּגעשאפט די פּריערדיקע גילדן, פּלעגן זיך יידן נאָך אלץ באַנוצן מיט „ריינישׁ" אָדער „ריינישׁ־לעך", אַרויסרעדנדיק „ראניש" און „ראנישלעך", ווי די פּאָלאקן פלעגן נאָך אלץ זאָגן „רענסקי" אָדער „גולדענע". אויב מען האָט זיך גוט געלערנט און די עלטערן זענען נישט געווען קיין פּאַרמעגלעכע, האָט מען געקאָנט באפרייט ווערן פֿון דער טאַקסע אינגאַנצן אָדער אין דער העלפט. אנדערע מניעות — רעכטלעכע און פּאקטישע — זענען פּאר יידישע תלמידים נישט געווען. האָבן טאקע א סך יידן געשיקט זייערע קינדער אין מיטלשולן. נישט בלויז אַדוואָקאטן, דאָקטוירים און פּארמעגלעכע סוחרים, אויך אָרעמע קרעמער, אָנגעשטעלטע און בעלי־מלאכות. נישט איין טאַטע האָט זיך אָפּגענומען דעם ביסן פון מויל, כדי צו לאָזן לערנען זיין ייִנגל. פון מיינע יידישע חברים אין גימנאַזיע איז בלויז אייִנער געווען אָן זון פון אָן אדוואָקאט, אלע איבעריקע זענען געווען קינדער פון סוחרים, בעלי־מלאכות און אָנגעשטעלטע.

אויך ביי אונדז אין שטוב איז יענע יאָרן, וועַן איך בין געגאַנגען אין פּאָלקס־שול, נישט געווען פויגלדיק. די הוצאה איז געווען סאיז געבוירן געווארן אָן שוועסטערל. אָן געוויסע צייט איז דער טאַטע געווען בוכאַלטער אין אָן קאָלדרע־פּאַבריקל, שפּעטער האָט ער זיך באטייליקט אין דער פּראָדוקציע, אָבער ס׳האָט נישט געפידלט. יידן אָן א שטענדיקער באַשעפטיקונג פלעגן זיך אַרומדרייען מיט שטעקעלעך אין האַנט אויפן „פלאַץ" — א גערטנדל מיט אָ פּאָר בענק פּאר האַל־פּערנס הויז, וואס האָט זיך שפּעטער געוואָרפן „גארטנבערגס פּאסאַזש" — און אויסקוקן אויף א מעקלעריי. דער טאטע האָט נישט געטויגט צום מעקלערן. נאָר אַזוי ווי מען האָט אים געהאַלטן פּאַר זייער אן ארנטלעכן מענטש, פלעג מען אים צוציען צו בוררים־געריכטן אָדער נוצן ווי אַן עדות ביים שליסן אָפּמאַכן. אזעלכע

עסקים האָבן זיך נישט געטראָפן יעדן טאָג און קיין בעלנים אויף אזעלכע פאר־דינסטן האָבן נישט געפעלט. האָט מען ביי אונדז גאָנצע וואָכן קיין פלייש נישט געגעסן, פרייטיקצונאַכטס האָט דער טאָטע קידוש געמאַכט איבער ברויט און שטאָט דגים ובשר איז מען יוצא געווען מיט אַ הערינג און אַ ציבעלע. אָבער קיינער האָט נישט געווּסט דערפון, נישט פון פרעמדע און נישט פון אייגענע. און וועָן איך האָב געענדיקט די פאָלקסשול, איז געווען קלאָר, אז כ׳וועל מיך ווייטער לערנען אין א מיטלשול.

אין שטאָט זענען געווען צווּיי מיטלשולן: אַן אַכטיאָריקע גימנאזיע און א זיבניאָריקע רעאַלשול, ביידע מלוכה־שולן „קייזערלעך־קעניגלעכע". דאָס ענדיקן די גימנאַזיע האָט געפּנט די טויערן פון אוניווערזיטעט, נאָכן ענדיקן די רעאַל־שול איז מען אָנגעקומען אין פאָליטעכניקום. די מאַמע האָט אליין נישט געוואָלט באשליסן, אין וועלכער שול זי זאָל מיך אָפּגעבן און הגם ציבולסקי האָט שוין ביי אונדז נישט געלערנט, איז זי אווּעק צום ענינטן פּעדאַגאָג זיך האלטן אַן עצה מיט אים. ער האָט געפּסקנט, אז דאָס יינגל האָט פעיקייטן צו שפּראַכן און מען דאַרף אים שיקן אין גימנאזיע.

די סטאַניסלאָווער גימנאַזיע האָט פארנומען א רחבותדיקן בנין „אונטערן קריזאַמט", נישט ווייט פון דער רוימיש־קאַטווילישער „קאָלעגיאטע" פון איין זייט און אין סאַמע שכנות מיט דער גריכיש־קאַטווילישער צערקעוו פון דער צווייטער. קיין קרייזאַמט איז שוין זינט צענדליקער יאָרן דאָרט נישט געווען, אָבער פאָלאקן פלעגן דעם פלאַץ וויטער רופן „פאָד קרייזאַמטעם" און יידן „אונטערן קרייזאַמט" — אין גאַליציע האָט מען אין רעדן געווצט „אונטער" שטאָט „הינטער". געווען איז די גימנאַזיע א גרויסע מיוחסת. געגרינדעט האָבן זי די יעזויטן און וועָן מיינע שולחברים האָבן אין 1928 יאָר געפּראָווט דעם צוואַנציקיאָריקן יובילי פון אונדזער מאַטורע, האָבן זיי אים פאָרבונדן מיט דעם צווייהונדערטיאָריקן יובל פון דער גימנאַזיע גופא. געקומען זענען צום יום טוב געווען שילער פון אַלע קלאַסן, בתוכם דער מאַרשאלעק פון פוילישן סיים איגנאַצי דאַשינסקי — דער באַוווסטער אָנפירער פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פאַרטיי, דער גריכיש־קאטווילישער מעטראָפּאָליט פון לעמבעריק גראַף אנדרעי שעפּטיצקי און א סך אנדערע אָנגעזענע לייט.

דער אויפנעם־עקזאַמען אין גימנאַזיע האָט געגאָלטן פאר א שווערן. טאַטעס און מאמעס האָבן מיט הארצקלאפּעניש געווארט אויפן גרויסן פלאץ פאר דעם בנין אויפן פסק. פונדעסטווענען האָבן כמעט אלע יידישע יינגלעך אויסגעהאלטן דעם עקזאַמען. גלייך דערנאָך האָט מען די פרישע — אין גאַליציע האָט מען גזאָגט: די נייגעבאקענע — גימנאַזיסטלעך איבערגעטון אין מונדירלעך. זיי זענען בא־שטאנען פון גראנאטענע (טונקל־בלויע) בלוזעס — אָן גלאַנציקע קנעפלעך —

גראנאטענע אדער גרויע לאנגע הויזן און א הויך היטל מיט א דאשעק. מיט יאָרן שפעטער האָב איך מיך דערווּוסט, אז אין קרוין־פוילן האָט מען אונדזער הויך גימנאזיע־היטל גערופן „קוגל־טשאַפקע", מחמת איר פאָרם האָט דערמאנט אין אַ קוגל. אויף די היטלען פאָרנט, אין סאָמע מיטן האָט געשיינט אַ באַזילבערטע G. אויף די הויכע געשלאָסענע קראגנס פון די בלוזעס האָט מען געטראָגן אינ־דערמיט א ברייט באזילבערט פּאַסיקל. אין יעדן העכערן קלאס פלעג צוקומען א ווייטערדיק פּאַסיקל. אזוי ביז צום פערטן קלאס. פון פיפטן ביזן אכטן זענען די פּאסיקלעך געווען באַגילדעטע. די אייגענע מונדירלעך האָבן געטראָגן די רעאל־שילער, מערניט אויף די היטלען האָבן זיי געהאט א R. צום מונדירל האָט גע־הערט ווינטער א לאנגער גראנאטענער מאנטל מיט א פּאַטקע פון הינטן.

כדאי צו דערמאָנען, אז פון אלע לענדער, וואָס זענען אריין אין באשטאַנד פון דער עסטרייכיש־אונגאָרישער מאָנאַרכיע, האָט בלויז גאַליציע אייגנעפירט מונדירלעך פאר מיטלשילער. דאָס איז געווען א פּאָליצייאישער אויפטו פון לעמבעריקער לאַנד־שולראט, (קראַיאָווא ראדא שקאָלנא), וואָס איז אויסן געווען באופן זה אויסברייטערן די השגחה איבער די תלמידים אויך מחוץ דער שול, כדי זיי זאָלן זיך פירן לייטיש. געהאָלפן האָט עס ווי א טויטן באַנקעס.

ווי אין די אלגעמיינע פאָלקסשולן זענען אויך אין די מיטלשולן געווען אין יעדן קלאַס פּאָלאַקן, יידן און אוקראַינער — אין דער אַמטלעכער שפּראַך האָבן זיי געהייסן אויף דייטש „רוטענען" און אויף פויליש „רושיני". אָבער די צאָל יידן איז געווען א גרויסע, אין געוויסע קלאַסן האָט זי געגרייכט ביז צו דער העלפט שילער. אויך אין שטאָט זענען די יידן געווען א מערהייט, לאַנגע יאָרן איז דער בירגערמייסטער געווען אן אַסימילירטער יוד, ד״ר אַרטור נימהין. די בא־ציונגען צווישן די תלמידים אין די מיטלשולן זענען געווען גוטע און חברישע. אין יענער צייט האָט נאָך דער אנטיסעמיטיזם נישט געהאט קיין שליטה איבער די געמיטער. די פוילישע יינגלעך זענען געווען ס׳רוב זין פון באאמטע אַדער סוחרים, וואָס האָבן אָנגעהאלטן א געשעפטלעכן און טיילמאָל א געזעלשאפטלעכן קאָנטאַקט מיט יידן. אויך דער פשוטער קריסט, דער ארבעטער און בעל־מלאכה, האָט נישט ארויסגעוויזן קיין פיינטשאַפט צו יידן. פאַרקערט, די באציונגען פון שכנים אין איין הויז, אַרבעטער אין איין וואַרשטאט צי פאבריק, בעל־מלאכות פון איין פראָפעסיע זענען געווען פריינדלעכע.

אָבער שוין מיט א פּאָר יאָר שפּעטער האָט זיך אין לעבן געלאָזט פילן דער אַנטיסעמיטיזם. ער איז נישט געקומען פון אונטן. מען האָט אים פאַרשפּרייט פון אויבן. ער האָט געשטראָמט פון צוויי קוואַלן: פון דער פוילישער נאַציאָנאַליסטי־שער אָרגאַניזאַציע „סאָקול" און פון דער אוקראַינישער נאַציאָנאַליסטישער אָר־גאַניזאציע „סיטש". ביידע אָרגאַניזאַציעס זענען געווען פאַרשפּרייט איבער גאַנץ

גאַליציע. צווישן זיך האָבן זיי געפירט פאַרביטערטע קאַמפן, אינספירירט און גע־שטיצט דורך דער עסטרייכישער רעגירונג, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין אַלטן כלל: דיווידע עט אימפּעראַ (טייל און הערש).

באַזונדערס שארף זענען געווען די קאמפן אַרום דער מיטלשול. וועלנדיק אויספּולן ביי דער עסטרייכישער רעגירונג א באַזונדערע גימנאַזיע — וואָס האָט זיך זיי סוף כל סוף אייניגעגעבן — האָבן די אוקראַינער געפלייסט זיך צו שיקן אין דער פּוילישער גימנאַזיע וואָס מער יינגלעך. אזוי ווי אין דער שטאָט גופא איז די צאָל אוקראַינער נישט געווען קיין איבעריק גרויסע, האָבן זיי מא־ביליזירט בחורים פון די ארומיקע און אפילו פון ווייטערע שטעטלעך און דער־פער. צו דעם צווועק האָבן זיי איינגעאָרדנט בורסעס, ווו די מיטלשילער האָבן געווויינט און געגעסן.

בורסעס זענען געווען „רוטענישע" און „מאָסקאַלאָפילע". דאָס זענען גע־ווען צוויי פּאָליטישע ריכטונגען, די ערשטע א גאַציאָנאַליסטישע מיט דער אָריענ־טאַציע אויף אַן אומאָפּהענגיקער אוקראַינע, די צווייטע האָט זיך אָריענטירט אויפן צאַריסטישן רוסלאנד און דערפון האָט זיך געזומען איר נאָמען, אליין האָבן זיך אירע מיטגלידער גערופן „אַלטרוטענער". די בורסעס פלעגן באַקומען באַטייטיקע סובסידיעס פון אויסלאנד, די רוטענישע פון אמעריקאנישע און קאַנאַדישע לאַנדסמאַנשאַפטן, די מאָסקאַלאָפילע פון רוסלענדישע אָרגאניזאציעס. ביים שטופּן די קינדער אין גימנאזיע זענען ביידע ריכטונגען נישט געווען שטארק איבער־קלויבעריש. אָבער בעת די רוטענער האָבן געהאט געוג פעיקע יינגלעך, האָבן די מאָסקאַלאָפילן — קליין אין צאָל און באטייט — געמוזט אָנקומען צו אָפּגעשטא־נענערע קינדער און פארשטאָפּטע קעפּ. אין קלאַס האָט זיך דאָס שטארק געוואָרפן אין די אויגן.

אין די גרעסערע שטעט ווי לעמבעריק, סטאַניסלאָוו, סטרי און אנדערע האָבן זיך אין די פריערדיקע יאָרן אוקראַינער, וואָס האָבן פארנומען העכערע שטעלעס אין געריכט און אדמיניסטראציע און אפילו לערער פון מיטלשולן, אסימילירט און האָבן זיך באטראַכט פאר פּאָלאַקן. אַזוי למשל האָט זיך א לייבלעכער ברודער פון גריכיש־קאַטוילישן מעטראָפּאָליט אין לעמבעריק גראַף אַנדרעי שעפּטיצקי, גראף סטאַניסלאוו שעפּטיצקי געהאלטן פאר א פּאָלאַק, געדינט אין דער עסטרייכישער ארמיי, געווען בעת דער ערשטער וועלטמלחמה געזעראל־גובערנאַטאָר מצד דער עסטרייכישער אָקופּאציע־מאכט אין לובלין, שפּעטער אריבער אין פּוילישן מיליטער אין ראנג פון געזעראל און צווי מאָל געווען מי־ניסטער פאַר מיליטערישע ענינים אין דער פּוילישער רעגירונג. מיטן פונאַנדער־ווופק פון דער אוקראַינישער נאַציאָנאַליזם באַווּסטזיניק האָט אויך געזומען א סוף צו דער אסימילאַציע פון די רוטענער. ביי די מאָסקאַלאָפילן האָט זי אָנגעהאַלטן

לענגער. די מחותנשאפט זייערע מיט די פוילישע ענדעקעס איז געווען אַ נעג־טערע.

די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטישע אָרגאַניזאַציע האָט זיך פאַנאַנדערגעוואקסן אין אַ גיכן טעמפּ. זי האָט פאַרמאָגט אן אייגענע פאָרשטייערשאפט סיי אין גאַליציש סיים אין לעמבעריק סיי אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין ווין. בראש פון איר איז געשטאַנען ד״ר קאָסט לעוויצקי. אין קאמף מיט די פּאָלאקן האָבן זיך די אוקראינער נישט אָפּגעשטעלט פאַר טעראָר־אַקטן. א רוטענער מיראָסלאוו סי־טשינסקי האָט דערשאסן אין יאָר 1908 דעם שטאַטהאלטער (נאַמיעסטניק) פון גאַליציע גראף אנדזשעי פּאָטאָצקי. די תּפיסה־שטראָף, צו וועלכער ער איז פאַר־משפט געווארן, איז ער אָפּגעזעסן אין דער סטאניסלאָווער תּפיסה אויף דער דאָמבראָווע. פון דאָרטן האָט מען אים אין 1911־טן יאָר — געוויס נישט אָן דער הילף פון דער עסטרייכישער רעגירונג — אַרויסגענבעט און אַוועקגעשיקט קיין קאַנאַדע.

די ערד אין גאַליציע איז געלעגן אין די הענט פון פוילישע באַזיצערס, צום טייל מאגנאַטן. געווען אויך א פּאָר יידישע פריצים, בתוכם דער אייגנטימער פון א גרויסן „שליסל״ אין מזרח־גאַליציע ד״ר העניריק קאָלישער, מיטגליד פון „קאָלאָ פּאָלסקע״ אין עסטרייכישן פּארלאַמענט. דאָס דחקות אין דאָרף האָט אַרויס־געשטויסן פּויערן אין שטאָט אַריין, ווו זיי האָבן זיך פּראָלעטאַריזירט. די מענער זענען אָנגעקומען ווי ארבעטער אין די באַן־ווארשטאַטן און פאבריקן, די פרויען ווי הויזדינערס אין פּוילישע און יידישע שטובן. די צוגעוואַנדערטע פּויערטעס האָבן נישט געהאַט דעם בעסטן שם, אָבער געארבעט האָבן זיי פאר וואָלוול שכירות און זענען נישט געווען איבערקלויבעריש אין עסן, אזוי אז אפילו נישט־פאַרמעגלעכע משפּחות האָבן זיך געקאָנט פאַרגינען צו האַלטן א שטוב־מענטש.

אויך די אוקראַינער, וואָס פלעגן פון די שכנותדיקע דערפער קומען אין שטאָט עפּעס פאַרקויפן אָדער קויפן, זענען נישט געווען קיין גרויסע צדיקים. די נויט אין דאָרף איז געווען אַזוי גרויס, אַז וועו ס׳האָט זיך געמאַכט אַ געלעגנהייט, האָט אַן אָרעמער פויער צי פויערטע אַמאָל עובר געווען אויפן לא תגנוב. יידישע קרעמער האָבן געמוזט האָבן זעקס פּאָר אויגן. אין די מאַרקטעג פלעגן זיי מאָבי־ליזירן אין די קראָמען קרובים און פריינד און האַלטן זיי אין איין דערמאָנען: רואה נאָר, מען זאָל עפּעס נישט צולקחנען. אין סוחרישן לשון האָט מען זיך באנוצט מיט אַ שיפּר „צווי אויף צען״. דאָס האָט געמיינט: צווי אויגן אויף צען פינגער. האָט מען דערזען, אַז א פויערטע האָט עפּעס אַראָפּגעלאָזט אין בוזעם — „אין דער פאָזוכע״ האָט מען געזאָגט ביי אונדז — האָט מען נישט געמאַכט קיין געוואַלדעס, נישט גערופן קיין פּאָליציע — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: פּאָ־ליציי — נאָר אַריינגעשטעקט די האַנט אין איר בוזעם, אַרויסגענומען דאָס צוגע־

לקחנטע שטיקל סחורה, דערלאנגט איר איבער דער באַק און שאַ. זי האָט זיך אָפּגעווישט דאָס מויל און ווייטער געגומען זיך דינגען, ווי ס׳וואָלט גאָרנישט פאָר־געקומען.

די פּאָלאַקן אין שטאָט, אָפּשטאמיקע ס׳רוב פון דער נידעריקער שליאַכטע, האָבן פאַרנומען בעיקר באַאַמטן־שטעלעס. נאָר ווייניק זענען עוסק געווען אין האַנדל און מלאכה. אין ניינצענטן יאָרהונדערט פלעג עסטרייך שיקן קיין גאַלי־ציע א סך דייטשע און אביסל טשעכישע באאמטע. זיי האָבן זיך גיך אסימילירט, זענען געוואָרן פּוילישע פּאַטריאָטן און דער אינציקער זכר פון זייער אַמאָליקער דייטשקייט צי טשעכישקייט זענען געבליבן די פאַמיליע־נעמען. מיט דער וואַק־סנדיקער קלאסן־דיפערענציאציע האָבן זיך די פּאָלאקן, וועלכע האָבן זיך נישט געקאָנט דערשלאָגן צו אַן אַמט, פּראָלעטאַריזירט און פארשטאַרקט די רייַען פון ארבעטער אין די באן־וואַרשטאַטן און פאבריקן.

אַקעגנזשע האָט אויסגעהאַלטן אין דייטשקייט און בירגערלעכקייט די דייטשע קאָלאָניע אין סטאַניסלאָוו, וואָס האָט אירבערגעדויערט קירה און סאַנאַציע־פוילן און האָט זיך אין עסטרייך און דייטשלאנד קונה שם געווען ווי די „פיפטע קאָלאָנע״ אין פוילן, נאָך איידער היטלער איז געקומען צום פסוק. בעת דער אָקו־פאציע איז זי געווען דער היטלעריסער אוואנגארד אין דער סטאניסלאָווער וואיעוואדשאפט. איר כוח און געשלאָסנקייט האָט די דייטשע קאָלאָניע געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם פאַסטאָר אירן טעאַדאָר צעקלער (Zoeckler), וואָס איז געווען אַ זון פון אַ טעאָלאָגיע־פּראָפעסאָר אין גרייפסוואַלדער אוניווערזיטעט, געקומען נאָך אין 1891־טן יאָר קיין גאליציע ווי א כלומרשטער מיסיאָנער פאר יידן. אין דער אמתן האָט ער אָרגאַניזירט די דייטשע קאָלאָניסטן איבער גאנץ גאַליצי׳ע, שאַפּנדיק אין סטאניסלאָוו א ריי מוסטער־אנשטאלטן. די קלוגע פוילישע רעגירונג האָט אים אין 1924־טן יאָר באשטימט פאר דעם סופּעראינטענדענט און אָנפירער פון דער „עוואנגעלישער קירך פון אויגסבורגער אוֹן העלוועטישן דת אין פוילן״.

5

לערער און שילער

פּראָגראַם — יידישע לערער אין גימנאַזיעס — פּראָפּ. אהרן קאָהן — אַנדערע לערער — דער משומד באומפּעלד — דער שונא פון בלאָנדע תלמידים — דער פּילאָלאָג שארגא — דער לימוד פון יידישער רעליגיע און זיין לערער — געהיימע שילער קרייזלעך — דערציונג פון מיידלעך.

אין מיינע צייטן איז דער פּראָגראם פון גימנאַזיע געווען א רייכער. שוין אין ערשטן קלאַס האָט מען אָנגעהויבן צו לערנען לאטיין און דווקא אַכט שעה אַ וואָך, אין דריטן קלאַס איז צוגעקומען גריכיש. פּוילישׂ און דייטש האָט מען געלערנט אין אַלע קלאַסן זייער גרינטלעך, אַחוץ דעם: רעליגיע, אַלגעמיינע און פּוילישע געשיכטע, געאָגראַפּיע, אריטמעטיק און געאָמעטריע, זאָאָלאָגיע און באָטאַניק, אין די העכערע קלאַסן: אלגעברע, מינעראלאָגיע און געאָלאָגיע, פּסי־כאָלאָגיע און פּראָפּעדעוטיק פון פילאָזאָפּיע.

דער לערער־פּערסאָנאַל איז באשטאַנען ס׳רוב פון פּאָלאקן, געווען אויך געציילטע אוקראינער און יידן. נאָמינירן לערער אין די מיטלשולן פלעג די „קרא־יאָווא ראַדאַ שקאָלנאַ״ אין לעמבעריק, וווּ ס׳האָבן געווען קאָנסערוואטיוו פּוילישע נאציאָנאליסטן. אוקראינער האָבן זיך נישט געיאָגט נאָך לערער־שטעלעס אין די מיטלשולן. אין יענע יאָרן האָבן זיי שטודירט אויף די אוניווערזיטעטן מע־דיצין און רעכט און געגרייט זיך אַרויסצושטופּן פּוילישע און יידישע דאָקטוירים און אדוואָקאטן פון זייערע פּאָזיציעס אין שטעט און שטעלעך. יידן האָבן דווקא יאָ צו ביסלעך שטודירט אויף די פילאָזאָפּישע פאַקולטעטן פון לעמבעריקער און קראָקעווער אוניווערזיטעט אויף לערער, אָבער די צאָל יידישע לערער פאָר אַלגע־מיינע לימודים (חוץ פאר יידישער רעליגיע) איז אין די גאַליצישע מיטלשולן געווען אַ נישטיקע. געלערנט האָבן זיי בעיקר דייטש, אַמאָל אויך אַלטע שפּראַכן (לאַטיין און גריכיש) אָדער מאַטעמאַטיק. בכדי אַ יידישער לערער צו זיין, האָט ער שטעל, האָט ער געמוזט זיין הויך קוואַליפיצירט. האָבן זיך טאַקע די יידישע לערער אין די מיטלשולן געראָטן צו די בעסטע.

אין אונדזער גימנאזיע האָט אין די העכערע קלאסן געלערנט דייטש פּראָ־פעסאָר אהרן קאָהן. ער איז געווען איינער פון די בעסטע פּעדאַגאָגן אין לאנד און א גרויסער חשוב ביים לעמבעריקער שולראט. נאָכן פּארענדיקן דעם אוניווער־

זיטצט פלעג א לערער אַנגעשטעלט ווערן פֿראָווינציאַריש ווי א „סופּלענט" און איז געווען מחויב במשך פון צוויי יאָר אויסצוהאַלטן דעם לערער־עקזאַמען. א געוויסע צייט נאָכן עקזאמען איז די אַנשטעלונג געווען א פעסטע און ער האָט געהאַט דעם טיטל „גימנאַזיע־לערער". נאָך יאָרן פּעדאַגאָגישער אַרבעט פלעגן די פּעי־קערע לערער באַקומען דורך אַ באזונדערן אַקט דעם טיטל „פּראָפעסאָר". דאָס באַקומען דעם דאָזיקן טיטל איז געווען פֿאַרבונדן מיט א גרויסן אָפּצאָל. אויב איך האָב נישט קיין טעות, האָט ער באַטראָפן זעקסהונדערט קראָנען. אזא לוקסוס האָבן זיך לערער, ווָאס האָבן נישט געלעבט אין ווּוילטאָג און האָבן אָפט געמוזט מפרנס זיין ווייב און קינדער, נישט געקאָנט פֿאַרגינען. בלויז ביז גאָר פֿאַרדינטע פלעג די מאַכט באפרייען פון אָפּצאָל. געוויסן האָט זיך דאָס אויף דער אַמטלעכער שפּראַך „טאַקספריי נאָמינירן".

ווי אלע איבעריקע עסטרייכישע באאמטע זענען אויך לערער געווען איינ־געטיילט אין דינסט־ראַנגן. לערער זענען געווען פֿאַרעכנט בעיקר אין ניינטן ראנג, א טייל פּראָפעסאָרן אין אַכטן, דירעקטאָרן אין זיבעטן. שוין דער אכטער ראנג האָט באַטייט פּאַר א גימנאזיע־פּראָפעסאָר אזא אויסצייכענונג, אז ער האָט זיך באנוצט מיט איר אין זיין טיטל „פּראָפעסאָר אין אַכטן רַאַנג". פּראָפ. קאָהן האָט געהאַט דעם זעקסטן ראנג. וועגן א צווייטן פּאַל אזוינעם האָב איך נישט געהערט. גימנאזיע־דירעקטאָר האָט א ייד אין גאליציע נישט געקאָנט ווערן.

פּראָפ. קאָהן האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זעלטענע פּעדאַגאָגישע פעיקייטן, גרויס געוויסנהאַפטיקייט און אָן א שיעור סבלנות. זיצן פלעג ער קיינמאָל נישט הינטערן קאַטעדער. אַנהויב לעקציע האָט ער זיך אוועקגעזעצט לעבן א שילער אין דער פארלעצטער באנק און פון דאָרטן געקנעלט מיט חברה דייטשע גראמא־טיק, שפּראך און ליטעראטור. מיט דער לינקער האַנט פלעג ער שטענדיק ציפּן די מושקע האָר, ווָאס האָט אַרויסגעשטאַרצט אויף דער אונטערשטער ליפּ. די גאַמבע — ביי אונדז האָט מען געזאָגט: דאָס קין — איז געווען גלאַט אויסראזירט. פון ביידע זייטן האָט ער געטראָגן לויט דער דעמלטיקער מאָדע באַקן־בערד אַלאַ פּראַנץ יאָזעף. איין אויג האָט ער געהאַט א גלעזערנס. ווי מען האָט דערציילט, האָט ער פארלוירן דאָס אויג ביי א כעמישן עקספּערימענט אויפן אוניווערזיטעט. די איינאויגיקייט האָט נישט געמינערט אויף א האָר זיין חשיבות נישט ביי די שילער און נישט ביי דער שולמאכט. פּארקערט, די מאכט האָט אים אפילו באַ־פרייט פון אָפּשאצן אלע שריפטלעכע ארבעטן פון די שילער, כדי צו שוינען זיין ראיה.

גרויסע צרות האָט פּראָפ. קאָהן געהאט אויסצושטיין פון די פאַרשטאָפּטע מאָסקאַלאָפּילישע קעפּ. ווען דער גאנצער קלאס האָט ממש געקייכט פאַר געלעכ־טער פון זייערע ענטפערס, פלעג זיך אויפן פּראָפעסאָרס ליפּן באווייזן קוים אַ

לייכטער גוטמוטיקער שמייכל, מיט גוטינקע ווערטער פלעג ער איינשטילן דעם קלאַס און וויידעראמאָל און אָבעראמאָל איינחזרן מיטן בחורעץ דעם דייטשן זאַץ.

נאָר איינאיינציק מאָל האָט ער נישט באַוויזן צו באַהערשן די שילער. דאָס איז געווען אין אכטן קלאַס. געלייענט האָבן מיר דעמלט ווי א הויז־לעקטור דעם עסטרייכישן שרייבערס פראַנץ גרילפּאַרצערס דראַמאַטישע טרילאָגיע „דאָס גאָלדענע פליס". איבערגעבנדיק דעם אינהאַלט פון א דראמע, האָט איינער א מאָסקאַלאָפיל געוואָלט זאָגן, אז יאָזאָן האָט זיך געמוזט שיידן פון מעדעאַ, ער האָט געהאט רחמנות אויף איר און האָט זיך פונדעסטוועגן געלאָזט אין וועג אריין. אריינגעהאקט האָט ער אזעלכע דיבורים: „יאזאָן מוסטע זיך מיט מעדעאַ טרענען, עס ווערדע אים איבעל אַוף איר אונד ער מאכטע זיך אַוף דעם וועגע אַוס". דער קלאַס האָט אויסגעשאָסן מיט א הילכיק געלעכטער, וואָס האָט געהאלטן אין איין וואַקסן. אַלע פּרווון מצד דעם פּראָפעסאָר אָפּצושטעלן דאָס געלעכטער און אייַנצושטילן דעם קלאס זענען געווען בחינם, יעדעס מאָל פלעג עס אויסברעכן מיט אַ נייַעם כוח. נאָך אויף דעם צווייטן לימוד האָבן די יינגלעך נישט געקאָנט קומען צו זיך. מיר איז דער דאָזיקער פאַל פאַרבליבן אין זכרון און אָפילו דער פאַמיליע־נאָמען פון שילער. זביהלעי האָט ער געהייסן.

פּראָפּ. קאָהן האָט געלערנט נישט בלויז אין גימנאזיע. נאָכמיטאָג פלעג ער געבן פריוואַטע לעקציעס. אין סטאַניסלאָוו איז געשטאַנען א היפשער מיליטעריישער גארניזאָן מיט דייטשע גענעראלן און פּולקאָווניקעס — אין גאליציע האָט מען געזאָגט: אָבערסט. זיי און זייערע משפּחות פלעג פּראָפּ. קאָהן לערנען פּוילישׁ. אזוי האָט ער שווער געהאַרעוועט דעם גאנצן טאָג. ערשט בעת דער וועלט־מלחמה, ווען פרוי בעטי פּאָלאַק פון סטאַניסלאָוו האָט אַרגאניזירט אין ווין א פריוואַטע גימנאזיע פאר יידישע פּליטים פון גאַליציע, איז פּראָפּ. קאָהן געוואָרן איר דירעקטאָר.

אויך אַנדערע לערער פון אונדזער גימנאַזיע זענען געווען באַוווסטע פּעדאַ־גאָגן. אין די מיטעלע קלאַסן האָט א געוויסע צייט געלערנט דייטש יוזף קרעץ, וואָס האָט אונטערן פּסעודאָנים יוזף מירסקי געשריבן פּעדאַגאָגישע ביכער און אָפּהאַנדלונגען. סטאַניסלאָוו מאַיקאָווסקי, דער באַווסטער מחבר פון לערנביכער פאַר פּוילישער ליטעראַטור, האָט געלערנט פּוילישׁ. דער לערער פון נאַטורוויסן־שאַפט טאָנדערא איז אינגיכן געוואָרן דאָצענט אין קראָקעווער אוניווערזיטעט. זיי אַלע האָבן זיך געריכטן פאַר פּראָגרעסיווע מענטשן.

ס׳איז אפשר געווען א צופאַל און אפשר נישט, וואָס דער אייניציקער לערער, וועלכער פלעג מאכן „שקרות" אין קלאַס, איז געווען א פּארבערעטער ענדעק. סטראַטשינסקי, אַן אויסגעווייקטער אינטעליגענט מיט אַ שפּיציק בערדל, איז געווען א נעם־בחור און האָט ליב געהאט א קערטל. געלערנט האָט ער אַלגעמיינע

און פּוילישע געשיכטע. אזוי ווי דער דאָזיקער לימוד איז ביי אונדז אויסגעפאלן אויף דער ערשטער לעקציע, האָבן מיר זעלטן וועמען געהאט די זכיה אָנצוקוקן דעם לערער, וואָס פלעגן זיך אויסשלאָפן נאָך די קאָרטנדיקע נעכט, און ממילא האָבן מיר גאָר נישט געגאָסן פון אים.

כדי זיך נישט צו קאָמפּראָמיטירן — „בלאָמירן" פלעגן מען זאָגן אין גאַליציע — ביי דער מאָטורע, האָט ער געמוזט פריער געבן יעדן שילער די פראגן, וואָס ער וועט אים פאָרלייגן ביים עקזאָמען. האָט זיך יעדער זיינס אויסגעלערנט ווי אַ מזמור. איך האָב פאנאנדערגעוויקלט בריית דעם קאמף צווישן די האָבסבורגער און האָהענצאָלערן, אן אנדערער חבר האָט ווי א וואסער געגאָסן וועגן פּוילנס אויפבלי אונטער דער דינאַסטיע פון די יאַגעלאָנען. וועז דער דירעקטאָר האָט אים געהייסן אויסרעכענען די פּוילישע מלכים לויט דעם סדר פון די דינאַסטיעס, האָט ער פאָרגעסן די צונג אין מויל. נאָכן עקזאָמען האָב איך געהערט, ווי פראָפ. קאָהן האָט אַרויסגייענדיק זיך שטאַרק געחידושט: מאָדנע, א ינגל האָט אָזוי גוט געוווסט די געשיכטע פון די יאַגעלאָנען און נישט געקאָנט אויסרעכענען די פּוילישע מלכים. וואָס פאר אַ תמימותדיקער מענטש איז געווען אונדזער ליבער פּראָפעסאָר קאָהן! אגב, איז סראָטשינסקי געווארן שפעטער דירעקטאָר פון דער נייער דריטער פּוילישער גימנאַזיע. דער זכות פון זיין פּאָליטישער כשרות איז אים בייגעשטאַנען.

נאָך אַ צווייטער פּראָפעסאָר האָט ליב געהאַט אַריינצוקוקן אין גלעזל. אָבער דאָס איז געווען אַ מענטש פון גאָר אַן אנדערן שניט. אַ מאָזור, פון פּויערישן אָפּשטאַם, אַ מיטלווּוקסיקער און בריטבייניקער. געהייסן האָט ער סטאַניסלאַוו שאַרגאַ און געלערנט האָט ער לאטיין און גריכיש אין די העכערע קלאַסן. ער האָט געהאט אן אומגליקלעך משפּחה־לעבן און דאָס האָט אים געטריבן אין שענק אריין, אַמאָל אויף גאנצע נעכט. אָבער ווי נאָר ער איז אַריבערגעטרעטן די שוועל פון קלאַס, איז ער געווארן אַן אנדערער מענטש. ווי ער וואָלט פּלוצלינג אויסגעניכטערט געווארן. די מידקייט איז ווי אָפּגעטון געווארן פון אים, ער איז געווען פריש און אויפגעלייגט, האָט אַרומגעשפּאַנט איבערן קלאַס מיטן בוך אין האַנט און מיט גרויס איבערגעבנקייט געקנעלט מיט אונדז די שווערע תורה פון די רוימישע און גריכישע קלאַסיקער. מיטן קלינג פון גלאָק איז ער אַוועקגעפאַלן אַן אויסגעמאַטערטער אויפן בענקל.

ער איז געווען האָרט און שטרענג און פונדעסטוועגן האָט ער געקאָנט פאַראינטערעסירן די שילער מיט זיין לימוד. מיר האָט ער ערשט געעפנט די אויגן אויף דער זאַכלעכקייט און לאַפידארישקייט פון לאטיינישן זאץ, אויף דער שיינקייט און האַרמאָנישקייט פון גריכישן בילד. אים און פראָפעסאָר קאָהן האָב איך צו פארדאנקן דאָס, וואָס כ׳האָב אַרויסגעטראָגן פון גימנאזיע. בכלל איז דער

לימוד פון לאַטיין און גריכיש געשטאַנען אין אונדזער גימנאַזיע אויף א הויכער מדריגה. דאָס איז געווען א פאַרדינסט נישט בלויז פון אזעלכע לערער ווי שאַרגאַ, נאָר אויך פון דירעקטאָר. תחילת איז געווען דירעקטאָר פראַנצישעק טערליקאָווסקי, דער מחבר פון דעם באַווּוסטן לערנבוך וועגן לעבן פון גריכן און רוימער, שפּעטער מיכאל יעזיעניצקי, אויך אַ קלאַסישער פילאָלאָג.

עס האָבן אָבער נישט געפעלט קיין קאָמישע געשטאַלטן צווישן די לערער. אַ געוויסע צייט האָט געלערנט פּויליש אין די אונטערשטע קלאַסן אַנדזשע באָמפּעלד, א משומד, אַ הייסער חסיד פון טאָוויאַנסקין, דעם פּוילישן מיסטיקער אין מיצקעוויטשס צייטן. ער איז געווען באַנומען פון אַ רעליגיעזער משוגעת, ווי א צווייטער פּאָלאָניסט מיטן נאָמען פּעלטשאַרסקי און וועמען די שילער האָבן געגעבן אַ צונאָמען „קאָמעדולאַ" (א מאָנאַך). ער פלעג זיך גריבלען אין פילאָלאָגישע חקירות און וועלן פאַרבייטן שטאַרק געוונטע ווערטער פון פרעמדן אפּשטאָם דורך פּויליש נעאָלאָגיזמען, אויסטערלישע און לעכערלעכע. פון יידיש האָט ער גאָר ווייניק געהאַלטן.

— דאָס איז א פאַרדאַרבענער זשאַרגאָן — האָט ער געטענהט — וואָס באַשטייט בלויז פון איבערגעדרייטע דייטשע ווערטער. והא ראיה? אָט נעמט דאָס וואָרט „משוגענע". עס שטאַמט דאָך פון דייטשן וואָרט „געמישענע", מערניט עס איז פאַרדרייט.

פון אזא מין איז געווען זיין פילאָלאָגישע חכמה. עס האָט טאַקע נישט לאַנג געדויערט און מען האָט אים משלח געווען פון אונדזער גימנאַזיע, פונקט ווי באָמפּעלדן *).

אין די אונטערשטע קלאסן האָט אונדז געלערנט לאַטיין און גריכיש פּראָפ. לאַטאָשינסקי. ער איז געווען אַן אַסימילירטער פּאָלאַק פון אוקראַיניש אָפּשטאַם, קרוב צו די שבעים, אָבער נאָך זייער אַ פּרישער און רירעוודיקער. אליין אַ ברו־

*) א. בוימפּעלד האָט אין די שפּעטערדיקע יאָרן פאַרעפנטלעכט שריפטן צור. אַנד. א.ד.ט. „עוואַנגעליע פון גאָטס זון פון גייסט און נאַטור" (1906), „טאָוויאַנסקי און טאָוויאַניזם" (1908), „דער פּוילישער משיח־געדאַנק" (1910), ווי אויך אַ בראָשור „די פּוילישע פּראַגע און יידן" (1911), וו׳ ער רופט אַסימילאַטאָרן צו שמד. אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן דרוקט ער אונטערן נאָמען אַנדזשעי באָלעסקי פּירושים צו פּוילישע קלאַסיקער פאַר דער שול־יוגנט. נאָך אין יאָר 1947 גיט אַרויס דער באַווּוסטער פאַרלאָג „טשיטעלניק" אין דער פּאָפּולערער זאַמלונג „אַלגעמיין וויסן" אין ציקל „ליטעראַרישע פּאָרטרעטן" זיינס אַן אָפּהאַנדלונג וועגן דעם רעאַקציאָנערסטן פון די פּוילישע קלאַסיקער, זיגמונט קראַסינסקי, 1949 גיט אַרויס די לאָדזשער וויסנשאַפּטלעכע געזעלשאַפט זיינס א גרעסערע אַרבעט וועגן יוליוש סלאָוואַצקיס מיסטישער לירik פון די לעצטע יאָרן.

נעטער, האָט ער די תלמידים איינגעטיילט לויטן קאָליר פון די האָר. פון ברונעטע האָט ער געהאַלטן עולם ומלואו, בלאָנדע האָר האָט ער פיינט געהאַט תכלית שנאה. קיין סך בלאָנדע זענען מיר אין קלאַס נישט געווען, אָבער מיר האָבן געזוג געהאַט אויסצושטיין פון דער זומזיסטער שנאה מצד דעם לערער. איינמאָל איז חודש פלעגן פֿאַרקומען אינפֿאַרמאציע־קאָנפֿערענצן פֿאר עלטערן. די מאמעס און טאַטעס פון בלאָנדע יינגלעך פלעגן שלעכט אָפֿשניידן ביי לאַטאָשינסקין. דער מאמע מיינער האָט ער געזאָגט, אַז איך האָב נישט די מינדסטע פעיקייטן צו שפֿראַכן. ווען זי האָט זיך פֿאַרופן אויפן אויטאָריטעט פון ציבולסקין, אויף די גימנאַזיע־לערער פון פּוילישׁ און דייטש און דעם פֿריוואַטן לערער פון העב־רעיש, וואָס אַלע זענען זיי שטאַרק צופֿרידן מיט מיר, האָט ער געענטפֿערט, אַז דאָס גייט אים גאָרנישט אָן און אַז צו זיינע שפֿראַכן טויג איך נישט. אמת איז, אַז צו זיינע לימודים האָב איך נישט צוגעלייגט קיין קאָפּ. דאָס איז אָבער געווען אַ פּועל יוצא פון זיין באַציונג צו אונדז בלאָנדע און דערפון, וואָס ער האָט מיט זיין פֿאַרעלטערטן סיסטעם פון לערנען נישט באַווּיזן צו פֿאַראינטערעסירן די שילער. געמאַטערט האָט ער מיך גאנצע זעקס יאָר און איך האָב באמת געגלויבט, אַז צו אלטע שפֿראַכן טויג איך נישט. אריבערקריכן פון קלאַס צו קלאַס פלעג איך מיט אַ 4 (געזונגנדיק), אָבער ווי נאָר אין זיבעטן קלאַס האָט אָנגעהויבן צו לערנען פֿראַפּ. שאַרגאַ, האָב איך אוואנסירט אין ערשטן יאָר אויף א 3 (גוט) און אין צווייטן יאָר אויף אַ 2 (זייער גוט).

ווי ווייט אן אומגערעכטע אָפּשאַצונג קאָן משפּיע זיין דאָס אַליינגעפיל פון תלמיד — קאָן מען זען פון דעם ווייטערדיקן עפּיזאָד. אין אונדזער גימנאַזיע האָבן אַלע קלאַסן געהאט פֿאַראלעלע אָפּטיילונגען. אָנהויב שוליאָר פלעג מען איינטיילן די שילער, איבערלאָזנדיק זיי געווויינטלעך אין די ביזאיצטיקע אָפּטיי־לונגען, מחמת געוויסע לערער האָבן געפירט זייערע לימודים פון קלאס צו קלאס. ווען ס׳איז געווארן באַוווסט, אַז אין מיין אָפּטיילונג וועט לערנען אין זיבעטן קלאַס פֿראַפּ. שאַרגאַ, האָב איך געבעטן, מען זאָל מיך אַריבערפירן אין דער צווייטער אָפּטיילונג. אזוי ווי שארגא איז געווען קלאסן־דערציער — די אָפּיציעלע באַצייכענונג אויף פּוילישׁ איז געווען „גאָספּאָדאַזש קלאסי״ — האָב איך געמוזט צו אים אָנקומען מיט מיין בקשה. דאָס ערשטע, וואָס ער האָט מיך געפרעגט, איז געווען, הלמאי איך וויל אַריבער אין דער אַנדערער אָפּטיילונג. איך האָב געקאָנט אויסטראַכטן יעדן באַליביקן ליגן, אָבער אין יענער צייט האָב איך מיך נישט באנוצט מיט קיין ליגנס אין קיין שום סיטואציע. האָב איך געענטפֿערט דרייסט:

— איך האָב מורא פֿאַר אייך, הער פֿראָפעסאָר. איר זענט אַ שטרענגער לערער און איך בין א שוואַכער פּילאָלאָג, ווי פֿראַפּ. לאַטאָשינסקי האָט פֿאַר־זיכערט מיין מאַמען אלע יאָרן.

— נישט דיין דאגה, דו בלייבסט ביי מיר אין קלאס — האָט ער קורץ געענטפערט.

מיר האָבן דערויף ביידע קיין חרטה נישט געהאָט. איך האָב געלערנט לאַטיין און גריכיש מיט התמדה און ברען און ער פלעג אָנקוועלן פון מיינע ענטפערס. ווען מען האָט אונדז ביים שריפטלעכן מאַטורע־עקזאמען פון פּוליש אויפגעגעבן דריי טעמעס: אַ היסטאָרישע, ליטעראַרישע און פרייַע, בין איך געווען צווישן די, וואָס האָבן אויסגעקליבן די פרייַע. דאָס איז געווען א ציטאַט פון יוליוש סלאָוואַצקי: „זאָלן די לעבעדיקע נישט פאַרלירן די האָפענונג און טראָגן פארן פאָלק דעם פאַקל פון בילדונג". בעת מיינע חברים האָבן זיך פונאַנדער־געגאָסן אויף עטלעכע בויגנס פאַפּיר, האָב איך מיך אָפּגעפאָרטיקט אויף אין בויגן־זייטל. דער פראָפעסאָר פון פּוליש — ער האָט זיך געפונפן טערלעצקי און איז געווען א לערער פון אַלטן שניט, וואָס די מליצה איז געווען ביי אים דער עיקר — איז געווען אנטוישט, אקעגנזשע שאַרגאַ האָט ממש געקוועלט. ער האָט געוויזן אנדערע לערער מיין ארבעט און געזאָגט: אָט אזוי לערנען שרייבן רומער; קורצע זאַצן, קאָנדענסירטער אינהאַלט, זאַכלעכע אַרגומענטאַציע. אגב, איז מיין ארבעט געווען א קורצער פראָיעקט פון א מאַסן־אַרגאַניזאַציע פאר קולטור־טעטיקייט.

צום באַדויערן האָט צו די קאָמישע לערער־טיפּן גענערט אויך פראָפּ. ווייסבערג, מיין לערער פון רעליגיע אין דער פאָלקסשול, וואָס האָט אויך געלערנט רעליגיע אין גימנאַזיע. אין גימנאַזיע איז יידישע רעליגיע שוין געווען אַ נאָר־מאַלער לימוד, וואָס פלעג פאַרקומען אין די זעלבע שעהן, ווען מען האָט געלערנט רוימיש־קאַטולישע און גריכיש־קאַטולישע רעליגיע. שווער צו זאָגן, וויפל אין דער ביטול־באַציונג מצד די שילער צו די לעקציעס פון יידישער רעליגיע אין אַלע שולן ס׳איז שולדיק געווען דער לימוד און וויפל די פערזאָן פון לערער. איך מיין, אַז ביידע. ביי אונדז אין גימנאַזיע האָט זיך דער ענין נאָך קאָמפּליצירט צוליב א טרויעריקער געשעעניש.

עס וואָלט אפשר געווען געזינטער פארן שוכן עפּר צו פארשווייגן, וואָס איך וויל דערציילן. ער האָט פאַרדינסטן פאַר דער יידישער ליטעראטור־פאָרשונג, פאר א דיסערטאַציע וועגן וועלוול זבארזשער האָט ער באקומען אויף דער עלטער פון לעמבעריקער אוניווערזיטעט דעם דאָקטאָר־טיטל, זלמן רייזען גיט אים אָפּ אַן אַרטיקל אין זיין לעקסיקאָן, אַ גרעסערע אַרבעט זיינע אויף דייטש וועגן דער יידישער השכלה אין מאַשין־שריפט האָט מיר געבראַכט זיין זון קיין וואַרשע אין 1938טן צי 1939טן יאָר. פאראן אָבער זאכן, וועגן וועלכע מען מוז רעדן, הגם זיי טוען וויי.

דאָס איז געווען ווינטער 1904. איך בין דעמלט געווען אין פיפטן קלאַס. אין גימנאַזיע האָבן זיך אָנגעהויבן אַרגאַניזירן קרייזלעך מיט פּאָליטישער בא־

פֿאַרבונג. דער דירעקטאָר פון שול האָט געזומען אינטערעסירן זיך מיטן ענין. די פֿאָרמען אין רוסלאַנד האָבן אויפגעטרייסלט די יידישע באַפֿעלקערונג פון שטאָט. א גרופּע אַקאַדעמיקער — אזוי האָט מען אין גאַליציע גערופן סטודענטן פון אוניווערזיטעט — האָבן איינגעאָרדנט אַן אָוונט לכבוד פּנחס דאַשעווסקי, וואָס האָט זיך געהאט געוואָרפן מיט אַ מעסער אויפן פֿאָרמאַן־העצער קרושעווען אין קישענעוו. אויפן אָוונט האָבן זיך געפונען צווישן פּובליקום צוויי גימנאַזיסטן, איך און נאָך איינער. פּראָפ. וויסבערג, וועמען — ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויס־געוויזן — דער דירעקטאָר פון גימנאַזיע האָט געשיקט, ער זאָל נאָכקוקן, צי שילער באַטיליקן זיך אין אָוונט, האָט געמאָלדן וועגן אונדז דעם דירעקטאָר.

דאָס האָט אַרויסגערופן א מוראדיקע אויפרעגונג אין דער גאַנצער שול. אין יעדן קלאַס — פון ערשטן ביזן אַכטן — איז אויפן לימוד פון רעליגיע ארויס־געטרעטן אַ שילער פּאַרן קאַטעדער און אין נאָמען פון גאנצן קלאַס אויסגעדריקט וויסבערגן דעם שאַרפּסטן פּראָטעסט און די טיפּסטע פּאַראַכטונג, אויסשפּייענדיק פּאַר זיינע אויגן. דער ארויסטריט איז אין אַלע קלאַסן פּאַרגעקומען אויף דעמ־זעלביקן אופן, די דעקלאַראַציע האָט אומעטום געהאט דעם אייגענעם נוסח. גלייך האָט דער דירעקטאָר גערופן א ספּעציעלע זיצונג פון פּעדאַגאָגישן ראָט — אזוי האָבן זיך געפונען די בראטונגען פון די לערער — וואָס האָט פּאַרמשפט סיי די, וועלכע זענען ארויסגעטרעטן מיטן פּראָטעסט, סיי אונדז ביידע צו דער העכסטער קאַרצער־שטראָף: זעכצן שעה, וואָס מען האָט באַדאַרפט אָפּזיצן צו אַכט שעה צוויי זונטיקן נאָכאַנאַנד פון 8 אינדערפרי. דאָס האָט ארויסגערופן א וויי־טערדיקע דעמאָנסטראַציע מצד די עלטערן און יינגלעך. די עלטערן האָבן אונדז געשיקט מכל טוב אין קאַרצער אַריין, די שילער האָבן זיך געקליבן מאַסנווייז אין די קאַרידאָרן פון גימנאַזיע. דעם צווייטן זונטיק האָט מען אונדז אַמנעסטירט 1 אַ זייגער.

אַחוץ דער פּעדאַגאָגישער אַנפּירונג און דער אדמיניסטראַציע פון גימ־נאזיע האָט דער דירעקטאָר געמוזט פּאַרנעמען זיך נאָך מיטן קאָנטראָלירן די פּירונג פון די תלמידים מחוץ דער שול. איך בין שטאַרק מסופּק, צי דאָס איז געווען א כלל אין אַלע עסטרייכישע מיטלשולן און איך בין נוטה צו גלויבן, אַז די גאליצישע „קראַיאַוואַ ראַדאַ שקאָלנאַ" האָט אין דאָזיקן פּרט, פונקט ווי ביים אייַנפּירן מונדירלעך, אָפּגעלערנט עפּעס פון די צאַרישע גימנאַזיעס. אויב חברה האָט אָפּגעטון אַ שפּיצל און מען האָט נישט געקאָנט דערגיין, וועט ס׳איז דער חייב, האָט מען צוויסן געטון וועגן דעם די שילער און געוואָרנט זיי, דאָס זאָל זיך למען השם מער נישט איבערחזרן. אין אַזעלכע פאַלן פלעג דער טערציאַן ארומגיין מיט אַ גרויס בוך פון קלאַס צו קלאַס און דער לערער, וואָס האָט גראַד געפּירט די לעקציע, האָט איבערגעלייענט דעם דירעקטאָרס אָפּעל פּאַר די שילער

און געחתמעט זיך אין בוך. אַנגעהויבן האָט זיך דער אַפּעל יעדעס מאָל מיט דעם אייגענעם נוסח „עס איז דערגאנגען צו די אויערן פון דער דירעקציע...“ מיר איז דער דאָזיקער בילדלעכער אומזין דערעסן געוואָרן. האָב איך איינמאָל נאָכן אי־ בערלייענען דעם אַפּעל געגעבן אַ פרעג דעם לערער: ווי אַזוי קאָן דאָס אַ דירעק־ ציע האָבן אויערן? דער קלאָס האָט אויסגעשאָסן מיט א געלעכטער. דער לערער האָט זיך באָנוגנט מיט א גוטמוטיקן: דו, שייגאָץ דו! דער טערציאַן האָט אויך געמאכט א שווייג. ער האָט געהאַלטן דעם בופעט אין שול און האָט קיינעם פון די שילער קיינמאָל קיין שלעכטס נישט געטון.

אין יענע יאָרן האָבן די לערער פון מיטלשולן בדרך כלל נישט אָנגעהאַלטן קיין קאָנטאַקט מיט די תלמידים מחוץ דער שול, בלויז דער לערער פון גימנאַס־ טיק פלעג זומערצייט איינאָרדנען אויספלוגן מיט שילער. קיין אַליינבילדונג־ קרייזן, אַלגעמיינע אָדער פאַר איינצעלע לימודים, אונטער דער אָנפירונג פון לערער — ווי זיי פלעגן שפּעטער פאָרקומען — זענען דעמלט נאָך נישט געווען בנימצא. אַקעגנזשע האָט מען אָרגאַניזירט געהיימע קרייזלעך, וואָס אין זיי פלעגן זיך באַטייליקן שילער פון די העכערע קלאַסן. אין מזרח־גאַליציע האָבן עקזיסטירט אין די מיטלשולן פּוילישע, אוקראַינישע און יידישע קרייזלעך. אין סטאַניסלאָוו זענען געווען צוויי יידישע קרייזלעך, ביידע ציוניסטישע. דער עלטע־ רער האָט געהייסן „ביתר“ (Betar), צו אים האָבן געהערט תלמידים פון גימ־ נאַזיע און רעאַלשול. אַ ביסל שפּעטער איז אַנטשטאַנען א צווייטער קרייז פון שילער פון לערער־סעמינאַר א. נ. „הערצל“. הגם די טעטיקייט פון די קרייזלעך איז געווען גוט באַקאַנט צווישן די יידישע שילער, איז זי לגבי דער שולמאַכט געווען שטאַרק פאַרקאַנספּירירט. די זיצונגען פון „ביתר“ פלעגן פאָרקומען אין „אַלטן בית מדרש“ אויף סאָביעסקי־גאַס, פון „הערצל“ אין אַ שטוב אויף דער „נייער וועלט“, וווּ ס׳האָט געווינט די יידישע אָרעמקייט.

אַזעלכע קרייזלעך זענען געווען פאַרשפּרייט צווישן דער יידישער מיטל־ שול־יוגנט איבער גאַנץ גאַליציע. מיט דער צייט האָבן זיי זיך צונויפגעגאָסן אין א לאַנד־פאַרבאַנד מיט דער צענטראַלע אין לעמבעריק, וואָס פלעג אָפּהאַלטן יעדעס יאָר צוזאַמענפאָרן פון דעלעגאַטן פון די שטעט. די גאַנצע אָרגאַניזאַציע איז געווען — פארשטייט זיך — א געהיימע. זי האָט זיך געפרופן „צעירי ציון“, האָט אָרויסגעגעבן אויף פּויליש העקטאָגראַפירטע פּראָפּאַגאַנדע־ליטעראַטור און אַ העקטאָגראַפירטן ביולעטין, אָחוץ דעם אַ געדרוקטן חודש־זשורנאַל „מוריה“ (Moriah) אויך אויף פּויליש. בראש פון דער אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען משה פראָסטיג, דעמלט אַ סטודענט פון יורידישן פאקולטעט אין לעמבעריקער אוניווערזיטעט, דער שפּעטערדיקער רעדאַקטאָר פון לעמבעריקער יידישן „טאַג־ בלאַט“ און ציוניסטישער דעפּוטאַט אין פּוילישן סיים. וויצע־פאָרזיצער איז געווען

אַ סטודענט פון מעדיצין, נתן טשאַמטשקעס, שפּעטער אַ דאָקטאָר אין האַמבורג, וואָס איז 1933 עולה געווען קיין ישׂראל (ד״ר קירטון). די קרייזלעך פֿלעגן אָרגאַניזירן אין די שטעט צווישן די מיטלשילער, וואָס זענען נישט געווען זייערע מיטגלידער, קורסן פֿאַר יידישער געשיכטע און העברעיש. מיט די קורסן פון געשיכטע האָבן אָנגעפֿירט שילער פון העכערע קלאַסן, מיטגלידער פון קרייזל. העברעישע לערער האָבן זיך רעקרוטירט בעיקר פון יונגע עמיגראַנטן פון רוס־לאַנד, וואָס פֿלעגן זיך באַזעצן — ס׳רוב אויף אַ געוויסער צייט — אין די גאַלי־ציש שטעט.

בכלל האָט דער שטראָם עמיגראַנטן, וואָס האָט זיך געטראָגן פון רוסלאַנד נאָכן יאָר 1905, אַריינגעבראַכט לעבן אין דער פֿאַליטיש אָפּגעשטאָנענער גאַליציע. אין דער פּוילישער גאַס האָט ער פֿראָפּאַגירט פֿראָגרעסיוועס און סאָציאַליסטישע לאָזונגען. אָפֿהילכן דערפון זענען דערגאַנגען צו דער יידישער אינטעליגענץ און צו דער יוגנט. בעיקר איז אָבער די יידישע מיטלשול־יוגנט געווען ציוניסטיש געשטימט. אַ סך א קלענערע השפּעה האָבן געהאט אויף איר די פּועלי־ציון, אַ נאָך קלענערע די זש.פּ.ס. (זשידאָווסקע פּאַרטיי סאָציאַליסטישנאַ).

געמומען האָט זיך עס דערפון, וואָס רוב יידישע מיטלשילער האָבן גע־שטאָמט פון קליינבירגערלעכע עלטערן, וועלכע זענען אין זייער מערהייט געווען פֿאַליטיש אינדיפֿערענט. האָט די צוגעהעריקייט פון אַ יינגל צו א ציוניסטיש קרייזל אין פֿאַרגלייך מיט דער פֿאַליטישער אָפּגעשטאָנענקייט פון פֿאָטער באַטייט שוין אַ פֿראָגרעס. די געהיימקייט סיי פון די איינצעלע קרייזלעך סיי פון דער גאַנצער צעירי־ציון־אַרגאַניזאַציע האָט צוגעגעבן אירע מיטגלידער חשיבות אין זייערע אייגענע אויגן און באַפֿרידיקט די באַדערפענישן נאָך ראָמאַנטישקייט און אָפּאָזיציאָניזם פון דער דעמלטיקער מיטלשול־יוגנט. אַ היפּשע צאָל שפּעטערדיקע עסקנים — ציוניסטישע, סאָציאַליסטישע, קאָמוניסטישע — האָבן אין זייערע גימנאַזיע־יאָרן געהערט צו ציוניסטישע קרייזלעך.

אויפֿפאלנדיק און כאראקטעריסטיש פאר צייט און סביבה איז דער פאקט, וואָס מיידלעך האָבן זיך אין דער אַרגאַניזאַציע אינגאַנצן נישט באַטייליקט. די דערציונג פון דער פרויען־יוגנט איז אין די מתנגדישע און משכילישע און אפילו אסימילאַטאָרישע הייזער געווען א פאַרצייטיקע. אין סטאַניסלאָוו האָבן קיין מיטל־שולן פאר מיידלעך נישט עקזיסטירט, נישט קיין מלוכהשע און נישט קיין שטאָ־טישע. די שול א. נ. „קלעמענטינאַ ז טאַנסקיך האָפמאַנאָווא״ איז געווען — ענלעך ווי די מיצקעוויטש־שול פאַר יינגלעך — אַ זיבנקלאַסיקע און א „ווידזיאַ־לאָווע״, געפונען האָבן זיי זיך אַזוי צוליב דעם, ווייל זיי האָבן זיך געפונען נישט אויפן שטאָטישן עטאַט, נאָר אויפן עטאַט פון „ווידזיאַל פּאָוויאַטאָווי״, וואָס האָט געזאָרגט פאַר די הצטרכותן פון גאַנצן קרייז — אויף פּוילישׂ: פּאָוויאַט — און

האָט עקזיסטירט ביי דער בעצירקסהויפּמאַנשאַפט. נאָכן ענדיקן זיבן קלאַסן האָבן זיך די מיידלעך אין אַרעמערע משפחות געלערנט שנייַדעריי און וועשנייַעריי, אין די פאַרמעגלעכערע האָבן זיי געקאָנט לעקציעס ביי פריוואַטע לערערס. איינע און די אנדערע האָבן זיך געלערנט ביי די מאַמעס באַלעבאַטישקייט און געגרייט זיך חתונה צו האָבן.

די ערשטע פריוואַטע גימנאַזיע פאר פרויען האָבן אין סטאַניסלאָוו — און אין נאָך אַ פאָר שטעט אין גאַליציע — געעפנט נאָנעס, די אורשולאַנקעס. יידישע מיידלעך, וואָס האָבן געענדיקט די 7 קלאַסן פון דער וויזיאַלאָווע שול און האָבן געוואָלט זיך וויייטער לערנען, האָבן אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען אין פערטן קלאַס גימנאַזיע ביי די אורשולאַנקעס. צווישן די דאָזיקע מיידלעך איז אויך געווען מיין שוועסטער. פון וועלכע ניט איז רעליגיעזע השפּעות אויף די יידישע מיידלעך האָבן זיך די נאָנעס אָפּגעהאַלטן. די גימנאַזיע האָט נישט געהאַט קיין שום רעכט, די מאַטורע־עקזאַמענס זענען פאָרגעקומען פאר אַ מלוכהשער קאָמיסיע אין קאָלאָמיי.

6

יידישער לעבנשטייגער א.

מתנגדים און חסידים — דער מיניסטעריאַלער סעקציאָנסשעף פֿאַר יידישע ענינים טאַדעוש ריטנער — מענער־הלבשה — באָרד און פּאות — פּרויען־הלבשה.

נאָך מיט אַ דור פּריער איז אין די שטעט פון מזרח־גאַליציע אָנגעגאנגען אַ קאַמף צווישן מתנגדים און חסידים. פֿאַרבליבן זענען חסידים אויך אין איצטיקן דור, אָבער די השפּעה זייערע איז געווען באַגרענעצט אויף די „קלויזן" — אַזוי האָט מען אין גאַליציע גערופן חסידישע שטיבלעך. עטלעכע קלויזן זענען געווען אין סטאַניסלאָוו. די וויכטיקסטע פון זיי זענען געווען: די סאַדעגערער, די ווישניציצער, די טשאָרטקעווער. אין דער ערשטער האָבן געדאָונט די חסידים, וואָס פלעגן פֿאָרן קיין סאַדאַגורא — אויף יידיש: סאַדעגער — אין בוקאָווינע, די מתפּללים פון דער צווייטער זענען געפֿאָרן קיין ויזשניץ און פון דער דריטער קיין טשאָרטקעוו.

קלענערע רביימלעך פלעגן קומען אין שטאָט צו זייערע חסידים. עס האָבן נישט געפעלט צווישן זיי צומאָל גראָטעסקע פיגורן. אַזוי האָט מען איינעם געפונפן „ר׳ איגנאַץ". געהייסן האָט ער אוודאי יצחק. נאָר אזוי ווי זיין קליענטעל איז באַשטאַנען בעיקר פון יידישע פעלדוועבלס, האָט מען אים א נאָמען געגעבן איגנאַץ. אין עסטרייכישן מיליטער האָט מען געדינט דריי יאָר, בחורים מיט מאַטורע — איין יאָר, דערנאָך איז מען אַריבער אין רעזערוו. מען האָט אויך געקאָנט נאָך דרייאָריקער דינסט פֿאַרבלייבן אויף ווייטערדיקע ניין יאָר ווי צוגעפּירער און פעלדוועבלס ביים מושטירן רעקרוטן אָדער ביי קאַנצעלאַריע־אַרבעטן. נאָכן אָפּדינען צוועלף יאָר האָט מען געקאָנט אָנקומען אין געריכטן אָדער אַדמיניסטראציע־אַמטן אויף נידעריקערע באַאַמטן־שטעלעס. פעלדוועבלס האָבן אדאנק די פֿאַרלייכטערונגען, וואָס זיי האָבן געקאָנט געבן רעקרוטן און „אייניעריקע", פֿאַרדינט אַן איבעריקן גראָשן און האָבן געהרן אונטערגעטראָגן אַ היפּשלעכן פּדיון דעם רבי ר׳ איגנאַץ.

צו זען, ווי ר׳ איגנאַץ פֿראָווען טיש, האָט מיך נישט אינטערעסירט, הגם מיינע חברים זענען געלאָפן קוקן אויף חידושים. אַקעגנזשע בין איך געווען זייער טשיקאַווע צו וויסן, ווי אזוי די חסידים פירן זיך ביי זיך אין קלויז. אַריין־

קומען אין קלויז גלאַט אזוי אין אַ מיטוואָך שבתצונאַכטס האָט א פרעמדער זיך נישט דערוועגט. חסידים וואָלטן גלייך דערקענט, אַז ער איז נישט מאנשי שלומנו און ער האָט געקאָנט כאַפן א פסק, אז ער זאָל פאַרזאָגן קינדס קינדער צו קריכן וווּ מען דאַרף נישט. באַרימען פלעגן זיך די חסידים, אַז נאָר זיי דאַוונען מיט אמתער כוונה, מיט דבקות און התלהבות און אַז בלויז זיי דינען דעם רבונו של עולם מתוך חדווה. האָב איך מיך אַריינגעגנבעט אין איין קלויז ערב ראש השנה צו זכור ברית און אין דער צווייטער שמחת תורה צו די הקפות. איך האָב מיך באַהאַלטן אין אַ ווינקל ביי דער טיר און געווארט אויף א שטאַרקער איבערלעבונג. ביידע מאָל בין איך אַרויס אן אַנטוישטער. דער זכור ברית האָט נישט אַנגעווארפן אויף מיר קיין גרעסערע אימה, ווי א פשוטע סליחות־נאַכט אין האַלבפערנס בית מדרש, ווו דער טאַטע האָט געדאַוונט. שמחת תורה איז נאָר איין אַלטער חסיד אינגאַנצן פאַרזונקן געווארן אין עקסטאַטישן טאַנץ, אַלע אנדערע האָבן געהאָפקעט און געשריגן ווילד און נאַריש.

זייער שטענדיקן צושטראָם האָבן די חסידים פון כל המינים באַקומען פון די קליינע שטעטלעך. חוץ געציילטע אַסימילאטאָרן זענען אין מיינע יאָרן ס׳רוב שטאָטישע יידן געווען מתנגדים אָדער משכילים אָדער ביידע זאַכן אינייגעם. אין רואיקע צייטן האָט זיך דאָס גוט געפאָרט. אין יענע טעג האָבן די רעליגיעזע קאַמפן שוין געהאט פאַרלוירן זייער שאַרפקייט. נאָר די חסידים פון די קלויזן האָבן זיך אַרומגעריסן צווישן זיך ווי די הינט. זיי האָבן זיך נישט נאָר ווילד געזידלט און צומאָל דערלאַנגט א מתנת יד, נאָר אויך געשיקט מסירהלעך וזואהין מען דארף. האָט איין צד נאָך לאנגע יאָרן אויסגעפירט זיינס, האָט ער געפֿראָווט דעם נצחון מיט גרויס פאראד. איך געדענק, ווי אַמאָל נאָך אַזאַ נצחון האָט אַ פאָר וואָכן נאָכאַנאַנד איבער דעם טויער פון דער ווישניצער קלויז געהאָנגען אַ גרויסער טראַנספאַרענט אויף דייטש: DIE WAHRHEIT SIEGT. אויף דער נאַכט פלעג מען אים פון הינטן באַלויכטן מיט נאַפט־לעמפלעך, קיין עלעקטריע האָט נאָך דעמלט סטאַניסלאָוו נישט געהאט.

אין די אוניווערזיטעט־יאָרן אין ווין האָב איך זיך נאָך עפעס דערוווסט וועגן די „מוראדיקע" קאַמפן צווישן די חסידישע קלויזן. עטלעכע יונגע סטודענטן פלעגן מיר אריינקומען פון צייט צו צייט צום דייטש־פוילישן שרייבער און באַווסטן מחבר פון טעאַטער־פיעסעס טאַדעוש ריטנער. ער איז געווען דירעקטאָר פון דעפאַרטאַמענט — אויף עסטרייכיש האָט זיך דאָס געפון „סעקציאָנשעף" — אין מיניסטעריום פאר בילדונג און רעליגיע. וועגן זיי אָפשטאַם האָט מען דערציילט: אין אַ קליין גאליציש שטעטל, בורשטין, האָט געלעבט א יידישער פעל־טשער. ער האָט געהאַט זייער אַ גראָטן יינגל מיט א פלינק קעפל. צו צוועלף יאָר האָט ער אים אָפגעשמדט. וועג שטעטלדיקע יידן האָבן געהאט דערפאר תרעומות צו אים, האָט ער זיי געענטפערט:

— וואָס וואָלט געווארן פון אים, ווען איך וואָלט אים נישט אָפּגעשמדט? אָן אדוואָקאט? אזוי וועט ער ווערן א מיניסטער.

ער איז געווארן נאָך מער. קודם כל פּראָפעסאָר אין לעמבעריקער אוניווערזיטעט, ווען ער איז אַלט געווארן אינגאנצן 27 יאָר, און דווקא פון קאנאָנישן רעכט. פון זיין לערנבוך האָבן זיך צענדליקער יאָרן געגרייט צום עקזאמען סטודענטן — אויך איך בתוכם. עס איז איבערגעזעצט געווארן אויף עטלעכע שפּראַכן. ער האָט זיך געדראַפּעט אַלץ העכער און העכער אויף דער לייטער פון קאַריערע: געווארן רעקטאָר פון לעמבעריקער אוניווערזיטעט, סעקציאָנשעף אין ווינער בילדונג־מיניסטעריום, מיניסטער פאַר בילדונג און רעליגיע, מיניסטער פאר גאליציע. דאָס איז געווען א ספּעציעלער מיניסטער־פּאַרטפּעל, וואָס די פּוילישע פּאַרלאמענטארישע פּארשטייערשאפט האָט אויסגעקעמפט נאָך אין 1871טן יאָר ביי דער עסטרייכישער רעגירונג — עסטרייכישער פּרעמיער איז געווען דעמלט דער פּאָלאַק גראָף באָדעני. פּאַרלייגן פלעג דאָס "קאָלאָ פּאָלסקע" אויפן דאָזיקן אָמט נאָר איבערגעגעבענע און אויסגעפּרוווטע פּאָלאקן. ווי א "מיניסטער ראָדאָק" האָט עדוואַרד ריטנער געשפּילט א וויכטיקע ראָל אין לעבן פון דער ווינער פּאָלאָניע; זיין הויז איז געווען איינער פון די צענטרן פון פּוילישן געזעל־שאַפּטלעכן לעבן. ווען דער זון זיינער — וואָס האָט געלערנט אין דער גימנאַזיע פון דער עסטרייכישער הויף־אַריסטאָקראַטיע "טערעזיאָנום" — האָט געענדיקט די יוריסטישע סטודיעס, האָט אים דער פּאָטער פּאַרשאַפט אַ שטעל אין מיניס־טעריום פאר בילדונג און רעליגיע.

כידוע האָט דער יידישער רבונו של עולם פיינט עוולות און ליב וויצן. האָט ער גוזר געווען, אז דעם זון פון פּראָפעסאָר פון קאַנאָנישן רעכט זאָל מען צוטיילן אין מיניסטעריום די אָפּטיילונג פון... יידישע רעליגיע־ענינים. געפירט האָט זיך טאַדעוש ריטנער מעשה סעקציאָנשעף. אין ביורא פלעג ער קומען זייגער צען, קודם כל זיך מכין זיין, פּאַמעלעך וואשן די הענט, איבערלייענען די צייטונ־גען, דערנאָך אַרומטעלעפּאָנירן צו פּאַרשידענע מענטשן און שפּעטער אויפנעמען וויזיטן פון שרייבער, פּאַרלעגער, טעאַטער־דירעקטאָרן, אקטיאָרן, ווינער מיידלעך און אַמאָל טאקע פון אונדז יונגווארג. געוועדט האָט מען וועגן ליטעראַטור, טעאטער, קונסט וכדומה אזעלכע זאכן. אויפן שרייבטיש איז קיינמאָל נישט געווען קיין שמץ פון אן אָמטלעכן פּאַפּיר. האָט זיך איינער פון אונדז אָמאָל איינגעשטעלט און געפרעגט דעם הער סעקציאָנשעף, ווען ער דערליידיקט אייגנטלעך די אמט־לעכע ענינים.

— דאָס איז אינגאַנצן אן איבעריקע זאַך — האָט ער געענטפערט — זעט איר, די ערשטע צייט האָב איך זיך גענומען צו דער ארבעט מיטן גאַנצן ברען. איך האָב געמיינט, מי יודע וואָס פאר א וויכטיקע ענינים דאָס זענען. אָבער

באַלד האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס זענען מסירות, ווו איין יידישע קלויז פאַר־מסרט א צווייטע אין דער אייגענער שטאָט. מסירות נאַרישע, ווילדע, ס׳רוב אויסגעזוכטע, וואָס האָבן אויך גענוג צו טאָן מיט דער אמתער מסירות. ווי אַזוי פּטור צו ווערן פון גאַנצן עסק. ווען איך באַקום אן „אַקט״, לייג איך אים אריין אין אַ „העמדל״, נעם מיין רויט־בלויען בלייער — די אייניציקע זאַך וואָס ליגט, ווי איר זעט, אויף מיין שרייבטיש — און מאַל אויס מיט אין זייט בלייער עפּעס אַן אות און מיט דער צווייטער עפּעס א רוימישע ציפער, וואָס קומט מיר גראָד אין קאָפּ, און לאָז דעם אקט וויטער אַמטלעך „לויפן״. אזוי אַרום איז דער ענין באַגראָבן לעולם ועד. ווען נאָך אַ יאָר צי צוויי קומט אַן אַנפרעג, קאָן מען שוין דעם אַקט נישט געפינען. דערווייל קריגן זיך די מוסרים אַרום שוין מיט אַנדערע, שרייבן נייע מסירות, וואָס איך פּטר פונקט אויף דעם אייגענעם אופן. קיינעם קומט דער־פון נישט אַרויס קיין שלעכטס, נישט זיי און נישט מיר.

מיר האָבן שטאַרק הנאה געהאט פון ענטפער.

אין היפּך צו מערב־גאַליציע איז דער פּראָצעס פון פאַרוועלטלעכונג אין יידישן לעבן פון מזרח־גאַליציע אין ערשטן יאָרצענדליק פון היינטיקן יאָרהונ־דערט שוין ווייט אַוועק. דאָס האָט מען געקאָנט דרינגען שוין פון דער הלבשה. אין מערב־גאַליציע האָבן פרומע יידן געטראָגן שווארצע ווייכע סאַמעטענע קא־פעלוטשן מיט שמאָלע ראַנדן, שוואַרצע לאַנגע קאַפאָטעס — געוויפן האָט מען זיי זשופיצעס און אַרויסגערעדט: זשיפּיצעס, — ווייסע זאָקן און שוואַרצע שטעק־שיך, שבת א שוואַרצע אַטלאסענע זשופּיצע און ווינטער א בריטן שווארצן אַט־לאַסענעם טולופּ, געווויינטלעך אויף טכורין־פוטער, מיט א בריטן פוטערנעם קאָלנער. די שטריימלעך אויף די קעפּ שבת און יומטוב זענען געווען פון שוואַרצן סאַמעט מיט ברוינעם אָדער שוואַרצן פוטער, נידעריקערע אָדער העכערע, שמע־לערע אָדער בריטערע, לויט דעם חשיבות פון ייד. רבנים און גוטע יידן פלעגן גיין אין הויכע סויבלנע היטלען אָדער ספּאָדעקעס.

אין מזרח־גאַליציע איז דאָס פארבליבן די טראַכט פון חסידים. ביי אַנדערע האָט דער ווייכער שוואַרצער „פילצהוט״ מיט א קיילעכדיקער דענקע, שפּעטער מיט א בריטן קנייטש אינמיטן און דער האַרטער שווארצער „האביג״ — געוויפן אזוי לויטן נאָמען פון פאַבריקאַנט — אַרויסגעשטופט דעם סאַמעטענעם קאַפּע־לוטש. דאָס שטריימל האָט זיך געהאַלטן לענגער, נאָר אייניציקוויי האָבן יידן פאַרביטן מיט דער צייט דאָס שטריימל אויף א גלאנציקן שוואַרצן צילינדער אָדער א שווארצן „האָביג״. במקום דער זשיפּיצע האָט מען געטראָגן אַ גלאטיק שווארץ אָדער טונקלגרוי (מאַרענגאָ) „זשעקעטל״, וואָס האָט געגרייכט ביז צו די קנעכל. זומער האָט מען אָנגעטון א לוסטרינען זשעקעטל. דאָס זשעקעטל איז געווען פאַרקנעפּלט אויף 4 ביז 5 קנעפּ און געטראָגן האָט מען עס איבער אַ

וועסטל מיט צוגעפּרעסטע קלאַפּעלעך און לאַנגע הויזן. וועסטל און הויזן זענען געווען פון אַנדערע טונקעלע שטאָפֿן, די הויזן אויך געשטרייפֿטע. נגידישע יידן האָבן געטראָגן אַלע דריי מלבושים — זשעקעטל, וועסטל און הויזן — פון דעם זעלבן שטאָף, אמאָל פון טונקלבלויען קאָליר און אפילו מיט א לייכטן שטרייף, וואָס איז געווען דער באַווייז פון העכסטער עלעגאַנץ. אויף די פּיס פלעג מען אַרויפציען ביז איבער די קנעכל שווארצע „שטיוועלעטן" מיט זייטלעך פון שוואַרצן גומי און מיט שוואַרצע אָדער ווייסע „אויערן" צום אַרויפציען. האָרעפֿאַשנע יידן זענען געגאַנגען אין שטיוול, הויזן אריינגעלאָזטע אין די שטיוול און אַ וועסטלשפּענצער מיט אַרבל אָדער אַ „ראַזעוווילקע".

שבת האָט מען אָנגעטון איבערן וועסטל אַ לאַנגע שוואַרצע טוכענע בעקע־שע מיט אַ שפּאלט און צווויי קנעפּ פון הינטן. איבערן זשעקעטל האָט מען געטראָגן א לאנגן „איבערציער" און ווינטער א וואַטירטן לאַנגען „אויבערראָק" — אַרויסגערעדט האָט מען: אָובעראָק — ביידע געווויינטלעך מיט סאַמעטענע קאַלנערס. דאָס אָרט פון אַמאָליקן טולופ האָט פאַרנומען א לאנגער שוואַרצער שטאָטפּעלק, אויף נסיעות, בפרט מיט אַקס, האָט מען זיך אייגנעהילט אין אַ שאָפּנפּעלק, זומער אין א גרויער ליינוועטענער קוטע מיט אַ קאַפּוזע — געוויסן האָט מען זי: שטויבמאַנטל. ווינטער אינדערוואָכן האָבן אַרבעטמענטשן אין שטיוול און אריינגעלאָזטע הויזן געטראָגן קורצע פּעלצלעך פון באַראַנעס און אויפן קאָפּ שאָפּענע קוטשמעס. קאַראַקולענע — אין גאַליציע האָבן זיי געהייסן: פערזיאנער — הויכע היטלען פלעגן טראָגן סוחרים.

צו דער אלטער הלבשה האָט געהערט א ווייס העמד מיט א ליגנדיקן קאָלנער. דער נייער שטייגער האָט געפאָדערט צום ווייסן העמד א באזונדערן האָרטן שטייענדיקן קראָגן, אָדער אינגאַנצן א געשלאָסענעם אָדער פאַרנט אַ ביסל אַ גע־עפּנטן מיט צווויי קליינע קלאַפּלעך אַוועקגעבויגענע אין די זייטן. צום קראָגן האָט געהערט אַ קראוואטל אָדער א „שניפּסל". דאָס איז געווען א מאשל אין דער בריט אָדער א קניפּ, וואָס איז אַראָפּגעהאָנגען. די קראוואטלעך פלעג מען נישט בינדן — בינען האָט מען ביי אונדז געזאָגט — נאָר קויפן שוין פאַרטיקערהייט געבונדענע און מען האָט זיי פון הינטן אויפן קאַרק פאַרצויגן אויף ספּראָנטשקעס. אין די אַרבל פלעג מען אריינלאָזן פון פאַרנט האַרטע קיילעכדיקע מאַנשעטן — אויף יידיש: מאַנשעטלעך. קראָגנס — אין גאַליציע פלעג מען אויך זאָגן לשון רבים: קרעגן — און מאנשעטלעך זענען אויך געווען קאָלירטע, מען זאָל זיי נישט דארפן אָפּט בייטן. מיט דער צייט זענען אויפגעקומען גומענע קראָגנס, וואָס מען האָט געקאָנט אָפּוואַשן מיט קאַלט וואַסער און טראָגן מי יודע ווי לאַנג. דעם קראָגן פלעג מען צוטשעפּן צום העמד פון פּאַרנט און פון הינטן מיט ספּינקעס. נישט איינמאָל האָט מען געטראָגן פּאַרנט איבערן העמד אַ ליינוועטענע אָדער גומענע

„ברוסט" (אויף פּויליש האָט מען זי גערופן „פּולקאָשולעק" — האַלבהעמד) פון דעם אייגענעם קאָליר וואָס דער קראַגן. דער באזונדערער קראַגן — אָדער ווי מען פלעגט אָפּטערס זאָגן: קאָלנער — איז געווען אזוי פאַרשפּרייט, אז ער איז אפילו אַריין אין גלייכווערטלעך. איך געדענק דער מאַמעס א ווערטל: אַ מענטש ביי יענעם דאַרף טראָגן א זיידן העמד מיט אַ ליינוועטענעם קאָלנער.

ווינטער האָט מען אָנגעטון וואַרעמע אונטערהויזן — „גאַציעס" האָט מען געזאָגט — און א „לייבל" איבערן העמד אָדער אונטער דער „ברוסט". די אונטערוועש איז געווען פון פלאַנעל, טריקאָט אָדער וואָל. די בעסטע אונטערוועש פראָדוצירט פון וואָל און ביינוול לויט פּראָפּ. יעגער האָט מען גערופן „יעגער־וועש". חסידים פלעגן טראָגן ווי פארצייטנס דעם טלית קטן אונטער דער זשופּיצע מיט ציצות אַרויסגעלאָזטע איבער די הויזן, אנדערע האָבן זייערע לייבצודעקלעך באַהאַלטן אונטער די וועסטלעך און די ציצות אַריינגעלאָזט אין די הויזן. איך האָב נאָך ביזן פּיפּטן קלאַס גימנאַזיע געטראָגן אונטערן מונדירל א לייבצודעקל. די ציצות פלעגן דער טאַטע פון צייט צו צייט בודק זיין.

דער איבערגאנג פון יידישער טראכט צו „דייטשער" איז פאַרגעקומען בהדרגה. מען האָט דאָס זשאַקעטל, דעם איבערציער, דעם אויבערראָק צו בּיסלעך אונטערגעהאקט, געהייסן שניידן זיי יעדעס מאָל קירצער — „קערצער" פלעגן מען ביי אונדז זאָגן. דאָס אייגענע אויך מיט דער שבתדיקער בעקעשע. מיט דער צייט איז פון דער בעקעשע געוואָרן אַ „שלוסראָק", אַ לאַנגער סורדוט מיט גענשלאָסענע פּאָלעס פון פּאַרנט און מיט א שפּאַלט און צוויי קנעפּ פון הינטן, ווי עס טראָגן אים נאָך עד היום דייטשע פּאַסטאָרן.

דרייסטערע יונגעלייט האָבן אינגאַנצן אוועקגעוואָרפן דאָס זשעקעטל און אָנגעטון א מאַרינאַרקע — א „רעקל" האָט עס ביי אונדז גערופן. פון רעקל, ווען סטל און הויזן איז געווארן אַן „אנצוג". גרויסע סוחרים אָדער גלאַט נגידים, וואָס פלעגן צוליב געשעפטן פאָרן קיין ווין אָדער צוליב געזונט צי ווילטאָג אין די אויסלענדישע וואַרעמבעדער, האָבן זיך אין דער פרעמד געקליידט „דייטש" און אינדערהיים יידיש. ארבעטער, משרתים, געזעלן, אַקאַדעמיקער האָבן שטענדיק געטראָגן רעקלעך. אמאָליקע יאָרן האָט מען געראָדפט די „דייטשלעך" פאַר זייער הלבשה, אין מיינע צייטן האָט מען זיך באַנוגנט מיט שטעכווערטלעך. פאַרבליבן איז מיר אין זכרון אַזאָ מין ווערטל:

— וואָס איז דער חילוק צווישן א חסיד און א דייטש נאָכן טויט?

— א חסיד דעקט מען צו מיט דער זשופּיצע און אַ דייטש מיט דרעק (די רעק).

איינצייטיק מיט די שנויים אין דער הלבשה האָט זיך אויך געביטן דאָס אויסזען פון בּאָרד און פּאות. תחילת פלעג מען אונטערשערן די וואָנצעס, זיי זאָלן

נישט שטערן ביים עסן און די בּאַרד פון די זייטן נאָר אויף אַזויפיל, זי זאָל נישט אויסקוקן קאָלטונעוואַטע און ווילד. מיט דער צייט האָבן בעיקר משכילים אַרומ־געשוירן די בערד און אפילו צוגעפּוצט זיך עלעגאַנטע בערדלעך. גאָלן דאָס פּנים האָבן זיך נישט דערוועגט נישט מתנגדים און נישט משכילים. אַן אָפּגעגאָלטע גאַמבע איז געווען דער סימן מובהק פון א „דייטש". אַן ענלעכע אנטוויקלונג האָבן אַדורכגעמאַכט די פּאות. פּאַרצייטנס האָט מען געטראָגן פון ביידע זייטן צוויי לאַנגע וויעכצייעס אָדער געדרייט אַזוי, אז זיי האָבן אויסגעזען ווי קאָרקנציִער — „שטאָפּנציִער" האָט מען ביי אונדז געזאָגט — שפּעטער פלעג מען אלץ מער אונטערשטרן סיי די גלייכע סיי די געדרייטע פּאות, נאָך שפּעטער האָט מען גע־טראָגן האָר־בושלן נאָר אויף די שלייפן, צום סוף האָבן מתנגדים איבערגעלאָזט בלויז א זכר פון פּאות, משכילים האָבן דאָס אויך נישט אָפּגעהיט.

נאָך פריער האָט זיך די פרויען־הלבשה צוגעפּאַסט צו דער הערשנדיקער מאָדע און מיטגעמאַכט אַלע אירע שינויים. ביז צו דער ערד לאַנגע קליידער, גע־פּאַסטע אויבן און בריִטע אונטן, ווייסע האַלקעס מיט שפּיצן — האַלקע האָט אין גאַליציע געהייסן „אונטערראָק" — ווייסע הייזלעך מיט שפּיצן, בלוזקעס מיט כלערליי באַפּוצונגען, ענגע גאָרסעטן — ביי אונדז האָט מען זיי געפּרופּן „מידערס" — מיט פישביין, אויף די קעפּ האָבן פרויען געטראָגן קאַפּעלוטשן, פילצענע ווינטער און שטרויענע זומער, באַפּוצטע מיט פּעדערן. זייער מאָדיש זענען געווען ברייטקרעמפּיקע היט מיט לאַנגע שטרויספּעדערן. אין קאָפּטיכלעך, פּאַרבונדענע מיט אַ קניפּ אונטערן האַלדז, פלעגן אָרויסגיין אין גאַס נאָר עלטערע פרומע יידענעס. אין קלענערע שטעטלעך האָט מען נאָך געקאָנט טרעפן שבת אין שול אָדער אויף משפּחה־שמחות עלטערע פרויען אין שטערנטיכלעך. וויִבער, וואָס פלעגן ביי טאָג טראָגן שייטלען, האָבן ביי נאַכט אָנגעטון קופּקעס. אַקעגנזשע האָבן זיך פרויען געלערנט צופּוצט מיט צירונג. פון די אויערן האָבן אַראָפּגעהאָנגען אוירינגלעך מיט בריליאַנטן — געוויפן האָט מען זיי ביי אונדז „בוטאָנס" — זעל־טענער מיט דימענטן, אויף די פינגער האָבן געפינקלט פינגערלעך — געזאָגט האָט מען אין גאַליציע: רינגלעך. זעלטן האָבן יידישע פרויען געטראָגן פּערל, כמעט שטענדיק אַ גאָלדן קייטל, אויף וועלכן ס׳האָט געהאָנגען אַ זייגערל, אַריִנ־געלאָזט אין בוזים.

7

משפחה־לעבן

שידוכים און נדנים — נאָך אַ דאָקטאָר — חתונות — ברית מילה, פדיון הבן, בר מצווה, קבורה, קדיש — טהרת משפחה — פריידענקערס.

אין משפחה־לעבן זענען קיין גרויסע שינויים נישט פאָרגעקומען. שמונה עשרה לחופה האָט צוליב די געביטענע עקאָנאָמישע באַדינגונגען פאַרלוירן דעם כוח. א יונגערמאַן האָט שוין נישט געקאָנט זיצן ביים שוואַר אויף קעסט און געמוזט גלייך נאָך דער חתונה טראַכטן וועגן פרנסה. האָט ער זיך דעריבער געזיכערט א מעגלעכקייט פון עקזיסטענץ, איידער ער האָט חתונה געהאַט. משדך זיין פלעגן זיך מחותנים צווישן זיך, אָבער די קינדער האָבן זיך באַקענט, איידער מען האָט געשריבן תנאים. יונגווארג פלעג זיך טרעפן געלעגנטלעך ביי טעאַטער־פאָרשטעלונגען, וואָקאַל־מוזיקאַלישע אָוונטן, רעפעראַטן. עס זענען אויך פאָר־געקומען טאַנץ־פאָרווייַלונגען, פאַרבונדענע מיט וואָקאַל־מוזיקאַלישע אָוונטן, אָדער באזונדערע (פורים־באַל, חנוכה־באַל). פּראָפעסיאָנעלע שדכנים זענען נאָך פאַראַן, אָבער זיי פאַרלירן אַלץ מער דעם אַמאָליקן מאָנאָפּאָל פון מזווג זיין זיווגים. קרו־בים און באַקאַנטע פון די יונגעלייט אָדער מחותנים פאַרמיטלען ביי שידוכים. פירט אַן אייגענער אויס אַ שידוך, דערלייגט ער נישט צום עסק. „פון שדכנות־געלט זאָגט מען זיך נישט אָפּ" — אין געגאַנגען אַ פאָלקסווערטל.

ביים שליסן שידוכים האָט מען זיך שטאַרק גערעכנט מיט נדן. יחוס האָט נאָך געגאָלטן, אָבער דער עיקר איז געווען נדן. דער סוחר און דער בעל־מלאכה האָט באַדאַרפט דאָס גלעלט, כדי צו דינגען און איינאַרדנען א געוועלב אָדער אַ וואַרשטאָט. אָבער די גרעסטע נדנים האָבן געפאָדערט דאָקטוירים און אַדוואָ־קאַטן. זיי זענען געשטאַנען ביי זיך אין גרויסן. מיידלעך פון באַלעבאַטישע הייזער האָבן געוואָלט „נאָר אַ דאָקטאָר". דער טיטל „פּאַני דאָקטאָראָווא" און „פּאַני מע־צענאַסאָווא" האָט אַזוי זיס געקלונגען אין זייערע אויערן, נישט איין פאָטער האָט געמוזט אַרויסציען קאַפּיטאַל פון מסחר אָדער פאַרקויפן א הויז, כדי נאָכצוגעבן דעם טעכטערל. האָט א ייד נישט געהאט גענוג ממתקים אויף איינצוהאַנדלען אַ פאַרטיקן דאָקטער, פלעג ער נעמען אַ בחור נאָך מאָטורע אויף אויסצוהאַלטן. ער האָט אים פאַרזאָרגט מיט אַלץ, אין וואָס יענער האָט זיך געגויטיקט בעת די פינף אוניווערזיטעט־יאָרן. געוויסן האָט מען עס וויצלדיק „שטאָפּן אן אינדיק" און

א גלייכווערטל האָט געווָארנט „נישט כדאי צו שטאָפן אַן אינדיק, א געשטאָפטער אינדיק קערט זיך איבער". מחמת עס האָט געקאָנט טרעפן, אז א בחור זאָל קריגן חרטה אויפן שידוך און גיי רוף אים קנאַקניסל. אפילו דעם קרן האָט מען נישט געקאָנט אָפמאָנען.

נישט אַלע דאָקטוירים און אַדוואָקאטן זענען אויפן חתונה־מאַרק געשטאַנען אין איין מקח. געווען תקיפים, שיינע פאַרשוינען, וואָס אונטער דרייסיק, פינף־אונצוואַנציק אלפים ריניש (זעכציק, פופציק טויזנט קראָנען) האָבן זיי נישט גע־וואָלט הערן און געדענקען. זיי האָבן זיך געגרייט צו גרויסע דאָקטאָרישע פּראַק־טיקעס און גרויסע אַדוואָקאטישע קאַנצעלאריעס אין די גרויסע שטעט. אַנדערע, ס׳רוב אַ ביסל צוגעשעדיקטע אָדער מיט א קליינעם מום, האָט מען געקאָנט קריגן שוין פאַר אכט, זיבן און אפילו פאַר פינף טויזנט ריניש־לעך. מיט אַזוינעם האָט אַ יידישע טאָכטער געמוזט נעבעך אָפּפּינצטערן אירע טעג און יאָרן אין אַ קליין שטעטל.

זייענדיק אויף וואקאציעס אין פּדאַיעץ — כ׳בין שוין דעמלט געגאנגען אין גימנאַזיע — האָב איך געהערט ווערן אַ מיידל פון באַלעבאָטישע טאַטע־מאַמע, וואָס האָט אָבער געהאט בלויז פינף טויזנט ריניש נדן. זי איז געווען יונג און שיין און שיינע געזונטע בחורים האָבן זיך צו איר געשדכנט. האָט זי זיך אָבער איינגעעקשנט, אַז זי וויל נאָר א דאָקטער. קיינער האָט זי נישט געקאָנט אַראָפּ־ברענגען דערפון. אין עסטרייך האָבן נישט בלויז מעדיצינער, נאָר אויך אַדוואָקאַטן געהאט דעם דאָקטאָר־טיטל. צום סוף האָט מען איר אויסגעזוכט אן אדוואָקאט, א קליינוווּקסיקן, דיקן — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: גראָבן — מיט אַ גרויסן בויך און א כראָניש קראַנקן האַלדז. דערצו נאָך איז זיין נאָמען געווען פאַרשריבן אין דער מעטריקע: חיים לייזער. דעם מיידל איז אַלץ געווען רעכט, נאָר דעם נאָמען, האָט זי געפאָדערט, זאָל דער חתן בייטן.

לויט די עסטרייכישע געזעצן האָט מען געקאָנט בייטן דעם נאָמען אָדער די פאַמיליע בלויז אויפן סמך פון אַ ספּעציעלער דערלויבעניש מצד דעם שטאָט־האַלטער (נאַמיעסטניק). גאַליצישער שטאטהאלטער איז דעמלט געווען גראַף אנדזשעי פּאָטאָצקי, נישט קיין גרויסער אוהב ישראל. דער אדוואָקאט האָט דער־לאַנג א בקשה און כדי זי צו שטיצן, האָט ער געבעטן א פערזענלעכע אוידיענץ ביים שטאַטהאַלטער. וועו דער שטאטהאלטער האָט געטון א קוק אויפן פאַרשוין, האָט ער אים געגעבן א פרעג:

— ווי איזט איר נאַמע?

— חיים לייזער — האָט ער געענטפערט.

— אונד ווי וואָלן זי הייסן?

— קאַרל לודוויג.

פֿאטאצקי האָט אים אָפּגעמאָסטן פון קאָפּ ביז די פיס און האָט קורץ גע־פסקנט:

— איר נאַמע פֿאַסט אַוסגעצייכנט אירער געשטאַלט.

כ׳וויס נישט, צי זיי האָבן גערעדט דייטש צי פּויליש, אָבער די ציטירטע דייטשע ווערטער זענען אין פֿדאַיעץ געגאנגען פון מויל צו מויל. איך געדענק יעדעס וואָרט.

וויסנדיק, וואָס ס׳וואָרט אויף אים, פלעג אַ יידּ, וועלכער האָט זיך נישט גע־וואָלט פֿאַרלאָזן אויף נסים, גלייך ווי א מיידל איז ביי אים געבוירן געוואָרן, פֿאַר־סטראַכירן — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: פֿאַרזיכערן — זיך ביי אַן אסע־קוראַציע־געזעלשאַפט אויף עטלעכע טויזנט רייניש לטובת דער טאָכטער. צוואנ־ציק יאָר נאָכאַנאַנד האָט ער געמוזט יעדעס האלבע יאָר אריינטראָגן א באַשטימטע ר׳אַטע. נאָך עטלעכע ראַטעס האָט ער געקאָנט פֿאַרמשכנען די „פֿאַליסע״ טאָקע ביי דער אייגענער געזעלשאַפט און באָרגן ביי איר זיין אייגן געלט אויף פּרא־צענט. אַסעקורירן האָט מען זיך געקאָנט אפילו, ווען דאָס קינד איז שוין געווען אונטערגעוואַקסן — דעמלט זענען די ראַטעס געווען אַ סך גרעסערע. אויב דער אַסעקורירטער איז געשטאָרבן, איידער ער האָט באוויזן אויסצוצאָלן אַלע ראטעס, איז די געזעלשאַפט געווען מחויב צו סילוקן דעם פולן באַטרעף, אויף וועלכן ער איז געווען פֿאַרסטראַכירט. פֿאַרשטייט זיך, אַז זי האָט זיך גוט באַוואָרנט און די אריינגעטראָגענע אָפּצאָלן דורך די אסעקורירטע זענען געווען אַזוי גרויס, אז זיי האָבן געדעקט יעדע ריזיקע און ס׳איז נאָך איבערגעבליבן פֿאַר דער געזעלשאַפט אַ היפשער עודף. צוליב דער דעוואַלואַציע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די פֿאַרסטראַכירטע יידן פֿאַרלוירן אַלץ, וואָס זיי האָבן געהאט איינגעצאָלט.

ביים שרייבן תנאים פלעג מען דעם נדן „איינלייגן״ ביים אַ בכבוד׳קן יידן אַדער אין א באַנק. אָפּטמאָל האָט מען זיך אויסגענומען, אז דער נדן זאָל ארויס־געגעבן ווערן א געוויסע צייט נאָך דער חתונה, ווען מען וועט זען, ווי דאָס פֿאַר־פֿאַלק לעבט מיט זיך.

די חתונות פלעגן פֿאַרקומען אין פֿריוואַטע דירות, סיידן מחותנים פון פֿרעמדע שטעט זענען זיך צונויפֿגעפֿאָרן אין סטאַניסלאַוו, האָט מען געפֿראַווען די חתונה אין אן אַכסניה. דאָס האָט זעלטן געטראָפֿן, געווייַנטלעך האָט כלהס צד ביי זיך אַדער ביי אַ שכן אויסגעראָמט איינע אַדער צוויי שטובן. פֿאַרבעטן קרובים און פריינד פלעג מען דורך געדרוקטע „חתונה־קאַרטן״ מיט אַן איינגערעמט קעפּל: קול חתן וקול כלה, די נעמען פון חתן כלה פלעג מען אַריינשרייבן מיט דער האַנט. פֿאַרמעגלעכע מחותנים פלעגן לאָזן דרוקן ספּעציעלע „איינלאַדונגען״, וווּ די נעמען פון חתן כלה זענען געווען געדרוקט מיט גאָלדענע אותיות.

אין טאָג פון דער חופּה האָט די כלה געפֿאַסט און אויב זי איז געווען אַ

יתומה, איז זי געגאַנגען אויפן בית עולם בעטן טאַטע־מאַמע אויף דער חתונה. אויף די חתונות, וואָס איך האָב בייגעווווינט, זענען קיין בדחנים נישט געווען און מען האָט נישט באַזונגען דעם חתן און נישט די כלה, מען האָט אָבער געפירט דעם חתן צו דער כלה צום באַדעקנס.

נאָך דער חופה פלעגן די געסט אויסזעצן זיך צו דער „חתונה־מאָלצייט". זי איז באַשטאַנען פון געקאָכטע אָדער געפילטע פיש, „גילדענער יויך", געבראָטן פלייש און עופות, קאָמפּאָט, געפלאָכטענע חלות מיט זאַפֿערן און ראָזשינקעס, האָניק־לעקעך, צוקער־לעקעך, פלאָדנס, טאָרטן און אַנדער זיסוואַרג. געטרונקען האָט מען ביר, ווייַן און מעד, צו די פיש י"ש (יין שרף). געזעסן זענען מענער און פרויען בייַ באַזונדערע טישן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן פלעגן מען זיי אויסזעצן ארום איין טיש, וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע צונויפגעזעצטע טישן, אויבן אָן זענען געזעסן חתן כלה, פון איין זייט מענער און פון דער צווייטער באַזונדער פרויען. בעת דער מאָלצייט האָט צוגעשפּילט מוזיק און מען האָט אויסגערופן דרשה־געשאַנק. אין מער פאָרגעשריטענע הייזער פלעגן מען נאָך דער מאָלצייט פונאַנדערראָקן די טישן אָדער אַריבערגיין אין א צווייטער שטוב און ייִנגלעך מיט מיידלעך האָבן געטאַנצט ביז שפּעט אין דער נאַכט אָדער אפילו ביזן ווייסן טאָג אריין. דעם קומענדיקן שבת פלעגן מען נאָך מכבד זיין געסט צו די שבע ברכות.

געבוירענע ייִנגלעך פלעגן מען צו אַכט טעג יידישן. די מצווה פון ברית מילה האָט מען אָפּגעהיט אין אַלע שיכטן, אפילו ביי די אינגאַנצן אסימילירטע משפּחות. אין באַלעבאָטישע קרייַזן איז דעם אָוונט פריער פאָרגעקומען אַ קריעת שמע־לייענען, צו וועלכן עס זענען געקומען אויך ייִנגלעך פון חדר אָדער פון באַקאַנטע. די דערוואַקסענע האָט מען מכבד געווען מיט אַרבעס און ביר, די קינ־דער מיט לעקעך און זיסע קיכלעך. ביים ברית האָט מען דערלאַנגט פיש, חלה און י"ש, אַמאָל אויך פלייש, שטענדיק ביר און ווייַן מיט קיכלעך. נאָענטע אָדער חשובע יידן האָט מען מכבד געווען מיט סנדקאות און קוואַטערשאפּט, פון מציצה האָב איך נישט געהערט. דרייסיק טעג נאָכן געבוירן פון א בכור האָט מען גע־פֿראָווען אַ פּדיון הבן. צו בר מצווה האָט מען אין שול אָדער בית מדרש נאָכן דאָווענען געטיילט לעקעך און בראָנפן. אין מיינע יאָרן האָט דאָס ייִנגל נישט גע־האַלטן קיין דרשה. די חברים האָט מען מכבד געווען אין דער היים מיט זיסוואַרג.

צו קבר ישראל האָט מען יידן געבראַכט אויפן בית עולם אויף דער טיס־מעניצער גאָס. א בר מינן פלעג מען אַוועקלייגן אויפן דיל — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אויף דער בריק — מיט די פיס צו דער טיר, איבערדעקן אים מיט דער זשופּיצע אָדער זשעקעטל און אָנצינדן — ביי אונדז האָט מען געזאָגט: אַנ־צינען — ליכט צו קאָפּנס. די שפּיגלען פלעגן מען פאַרהענגען מיט ליילעכער. מטהר געווען האָט מען דעם מת אין שטוב — דאָס טהרה־ברעט האָט מען גע־

בראַכט פון חברה קדישה. מקבר זיין פלעג מען אפילו „דייטשן" אין תכריכים. מענער אחוץ דעם אין טליתים — פריער האָט מען אָפגעטרענט די גילדענע אָדער זילבערנע עטרות. אויף די אויגן האָט מען געלייגט ערדענע שערבלעך. דעם ארון פון ווייסע ברעטער פלעג מען אַרויפלייגן אויף דער מיטה און חברה קדישה האָבן זי געטראָגן פון שטוב אויפן בית עולם ביים געקלאַנג פון צדקה־תציל־ממות־פושקעס. נאָך דער מיטה זענען נאָכגעגאַנגען פריער מענער און הינטער זיי פרויען. הספדים פלעגן פאָרקומען זייער זעלטן, נאָר ביז גאָר חשובע לומדים האָט דער רב מספּיד געווען. אין די שפּעטערדיקע יאָרן פלעגן חברים פון געשטאַרבענע אַקאַדעמיקער, מיטלשילער אָדער מיטגלידער פון פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס געזאָגט זיך מיט זיי אין קורצע רעדעס. אויפן בית החיים האָט מען די אבלים איינגעשניטן א לאַץ אין זשעקעטל אָדער רעקל (קריעה רייסן), דערנאָך האָבן זיי געזאָגט קדיש.

אהיימגעקומען האָבן זיי געגעסן האַרטע אייער מיט בייגל, לייכט באַשיט מיט אַש און זיך געזעצט שבעה אין זאָקן אויף פיסנבענקעלעך. פון דריטן טאָג אָן פלעגן באַקאַנטע זיי מנחם אָבל זיין. צום דאַוונען פלעג זיך שטענדיק צונויפקומען א מנין — שלעפּן יידן פון גאַס האָט מען נישט באדארפט. בעת דער שבעה האָט מען זיך נישט געשוירן און אפילו „דייטשן" האָבן זיך נישט געגאָלט. אָפט פלעגן זין אָפהיטן קדיש דאָס גאַנצע יאָר. נישט אַזויפיל צוליב פרומקייט ווי צוליב כיבוד אב ואם. און צוליב דעם אייגענעם טעם נישט אדורכלאָזן אין די שפּעטערדיקע יאָרן קיין איין מזכיר נשמות. איז דער זון געווען אין די מרחקים און האָט די משפּחה נישט געהאט קיין צוטרוי צו אים, אז ער וועט יעדן טאָג דאַוונען בציבור און קדיש זאָגן, פלעג מען „דינגען א קדיש".

די שמשים פון די שולן און בתי מדרשים האָבן געפירט אַ געניעם רייסטער פון אזעלכע יאָרצייטן, פלעגן דערמאָנען די זין אין דער פרעמד וועגן יעדן פאָרשטייענדיקן יאָרצייט און איינצייטיק אָנבאָטן זיך צו שטעלן אַ יאָרצייט־ליכט, זאָגן קדיש און אָפּלערנען אַ פרק משניות. פאָרשטייט זיך, נישט בחינם. דער פאָלקסווויץ האָט נישט אויסגעמיטן די דאָזיקע געלעגנהייט. ווען אַ שמש האָט דערמאָנט אַ „דייטש" אין א פרעמדער שטאָט וועגן זיין יאָרצייט נאָכן פאָטער איינמאָל און אַ צווייט מאָל און א דריטס אין יאָר און דאָס אייגענע האָט ער געטון אויך מיט דער מוטערס יאָרצייט, האָט אים דער „דייטש" געענטפערט: ליבער ייד, מילא טאָטעס האָב איך געקאָנט האָבן עטלעכע, אָבער מאַמעס?

טהרת המשפּחה פלעג מען אָפהיטן סיי אין מתנגדישע סיי אין משכילישע קרייזן. בחורים פלעג מען חתונה מאַכן אפילו, ווען זיי זענען נישט געווען ביכולת מפרנס צו זיין א ווייב. צוויי כאַראַקטעריסטישע פאַלן אזעלכע אין אונדזער משפּחה וויל איך דערמאָנען. דער מאַמעס יינגערער ברודער יעקל איז געווען

א קראנקער, האָט נישט געקאָנט זיך פֿאַרנעמען מיט א שטענדיקער פֿראָפעסיע און ס׳איז נישט לייכט געווען צו טון אַ פּאסיקן שידוך מיט אים. אָבער צום סוף האָט מען געפונען פּאר אים אַ מיידל פון א קליין שטעטל און נאָך דער חתונה האָט מען אינגעאָרדנט דעם פֿאָרפּאָלק אַ קליין צעלניק־געוועלבל. זי איז אים געווען אַ געטרייַ און איבערגעגעבן ווייב די פֿאָר יאָר, ביז ער איז געשטאָרבן. צוויישן אונדזערע קרובים איז געווען אַ בלינדער בחור, אַ פֿאַרברענטער משכיל. אויך אים האָט מען חתונה געמאַכט און דווקא מיט אַ שיין מיידל, נאָר אַן אָרעמס. שפּעטער האָט מען נאָכדערציילט זיינס א ווערטל. ווען דאָס ווייב האָט אַמאָל געזאָגט צו אים: ווען דו ווּאלסט געקאָנט זען ווי שיין איך בין, האָט ער איר געענטפֿערט: ווען איך ווּאלט דיך געזען, ווּאלסטו מיך נישט געזען.

וויניקער אָפּגעהיט אין הלכות נשים זענען געווען „פֿריידענקערס". אַזוי האָט מען בייַ אונדז גערופן און אַזוי האָבן זיך אליין גערופן קליינע מענטשעלעך, וויבלכע האָבן נישט מקיים געווען די מצוות, וואָס האָבן געשטערט זייער טאָג־טעגלעכע באַקוועמלעכקייט. זיי זענען נישט געווען קיין פּרייַע און נישט קיין דענקערס און צום וויניקסטן פּריידענקערס. זיי האָבן נישט פֿאַרבייטן דעם רעליגיעזן וועלטבאַגעם אויף אן אנדערן וועלטבאַגעם. זיי האָבן פּשוט אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם עול פון דינים און מנהגים און נישט געגומען אויף זיך קיין שום אַנדערע עטישע אָדער מאַראַלישע התחייבותן. זיי האָבן זיך רעקרוטירט בעיקר פון אויפגעקומענע סוחרים און קאָמיוואָיאַזשאָרן — אין גאַליצי׳ע האָבן זיי גע־הייסן „רייזענדערס" — אויך פון איינצעלע אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים. זייער צאָל איז נישט געווען קיין גרויסע.

נישט קיין גוטן שם האָבן געהאט אין שטאָט פֿאַרמעגלעכע חסידים פון די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס פלעגן צופֿאָרן צוליב מסחר קיין סטאַניסלאָוו. אייג־געשטאַנען זענען זיי אין היבנערס האָטעל און מען האָט דערציילט, אַז זיי האָבן גענאָסן נישט בלויז פון עסן און טרינקן, וואָס איז — פֿאַרשטייט זיך — געווען שטרענג כשר. וויניקער כשר זענען געווען די ווייזיטן, וואָס געוויסע פרויען פלעגן זיי אָפּשטעקן אין האָטעל. ס׳איז נישט אָפּגעאַנגען אָן סקאַנדאלן.

כ׳געדענק אויך אן אַנדערן פֿאַל, וואָס אויף אים האָט מיין טאַטע זייער שאַרף רעאַגירט. צווישן זיינע סעזאָן־שותפים ביים קלויבן פֿאַסאָליעס — וועגן ענין גופא וועל איך דערציילן שפּעטער — האָט זיך געפונען אַ געוויסער פּעכנער. ער פלעג קומען אין מאַגאַזין, ווו מיידלעך האָבן געקליבן פֿאסאָליעס, און ווייל ער איז געווען א גלייכער שותף מיט אלע, און אויף זיין אָרט האָבן אנדערע גע־און די איבעריקע שותפים האָבן אים פֿאַרוועדט צו באטרעטן דעם מאגאזין, הגם ער איז געווען א גלייכער שותף מיט אַלע, און אויף זיין אָרט האָבן אַנדערע גע־מוזט דיזשורירן. נאָכן סעזאָן האָט מען אים אויסגעשלאָסן פון שותפות אויף להבא

און געצוונגען לפחות מאַטעריעל צו פאריכטן די עוולה, וואָס ער האָט געטון דעם מיידל.

עס איז מיר אויסגעקומען שוין עטלעכע מאָל צו דערציילן נישט קיין שיינע מעשיות וועגן חסידים און עס קאָן גריילעך אויסקוקן, ווי איך וואָלט אויסן געווען צו פאַרשוואַרצן דאָס פנים פון גאַליציאנער חסידים אין די אויגן פון יידישן לייענער. מוז איך פעסטשטעלן, אַז נישט דאָס איז מיין כוונה. אמת, די סביבה, אין וועלכער איך בין אויפגעוואקסן, איז געווען סיי פון טאַטנס סיי פון מאַמעס צד א דורכאויס מתנגדישע און חסידים האָבן נישט געהאט אין איר קיין גוטע מערכה. אָבער נישט ביים טאַטן און נישט ביי דער מאַמען האָב איך מיך אָנגעשטויסן אויף אַ געפיל פון שנאה צו חסידים. איך אַליין האָב מיך געפלייסט אין דער יוגנט צו געפינען דאָס שיינע און אינטערעסאנטע אין חסידישן לעבן. איצט באַמי איך מיך צו זיין אָביעקטיוו, ווי ווייט דאָס ליגט אין מענטשלעכע כוחות. ברענגענדיק פאַקטן און אָנרופנדיק נעמען פון מענטשן, וואָס האָבן מיר קיין שלעכטס נישט געטון און וועמען איך האָב קיין שלעכטס נישט געטון, בין איך אויסן צו כאַראַקטעריזירן צייט און סביבה, וועגן וועלכער איך דערציילּ. מיר איז באַוווסט די פאַזיטיווע ראָל, וואָס חסידות האָט געשפילט בעת זיין אויפקומען אין לעבן פון יידישן קיבוץ אין פוילן. אָבער אין מיינע יאָרן האָט חסידות אין גאַליציע איבערגעלעבט זיין טיפסטע ירידה, איז געווען אינגאַנצן דעגענערירט און זיין השפּעה אויפן לעבן פון כלל איז געווען דורכאויס אַ שעדלעכע.

8

יידישער לעבנשטייגער ב.

די יידישע פרוי — רעסטאָראַנען און מילכהאַלעס — געבעקסן און מאכלים — דינסטן — באַציונג צו מענטשן — יידישער מסחר.

אין אונדזערע קרייזן האָט זיך דאָס משפחה־לעבן צווישן מאַן און פרוי נישט אויסגעשעפט אין זייערע סעקסועלע באַציונגען. די צייטן, ווען דאָס ווייב איז געווען אונטערטעניק צו איר מאַן, זענען אוועק. הגם די יידישע פרוי האָט נישט געפירט קיין קאַמף פאַר עמאַנציפּאַציע און נישט אויסגעקעמפט זיך קיין שום „רעכט", איז זי פאַקטיש געווען אין יעדן פּרט גלייכבאַרעכטיקט מיטן מאַן. זי האָט צוזאַמען מיט אים געטראָגן דעם עול פון פּרנסה. נישט ווי פאַרצייטנס געווויינט און געקלאָגט אויף איר ביטער מזל, נאָר מיט שטאָלץ און באַווּוסטזיין פאַרזאָרגט דאָס באַלעבאַטישקייט, דערציונג קינדער, באַטייליקט זיך אין מאַנס עסקים, אַמאָל אפילו אליין געפירט געשעפטן. נישט איין יידישע פרוי האָט כשר פאַרדינט די באַצייכענונג „אשת חיל", נישט איינע האָט מיט איר חכמה און טאַקט באשיינט די משפחה אין לייטישע אויגן.

איך וויל ווידער דערמאָנען בלויז צווי פאַקטן. ווען איך בין דאָס לעצטע מאָל — א יאָר פאַר מאָטורע — געווען אויף וואַקאַציעס אין פּדאַיעץ, האָב איך באזוכט דעם טאטנס א געשוועסטערקינד אין דער נאָענטער שטאָט בערזשאָן. זיין פאמיליע איז געווען ווייכערט, דעם נאָמען זיינעם געדענק איך נישט. ער איז געזעסן און געלערנט. מיר זענען פאַרבליבן אין זכרון זיין ליכטיק פּנים, דער קלאָרער בליק, די אידעלע הענט, וואָס זענען די גאנצע צייט געלעגן איבער דער אָפּענער גמרא, די ריינע, אויפגעראָמטע שטוב — געווען איז עס אין א געווייניטלעכן וואָכעדיקן טאָג, — דער גוטמוטיקער שמייכל פון זיין ווייב, וואָס איז געשטאַנען אין געווען, פון וועלכן א טיר האָט געפירט אין שטוב אריין און פלעג יעדעס מאָל, ווען קיין קונה איז נישט געווען, אריינכאַפן זיך צו אונדז, די שכלדיקע רייד פון זיי ביידע וועגן משפחה, קינדער, דערציונג, געזעלשאַפט. איך האָב כל ימי פיינט געהאט באַנקקוועטשערס, וואָס לאָזן זיך מפרנס זיין דורך זייערע ווייבער. אָבער דאָסמאָל האָב איך אַרויסגעטראָגן דעם איינדרוק פון א טיפ הארמאָניש צוזאמענלעבן, וווּ דאָס ווייב פאַרשאַפט כבוד דעם מאן און דער מאן דעם ווייב.

דעם צווייטן פאַל האָט מיר דערציילט די מאַמע. זי איז געווען באַפריינדט מיט דער פרוי פון א סטאַניסלאָווער תבואה־סוחר מאַקס עבנער און פלעג אָפט אריינקומען צו זיי אין שטוב. עבנער האָט געפירט גרויסע געשעפטן מיט פּוילישע פּריצים און דייטשע קאָמיסיאָנערן. ער האָט פאַרמאָגט דאָס, וואָס מען רופט אַ גוטע פרעזענץ, אָבער דער בעסערער קאָפּ צו מסחר איז געווען די פרוי זיינע. זי איז געווען צוגעגן ביי אַלע געשעפטלעכע שמועסן. אָבער זי האָט זיי אַזוי קונציק געפירט, אז אין די אויגן פון צד שכנגד האָט עס אויסגעקוקט, ווי דער גאַנצער פלאָקנשיסער וואָלט געווען ער און זי האָט מערניט דאָ און דאָרט אַריינגעוואָרפן באשיידן א באמערקונג. אז די דאָזיקע באמערקונג איז געווען דאָס עיקרדיקסטע און דאָס דעצידירנדיקע — האָט זיך געכאַפט די מאַמע מיינע, וואָס איז עטלעכע מאָל בייגעווען ביי אזעלכע קאָנפערענצן. זי האָט זיך נישט געקאָנט גענוג אָפּ־לויבן דעם טאַקט און די חכמה פון דער פרוי עבנער.

אָבער אפילו יענע פרויען, וואָס האָבן נישט געפירט קיין מסחרים און נישט באַטייליקט זיך אין מאַנס געשעפטן, האָבן נישט געהאַט קיין גרינגע מערכה. די באַלעבאַטישקייט אין שטוב האָט געפאָדערט אָן אַן ערך מער כוחות ווי היינטיקן טאָג. קיין שום באַקוועמלעכקייטן האָבן די דירות על פּי רוב נישט געהאַט. אין די מערסטע הייזער איז די פאָדלאָגע — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: די בריק — געווען פון ווייסע ברעטער, וועלכע מען האָט געמוזט יעדן פרייטיק גרינטלעך וואַשן און רייבן, און אַמאָל אויך אינמיטן וואָך. מיט דער צייט איז אויפגעקומען דאָס אָפּפּאַרבן די ברעטער מיט ברוינער איילפאַרב, מען זאָל נישט דאַרפן יעדע וואָך רייבן. אין געציילטע נייע הייזער זענען שוין געווען פאָסאַדז־קעס — אין גאַליציע האָבן זיי געהייסן „פּאַרקעט־באָדן" פון דייטש.

יעדע באַלעבאָסטע האָט געקאָכט פארן גאנצן הויזגעזינד יעדן טאָג וואַרע־מעס, טיילמאָל אויך וועטשערע. „בעריעס" זענען געווען חשוב, פון „שלימזאָל־ניצעס" האָט מען געחוזקט. אָן א שיעור פאָלקסווערטלעך האָבן אָפּגעלאָכט פון שלימזאַלניצעס. „ווי אַזוי קאָן איך קאָכן אינצייטיק קאַשע מיט יויך? — האָט זיך געקלאָגט אַ שלימזאַלניצע — היט איך די יויך, ווערט פאַרברענט די קאַשע, היט איך די קאשע, לויפט אויס די יויך". קאָכן און באַקן האָט געלערנט יעדעס מיידל ביי דער מאַמען אין שטוב. פון קיין „קאָכשולן" האָבן יידן נישט געווווסט, פון קאָכביכער האָט מען געשפּעט. א יונג ווייבל נאָך דער חתונה — האָט די מאַמע דערציילט — האָט אלץ פּינקטלעך צוגעגרייט, ווי אין קאָכבוך שטייט. מערניט זי האָט נישט איינגעהייצט אונטער דער קיך, מחמת וועגן דעם האָט דאָס קאָכבוך נישט געשריבן. אַן אנדערע האָט איבערגעלייענט אין וואָכן־מעניו „קאַל־טע קיכע", האָט זי געפּפּנט אין קיך טיר און פענצטער.

אין שטאָט זענען געווען יידישע רעסטאָראַנען באַשטימטע פאַר צוגעפאָרענע.

אַרטיקע מענטשן האָבן נישט געגעסן אין רעסטאָראַן. עס האָבן אויך עקזיסטירט א צוויי דריי מילכיקע רעסטאָראַנען — מען האָט זיי גערופן „מילך־האַלע" אָדער „מלעטשאַרניע" — ווואָהין באלעבאטישע יידן פלעגן אַריינקומען זומער, ווען זייערע ווייבער זענען געווען „אויף פרישער לופט" אָדער אין די בעדער. די בא־ליבטסטע שפּייזן אין די מילך־האַלעס זענען געווען יאַגדעס מיט סמעטענע און צוקער, סמעטענע מיט גרינע ציבעלעס, יונגע רעטעכלעך און קעז, קרעפלעך מיט קעז. אין יענע יאָרן זענען אויך אויפגעקומען געוועלבער מיט גערויכערט פלייש — גערופן האָט מען עס „געזעלכטעס". זיי האָבן געהאט גרויס שפּע. כלערליי ווורשטן, ברוסט, ווורשטלעך פלעג מען קויפן אַהיים אָדער עסן אויפן אָרט ביי טישלעך און פאַרטרינקן מיט טיי. באַלעבאַטישע מענטשן פלעגן נישט גיין אין די ביר־שענקן און אוודאי נישט אין די נישטכשרע רעסטאָראַנען, ווואָהין עס פלעגן קומען „אויפגעקלערטע" יידן און פּאָלאקן.

אין א סך יידישע משפּחות האָט מען געבאקן יעדן דאָנערשטיק חלות אויף שבת און ברויט אויף דער גאַנצער וואָך. אין פּדאַיעץ און די ערשטע יאָרן נאָך אין סטאַניסלאָוו האָט די מאמע אליין געבאַקן אין אויוון ברויט און חלות. פון טייג, וואָס איז איבערגעבליבן פון די חלות, האָט די מאמע געמאכט „פלאַמפּלעצ־לעך", אויף גיך אָפּגעבאַקן זיי אויפן פייער און מיר קינדער האָבן זיי ווארעמער־הייט אויפגעגעסן, איידער די מאמע האָט נאָך אריינגערוקט אין אויוון דעם מאנ־דעבורטשיניק, דעם מאלאי און די קנישעס. קנישעס האָט מען געוויקלט פון דין געוואלגערט טייג, פארדרייט זיי ווי א געשריבענע „פ" און געפילט מיט קאַשע. קנישעקלעך געפילטע מיט קאַשע און גריוון פלעג מען אויך עסן אין אַ יומא דפּגרא צום געבראַטנס. מאַנדעבורטשיניק — אין אנדערע שטעט האָט מען אים גערופן „באַבע", „בולבעניק" אָדער „קאַרטאָפלאַניק" — דאָס זענען געווען גערי־בענע קאַרטאָפל מיט מעל, אריינגעגאָסן אין א בלעך און אָפּגעבאקן אין אויוון. נאָכן ארויסנעמען האָט מען דעם מאַנדעבורטשיניק געשניטן אויף שטיקער, באַ־שמירט מיט פּוטער און נאָך הייסערהייט געגעסן. אויף צומאַרגנס האָט מען אים געגעסן קאַלטערהייט, אָבער ער האָט שוין נישט געהאַט דעם טעם פון פּרישן. מאלאי האָט מען געבאַקן אויף דעם אייגענעם אופן פון קוקורודזע־מעל מיט צוקער און אויך געגעסן אים הייסערהייט. אין דער נייער דירה, ווו ס׳איז קיין באַקאויוון נישט געווען, האָט די מאמע קנישעס, מאנדעבורטשיניק און מאלאי געבאקן אין דער בראָט־רער. פלאַמפּלעצלעך האָבן מיר געהאט היזק. אין דער בראָט־רער פלעג זי אויך צוויי דריי מאָל אין וואָך באקן וויצן־ראַזעווע בריי־לעך, דעם וויץ האָט זי געלאָזט אָפּמאָלן אין מיל.

קוקורודזע איז געווען אין אונדזערע קאַנטן א באַליבט מאכל. מען האָט נישט בלויז געקאָכט יונגע קוקורודזעס, באַשיט זיי מיט זאַלץ אָדער אייגעריבן

דאָס זאָלץ, אויסגעגעסן די קערנער און אַוועקגעוואָרפן דעם „קאטשאן", אויסזוי־גנדיק אים פריער נאָך אַ ביסל. גאנצע קוקורודזעס פלעג מען אויך עסן געבראָ־טענערהייט. פון קוקורודזע־מעל האָט מען נישט נאָר געבאקן מאלאי, נאָר אויך געקאָכט אויף וואסער מאַמאליגע — געוויסן האָט מען זי ביי אונדז „קולעשע" — און געגעסן האָט מען זי אין א טעלער מיט ווארעמער מילך אָדער מיט א לעפל, שעפּנדיק איינצייטיק פון א צווייט טעפל זויערמילך אָדער סמעטענע. א באזונ־דער מין מאכל איז געווען קולעשע פון דינעם קוקורודזענעם גריסיק, וועלכן מען כּלעג קאָכן אויף מילך מיט צוקער און ביים עסן באגיסן מיט סמעטענע אָדער טינקן דעם גריסיק אין איר. אַ פּאַרשפּרייט מאכל איז געווען „קאָשעפּעניע" — אַ געדיכטע זופּ מיט קאָשע און פאסאָליעס.

אַ סך באַלעבאָסטעס האָבן זיך נישט געקאָנט פארגינען צו האַלטן אַ שטוב־מענטש, אפילו ביי גרעסערע משפּחות. אַנדערע האָבן געהאַט „דינסטן", ס׳רוב אוקראַינישע, אמאָל אויך יידישע. אין פּראָצעס פון פּראָלעטאַריזאַציע האָבן דאָר־פישע מיידלעך, מיטליאָריקע און אפילו עלטערע פרויען געמוזט אָנקומען ווי דינסטן אין שטאָטישע הייזער, האָבן יידישע טאָטעס פון די קליינע שטעטלעך געמוזט אַוועקפירן זייערע טעכטער דינען אין די גרעסערע שטעט. אויך יידישע גרושות, עגונות און אלמנות פלעגן זיך פאַרדינגען פאר דינסטן און אַמען אין פאַרמעגלעכערע הייזער. אין טייל יידישע משפּחות האָט מען נישט געדן געגו־מען יידישע ווייבלעך. מען האָט זיי געפונען „זייטזשע מוחל" און געקלאָגט זיך, אז מען קאָן זיך נישט שאַפן מיט זיי ווי מיט יונגע מיידלעך און נאָך דערצו מוז מען זיי אירצן — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: הערצן. אויך צו אונדז האָט — ווען דער טאָטע האָט אָנגעהויבן צו פאַרדינגען — אַ ייד פון א שכנותדיק שטעטל געבראַכט זיין טאָכטער. יעדן חודש פלעג ער קומען אָפּנעמען דאָס שכירות, ביז ער האָט אָנגעקליבן א נדן פאַר איר און זי חתונה געמאכט. קיין בייז ווארט האָט רויזע ביי אונדז נישט געהערט.

ביי טאָטע מאַמע אין שטוב האָב איך געלערנט פון די יינגסטע יאָרן אָפּ־צוהיטן דעם כבוד פון אַ יעדן מענטש, ווער עס זאָל נישט זיין. מיט דער זעלבער אכטונג האָט מען זיך באַצויגן ביי אונדז צום גרעסטן גביר ווי צום אָרעמסטן בעטלער. צו קיינעם — מחוץ דער נאָענטסטער משפּחה — האָט דער טאָטע נישט געזאָגט „דו", אויך נישט צו שוואָגערס, מחותנים, פריינד און שותפים. די דאָזיקע דיסטאַנץ איז געווען א פּועל יוצא פון דרך ארץ פון ביידע צדדים. עס האָט קיינמאָל נישט געטראָפן, דער טאָטע זאָל עמעצן פאַרשעמען. פאַרשעמען אַ מענטש — האָט ער געזאָגט — איז שפּיכת דמים, בלוט־פארגיסן. ער האָט קיי־נעם נישט מטריח געווען בחינם, נישט געהייסן קומען א צווייט מאָל וועגן דעם זעלבן ענין. צדקה האָט ער געגעבן בסתר, אפילו די מאַמע און מיר קינדער האָבן

נישט געווסט, וועמען און וויפל. קיין חובות אין געועלבער און ביי בעלי־מלאכות האָט קיינער פון שטוב נישט געטאָרט מאַכן. אויב מען האָט זיך באדונגען מיט א בעל־מלאכה, האָט מען נישט געטאָרט אַראָפנעמען ביי אים א גראָשן, אפילו ווען ער האָט נישט אויסגעפירט די ארבעט ווי עס דאַרף צו זיין. „דעם לוין פון אַ געדונגענעם זאָלסטו נישט לאָזן איבערנעכטיקן ביי דיר" — האָט דער טאַטע צי־טירט פון ויקרא י"ט, י"ג. קויפן סחורה אָדער באַשטעלן אַ מלבוש האָט מען געמעגט נאָר דעמלט, וועז מען האָט געהאט דאָס געלט אין קעשענע.

ביים טאַטן האָט מען אייגעלייגט נדנים אויף פּראָצענט. נישט געניסנדיק צוליב פּרינציפּיעלע טעמים פון באַנק־קרעדיט, האָט ער געמוזט אָנקומען צו פּרי־וואַטע הלוואות און גמילת חסדים. נישט געווען דער פאַל, ער זאָל נישט אָוועק־געבן צו דער באשטימטער מינוט, וואָס יענעם איז געקומען, הגם דער תבואה־מסחר איז געווען אָפהענגיק יעדעס מאָל פון בירזשע־קורס — אין גאליציע האָט מען געזאָגט: בערזע — און איין מאָל פלעג מען פארדינען און א צווייט מאָל דערליגן.

ערלעכקייט אין האַנדל איז געווען דער כלל נישט בלויז ביים טאַטן, נאָר ביי אַלע סוחרים, וועלכע כ׳האָב געקענט אין סטאַניסלאָוו. איידער דער טאַטע האָט זיך פאַרבונדן מיט זיין שותף, האָט מען אים אונטערגעטראָגן, אז יענער פלעג ביים מסחר נישט שטענדיק אָפהיטן ווי געהעריק די וואָג. ער איז געווען א פרומער ייד און האָט זיך געשווּירן ביי באָרד און פּאות, אַז דאָס איז א בלבול, אַז ווי לאַנג ער לעבט, האָט ער נישט אָפּגענאַרט אַ יידן. וואָס שייך די גוים, האָט ער געזאָגט, האָט ער זיי חלילה אויכעט נישט גענאַרט, מערניט, אין יענער צייט, וועז ער האָט נאָך נישט געהאַט קיין געוועלב, פלעג אויפקויפן די תבואה ביי די פויערן אין די דערפער און אליין פאַרוואָרפן דאָס זעקל אויף די פלייצעס, האָט ער קיין וואָג מיט זיך נישט געטראָגן און האָט געקויפט די סחורה „אויפן אויג", האָט זיך געקאָנט טרעפן, ער זאָל בשוגג נכשל ווערן. דער טאַטע האָט געשטעלט א תנאי, אז די וואָג מוז זיין אַן ערלעכע. העכער פון אַלץ — האָט ער געזאָגט — מוז א סוחר האלטן דעם צוטרוי מצד דעם קונה, און וואָס מער צוטרוי דער קונה האָט, אלץ מער אָפּגעהיט מוז זיין דער סוחר. כדי עס זאָל נישט קומען צו קיין שום הלוקי דעות, האָט ער שוין אין יענע יאָרן איינגעפירט אַ בוך, ווו מען פלעג לויפיק פארשרייבן די וואָג און דעם מקח פון אַ יעדער קניה.

ביי ערלעכע סוחרים פלעג מען זיך אָפט נישט דינגען, נאָר קויפן „אויף נאמנות". דאָס האָט געגאָלטן אין הורט־מסחר, אין לאחדים־האַנדל ביי שניט, לעדער, מלבושים, שיך. מען פלעג באַשטימען פּראָצענטועל דעם ריווח פאַרן סוחר און דאַן האָט ער געזאָגט, וויפל די סחורה האָט אים אָפּגעקאָסט. אויב דער קונה האָט פאַרלאַנגט, האָט ער אים געוויזן די אָריגינעלע פאַקטורע פון פאַברי־

קאַנט אָדער הורט־סוחר. ערשט פֿאַמעלעך און בהדרגה האָבן טייל סוחרים, וואָס זייער קליענטעל איז געווען א פֿאַרשטענדיקע און געהאט צוטרוי צו זיי, איינגע־פירט א פּעסטן מקח פֿאר יעדער סחורה. די, וואָס האָבן געהאנדלט מיט קליין־שטעטלדיקע יידן, מיט פּאָלאַקן און אוקראינער פון די שטעטלעך און דערפֿער, זענען פֿאַרבליבן ביים אַלטן שטייגער פון דינגענישן און אַמפּערנישן. פון ביידע צדדים פלעג מען זיך שווערן מיט טויטע קללות, יידן ביים לעבן און געזונט, וויב און קינדער, ציצות, באָרד און פּאות, פּאָלאקן האָבן געזאָגט „דאַליבוג" און אוקראי־ner „ביהמע", אז מער וועלן זיי נישט צולייגן קיין גראָשן. צום סוף האָט דער סוחר געגעבן דעם קונה אַ פּאַטש אין האנט און די קניה איז מיט מזל געשלאָסן געוואָרן. ביים מסחר מיט בהמות פלעג מען טרינקען „מאָהאָריטש".

9

רעליגיעז לעבן

כשרות — דאַוונען — שולן, בתי מדרשים, קלויזן, טעמפּל — שבתים — שבתדיקע מאכלים — הבדלה.

רעליגיעזע דינים און מנהגים פלעג מען אָפהיטן אין די משכילישע קרייזן, פון חסידים און מתנגדים אָפגערעדט. אויף יידישע טירן זענען געווען אָנגעקלאַפּט מזוזות, ווו גרויסע, פֿאַרמעטענע, פלאכע און ווו מאָדישע, קלייַנע, איינגעפאסטע אין גלעזערנע רעמלעך. פרויען האָבן געקויפט פלייש בלויז פון יידישער שחיטה, געזאַלצן עס און כשר געמאַכט, געהאַט פליישיק און מילכיק געפּעס. האָט מען על פּי טעות גענוצט אַ פליישיק מעסער צו פוטער, פלעג מען עס אריינשטעקן אויף אַ געוויסער צייט אין דער ערד צווישן צוויי ברעטער פון דער פּאָדלאָגע. אַ טאָפּ, א שיסל אָדער טעלער האָט מען אין אזא פאַל געמוזט גליען. ערשט זעקס שעה נאָכן אָפּעסן א פליישיקן וואַרעמעס — וואַרעמעס האָט מען גענוצט אין לשון זכר: דער וואַרעמעס — האָט מען געמעגט עסן מילכיקס, פליישיקס נאָך מילכיקס האָט מען געקאָנט עסן שוין נאָך אַ שעה. מיר יונגווואַרג פלעגן ביי די זעקס שעה „מאַכן א פּאַלבאַנע".

געדאַוונט האָבן יידן דריי מאָל אין טאָג, נישט זעלטן בציבור. שחרית האָט מען געדאַוונט מיטן ערשטן אָדער צווייטן מנין אין שול אָדער אין בית מדרש, ווו מען האָט געהאַט „אַ שטאָט", צו מנחה און מעריב פלעג מען זיך אַרייַנכאַפּן, ווו ס'איז געווען צו דער האַנט. וועו ס'האָט נישט געקאָנט צוגיין צו א מנין, האָט געדאַוונט ביחידות — געזאָגט האָט מען: פּאַר זיך — שחרית א'נדערהיים און מנחה צי מעריב אין געוועלב אָדער שטוב. ביי אבלים שבעה־צייט, ביי קראַנקע און אויף היימישע שמחות פלעגן זיך אויפקלויבן מניינים אין פּריוואטע הייזער. אָפט האָבן יידן אימפּראָוויזירט מניינים אין באַן.

אין סטאַניסלאָוו איז געווען א גרויסע שול מיט אַ שילעכל דערנעבן — געוועלב האָט מען עס אַ שניידעריש, אַחוץ דעם אַ היפּשע צאָל גרעסערע און קלענערע שולן, בתי מדרשים ווי אויך פּארשידענע חסידישע קלויזן. צוויי בתי מדרשים געדענק איך: דאָס „אַלטע" אויף דער סאָביעסקי־גאַס און דאָס „נייע", וואָס מען האָט אויך געוופן האַלפּערנס בית מדרש, ווו דער טאַטע פלעג דאוונען

און מיך מיטנעמען. דאָס בית מדרש האָט זיך געפונען אין א געביי אויף דער זעדעלמייער־גאָס. אין פאַרטער זענען געווען פריוואַטע דירות, דעם ערשטן שטאָק האָט פאַרנומען דער גרויסער זאַל פאר מתפללים מיט א באַלעמער אינמיטן, פון ביידע זייטן רייען בענק מיט באזונדערע זיצן, וואָס מען האָט געקאָנט אויפהויבן, וועו מען האָט געדאַרפט שטיין אָדער פאַלן כורעים. דורך דער גאַנצער בריט פון דער באַנק האָט זיך געצויגן אין דער הויך פון דער ברוסט אַ משופּעדיק ברעט איבער אַ קאַסטן, וואָס איז געווען איינגעטיילט אין קליינע אָפשניטן מיט קלאַפּעס צום פאַרשליסן. דאָ האָט מען געקאָנט איבערלאָזן אַ סידור אָדער אַ מחזור צי אפילו אַ טלית. פאַרנט רעכטס איז אינמיטן געשטאַנען דער עמוד לעבן די טרעפלעך, וואָס האָבן געפירט צום ארון קודש און פון ביידע זייטן זיצן זענען געווען די מזרח־וועגט בלויז מיט זיצבענק און איינצעלע שטענדערס פאר יעדן באַזונדער.

פון דער לינקער וואַנט פון בית מדרש האָט זיך געעפנט א טיר אין אַ שטיבל, וווּ ס׳זענען געשטאַנען צוויי לאַנגע טישן מיט בענק ארום און אויף די וועגט זענען געהאָנגען פאַליצעס מיט גמרות און ספרים. דאָרטן פלעגן יידן זיצן און לערנען. אַ באַזונדערער אַרויפגאַנג פון פאַרטער האָט געפירט צום עזרת נשים, וואָס איז געווען פארבונדן מיטן זאל פאַר מענער דורך אַ וואַנט מיט גלעזערנע פענצטער אין דער גאנצער בריט, פארהאָנגען מיט פירהענגלעך.

די שולן און בתי מדרשים זענען געווען פריוואַטע פונדאַציעס פון מנדבים אָדער גאַנצע משפחות. דאָס אַלטע פון אַ צדיקת חנהלע ווייסהויז, דאָס נייע פון דער משפחה האַלפערן, וואָס איז געווען אַמאָל די רייכסטע אין שטאָט. די „שטעט" אין די בתי מדרשים, ווי וויט זיי האָבן נישט געהערט צו די מנדבים און זייערע משפחות און זענען איבערגעגאנגען בירושה, פלעג מען אָדער פארקויפן לצמיתות אָדער פארדינגען פון יאָר צו יאָר, געווויינטלעך אין דער צייט פאר ימים נוראים. אין בית מדרש אריין פלעגן די מתפללים מיטנעמען מיט זיך די יינגלעך זייערע און שמחת תורה אפילו די מיידלעך. פריטיק צו נאַכטס, שבתים פרייַ פון שול צוליב קריסטלעכע חגאות און ימים טובים פלעג איך גיין מיטן טאטן דאוונען.

בלויז אין דער באַראָן־הירש־שול פלעגן שבת און יומטוב נישט פאָרקומען לימודים, אין אלע אנדערע שולן — אלגעמיינע און מיטעלע — זענען יידישע תלמידים מחויב געווען צו קומען שבת, מער ניט זיי זענען געווען „באַפריט פון שרייבן אום שבת". ראש השנה און יום כפור זענען זיי אינגאַנצן געווען פריי פון די לימודים, די ערשטע און צווייטע טעג פסח, די ערשטע און צווייטע טעג סוכות און ביידע טעג שבועות — בלויז פון די ערשטע דריי לעקציעס ד. ה. ביז 11 אַ זייגער, כדי זיי זאָלן קאָנען גיין דאַוונען אין שול אָדער בית מדרש אָדער טעמפּל.

וואָרן אָחוץ דער שול, די בתי מדרשים און קלויזן האָט סטאַניסלאָוו פאַר־

מאָגט אַ טעמפּל, ווו עס פלעגן דאוונען „דייטשן". דער טעמפּל איז געווען אַ גרויסער נישטגעטינקטער בנין, האָט געהאַט א קאַנטאָר, א ויצעקאַנטאָר און א „פּרעדיקער", וואָס פלעג יעדן שבת און יום טוב נאָך קריאת התורה האַלטן אַ דרשה אויף פּוילישׁ. אין מיינע צייטן האָט די שטעל פון פּרעדיקער פאַרנומען ד"ר מאַרקוס ברוידע, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ לעמבעריקער רבנים־משפּחה, געווען א ציוניסטישער עסקן און אַ חשוב אין שטאָט.

שבתים און יומטובים — געזאָגט האָט מען: יאָנטויווים — פלעג זיך דאָס לעבן אין שטוב און גאָס אינגאנצן בייטן. פרייטיק נאָכמיטאָג זענען יידן געגאַנגען שוויצן — אין שטאָט זענען געווען עטלעכע בעדער, א „טערקיש באָד", אַ „רוימיש באָד" און גלאט א באָד. אַלע דריי בעדער זענען געווען יידישע, אָבער אין די צוויי ערשטע פלעגן גיין על פּי רוב דייטשע, האלבדייטשע און פערטלדייטשע יידן, אין לעצטן — יידישע יידן. אין שוויץ האָט יעדער געוואָלט זיין צווישן אייגענע; דער טאָטע פלעג גיין אין „יידישן" באָד אויף דער זעדעלמייער־גאָס. מיך פלעג ער מיטנעמען פון די יינגסטע יאָרן.

אין מרחץ האָבן יידן געגאָסן וואַסער אויפן שטיין, זענען געקראָכן אויף דער אויבערשטער באַנק און האָבן זיך מיט ווילדער הנאה געשמיסן מיט בעזעם־לעך, ביז דער גוף איז געוואָרן רויט ווי אַ ראק. דערנאָך האָבן זי זיך אָפּגעגאָסן מיט שעפלעך קאַלט וואַסער פון קאָפּ ביז די פיס — קיין טושן זענען דעמלט נאָך נישט געווען, — אייגעוויקלט זיך אין ליילעכער, וואָס דער בעדער פלעג דער־לאַנגען, אויסלייגן זיך אויף טראָגבעטלעך און פאַרענדיקן די שמועסן, וואָס מען האָט פאַרפירט אויף די בענק אין שוויץ. שפּעטער האָט מען אָנגעטון ריינע וועש, וואָס יעדער פלעג מיטברענגען מיט זיך און מען איז אַהיימגעגאַנגען איבערטון זיך אין די בגדי שבת, וועט אין א זשופּיצע מיט אַ שטריימל און וועט אין אַן איבערציער מיט אַ צילינדער אָדער „האביק", די פרויען האָבן געבענטשט ליכט אין מעשענע אָדער זילבערנע לייכטער. פאַר ליכטצינדן האָט מען פאַרמאַכט די גע־וועלבער און וואַרשטאַטן.

מיט דער צייט איז דאָס האַלטן פארמאַכט געווען לעבער און וואַרשטאַטן פון פרייטיק פארנאַכט געווען פארבונדן מיט גרויס היזק. אין מיינע קינדערייאָרן האָבן יידן געהאַנדלט און געאַרבעט זונטיק פראַנק און פריי. זונטיק איז געווען אַ טאָג פון שפע. פּוילישע באאמטע, וואָס זענען געווען אינדערוואָכן פארנומען און אוק־ראַיניש פויערן פון די פּאָרשטעט און אַרומיקע דערפער, וואָס האָבן די גאַנצע וואָך געארבעט אין פעלד אָדער פאַבריק, האָבן געמאַכט זייערע קניות זונטיק. וואָס מער פּאָלאַקן האָבן עוסק געווען אין האַנדל און מלאכה אוּן האָבן זונטיק געהאַלטן פארמאכט זייערע געווען אין האַנדל און וואַרשטאַטן, האָט מען אָנגעהויבן דערקוטשן יידן, וועלכע האָבן געהאַלטן אָפן זייערע קראָמען. די יידן האָבן תחילת

נישט געהאַט קיין איבעריק עגמת נפש דערפון. זיי האָבן פֿשוט צוגעלעגט די טיר פון געוועלב אָדער וואַרשטאַט און געעפנט זי יעדעס מאָל, ווען אַ קונה איז געקומען. ווער עס האָט געהאַט א צווייטע טיר פון טויער, האָט אַריינגעלאָזט די קונים הינטנאַרומער.

אָבער מיטן פֿאַרשארפן דעם עקאָנאָמישן קאַמף קעגן יידן האָבן פֿאַלאַקן און אוקראַינער מיט דער הילף פון דער אַרטיקער פֿאָליציי געהיט, יידן זאָלן נישט מחלל זונטיק זיין. אַזוי ארום זענען יידן געווען געצוווונגען איבערצורייסן דאָס פֿאַרקויפן סחורות און דאָס באַדינען קליענטן פון פרייטיק פֿאַרנאכט ביז מאָנטיק אינדערפרי. דאָס האָט עקאָנאָמיש שטאַרק געשעדיקט די סוחרים און בעלי־מלאכות אזו זיי האָבן אין די שטאָטישע און לאַנדישע רעפֿרעזענטאַנצן גע־פירט אַ פארעקשנטן קאמף פֿאַר א"יין רו־טאָג אין וואָך. אויסגעפירט האָבן זיי נישט. פונדעסטוועגן האָבן זיי שבת געהאַלטן פֿאַרמאכט די געוועלבער. אין מיינע יוגנט־יאָרן זענען אלע געוועלבער אחוץ די ביכער־געשעפטן — אין גאַליציע האָט מען זיי געזרופן פון דייטש: בוכהאַנדלונגען — געווען פֿאַרמאכט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָבן צוויי דריי מאָדע־ און קאָנפעקציע־קראָמען געהאַלטן שבת אָפן.

ווער ס'האָט געקאָנט, פלעג פרייטיקצונאַכטס מיטברענגען פון דאַוונען אַהיים אן אורח. וועג דער טאַטע האָט זיך וויידער געגומען צום תבואה־מסחר און אין שטוב איז געווען פֿרנסה, פלעג ער יעדן פרייטיקצונאַכטס קומען פון בית מדרש מיט אַן אורח. די מאַמע און די שוועסטער, אָפּגעוואשענע, פֿאַרקעמטע און איבערגעטוענע אין די שבתדיקע קליידלעך מיט וועיסע שירצלעך האָבן שוין געוואַרט ביים טיש. אָפּגעזאָגט לכה דודי און געמאַכט קידוש האָט זיך דער טאַטע געוואשן און געזעצט צום טיש. דעם אורח האָט מען אועקגעזעצט אַנטקעגן דעם טאַטן, מיר קינדער זענען געזעסן פון ביידע זייטן טיש. די מאַמע פלעג ברענגען פון קיך און אויסטיילן דאָס עסן, דאָן האָט זי זיך אָועקגעזעצט לעבן דער שוועסטער.

דערלאַנגט צום טיש האָט מען פיש, יויך, פלייש און צימעס. אין אַ סך יידישע הייזער האָט מען געקאָכט געפילטע פיש געפּעפּערטע, אין אַנדערע שטעט זענען די געפילטע פיש געווען זיסע מיט ראָזשינקעס. ביי אונדז אין שטוב — וווּ מען האָט געקאָכט באַשיידן און דיעטעטיש צוליב דער מאַמעס געזונט — האָט די מאַמע דערלאַנגט געקאָכטע וועיסע פיש אָדער פישלעך, וואָס מיט זיי האָבן די ביידע ביסטריצעס, די סטאַניסלאָווער טייכן, פארזאָרגט יידישע משפּחות לכבוד שבת. זייער געשמאק איז געווען די פישויך, וואָס אין איר פלעג מען איינטונקען פרישע חלה. זמירות פלעג דער טאַטע נישט זינגען, נאָר זאָגן אין אַ רעטשיטאַ־טיוו — אזוי האָבן זיך אַפּנים געפירט מתנגדים.

שבת אינדערפרי האָט מען געטרונקען אויפן ניכטערן מאָגן ווינטער וואַרעמע טיי, וואָס איז געשטאַנען אין אויוון אָדער אין בראָט־רער פון פרייטיק, זומער — קאַלטע מילך און מען איז געגאַנגען דאַוונען. אין האַלפֿערנס בית מדרש האָט מען זיך שבת געשטעלט דאַוונען אכט אינדערפרי, פאַר צען האָט מען געהאַט אָפּגעדאַוונט. אויפגערופן צו דער תורה האָט מען לויט אַ פּריער באַשטימטן סדר, צוטיילנדיק אַן עליה יעדן לויט זיין שטאַנד. קיין דינגענישן אַרום עליות זענען נישט פאָרגעקומען, ביי קריאת התורה האָט מען נישט אויס־גערופן, וויפל עמעץ איז מנדר פאַר דער עליה.

צוריקקומענדיק פון בית מדרש האָט דער טאַטע געמאכט קידוש, געווײַנט־לעך איבער בראָנפן און צוגעביסן מיט אַ קיכל. יונגווארג האָט געגעבן אַ לעק פון קידוש און געגעסן פֿוטער־געבעקס. פיר מינים קיכלעך האָט מען געבאַקן אין גאַליציע: ציבעלע־קיכלעך (מען האָט זיי אויך גערופן: ציבעלע־פֿלעצלעך), אייער־קיכלעך, מאַן־קיכלעך, האָניק־קיכלעך. ציבעלע־קיכלעך האָט מען געגעסן צו פיש אָדער הערינג, אויסגעבויגענע אייער־קיכלעך פון דין געוואַלגערטן טייג באַשיט מיט צוקער פלעג מען פארבייסן נאָך אַ טרונק בראָנפן. פון ציבעלע־פלעצלעך און אייער־קיכלעך האָבן אויך געלעקט די פינגער פֿאַלאַקן, וואָס פלעגן קומען אין יידישע רעסטאָראַנען עסן פיש — ריבקא פּאָ זשידאָווסקע — און פאַר־טרינקן מיט סליוואָוויץ — „פּייסאַכווקאַ" האָבן זיי אים גערופן. האָניק־קיכלעך און מאַן־קיכלעך פלעג מען אויסשניידן מיט אַ גלאָז פון גראָבגעוואַלגערט טייג. געגעסן האָבן זיי היימישע און געסט צו טיי. די מאַמע פלעג באַקן בלויז האָניק־און מאַן־קיכלעך. אויף פוטער האָט זי געבאַקן אָדער קיפֿעלעך אָדער געוויקלטע פלעצלעך באשטעקטע מיט ראָזשינקעס.

נאָכן קידוש־מאָכן און איבערבייסן פלעגן מיר אין שיינע שבתים אוועק שפּאַצירן; ווען ס׳האָט גערעגנט אָדער ס׳איז געווען קאַלט, האָט דער טאַטע אַריינגעקוקט אין א ספר. אַ צוויי שעה שפּעטער האָט מען געגעסן וואַרעמעס.

אין אַ טייל יידישע שטובן האָט מען געשטעלט טשאָלנט, אין אַנדערע — ווי למשל ביי אונדז — האָט מען קיין טשאָלנט נישט געשטעלט. אַלטע דירות האָבן איבער די קיך־פליטעס געהאַט אין דער טיף אַ געמויערטן אויוון, ווו מען פלעג דאָנערשטיק אויפדערנאָכט באַקן ברויט און חלות און פרייטיק נאָכמיטאָג אַריינרוקן דעם טשאָלנט און דעם קוגל. נייע הייזער האָבן שוין קיין באַק־אויוון נישט געהאַט, דערפאַר אָבער פון דער רעכטער זייט פון דער קאָך־קיך אַ בראָט־רער — אויף פּוילישׁ האָט זיך אויך געהייסן „בראָטרוראַ" — ווו מען פלעג בראָטן פלייש און באַקן קיכלעך און פֿוטער־געבעקס. אין בראָט־רער איז אויך געשטאַנען אויבער נאָכט דאָס רינדערנע, קעלבערנע אָדער הינערנע פלייש, וואָס מען האָט דערלאַנגט שבת צום טיש. זומער פלעגן מיר קיין יויך אינגאַנצן נישט עסן, בלויז אַ שטיקל קאַלט עוף.

קוגלען זענען געווען אַדער פון לאָקשן אַדער פון רייז (לאָקשן־קוגל, רייז־קוגל), ביידע מיט ראָזשינקעס. זומער פלעגן מיר יוצא זיין מיט א קאַלטער „מעלשפייז". „צום פאַרדויען" האָט מען נאָך געגעסן קאָמפאָט, ווינטער פון געטריקנטע פלוימען געקאָכט אין פלוימען־יויך, זומער פון געקאָכט פריש אויבסט. נאָכמיטאָג האָט מען געגעסן שבת־אויבסט, זומער קאַרשן אַדער ווייכשל, שפעטער עפּל, באַרן און פלוימען — אין סטאַניסלאָוו האָט מען געזאָגט „פלאָמען", אין לעמבעריק „פלאָומען" — ווינטער עפּל אַדער ניס. כל זמן איך בין געגאַנגען אין חדר, האָט מיך דער טאַטע ביים שבת־אויבסט פאַרהערט. צו שלש סעודות פלעגדער טאַטע עסן אַ שטיקל פיש, מיר האָבן ערשט געגעסן וועטשערע נאָך הבדלה.

וועז ס׳האָט זיך באַווייזן דער ערשטער שטערן אויפן הימל, האָט די מאַמע געזאָגט „גאָט פון אברהם" און דער טאַטע האָט געמאַכט הבדלה איבער בראָנפן. נאָך דער הבדלה האָט ער פונאַנדערגעגאָסן אַ ביסל בראָנפן איבערן טיש און אָנגעצונדן עס — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אָנגעצינדן. דאָס הבדלה־ליכט האָט געהאַלטן די שוועסטער, שטייענדיק אויף אַ בענקל. דאָס האָט געזאָלט זיין א סגולה צו א הויכן חתן, פונקט ווי דאָס אויסווישן דעם פונאַנדערגעגאָסענעם בראָנפן מיט די פינגער און אַריינשטעקן זיי אין די קעשענעס האָט געזאָלט זיין אַ סגולה צו פֿרנסה. דער טאַטע האָט נישט געהאַלטן פון די אַלע אַבערגלויבע־נישן*). צו הבדלה האָט מען געשמעקט בשמים פון אַ בשמים־ביקסל, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ טורעם און איז געווען פון מעש אַדער זילבער מיט אָפענע טיר־לעך און גלעקלעך.

*) אויך פון אַנדערע אַבערגלויבענישן האָט ער נישט געהאַלטן, אַבער אָפּגעהיט אַלטע מנהגים, ווי למשל אָפּשניידן נעגל און אַריינווארפן זיי צוזאַמען מיט אַן „עדות" פון האַלץ אין אויוון אַריין, „כדי זיך נישט צו דאַרפן אומקערן פון יענער וועלט זיי אויפצוקלויבן" — האָט ער מוסיף געווען מיט אַ שמייכל.

10

יומטובים א.

פּסח — ל״ג בעומר — שבועות — ראש השנה — טייכן — יום כּפּור — בעלי תּפילות און מתּפללים — דוכענען — יום כּפּור־חיצן.

גאָר געהויבן האָט מען געפּראָווען פּסח. פּסח פלעג מען באַנייען זומער־מלבושים און שיך. פון פּאר פּורים זענען יידישע שניידערס און שניידערקעס געווען פּאַרוואָרפן מיט אַרבעט. גלייך נאָך פּורים האָט מען געזומען באָקן מצות. יידישע בעקערס האָבן צוגעדונגען נייע „מענטשן" צום וואַלגערן און א משגיח אויף כשרות. די מאַמע פלעג לאָזן אָפּמאָלן ווייץ אין מיל, שיקן דאָס מעל צום בעקער און אליין שטיין ביים אויסבאַקן די מצות. געטון האָט זי עס נישט צוליב אָפּגעהיטקייט, נאָר כדי צו האָבן לכבוד פּסח מצות פון שענסטן ווייסן מעל.

אין די אָרעמע דירות פלעג מען פּאר פּסח ווייסן די שטוב, קאַלכן דעם אויוון, רייבן און שייערן די בריק, אין אַלע יידישע הייזער פלעג מען אויסראָמען און אָפּרייניקן אַלע ווינקעלעך פון שטוב, וואַשן אָדער פּאַרבן פון דאָס ניי די בריק, אַרויסטראָגן בעטן און סאָפּעס, לופטערן בעטגעוואַנט, רייבן טישן, בענק און בענקלעך. אין אָוונט פּאַר ערב פּסח האָט מען געגליט און געכשרט די קיך און אויף צומאָרגנס גאנץ פרי אראָפּגענומען פון בוידעם דאָס פּסחדיקע געפּעס, וואָס איז געלעגן דאָס גאַנצע יאָר אייגנעפּאַקט אין אַ פּאַרשלאָסענעם קאַסטן. אַ טאָג פּאַר ערב פּסח פלעג דער טאַטע מאַכן אַ שטר מכירה, כלומרשט פּאַרקויפן די גאַנצע תבואה אין געוועלב אַ גוי און איז אליין איבער גאַנץ יומטוב פּאַר־בליבן אינדערהיים. עס האָט געטראָפן, אז צו דער סדר־נאַכט האָט געריגנט אָדער גאָר געשנייט. פלעג מען זאָגן: מען וועט זיך דאַרפן שליטלען אויפן היסב־בעט.

די ערשטע און צווייטע טעג יומטוב בין איך געגאַנגען מיטן טאַטן אין בית המדרש. דאָס דאוונען פלעג זיך יומטוב ענדיקן עטוואָס שפּעטער, אַרום האלב עלף. ביז צום וואַרעמעס איז מען פּאַרבליבן אינדערהיים. נאָכן עסן און אָפּרוען פלעג מען גיין צו גאַסט צו קרובים און באַקאַנטע אָדער אויפנעמען געסט ביי זיך. חול המועד נאָכמיטאָג איז מען געגאַנגען שפּאַצירן אָדער אַרויסגעלאָזט זיך צו קרובים און באַקאַנטע, וואָס האָבן געווינט מחוץ דער שטאָט.

צו די פּסחדיקע מאכלים האָבן זיך גערעכנט: געהאַקטע לעבערלעך, קניידלעך, כרעמזלעך, געפּרעגלטע מצה. לעבערלעך געהאקטע מיט הארטע אייער־

און ציבעלעס דורכגעווייקט מיט הינערן שמאַלץ פלעגן קינדער אַרײַנלייגן צווישן צוויי שטיקלעך מצה און געשמאַק קנאַקן. קנידלעך האָט מען געקאָכט אויף פיאַנע פון אייער־ווייסל און פעטס אָפגעשעפט פון דער יויך, געגעסן האָט מען זיי אין דער יויך. נישט געראָטענע קנידלעך זענען געווען האַרט ווי שטיינער, געראָטענע וויַיך און פּוכיק. כרעמדזלעך האָט מען געבראָטן אויף דער קיך אין ספּעציעלע בלעכן. אין די אָוואַלע פאָרמעס פלעג מען אַרײַנגיסן אין שמאַלץ דאָס מצה־מעל אויסגעקלאַפּט מיט אייער־ווייסלעך און געלעכלעך. געגעסן האָט מען כרעמדזלעך אין דער יויך אָדער נאָכן פלייש באַשיטע מיט צוקער. מצות געווייקטע גאַנצערהייט פלעג מען פרעגלען אין שמאַלץ, מצה־בריי פון געפּרעגלטע שטיקלעך מצה האָט מען ביי אונדז נישט געגעסן. קינדער האָבן ליב געהאַט שטיקלעך מצה אַרײַנ־געבראָקטע אין זיסער קאַוווע. אָפּגעהיטע יידן האָבן קיין געבראָקטע מצה בכלל נישט געגעסן, ווייל זי פלעג יוירן. פון מצה־מעל פלעג מען אויך באַקן כלערליי טאָרטן געפּילטע מיט געריבענע ניס אָדער מיט פּסחדיק איינגעמאַכטס.

ראָזשינקע־וויין פלעג דער טאַטע אַליין „אויפשטעלן" אין גרויסע בוטלעס, אין איינער פון ווייסע ראָזשינקעס אין דער צווייטער פון רויטע. דעם ראָזשינקע־ווין האָט מען געטרונקען גאַנץ יום טוב און מכבד געווען מיט אים די געסט. צו די ארבע כוסות פלעג מען נוצן געקויפטן פסחדיקן קידוש־ווין. אין דער מאַמעס כוס פלעג מען אים מישן מיט ראָזשינקע־ווין. די קינדער אין די כוסעלעך האָט מען אַרײַנגעגאָסן בלויז ראָזשינקע־ווין.

דעם סדר פלעג מען ביי אונדז אָפריכטן לויטן אַלטן שטייגער. דער טאַטע אָנגעטון אין שניי־ווייסן, פריש אויסגעפּרעסטן קיטל האָט זיך אַוועקגעזעצט אין אַ שטול, וואָס מען האָט אויסגעבעט מיט קישנס, מיר זענען געזעסן אַרום טיש אויף בענקלעך. נאָך „הא לחמא" האָב איך און אין די שפּעטערדיקע יאָרן די שוועסטער געפרעגט די פיר קשיות. דערנאָך האָבן אַלע געמומען זאָגן כאָראַל „עבדים היינו". כמעט יעדעס קאַפּיטל פון דער הגדה האָט געהאט אַן אייגענעם נוסח. די נוסחאות זענען מיר ביז היינט פאַרבליבן אין זכרון. דער שענסטער רעטשיטאַטיוו איז געווען „הלל". ביים אויסרעכענען די עשר מכות און דצ"ך עד"ש באח"ב פלעג מען יעדעס מאָל איינטונקן דעם קליינעם פינגער אין כוס און אָפּ־טרייסלען די טראָפנס אויפן טישטעך. מער פון אלץ האָבן אודזן קינדער געשמעקט די חרוסת מיט ניס און ווין; מיר פלעגן זיי עסן צווישן צוויי שטיקלעך מצה עט־לעכע מאָל נאָכאַנאַנד. דעם אפיקומן פון אונטערן קישן אויפן טאַטנס שטול פלעג אַ קינד אַרויסגענעמען און דערפאַר באקומען חול המועד א מתנה. צו „שפוך חמתך" האָט מען געעפנט די טיר פאר אליהו הנביא, פאַר וועמען דער כוס איז געווען גרייט פון פריער. נאָכן עסן און בענטשן האָט מען זיך ווידער געמומען צו דער הגדה. וואָס ווייטער, זענען די רעטשיטאַטיוון געוואָרן אלץ צעוויגטער, ביז

זיי זענען ביי „אחד מי יודע" ערטערוויז און ביי „חד גדיא" אינגאַנצן אַריבער אין געזאַנג.

דעם צווייטן טאָג פסח האָב איך אָנגעהויבן צו ציילן ספירה און יעדן טאָג געהאַלטן געווי דעם חשבון, וואַרטנדיק אויף ל"ג בעומר. ל"ג בעומר איז נישט געווען קיין אָפיציעלער יום טוב און אין די שולן האָבן יידישע תלמידים געמוזט גיין ווי יעדן טאָג, בעת חדר־יינגלעך האָבן אַרויסמארשירט מיט פייל און בויגן און אַפילו מיט פאָנען מחוץ דער שטאָט. די דאָזיקע עוולה האָב איך נישט געקאָנט פאַרליידן און אדורכלאָזנדיק די לימודים אין שול יעדעס יאָר אונטער אן אנדערן תירוץ — בין איך שוין גאנץ פרי ארויס מיט מיין שפיל־חברותא „פון וואל" הינטער דער שטאָט. קיין „כלי זין" און פאָנען האָבן מיר נישט געהאַט — מיר זענען נישט געווען קיין חדר־מלוכה, אָבער מיט עסן און טרינקען זענען מיר געווען פאַרזאָרגט אויף אַ גאנצן טאָג. האָבן מיר אַרומגעוואָלקט ביזן שפעטן אָוונט, אויסשפּנדיק אונדזער גאנצן רעפּערטואַר פון שפילן און איבערחזרנדיק יעדע שפיל צו עטלעכע מאָל.

שבועות זענען אָרון קודש, עמוד און באַלעמער אין די שולן און בתי מדרשים געווען באַפוצט מיט גרינס. פריוואטע דירות פלעג מען אין סטאַניסלאָוו נישט באַפוצן. זייער פייערלעך האָט מען אין האַלפּערנס בית מדרש געזאָגט אקדמות. דער נוסח פון אקדמות־זאָגן איז מיר צענדליקער יאָרן פאַרבליבן אין אויער און אין 1927טן יאָר האָב איך אים געקאָנט אויסנוצן ביי דער אויפפירונג פון שלום אַש „קידוש השם". די שטימונג איז ביידע טעג יום טוב געווען אַ פרייליכע. מען האָט א סך אַרומשפּאַצירט, געגאנגען צו גאַסט און אויפגענומען געסט. באַליבטע יומטוב־מאַכלים זענען געווען: „מלינציעס" געבאקענע פון אייערטייג און געפילטע מיט זיסן קעז און מיט ראָזשינקעס, קעז־קוכן, פּוטער־געבעקסלעך, מאַלייַ געקנעטן אויף מילך און געפילט מיט זיסן קעז און מיט גרינס פון יונגע ציבעלעס.

גאָר יומטובדיק איז צוגעגאנגען ביידע טעג ראש השנה. דאָס דאָוונען האָט סיי אין די אָוונטן סיי אינדערפרי געדויערט אַ סך לענגער ווי שבת און אפילו יעדן אַנדערן יום טוב. אַ ספּעציעל אַראָפּגעבראַכטער בעל־תפילה האָט אויסגעזונגען א סך תפילות. נאָכן דאָוונען איז מען נישט געגאַנגען שפּאַצירן, נאָר מען האָט זיך גלייך געזעצט צום טיש. המוציא פלעג מען מאַכן איבער חלה איינגעטונקען אין האָניק און א שהחיינו איבער ווייַנטרויבן.

דעם צווייטן טאָג יום טוב איז מען נאָכמיטאָג געגאנגען צו תשליך. דער מהלך פון שטאָט צו יעדער פון די צוויי ביסטריצעס איז געווען א היפּשער. אין שבתים אָדער אנדערע יום טובים האָט מען נישט שפּאַצירט צום טייך. דער געווינלעכער שפּאַציר איז געווען אויף דער ליפּאָווע גאַס, „לינדן־גאַס", וואָס האָט

געפירט צו אַן אַליי אויסגעזעצט פון ביידע זייטן מיט ליפּע־ביימער. לינקס פון דער אַליי איז געווען א גרויסער יונגער פּאַרק. שבת און יום טוב איז ער געווען פול מיט יידן. זונטיק האָט א מיליטעריש קאַפּעלע געשפּילט „פּלאַץ־מוזיק".

צו די ביסטריצעס פלעגן יידן זומער פארנאַכט גיין זיך באַדן. דער טאטע האָט מיך יעדעס מאָל מיטגענומען מיט זיך. איך האָב זייער ליב געהאַט דעם ווייטן וועג דורך תבואה־פעלדער און לאַנקעס צו דער העיליטשער ביסטריצע. צו דער טיסמעניצער ביסטריצע האָט מען געשפּאַנט מער איבער די גאַסן פון שטאָט און פּאַרשטאָט און ווייניקער איבער פעלדער. דערגאַנגען איז מען ביידע מאָל פּאַר־שטויבט — געזאָגט האָט מען ביי אונדז: פּאַרפּראָשעט — און פּאַרשוויצט. אָפּגע־רוט אַ ווייל איז מען אַריין אין וואסער. דאָס קאַלטע אָפּפּרישנדיקע וואַסער איז געווען ממש א מחיה. אַרויס פון וואסער האָט מען געקאָנט עפּעס נעמען אין מויל אַריין. אַ יד האָט געהאַלטן קיכלעך, האַרטע אייער און אויבסט.

מיר יינגלעך זענען געווען שטאַרק צוגעבונדן צום וואַסער. אין אַלע שטעט, וואָס זענען געלעגן אויף אַ טייך אָדער נאַענט פון א טייך, האָבן יידישע יינגלעך געגרויסט זיך מיט „זייער" טייך. דער נאָמען פון טייך איז געווארן א שם דבר. געקומען צו אונדז אמאָל אַ יינגל פון העיליטש, האָט ער מיך געפרעגט מיט גדלות: ביי אייך איז דען אויך דאָ אַן עסטער? איך האָב מיך נישט גלייך גע־כאַפּט, וואָס ער פרעגט און כ׳האָב פארשטאַנען, אז ער מיינט אַ מיידל אסתר. גע־מיינט האָט ער אָבער דעם טייך דניעסטר, וואָס אויף זיין ברעג ליגט העיליטש און וואָס יידן האָבן גערופן „עסטער". אַרויסגערעדט האָט ער דאָס וואַרט מיט אַזויפיל ליבשאַפט, ווי ער וואָלט געזעדט וועגן אַ שוועסטער זיינער, וואָס רופט זיך אסתר.

פון פּאַר ראש השנה פלעגן יידן גיין חצות צו סליחות. נאָך אַ שעה צוויי פלעג דער טאַטע אהיימקומען פון בית מדרש. אין חסידישע קלויזן האָבן זיך סליחות פּאַרצויגן ביז אין ווייסן טאָג אַריין. אַ טאָג פאר ערב יום כיפּור האָט מען געשלאָגן כפּרות און אויף צומאָרגנס גאַנץ פרי אַוועקגעטראָגן די עופות צום שוחט. מיין כפּרה פלעג מען אַוועקשענקען אַרעמעלייט, מחמת איך בין געווען אַ בכור. ערב יום כיפּור איז מען געגאַנגען אינדערפרי אין שוויץ אַריין. אהיימ־געקומען האָט מען באַצייטנס געגעסן וואַרעמעס, יוצא געווען מיט אַבי וואָס. צווישן פיר און פינף נאָכמיטאָג האָט מען „פּאַרפאסט". געגעסן האָט מען יויך מיט קרעפלעך, עוף, קאָמפּאָט.

צו כל נדרי האָט דער טאַטע מיטגענומען אין בית מדרש אַריין דעם קיטל איינגעוויקלט אין טלית. דעם טלית פלעג ער שבת און יום טוב טראָגן אין אַ טונקל־רויט פּלושענעם טלית־זעקל, וואָס איז געווען אויסגעהאָפּטן מיט גילדענע אותיות און האָט זיך פּאַרקנעפּלט אויף קנעפּלעך. געהאַט האָט דער טאַטע צוויי

טליתים; איינעם אויף אינדערוואָכן פון גרעבער געוועב און שוין א פארגעלטן, און אַ צווייטן אַ נייעם, אַ ווייסן און דין־געוועבטן. ביידע האָבן געהאַט זילבערנע עטרות. דעם אינדערוואָכיקן טלית האָט ער געהאַלטן אין א געוויינלעכן שטאָפע־נעם טלית־זאק, וואָס האָט זיך פאַרצויגן אויף אַ שנור. פונקט אַזאַ צווייט זעקל האָט ער געהאט אויף זיינע גרויסע תפילין. ווען איך בין געוואָרן בר מצווה, האָט מען מיר געקויפט קליינע תפילין אין אַ רויט־פלושן תפילין־זעקל מיט אן אויס־גענייטן גילדענעם מגן דוד. אין טלית־זעקל פלעג דער טאַטע שבת מיטנעמען אויך אַ חומש — געדאוונט האָט ער אינדערוואָכן און שבת אויסנווייניק — און יום טוב — א מחזור.

אין האלפֿערנס בית מדרש זענען אַלע מתפללים געקומען מיט טלית־זעקלעך. שבת האָב איך קיינעם נישט באַגעגנט אין גאַס אַן אָנגעטוענעם אין א טלית. יום כיפור האָב איך געזען יידן אין קיטלען אונטער די איבערציערס. צו כל נדרי האָט מען אויך מיטגענומען ליכט, קלענערע וואָס מע האָט אָנגעטריפט — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אָנגעטאָפּעט — אויף שטענדערס און בענק און גרויסע נשמה־ליכט, וואָס מען האָט איינגעגראָבן אין קעסטלעך מיט זאַמד ארום עמוד און באַלעמער, אויפן טיש און אויף די פענצטער. אַזעלכע נשמה־ליכט האָט מען אויך אַריינגעשטעקט אין טעפּ מיט זאַמד אין יידישע שטובן. געברענט האָבן זיי א גאנץ מעת־לעת.

האַלפֿערנס בית מדרש האָט געהאט א שטענדיקן בעל־תפילה, וואָס האָט געדאַוונט פארן עמוד פרייטיקצונאכטס, שבת און יום טוב. ער איז געווען אַ קליין לעבעדיק יידל מיט א שפּיציק בערדל און געהאט האָט ער א בנעימותדיק קולעכל און אַ קלאָרע עברי. אינדערוואָכן פלעג ער דאוונען שחרית, צו מנחה און מעריב האָט זיך איינער פון די מתפללים „צוגעכאַפּט צום ברעטל". אויף ימים נוראים פלעג מען אַראָפּברענגען א ספּעציעלן בעל־תפילה פון קאַלאָמיי, געהייסן האָט ער מאיר פראַנצויז און איז געווען באַוווסט אויך אין אנדערע גאַליצישע שטעט. ער איז געווען א הויכער, האָט געהאט א שטארק קול, פול נגינה און אָנגעזאַפּט מיט טרערן און צער. ביים בעל־תפילה פון א גאַנץ יאָר פלעג זיך דער טלית גלייך אין אַנהויב אַראָפּרוקן פון קאָפּ אויפן האַלדז און די גאנצע צייט האָט זיך אים דער קאָפּ געשאָקלט, אַמאָל איניינעם מיטן גוף און אַמאָל אליין פאר זיך. ער האָט געדאוונט מיט די הענט און מיט אלע אַנדערע אברים. ווי אין פּסוק שטייט: כל עצמותי תאמרנו.

דער ימימנוראימדיקער בעל־תפילה — דאָס וואָרט חזן האָט מען אין בית מדרש נישט גענוצט — האָט אַריבערגעוואָרפן דעם טלית איבערן קאָפּ און די אויגן און מיט ביידע הענט פעסט צוגעהאַלטן די זייטן. ער איז געשטאַנען גלייך ווי אַ ווירע, נישט געשאָקלט זיך און נאָר דאָס קול אַרויסגעשיקט צום רבונו של

עולם. וועו ער פלעג נאָכן דאָוועגען אויסטון דעם טלית, האָט מען דערזען אין שיין פון די ליכט א הויכן שטערן, אַ בלייך כמעט גלעט פּנים מיט א לאַנגער פלאַכער באָרד פון דעם אייגענעם קאָליר, וואָס האָט אויסגעזען ווי זי וואָלט געווען צוגע־קלעפּט צו דער ברוסט. פון אלע זייטן פלעג מען אים צורופן „יישר כוח". ראש השנה האָט ער געדאָוונט מוסף, יום כיפור כל נדרי, מוסף און נעילה — שחרית, מנחה און מעריב האָט געדאָוונט דער שטענדיקער בעל־תפילה. באַזונדערס מעריב האָט ער געיאָגט ווי א עקספרעסצוג או נאָר אדאנק דער פערלדיקער עברי זיינער איז נישט געקומען צו אַ חילול השם.

אין קיין משוררים האָבן זיך ביידע בעל־תפילות נישט געניטיקט. ווו מען האָט געדאָרפט, האָט גאָנץ בית מדרש אונטערגעהאַלטן די נגונים, בפרט ימים נוראים. געדאָוונט האָבן יידן אין האַלפּערנס בית מדרש געשמאַק, מיט כוונה און הארץ. אפילו אזעלכע, וואָס זייערע געדאנקען זענען נישט געווען ביי די תפילות אָדער וואָס דאגות האָבן זיי געעקבערט די מוחות, האָבן זיך געלאָזט מיטרייסן מיטן ציבור און האָבן פאַרגעסן אויף די פּאָר שעה די צרות זייערע. צווישן די מתפּללים זענען געווען מתנגדים און משכילים, יידן אין שטריימלעך, צילינדערס, האביגס און ווייכע קאַפּעלוטשן, יידן זייער פרומע, ווייניקער פרומע און אַנדערע שוין געכאַפּטע אין דער מעשה, יידן למדנים, בעלי תנ"ך און פּשוטע עמך, סוחרים, בעלי־מלאכות און משרתים, יידן פון באַלעבאטישע דירות אין גרויסע מויערן און פון נידעריקע שטובן אין די הייזלעך פון דער נייער וועלט.

ס'איז געווען איינגעשטעלט א סדר אין די „שטעט". ביי דער מזרח־וואַנט האָבן געדאָוונט די האַלפּערנס, זייערע קרובים און אַנדערע שטאַרקע מיוחסים, אין די פאָדערשטע בענק — לומדים, אָנגעזעענע סוחרים און שוין קלענערע מיוחסים, אין די ווייטערדיקע — בעלי־מלאכות און קרעמער, אין די הינטער־שטע — באַווייבטע אָנגעשטעלטע. הינטערן באַלעמער איז געשטאַנען אין דער בריט א גרויסער טיש מיט צוויי לאָנגע בענק פון ביידע זייטן. דאָרטן האָבן געדאָוונט די, וואָס האָבן קיין „שטאָט" נישט געהאַט, פלעגן אָבער לפי זייערע כוחות ביישטייערן צו די הוצאות פון בית מדרש אָדער לפחות אריינשטעקן דעם שמש אַ מטבע אין יד אַריין. צווישן דעם טיש מיט די בענק און דער הינטער־שטער וואָנט מיט די פענצטער צום עזרת נשים איז נאָך געווען גענוג אָרט צום שטיין פאָר כל דכפין. פאָר יעדן, וואָס האָט געוואָלט דאָוונען און נישט געקאָנט צאָלן און פאָר יינגלעך, וואָס האָבן זיך אַרויסגעדרייט פון טאַטנס זייט און דאָ צווישן עמך געפילט זיך ווי פיש אין וואַסער. ימים נוראים איז מען געשטאַנען אויף קעפּ אין הויז פאָר דער אָפענער טיר — קיין פּאָליש איז אין נייעם בית מדרש נישט געווען — און אפילו אין קליינעם לערן־שטיבל האָט מען געדאָוונט. דער דאָזיקער איינגעשטעלטער סדר פלעג אין די יומטובים בעתן דאַ־

וועגן נאָר איינמאָל איבערגעריסן וועלן: ביים דוכענען. דעמלט פלעגן די כוהנים אַפּירקריכן פון אַלע בענק און ערטער, דורכשטופן זיך דורכן געדיכטן עולם און פּאַרנעמען די מזרח־וואַנט פון ביידע זייטן. וועט פון זיי איז נישט געווען קיין באַ־ווייבטער אָדער גלאַט נישט געהאט קיין טלית, האָט זיך אויסגעבאָרגט אים ביי איינעם פון די מתפּללים אין דער ערשטער באַנק. איך האָב שטענדיק געהאַט ווילד הנאה צוצוקוקן זיך, ווי די שיינע יידן פון דער מזרח־וואַנט רוקן זיך אָפּ אין די טליתים און מיט די מחזורים אין האַנט, ווי די כוהנים, צווישן וועלכע ס׳איז געווען א שפּאָר ביסל עמך, פּארנעמען פּאמעלעך זייערע ערטער, זעצן זיך אַוועק אויף דער באנק, שלעפּן אַראָפּ די שיך, שטעלן זיי אַוועק אין דער זייט, שטייען אויף, ציען אַרויף די טליתים אויף די קעפּ און וואַרטן אויף דעם בעל־תפילהס „כוהנים עם קדושך כאמור", כדי אַראָפּצוציען דעם טלית איבער קאָפּ און אויגן, אויסצושטרעקן די הענט מיט די צעצווייגטע פינגער, צעשאָקלען זיך און גלייך נאָכן בעל־תפילה צעציקלען זיך מיט זייער „יברכך" אויף אַלע קולות און קולכלעך. די מתפּללים האָבן אויך אַריבערגעצויגן די טליתים איבערן פּנים, כדי חלילה נישט צו קוקן אויף די כוהנים בעתן דוכענען. מיר יונגווּאַרג פלעגן זיך פּארשטעלן די אויגן מיט די הענט, אָבער צווישן די פינגער וואַרפן בליקן אויף די דוכנדיקע. בלינד איז דערפון קיינער פון אונדז נישט געוואָרן, הגם מען האָט אונדז געסטראָשעט דערמיט.

פּאַרן דאַוענען און נאָכן דאַוענען, שבת און יום טוב צווישן שחרית און מוסף, ביי קריאת התורה האָבן זיך די שטייענדיקע מיט די זיצנדיקע, די הינ־טערשטע מיט די פּאָדערשטע איבערגעוואָרפן מיט ווערטער, געשיט מיט שטעכ־ווערטלעך, פּאַרפּאָרן אַמאָל הינטער דער זיבעטער ריפ. אָבער צו קיין שאַרפע צוזאַמענשטויסן איז נישט געקומען. א שטיקל ברויט האָט יעדער געגעסן און ווער ס׳האָט געהאַט פּרנסה בדוחק, האָט געהאָפּט פריער אָדער שפּעטער אויפגע־ריכט צו ווערן. די קלאַסן־היפּוכים זענען דעמלט נאָך נישט דערגאַנגען צום בא־ווּוסטזיין פון די מתפּללים אין האַלפּערנס בית מדרש און דאָס דאַוענען בציבור האָט נאָך מער געשטאַרקט זייער געפיל פון אַחדות. וועגן דעם, אַז די וועלט שטייט ערב גרויסע געשעענישן, האָט קיינער נישט געטראַכט.

איידער מען איז געגאַנגען צו כל נדרי, האָבן די פרויען צוגעגרייט אינ־דערהיים עסן פאר קינדער, וואָס האָבן נאָך נישט געפאַסט. כידוע, האָבן אזעלכע קינדער דווקא יום כיפור מער אַפּעטיט ווי אלע טעג פון א גאַנץ יאָר. פלעג מען אַוועקשטעלן פאר יעדן קינד באַזונדער עוף פון כפּרה־הינער, קאָמפּאָט, חלה, קיכלעך, ווייַנטרויבן, עפּל, באַרן, פלוימען. ביים אויסנעמען האָבן זיך די מאַמעס אַהיימגעכאַפּט צו זען, צי די קינדער האָבן געגעסן. אויך יונגווּאַרג, וואָס האָבן נישט געקאָנט אויסהאַלטן דעם גאַנצן טאָג אָן עסן, פלעגן זיך שטילערהייט אַרייַנ־

כאַפן אין שטוב אַריין און בסוד סודות עפעס נעמען אין מויל אַריין. אין די שפּע־טערדיקע יאָרן האָבן טייל מיטלשילער און בחורים געגעסן קיכלעך, ברויט אַדער זעמל און געטרונקען מילך אָדער קאַווע אין פּוילישע מילך־לאָקאַלן און צוקער־ניעס, דרייסטערע פלעגן אפילו עסן פּולע מיטאָגן אין קריסטלעכע רעסטאָראַנען.

וויצלענדיק זיך האָט מען דערציילט, אז קריסטלעכע רעסטאָראטאָרן פלעגן זיך נאָכפרעגן, ווען ס׳איז ביי יידן יענער יום טוב, וועז מ׳טאָר נישט עסן קיין כשרע שפּייזן. אן אנדערער פאָלקסווּיץ האָט דערציילט, אז אַ יונגערמאַן איז געקומען צו אַ רב בעטן א תשובה, מחמת ער האָט נישט געבענטשט נאָכן עסן. וועז דער רב האָט אים געפרעגט, פאַר וואָס ער האָט נישט געבענטשט, האָט ער געענט־פערט, אַז ער האָט זיך נישט געוואַשן צום עסן.

— פאַר וואָס האָסטו דיך נישט געוואַשן?

— ווייל כ׳האָב נישט געגעסן קיין כשרס.

— פאַר וואָסזשע האָסטו נישט געגעסן קיין כשרס?

— ווייל קיין כשרע רעסטאָראַנען זענען נישט געווען.

— פאַר וואָס זענען עפּעס נישט געווען קיין כשרע רעסטאָראַנען?

— ווייל ס׳איז געווען יום כיפּור.

11

יומטובים ב.

סוכות — הושענה רבה און שמחת תורה — חנוכה — געזעלשאַפטלעכע שפילן — פורים — צדקה, פאַרשטעלערס, בעלעך — תשעה באב און ניין טעג — יידישע מאכלים אין ווין און בערלין — משומדים.

סוכות פלעג מען עסן וואַרעמעס און וועטשערע אין סוכה. אויף העילי־טשער גאַס אין זיידנס הויז איז געווען אויפן בוידעם אַ סוכה מיט אַ שלאַק. דאַס גאנצע יאָר איז דאָרטן געשטאַנען דער קאַסטן מיטן פּסחדיקן געפעס און אַנדערע שטוב־זאַכן, וואָס מען נוצט נישט שטענדיק און האַלט דעריבער אויפן בוידעם. ערב יום טוב פלעג מען אויסראָמען די סוכה, אָפּוואַשן די בריק, עפענען דעם שלאַק, אויף דער עפענונג אַרויפלייגן סכך און אַרויפטראָגן אין סוכה אַריין טישן בענק און בענקלעך. אין הייזער, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין סוכה מיט אַ שלאַק, פלעג מען אין הויף צונויפקלאַפּן א סוכה פון נישט געהובלטע ברעטער און באַ־דעקן זי מיט סכך. אונטער סכך האָט מען ביי אונדז פארשטאַנען פרישע שמעקנ־דיקע צווייגן פון נאָדלביימער. ערשט שפּעטער האָב איך אין וואַרשע געזען סוכות באַדעקטע מיט פאַרגעלטע בלעטער־צווייגן און אפילו שטענגלעך.

אין סוכה האָבן די באַלעבאַטים פארן עסן געבענטשט אתרוג. דעם לולב מיטן אתרוג פלעג מען ברענגען צו טראָגן, דעם לולב אין איין האנט, אין דער צווייטער דעם אתרוג, וואָס איז געלעגן אין א זילבערן קעסטעלע אויסגעבעט מיט וואַטע, דער פיטם זאָל נישט אָפּגעבראָכן ווערן. צום וואַשן פלעגן פרויען און מיידלעך ברענגען קריגלעך מיט וואסער, שיסלען און האנטעכער, דערנאָך פלעגן זיי אוועקלייגן א טישטעך אויף א שטיקל טיש און ברענגען פון קיך די מאכלים. ביים טיש פלעגן עסן אלע משפחות, וואָס האָבן געווינט אין הויז. המוציא פלעג מען מאכן — ווי ראש השנה — איבער חלה איינגעטונקען אין האָניק, בענטשן פלעג מען מזומן. צווישן די סוכותדיקע מאַכלים זענען גענוין „האַלעבציעס" — אויף אוקראיניש: האָלובצי, אויף פויליש: גאָלאָמבקי — בלעטער קרויט געפילטע מיט קאַשע און פלייש אָדער מיט רייז און ראָזשינקעס, גוט אויסגעברוינט אין געגדזן אָדער הינערן שמאַלץ.

הושענא רבה האָט מען געגעסן קרעפלעך אין דער יויך. די קרעפלעך זענען געווען געפילט מיט פלייש און קאָכן פלעג מען זיי אין אַ טאָפּ וואַסער אויף

דער קיך. נישט נאָר ערב יום כיפור און הושענא רבה האָט מען געגעסן קרעפ־לעך און נישט בלויז אין דער יויך. פונקט ווי וואַרעניקעס געפילטע מיט קאַשע און גריוון פלעג מען אויך קרעפלעך נאָכן אָפּקאָכן צוריישן מיט ציבעלעס אויף אַ בראָט־פּאַן אָדער אין א בראָט־רער. די קרעפלעך, וואָס זענען בעת מעשה געלעגן פון אונטן זענען געווען צום בעסטן אויסגעברוינטע. דערפון האָט זיך געזומען אַ גלייכווערטל: „יויך איז גוט פון אויבן, קרעפלעך פון אונטן". כידוע, אין קאָכן זעצט זיך די פעטע יויך פון אויבן. דאָס גלייכווערטל האָט געהאַט אַ צווייטיטיק אָנצוהערעניש.

שוין חול המועד סוכות פלעגן יינגלעך באַקומען שטייפע געדרוקטע שמחת־תורה־פענדלעך, צו די הקפות האָט מען אַרויפגעשטעקט אויפן פענדל אַ רויטן עפּל און אין עפּל אַ ברענענדיק ליכטל. די הקפות זענען צוגעגאַנגען זייער לעבע־דיק אין אַלע שולן, בתי מדרשים און קלויזן. האַלפּערנס בית מדרש איז געווען פול ביז איבער די ברעגעס מיט מתפּללים און יונגווארג. יעדעס יינגל האָט באַ־קומען אַן עליה, צו צוויי דריי אונטער אין טלית: עם כל הנעורים.

חנוכה־ליכט פלעג מען בענטשן אין חנוכה־לעמפּלעך פון מעש אָדער זילבער. די מעשענע זענען געווען אַן באַפוצונגען. אָנגעצונדן האָט מען קנייטלעך, וואָס האָבן געשווימען אין אייל. נאָר „דער שמש" איז געווען אַ ליכטל. די זיל־בערנע חנוכה־לעמפּלעך זענען געווען באַפוצט מיט לייבן און האָבן געהאַט לייכ־טערלעך אויף ליכטלעך. געווען אויך זילבערנע חנוכה־לעמפּלעך אויף אייל. חנוכה האָבן קינדער באַקומען פון טאַטע־מאַמע חנוכה־געלט *) און דריידלעך געגאָסענע פון בליי. די פיר אויסגעגאָסענע אותיות „נ" „ג" „ה" „ש" (נס גדול היה שם) האָבן קינדער וויצלדיק געטייטשט: נאַטקע גנב האָקט שלעסער. אין דריידלעך פלעגן ביי אונדז קינדער שפּילן, אָבער נישט אין קוויטלעך.

בכלל האָט מען אין מתנגדישע קרייזן געקוקט קרום אויף קאָרטנשפּיל. אפילו ניטל האָט מען נישט געשפּילט אין קאָרטן. לייכטע קעפ האָבן ליב געהאט צו כאַפּן א קערטל. געשפּילט אין קאָרטן האָט מען אין קאַפּעהייזער אָדער שענקן. פּאַריינען האָבן נישט טאָלערירט קיין קאָרטנשפּיל, קלובן האָבן נישט עקזיסטירט. די פּאָפולערסטע שפּילן זענען געווען: „דערדל", „קלאבער", „פּערבל", פון האַ־זארד־שפּילן „איינאונצוואַנציק" און „זעקסאונזעכציק". אין פאריינען פלעג מען שפּילן שאַך, אין פּריוואַטע שטובן דאָמינאָ און לאָטאָ.

---

*) אַן אַנדערע געלעגנהייט צו געבן קינדער עטלעכע מטבעות איז געווען דאָס אַזוי־פּאַרן פון טאַטן אָדער קרובים, וואָס זענען געווען צו גאַסט. דאָס לעצטגעלט, וואָס זיי פלעגן איבערלאָזן די קינדער, האָט מען גערופן „ניטיזניץ". לאַנג האָב איך נישט געקאָנט דערגיין דעם אָפּשטאַם פון וואָרט. משמעות שטאַמט עס פון פוילישן „na odjezdne".

קאָכן פלעג מען חנוכה וואַרעניקעס פון אויסגעוואַלגערטן טייג געפילטע מיט קאָשע און גריוון און פּאַרקלעפּטע ווי טעשלעך. מען האָט זיי אויך גערופן „פּיראָגן" פון פּוילישע „פּיראָגי". מען האָט אויך געגעסן גלאַט גריוון פון אויס־געטאָפּיעטן שמאַלץ. דעם נאָמען „לאַטקעס" האָט מען ביי אונדז נישט געווויסט. געהייסן האָבן זיי „מאַנדערבורטשיניקלעך" און געבאַקן האָט מען זיי דאָנערשטיק פון די אָנגעריבענע קאַרטאָפל, וואָס זענען נישט אַריין אין בלעך אויפן גרויסן מאנדערבורטשיניק. קליינע מאַנדערבורטשיקלעך האָט מען אויך געבאַקן אינמיטן וואָך צום אוונטברויט אָדער וואַרעמעס צום געבראָטנס.

פורים האָט מען געבאַקן המנטאַשן, נוינט — אַרויסגערעדט האָט מען עס: נאָוענט — און מאַקאַראָנען. המנטאַשן זענען געווען צווייערליי: „ליינוענטענע" פון ווייסן מעל און „געלע" פון מעל מיט אייער און זאַפערן. די ערשטע זענען געווען געפילט מיט פּאָווידל, די צווייטע מיט מאָן. נוינט האָט מען געבאַקן פון וועלטשענע ניס און האָניק, מאַקאַראָנען פון מאַנדלען. דער מנהג פון שיקן שלח־מנות פלעג אָפּקומען פון יאָר צו יאָר. אין אוונט איז מען געגאַנגען צו דער מגילה, שפּעטער האָט מען זיך געזעצט צו דער סעודה. ביי דער סעודה האָט מען בריית געטיילט נדבות. אויפן טיש זענען געווען צוגעגרייט קופּקעלעך מינץ, קופּערנע, ניקעלנע און אפילו אַ ביסל זילבערנע און יעדער, וואָס איז געקומען, האָט באַ־קומען לויט זיין שטאַנד. קומען פלעגן נישט בלויז אַרעמע לייט, נאָר אויך אָפּגע־קומענע „לייטישע מענטשן". די לייטישע מענטשן פלעגן זיך באַווייזן נאָר מפּורים לפּורים מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און פּאַרשעמטע בליקן. דאָס גאנצע יאָר האָבן זיי געגאָסן פון מתן בסתר, אין א נויט פלעג מען פּאַר זיי „מאַכן אַ נדבה".

אַקעגנזשע פּראָפּעסיאָנעלע „אַרעמע לייט" — ווערטער ווי „בעטלער" אָדער „שנאָרער" האָב איך ביי אונדז אין שטוב קיינמאָל נישט געהערט — פלעגן יעדן פרייטיק „גיין איבער די הייזער" און בעיקר איבער די געוועלבער. פּאַר זיי זענען שוין געווען גרייט קופּערנע גרייצערס און העלערס ווי אויך בלעכענע פרוטות, געמינצטע דורך קהל — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: קולטוס־גע־מיינדע. די אָרעמע לייט זענען נישט געגאַנגען אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן, פּאַר־קערט, זיי האָבן זיך געפלייסט מיט זייער הלבשה נישט צו ווען קיין ווידערווילן, נישט אָפּצושטויסן פון זיך מענטשן און גיכער אַרויסרופן אן איינדרוק פון אָפּ־געקומענע באַלעבאָטים. אַזוי אַרום זענען זייערע שאַנסן געווען בעסערע. אגב, זענען צווישן די פּראָפּעסיאָנעלע שנאָרערס געווען אזעלכע, וואָס האָבן געהאט אָנגעקליבן שפּאָרע קניפּלעך. טייל האָבן געהאלטן דאָס געלט אין בענק. באַזונדערן צוטרוי האָבן זיי געהאט צו א יידישן באַנקיר מיטן נאָמען קיזלער. אויף אים האָבן זיי זיך געקאָנט פּאַרלאָזן, אז ער וועט האַלטן סוד. דערפּאר האָט ער געירשנט נישט איין בעטלער, וועגן וועמענס אפותיקא קיינער האָט נישט געווּוסט.

חוץ אָפענע און פארשעמטע אָרעמע פלעגן פורים ארומגיין יינגלעך מיט פנימער אין סאַדזע איינגעריסטע און אין איבערגעקערטע רעקלעך און פּעלצלעך, אַמאָל אויך מיט קלאָטשענע בערד אויף שטריקלעך. די דאָזיקע "פאַרשטעלערס" האָבן אָפּגעזונגען א קורץ פורים־לידל, געמומען א נדבה און זענען אוועק ווייטער. דער סקאַרבאָווער נוסח איז געווען:

היינט איז פורים
מאָרגן איז אויס
גיטס מיר א גרייצער
און וואַרפטס מיך אַרויס.

דאָס איז געווען דער פּזמון פון יינגלעך, וואָס זענען געווען להוט אויף די פּאָר גראָשן און האָבן זיך געאיילט אַרייַנצוכאַפּן וואָס מער הייזער. אַנדערע, גע־ווינטלעך בעל־מלאכהשע געזעלן, פלעגן אויסקלויבן נאָר באשטימטע משפּחות — סרוב אַזוינע, פאַר וועמען זיי האָבן געאַרבעט — און ווייַלן זיי מיט פאַרשי־דענע לידלעך. אַזעלכע פאַרשטעלערס האָט מען מכבד געווען מיט המנטאַשן און ווין און געגעבן אַ שענערע נדבה.

קיין פורים־שפּילן האָב איך אין סטאַניסלאָוו נישט געזען. געהערט האָב איך, אז אין אַרומיקע קליינע שטעטלעך האָט מען אויסגעפירט אין שטובן אחשורוש־שפּילן און יוסף־שפּילן. אין סטאַניסלאָוו פלעג יינגוואַרג, אויך גימנאַ־זיע־שילער און אפילו אקאדעמיקער, איבערטון זיך אין פאַרשידענע פאַרביקע קאָסטיומען, אויסגעאַרגטע אין ספּעציעלע ליי־אנשטאַלטן, און מיט מאסקעס אויף די פּנימער גיין אָדער פאָרן אין פּיאַקערס צו באקאנטע און פריילעך פאר־ברענגען ביי שפּיל און טאַנץ. צו דער מגילה האָבן קיין גראַגערס נישט געפּעלט און די מאַסקירטע גרופּעס האָבן אין גאָס אויך געגראַגערט אויף וואָס די וועלט שטייט. פורים און חנוכה פלעגן געזעלשאַפטן און פאַריינען איינאַרדנען בעלער אָדער פאַרווייַלונג־אָוונטן. זיי האָבן זיך גערופן "פורים־באַל" און "חנוכה־באַל".

אסתר־תענית און צום־גדליה האָבן פרויען, יינגוואַרג און אפילו טייל מע־נער נישט געפאַסט. מער אָפהיטן פלעג מען תשעה באב, הגם נישט אַזוי שטרענג ווי יום כיפור. אַקעגנזשע האָט מען אין די "ניין טעג" זייער גערן געגעסן מילכיקס, כלערליי געשמאַקע מאכלים פון פרישער מילך, פּוטער, קעז און אייער.

זומערצייט האָט מען געפרעגלט איינגעמאַכטס און סיראָפּ — אויף גאַלי־ציש האָט ער געהייסן "סערפּ". איינגעמאַכטס פלעג מען פרעגלען פון גרויסע קאָרשן, ווינשל, אַגרעס, מאלינעס, רויטע גאָאַצייעס (אויף פוילישׁ: באַרוווקי), שווארצע אָזשינעס (אויף פוילישׁ: יעזשיני) און רויזן. אויף פרעגלען רויזן איז די מאַמע געווען א גרויסע בריה. געפרעגלטן מאַלינע־סערפּ און רויזן־סערפּ פלעג

מען פונאַנדערגיסן אין פלעשער, פאַרזיגלען זיי מיט לאַק און אַוועקשטעלן אויף ווינטער. אין גרויסע בוטלעס האָט מען „אויפגעשטעלט" ווישניק פון ווינשל. אָסיען־צייט האָט מען געקאָכט אין עמערס פֿאַווידלע — געוויפן האָט מען עס ביי אונדז פֿאַווידל — פון פלוימען. מיט פֿאַווידל פלעג מען ווינטער שמירן דאָס ברויט, וואָס מען האָט מיטגעגעבן די קינדער אין שול אָדער חדר. צו די גריכיש־קאַטולישע ווינטער־חגאות האָט מען פאר די אוקראַיניש דינסטן געקאָכט פון ווייץ, מאָן און האָניק זייער נאַציאָנאַלע שפּייז „קוטיע" און מכבד געווען די קינדער אין שטוב.

עמיגרירנדיק קיין ווין פלעגן גאַליצישע יידן ווייטער עסן די אייגענע מאכלים. צוויי פון זיי האָבן אפילו זוכה געווען צו אייגענע דייטשע נעמען. אוגערקעס מיט יונגע רעטעכלעך, גרינע ציבעלעס, קעז און סעמעטענע האָט מען געוויפן אויף דייטש „שווייגעריי" (חזיריי). א גאָר געהויבענעם נאָמען האָבן באקומען אין ווין געהאַקטע לעבערלעך מיט ציבעלעס אויף געגדזן צי הינערן שמאַלץ. זיי האָבן געהייסן „סלאָוואָ פֿאַלסקע". דאָס איז געווען דער נאָמען פון דער גרויסער לעמבערגער צייטונג, דעם אָרגאָן פון די אַנטיסעמיטישע ענדעקעס. וועלכער לץ האָט צוגעטראַכט דעם דאָזיקן נאָמען פאַר געהאַקטע לעבערלעך — איז נישט באַוווסט, אָבער א פּאַקט איז, אז אויך דייטשע יידן און אַמאָל אפילו דייטשן האָבן אין ווינער יידישע רעסטאָראַנען געבעטן „סלאָוואָ פֿאַלסקע".

פון יידישע מאכלים האָבן געלעקט די פינגער אויך שטאַרק אסימילירטע יידן און אפילו משומדים האָבן מיט אַ שווער הארץ צעשיידט זיך מיט דער יידישער קיך. אַ פאַלקסוויץ דערציילט, אז א משומד איז אמאָל אריינגעקומען צו א ייד, בעת יענער האָט געהאַלטן ביי דער אכילה. זענדיק, ווי דער משומד קוקט מיט אומעטיקע אויגן אויף די גוטע מאכלים, האָט זיך דער ייד גערייצט מיט אים: נו, פון אַזאַ רעליגיע אַנטלויפט מען?

אין מזרח־גאליציע איז שמד געווען א זעלטענע זאַך. הגם טייל סטאַניסלאָווער יידן האָבן אָנגעהאלטן אָפט אַ נאָענטן געשעפטלעכן און געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט מיט די פֿאַלאקן פון שטאָט, האָב איך קיינמאָל נישט געהערט, עמעץ זאָל זיך שמדן. ווי וויט אַסימילירט ער זאָל נישט זיין, דעם לעצטן פֿאַדעם, וואָס האָט אים פֿאַרבונדן מיט משפּחה און פֿאַלק, האָט ער נישט איבערגעריסן. אין אַנדערע שטעט פלעג זיך טרעפן — אמת, זעלטן — אז עמעץ האָט אויסגעביטן דאָס רענדל צוליב קאַריערע, כדי אָנצוקומען אויף א הויכער באַאַמטן־שטעל אָדער צו באַקומען א קאָטעדער אויף אן אוניווערזיטעט. א משומד איז געווען אַ פלעק אין דער משפּחה און א שטער ביי א שידוך.

דער דורכשניטלעכער סטאַניסלאָווער ייד האָט געהאט גאָר א קנאַפּע ידיעה וועגן רעליגיעזן לעבן פון קאַטאָליקן. א באקאנטן גביר אין שטאָט, משה

פּינעלעס, האָט מען געגעבן א צונאָמען „משה קאַטאָליק" דערפאַר, ווייל בעת דער פּויפּסט איז געשטאָרבן האָט ער געפרעגט, צי דער געשטאָרבענער איז געווען א קאַטאָליק. אגב, האָבן זיך סטאַניסלאָווער געטרייסט מיט אן אַנעקדאָט, וואָס האָט קורס־ירט וועגן קייזער פּראַנץ יאָזעף. כידוע, האָט דער אַרציבּיסקופ פון אָלאָמוניץ (אָלמיץ) געהייסן קאָהן *) און האָט געשטאַמט פון יידן. לויט דעם קאָנקאָרדאַט צווישן דעם וואַטיקאן און דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע האָט דער קייזער געמוזט מסכים זיין אויף דער נאָמינאַציע פון אן אַרציבּיסקופ מצד דעם פּויפּסט. וועו מען האָט פּראַנץ יאָזעפּן פאָרגעלייגט צו חתמענען דעם באַטרעפּנדיקן דאָקומענט וועגן ארציבּיסקופ קאָהן, האָט ער געפרעגט:

— יאָ, איזט ער אַוך געטאָפט? (יאָ, צי איז ער נאָר געשמדט?).

אָן א שיעור פאָלקסוויצן האָט מען דערציילט וועגן משומדים. בלויז צוויי פון זיי וויל איך פאַרצייכענען. וועו מען האָט אַמאָל געפרעגט א משומד, צוליב וואָס ער האָט זיך געשמדט, האָט ער געענטפערט: פון איבערצייגונג.

— וואָסזשע? ביסט אזוי איבערצייגט, אז די קאטוילישע רעליגיע איז א בעסערע?

— ניין — האָט ער געענטפערט — כ׳בין אָבער איבערצייגט, אַז ס׳איז בעסער צו זיין א קריסט ווי א ייד.

דעם ערשטן פרייטיק נאָך דער שמד איז צו אַ משומד אריינגעקומען דער גלח, וואָס האָט אים אָפּגעשמדט, און געטראָפן אים בייַ א געבראָטענער גאַנדז. כידוע, עסן קאַטאָליקן פרייטיק נישט קיין פלייש. דער גלח איז אַרויס מיט אַ מענה־לשון.

— סטייטש? געזאָגט האָט איר, אז איר שמדט זיך צוליב איבערצייגונג, ווייל איר זענט געוואָרן אַ גלויביקער קאַטאָליק און דאָ עסט איר היינט אַ גאַנדז?

— וואָס פאַראַ גאנדז? ס׳איז א געבראָטענער פיש.

דער גלח האָט זיך גוט צוגעקוקט צום טעלער און האָט פאַרצויגן דעם ריח מיט דער נאָז.

— ניין, ס׳איז א גאנדז — האָט ער זיך געבייזערט.

— געווען אַ גאַנדז — האָט דער משומד רויק געענטפערט — האָב איך זי באַשפרענקלט מיט אַ ביסל וואַסער און געזאָגט: פון איצט אָן וועסטו זיין א פיש.

---

*) פראָפעסאָר פאַר קאנאָניש רעכט אין אָלאָמונצער טעאָלאָגישן סעמינאַר ד״ר טעאָדאָר קאָהן איז באַשטימט געוואָרן אין יאָר 1892 פאַרן אָלאָמונצער אַרציבּיסקופ.

12

סטאַניסלאָוו

אַ ביסל געשיכטע — יידן אין עקאָנאָמישן לעבן — גאַליציאַנער יידיש — שרי־פט־שפראַך — פרעמדשפראַכיקע השפּעות.

סטאַניסלאָוו האָט זיך געריכט צו די פאַרמעגלעכערע שטעט אין גאַליציע. די שטאָט איז געווען לפי ערך נישט קיין אַלטע. א דאָרף־ישוב מיטן נאָמען זאַבלאָטאָוו צי זאַבלאָציע, וואָס איז געלעגן צווישן צווי טייכן — ביידע האָבן געהייסן ביסטשיצאַ — האָט דער פּוילישער מאגנאט יענדזשעי פּאָטאָצקי פאר־וואנדלט אין יאָר 1662 אין אַ שטאָט לויטן מאַגדעבורגער רעכט און לכבוד זיין פּאָטער סטאַניסלאָוו געגעבן איר דעם נאָמען סטאַניסלאָווווו. ער האָט אַראָפּגע־בראכט אין דער נייער שטאָט אריין אַרמיאַנער און יידן און געגעבן זיי די זעלבע רעליגיעזע פרייהייטן, פון וועלכע ס׳האָבן געגאָסן פּאָלאַקן און רוטענער. די שטאָט האָט זיך געבויט לויט אַ פּלאַן: אינמיטן איז געווען א רינג־פּלאַץ, וואָס פון אים האָבן זיך געצויגן גאסן אין אַלע ריכטונגען. אויפן רינג־פּלאַץ האָט יענ־דזשעיס זון יוזעף אויסגעבויט אין 1695טן יאָר א ניינשטאָקיק ראָטהויז. געווען איז סטאַניסלאָוו א פעסטונג, וואָס האָט אויסגעהאלטן נישט איין שטורעם מצד טערקן און טאָטערן. ביי דער ערשטער טיילונג פון פּוילן איז סטאַניסלאָוו אַריבער צו עסטרייך. אין יאָר 1863 איז די שטאָט אָפּגעברענט געוואָרן.

וועג סטאַניסלאָוו איז אויפגעריכט געוואָרן און איז געוואָרן אַן עיר ואם בישראל, וויס איך נישט. איך רעכן, אז נאָכן אויסבויען די באַן־ליניע ווין—טשער־נאָוויץ. יידן האָבן דערציילט, אז אמאָל פלעג מען זאָגן און שרייבן סטאַניסלאָוו לעבן טיסמעניץ. טיסמעניץ — אויף פּויליש: טישמיעניצאַ — איז אנטשטאַנען ווי אַן ארמיאַנישער ישוב נאָך אין יאָר 1062. אין מיינע צייטן איז טיסמעניץ גע־ווען א קליין שטעטל אין שכנות פון סטאַניסלאָוו, ממש א העק, אָן וועלכן ניט איז באָטייט אין עקאָנאָמישן לעבן פון לאנד. אקעגנזשע אין סטאניסלאָוו זענען געווען גרויסע באַן־וואַרשטאַטן, נאפט־ראפינעריעס און ספּירט־ראפינעריעס, מילן און גאַרבן, גראלניעס און צעגעלניעס, מילך־ווירטשאפטן און געריטנעריען, ליכט־פאַבריקן און וואטע־פאבריקן און אנדערע קליין־אינדוסטריעלע אונטער־נעמונגען.

צווישן לעמבעריק און טשערנאָוויץ איז סטאַניסלאָוו געווען די גרעסטע שטאָט. זי האָט אויפגעקויפט די ערד־פּראָדוקטן פון דער גאַנצער סביבה און פֿאַר־זאָרגט זי מיט דעם גאַנצן האַנדל־באַדאַרף. ביי סטאַניסלאָווער הורט־סוחרים האָבן די קליינשטעטלדיקע קרעמערס אייגנעקויפט סחורות, אין סטאַניסלאָוו האָבן גע־וווינט אַגענטן פון ווינער און אנדערע עסטרייכישע פירמעס, וואָס האָבן באַדינט גאנץ מזרח־גאליציע. דער האנדל און די קליין־אינדוסטריע זענען געווען כמעט אינגאַנצן אין יידישע הענט, ס׳רוב בעלי־מלאכות זענען געווען יידן, צווישן די פורמאַנעס, פּיאקערניקעס, פליישערס האָבן יידן געהאט א היפשלעכן פּראָצענט. אין די בענק און ספּעדיציע־קאַנטאָרן זענען געווען באשעפטיקט א סך יידן, יידן האָבן געאַרבעט אויף מיטעלע שטעלעס אין געריכט־קאַנצעלאַריעס און שטאָטישע אמטן, אין דער באַן־דירעקציע אפילו אויף העכערע. עס פלעגן זיך טרעפן אייג־צעלע יידישע ריכטער. צווישן אַדוואָקאטן, דאָקטוירים, דענטיסטן זענען געווען אַ שפּאָר ביסל יידן.

בעת בעלי־מלאכות, זייערע געזעלן און לערנייִנגלעך, סוחרים און זייערע אָנגעשטעלטע — געהרופן האָט מען זיי אין גאַליציע: משרתים — קרעמער, יידן, וואָס האָבן געהאלטן סעדער אַדער קי, וואָס האָבן געארבעט אין מילן און גאַרבן, ראפּינעריעס און פּאַבריקן — האָבן געהרעדט אין שטוב און אין גאס יידיש, האָבן זיך אַדוואָקאטן, דאָקטוירים, העכערע באאמטן און אקאדעמיקער באַנוצט צווישן זיך אינדערהיים און אין קאַפע־הויז מיט פוילישׁ. אַן אסימילירנדיקע השפּעה אויף זייערע היימען האָבן געהאט די תלמידים פון די מיטלשולן. דורך זיי איז פוילישׁ אַריינגעדרונגען אין אזעלכע הייזער, וווּ מען האָט ביז צו יענער צייט געהרעדט בלויז יידיש. בדרך כלל האָבן זיך שפּראַכלעך אסימילירט לייכטער די מאַמעס. גימנאַזיסטן און רעאַלשילער פלעגן צווישן זיך און מיט די מאמעס רעדן פוילישׁ, מיט די טאַטעס יידיש. פרויען, וואָס האָבן זיך געפלייסט אַרויסצוווייזן זייער בילדונג, פלעגן צווישן זיך אָפט רעדן האַלב דייטש האלב יידיש. אזוי האָט אויך געהרעדט די מאַמע מיט אירע „דאַמען".

זי איז געווען באַהאַוונט אין דער דייטשער קלאַסישער ליטעראטור. מיט שילערן איז זי גאָר געווען קנעפּל שבקנעפּל. זי האָט נישט בלויז געקענט אויף אויסנווייניק טייל לידער זיינע, נאָר אויך געווּסט וויצן וועגן זיי. צוו. אַנד. איז מיר פאַרבליבן אין זכרון איר דערציילונג, ווי אזוי א בית מדרש־בחור האָט מיט א ניגון איבערגעזעצט שילערס ליד „די בירגשאַפט" וואָרט ביי וואָרט.

— צו דיאַניז — אַ נאַמען אזא, דעם טיראַנען — דעם אכזר, שליך — איז געקראָכן, דאַמאָן — ווידער א נאַמען, דען דאָלך — דעם חלף, אים געוואַנדט — אונטער דער בעקעשע.

— וואָס טוסטו? — פרעגט אים אַ שטובמענטש.

— איך פֿאַרדייטש שילערן — ענטפֿערט ער.
אַן אַנדער מאָל האָט זי ציטירט פֿון שילערס ליד „דער יונגלינג אַם באַכע" די לעצטע צוויי שורות:

„ראָם איזט אין דער קליינסטען היטע
פיר איין גליקלעך ליבענד פֿאַר"

און גלייך האָט זי מוסיף געווען:

„זייט קרינאָלינען עקזיסטירן
איזט דאָס אוך ניכט וואָר".

„אין דער קלענסטער כאַטע פֿאראַן אַן אָרט פֿאר א גליקלעך ליבנדיק פֿאָר", „זינט קרינאָלינען עקזיסטירן, איז דאָס אויך נישט וואָר". קרינאָלינען זענען געווען זייער ברייטע קליידער אויף רייפֿן, וואָס זענען אַמאָל געווען מאָדיש.

מיטן טאָטן און מיט מיר האָט די מאַמע געזעדט יידיש. איר יידיש איז געווען רייך, זאפטיק און יאָדעדיק. זי האָט געשעפּט פון די סאַמע טיפּסטע קוואָלן פון פֿאָלקסשאַפֿן און האָט פֿארמאָגט אַ שפּע מיט ווערטער, ווערטלעך, זאָגעכצן און אַריינזאָגעכצן. אין די העכערע גימנאַזיע־קלאסן און אין די ערשטע אוניווער־זיטעט־יאָרן, ווען איך האָב שוין געלייענט יידישע ליטעראטור, פלעג איך פֿאַר־שרייבן א סך פון דער מאַמעס ווערטער, וועגדונגען און גלייכווערטלעך, וואָס איך האָב נישט געהערט אין גאַס און נישט געטראָפֿן ביי יידישע שרייבער. ביי די גלייכווערטלעך האָב איך נאָכגעקוקט, צי זיי זענען נישט אַנטהאלטן אין איגנאַץ בערנשטיינס זאַמלונג. צום באַדויערן איז דער דאָזיקער מאַטעריאַל געגאנגען לאיבוד אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין שרייבן באַנוץ איך מיך עד היום נישט מיט אין רעדוועגדונג, וואָס כ׳האָב געהערט פון דער מאַמען.

גאַליציאַנער יידיש איז געווען רייך, זאַפּטיק, בויגעוודיק, פולקלינגענדיק און איינהייטלעך אין גאַליציע, בוקאָווינע און קארפּאטן־רוס. די דיאַלעקטאָלאָגישע אפּנויגן אין פארשידענע קאַנטן זענען געווען מינימאַלע. בעת מען האָט, למשל, געזאָגט אין לעמבעריק „עך גיי", האָט זיך געהערט אין סטאַניסלאָוו „עיך גיי". אין סטאַניסלאָוו האָט מען „יי" אַרויסגערעדט ווי „אי", אין קאָלאָמיי — אַזוי האָט מען אויף יידיש געהופן די שטאָט קאָלאָמיאַ אויפן באַן־וועג צווישן סטאַניס־לאָוו און טשערנאָוויץ — ווי „עי", אַזוי למשל: „גאין" און „גיין", „פלאיש" און „פלעיש", „קאלעמאי" און „קאלעמעי". אין לעמבעריק און אין סטאַניסלאָוו איז די „ר" געווען א ווייכער גומען־קלאַנג, אין קאָלאָמיי אַ האַרטער צונגען־קלאַנג.

אינגאַנצן אנדערש איז געווען אין מזרח־גאַליציע די שריפּט־שפּראַך. אין בריוו פלעג מען זיך נישט באַנוצן מיטן געזעדטן יידיש. לומדים פלעגן קאָרעס־פּאַנדירן צווישן זיך לשון קודש, געבילדעטערע האָבן זיך געפליסט צו שרייבן דייטש מיט יידישע אותיות, אַפֿהיטנדיק אפילו די שטומע „ה" און די אומלויטן

פון דער דייטשער אַרטאַגראַפּיע (ווי מיר טרעפן עס נאָך אין דעם אויסלייג פון פּרצס ערשטע אויסגאַבעס). סוחרים האָבן פֿאַרמאָגט אן אייגענע שפּראַך: א מין געמיש פון לשון קודש און דייטש. מיר האָט עס שוין דעמלט אויסגעזען ביז גאָר אויסטערליש און איך האָב דעריבער אָנגעקליבן אַ היפּש ביסל געשעפּטלעכע בריוו און קאַרטלעך, וואָס דער טאַטע האָט באַקומען. אויפגעהיט האָב איך זיי אינייגעם מיט דער מאַמעס ווערטלעך און ביידע זאַמלונגען האָבן שכנים געפּטרט, ויאָס זענען געזעסן אין אונדזער דירה, בעת דאָס רוסישע מיליטער האָט אין די יאָרן 1915 ביז 1917 פֿאַרנומען סטאַניסלאָוו. עפּעס וואָס איז מיר נאָך פֿאַרבליבן אין זכרון. אָנגעהויבן האָט זיך יעדעס בריוול און קאַרטל מיט „ידידי יקירי", דערנאָך איז געגאַנגען די דאַטע, למשל: „יום א' פרשת וישלח". און ווייטער האָט זיך אַ קאַרטל, וואָס איך געדענק, געלייענט בזה הלשון: את השיבולת, אשר קניתי ממכם *), מוסס איך איהנען צור פערפּיגונג שטעללען... געסטערן וואַר איך ביים יועץ מדינה **), האָט ער מיר געזאָגט..."

דייטש מיט יידישע אותיות פלעג זיך אויך דרוקן די אָרטיקע וואָכנצייטונג „סטאַניסלויער נאַכריכטן", א לאָקאַלבלאט ארויסגעגעבן, רעדאַגירט און אויסגעפּילט פון דעם זייער רירעוודיקן אָרטיקן ווינקלשרייבער חיים שפּונד, א פּאָטער פון שפּעטערדיקן פּוילישׂ־יידישן זשורנאַליסט און מיטאַרבעטער פון דער לעמבעריקער צייטונג „כווילא" שמעון שפּונד.

ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש איז געווען דאָס אַריינדרינגען פון פרעמדשפּראָכיקע עלעמענטן אין גערעדטן יידיש. איך מיין דאָ נישט בלויז איינצעלע פּוילישע און אוקראַינישע ווערטער, וואָס יידיש האָט אַסימילירט. אויב מען נעמט אין אַכט דעם טאָגטעגלעכן לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט דער ארומיקער באַפעלקערונג, מוז מען ממש באַוווּנדערן דעם כוח פון ווידערשטאַנד, וואָס מאַמעס לשון האָט אַרויסגעוויזן. דאָס האָט אָבער נישט געשטערט, געוויסע רעדווענדונגען זאָלן איבערגענומען ווערן ווי זיי שטייען און ליגן. אינטערעסאַנט איז, אז אין דעם פּרט האָט אוקראַיניש געהאָט מער מזל ווי פּוילישׂ. אין מזרח־גאַליציע איז פּוילישׂ געווען די שפּראַך פון אינטעליגענט, אוקראַיניש — פון פּשוטן פֿאָלקס־מענטש. האָט דער יידישער האַרעפֿאַשניק גיכער אויפגעכאַפּט אוקראַיניש ווערטלעך, אזוי האָט מען, למשל, געזונט אין יידיש צום באַצייכענען אן אָפּגעלאָזטן מענטש דאָס ווערטל „ווסיאָ בערע, מענע לישע" (אַלץ נעם, מיך לאָז איבער) אָדער „דורען נאַפֿערעד!" (דער נאַר פֿאָרויס), ווען עמעץ האָט זיך געשטופּט פֿאָר אנדערע.

---

*) די זאַנגען, וואָס כ'האָב ביי אייך געקויפט — דאָס מיינט ער די תבואה.

**) יועץ מדינה האָט געמיינט דעפּוטאַט אין פֿאַרלאַמענט.

פרעמדע שפראַכלעכע השפּעות האָבן אַרויסגעשטופּט פון בירגערלעכע שטובן דאָס יידישע פאָלקסליד. קריסטלעכע אַמען און דינסטן האָבן אַריינגע־ בראכט אין יידישע הייזער אוקראַינישע וויגלידער און פאָלקסלידער. א צווייטער שוּנא דעם פאָלקסליד איז געווען דאָס יידישע טעאַטער־לידל, וואָס האָט — אמת — געשעפט מיט פולע הענט פון דער פאָלקסמעלאָדיק, אָבער זי באַנאַליזירט און ווולגאַריזירט. נאָר אין קלענערע שטעטלעך און ביי דער אָרעמקייט אין די גרעסערע שטעט האָט מען נאָך געקאָנט הערן נישט געפעלשטע יידישע פאָלקס־ לידער.

13

פּאָליטיש און געזעלשאַפטלעך לעבן

וואלן צום פּאַרלאַמענט — „גאַליציאַ אי גלאַדאָמעריאַ" — אַסימילאַציע און ציוניזם — פּויליש און יידיש — „כוויליאַ" און „טאַגבלאַט" — „ארץ־ישראל"־פאַריין, אַקאַדעמישע פאַרבינדונגען, „אחוה" — רעפערענטן און מגידים — פועלי ציון און זש. פּ. ס. — פּאָליטישע קאַמפּן — פילאַנטראָפּישע הילף — יידישע קהילות.

פּאָליטיש האָט דאָס מזרח־גאַליציע יידנטום אין די ערשטע יאָרן פון היינטיקן יאָרהונדערט אדורכגעמאכט א היפּש שטיקל וועג. די צייטן, ווען די רביים אין די הייף און די פּראָפּינאַטאָרן אין שטעט און שטעטלעך פלעגן ביי די וואַלן צום פּאַרלאַמענט פּאַרהאַנדלען די יידישע שטימען צו די פּריצים, זענען שוין געווען פּאַרביי. אויך סטאַניסלאָוו איז געווען רעפּרעזענטירט לאנגע יאָרן אין ווינער פּארלאַמענט דורך איינעם פון די אָנפּירנדיקע פּוילישע קאָסערוואַטיסטן לעאָן בילינסקי — אויף דייטש האָט ער זיך געחתמעט: לעאָן ריטער פּאָן בילינסקי. ער איז געווען אַ באַוווסטער עקאָנאָמיסט, פּראָפעסאָר פון לעמבעריקער אוניווערזיטעט, שפּעטער גובערנאַטאָר פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מלוכה־באַנק און בשותפותדיקער פינאַנץ־מיניסטער פון עסטרייך און אונגאַרן — אגב, פון דער מוטערס צד האָט ער געשטאַמט פון משומדים. אָבער נאָך אים האָט סטאַניסלאָוו אויסגעקליבן אין פּאַרלאמענט דעם באַן־אינזשיניער פּאַוועל סטווירטניאַ, א פּוילישן דעמאָקראַט.

די ציוניסטישע באַוועגונג, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט א טייל פון בירגער־טום, האָט עס אויפגעוועקט פון פּאָליטישער הינערפּלעט און אַקטיווירט אין קאמף פאַר פּאָליטישע רעכט. אונטערן לאָזונג פון „לאַנדעספּאָליטיק" האָבן די ציוניסטן אַרויסגעשטעלט אין יאָר 1907 אין אַ טייל וואַל־ראיאָנען אייגענע קאַנ־דידאַטן אין פּאַרלאמענט און דריי פון זיי אַדורכגעפירט: אַדאָלף שטאַנד (בראָד), ד״ר הענריק גאָבעל (בוטשאָטש־מאָנעסטרישטש־פּדאַיץ) און ד״ר אַרטור מאלער (טרעמבאָוולע־טשאָרטקעוו). אין סטאַניסלאָוו האָט קאַנדידירט דער ראבינער פון טעמפּל ד״ר מאַרקוס ברוידע. ער האָט אָנגעצויגן אַ גרויסע צאָל שטימען און איז דורכגעפאלן בלויז אדאנק א שווינדל מצד דער וואלקאָמיסיע.

ביי די ערשטע וואַלן האָט ד״ר ברוידע באַקומען העכער צוועלפהונדערט

שטימען, דער קאַנדידאט פון סטאַראָסטע, דער אַרטיקער פּראָפּינאַטאָר עדמונד רויך, אן אַסימילאַטאָר, העכער עלפהונדערט און אַזויפיל אויך אינזש. סטוויערט־ניאַ. ביי די ענגערע וואַלן איז רויך אָפּגעפאַלן און ס׳איז נישט געווען קיין שום ספק, אַז די שטימען, וואָס מען האָט אָפּגעגעבן אויף רויכן, וועט באַקומען דער זייער פּאָפּולערער ד״ר ברוידע. איז דער סטאַראָסטע צי זיינער אַ מאָשעק געפאלן אויף אַ שפּיצל און פּאַרשפּריט א גרויסע צאָל שטימצעטלעך אָפּגעשטעמפּלטע מיט ד״ר ברוידעס פאַמיליע, אָבער דער נאָמען „מאַרקוס״ איז געווען אָפּגעדרוקט מיט אַ „k״, בעת אין דער מעטריקע איז ער געווען פאַרשריבן מיט אַ „c״ (אָדער פֿאַרקערט). די דאָזיקע שטימצעטלעך האָט די וואַלקאָמיסיע געפּסלט און פון דער וואַלאורנע איז אַרויס אינזש. סטוויערטניאַ מיט א קליינער מערהייט פון איבער הונדערט שטימען, בעת פאַקטיש האָט ד״ר ברוידע באַקומען עטלעכע הונדערט שטימען מער.

פּראַקטיש איז קיין גרויסע נפקא מינה צווישן דעם קאַנסערוואַטיסט בי־לינסקי און דעמאָקראַט סטוויערטניאַ נישט געווען. ביידע האָבן געהערט צום „קאָלאָ פּאָלסקע״, בעת די דריי דערמאָנטע ציוניסטישע דעפּוטאַטן האָבן צוזאַמען מיטן טשערנאָוויצער יידישן דעפּוטאַט בענאַ שטרויכער געשאַפן אַ פּירקעפּיקן „יידישן קלוב״ אין עסטרייכישן פּאַרלאמענט. ביי די קומענדיקע וואַלן, מ׳ט פּיר יאָר שפּעטער — 1911 — האָט דער סטאַניסלאָווער סטאַראָסטע באַלוינט זיין דורכגעפאלענעם קאַנדידאט און דורכגעפירט אים גלייך ביי די ערשטע וואַלן מיט אן אַבסאָלוטער מערהייט פון די אָפּגעגעבענע שטימען. אין פּאַרלאמענט האָט רויך געהערט צום פּילישן קאָלאָ, קיין יידישער קלוב איז שוין נישט געווען, אלע ציוניסטישע קאַנדידאטן זענען אדאנק די וואַלשווינדלען דורכגעפאַלן און בלויז שטרויכער איז געבליבן טשערנאָוויצער דעפּוטאַט *).

מיט יידישע בירגערלעכע שטימען זענען אַדורך ביי די וואלן אין די יאָרן 1907 און 1911 אין לעמבעריקער דריטן — יידישן — וואַל־ראיאָן הערמאַן דיאַ־מאַנד, אין פּשעמישל הערמאַן ליבערמאן — ביידע פּילישע סאָציאַליסטן און אין קראָקע דער אָנפירער פון די פּילישע סאָציאַליסטן איגנאַצי דאַשינסקי. דער קראָקעווער יידישער קוואַרטאל קאַזשימיעזש האָט געשיקט איןווינער פּארלא־מענט דעם זייער פּאָפּולערן ד״ר אַדאָלף גראָס, וואָס האָט געהערט צום פּילישן קאָלאָ. אין צווייטן לעמבעריקער וואַל־ראיאָן האָבן יידן געשטימט אויף דעם אום־

*) רויכן האָט נאָך אין יאָר 1919 די פּילישע רעגירונג — שוין אָן וואַלן— איבערגע־נומען אינאיינעם מיט אַנדערע געוועזענע גאַליציש דעפּוטאַטן פון עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין וואַרשעווער סיים אַריין.

אפהענגיקן סאציאליסט ערנעסט ברייטער *). שטימען ביי די דראהאביטשער יידן האט געבעטן — ווי מען האט דערציילט, אין א טלית אויפן באלעמער פון שול — דער מיטגליד פון פוילישן קאלא, דער אסימילאטאר נאטאן פאן אפאקא־לעוונשטיין, וואס איז פונקט ווי זיין שווער פאן הארוויץ געאדלט געוואָרן דורכן עסטרייכישן קייזער. אים האט געשטיצט דער ארטיקער סטראסטע און ווען די באקאנטע גאליצישע וואל־מעטאדעס האבן נישט געברענט אין יאר 1911 די געוווּנטשענע רעזולטאטן, האט ער אראפגעבראכט מיליטער, וואס האט געשאסן צו די ווייסע, עטלעכע דרייסיק מענטשן דערהרגעט און איבער הונדערט פאר־וווּנדעט **). א חוץ גראסן, לעוועגשטיינען און רויכן האבן נאך געהערט צום פוי־לישן קאלא די יידן: ד״ר הענריק קאלישער (וואל־ראיאן קאלאמיי), רודאלף גאל (טארנאפאל), אין 1907 ד״ר גאלד (זלאטשעוו), אין 1911 ד״ר שטיינהויז (זשאל־קעוו־ראווא רוסקא־סאקאל), רייצעס (זלאטשעוו) און שטערן (בוטשאטש).

גאליציע איז געווען איינס פון די קרוינלענדער אין דער עסטרייכישער קייזער־מלוכה. זיין פולער טיטול איז געווען: קעניגטום גאליציען און לאדאמעריען. פון אלע קרוינלענדער איז גאליציע געווען דאס ארעמסטע. האט מען עס געוּרופן אין פויילישן פאלק „גאליציא אי גלאדאמעריא״ — נאקעטקייט און הונגער. פונ־דעסטוועגן האט דער פויילישער הערשנדיקער קלאס — מאגנאטן, גוטבאזיצערס, הויכע באאמטע — זייער גוט געהיט זיינע אינטערעסן. ער איז געווען חשוב ביי מלכות, האט געגעבן דער ווינער רעגירונג אפט פארשידענע מיניסטארן, עטלעכע מאל אפילו פרעמיערן, אומאפהענגיק פון דעם שוין פריער דערמאנטן „מיניסטער פאר גאליציע״ ***). אויסשטרעקנדיק די האנט נאך איר חלק אין דער שיסל, האט די אוקראיניש נאציאנאליסטישע פארשטייערשאפט אין עסטרייכישן פארלאמענט געסילוקט די געטריישאפט פון אפגעשטאנענעם פויער צו דער האבסבורגער

---

*) ערנעסט ברייטער, א פאלאק, איז אין עסטרייכישן פארלאמענט געווען א „וויילדער״, ער האט נישט געהערט צו קיין שום קלוב. אין גאליציע האט ער זיך קונה שם געווען מיט זיין וואכנבלאט „מאניטאר״, וווּ ער האט לאנגע יארן אומברחמנותדיק באקעמפט צעפוילטקייט, קאָרופציע און ביוראָקראטיזם פון דער הערשנדיקער קליקע.

**) אונטערן דרוק פון די געשעענישן האט לעוועגשטיין לפנים אפגעזאגט זיך פון מאנדאט, אבער זיך גלייך געלאזט א צוויי מאל אויסקלויבן אין דעם אייגענעם וואל־רייאן. זיין זון, סטאניסלאוו אפאקא־לעוועגשטיין, א מיטגליד פון פ.פ.ס., איז בעת דער אקופאציע ארעסטירט געוואָרן אין בודאפעשט און פארשפארט אין אשפיצינער לאגער, וווּ ער האט געגומען א טעטיקן אנטייל אין דער וידערשטאנד־באוועגונג און איז אומגעקומען פון נאציש הענט.

***) אין יאר 1897 זענען אייניגייטיק פיר פאלאקן געווען מיניסטארן אין ווינער קאבינעט. פרעמיער איז געווען גראף באדעני, אויסערן־מיניסטער גראף גאלוכאווסקי, פינאנץ־מיניסטער ד״ר בילינסקי, מיניסטער פאר גאליציע ד״ר ריטנער.

דינאַסטיע, וואָס האָט אים פארשאפט די באַצייכענונג „טיראָלער דעס אָסטענס", טיראָלער פון מזרח. כידוע, זענען די טיראָלער געווען דעם עסטרייכישן קייזערס געטרייסטע און מוטיקסטע זעלנער.

נאָר איינצעלע יידן אין גאַליציע האָבן זיך געיאָגט נאָך טיטלען פון קייזערס חסד. ירושה־אַדל האָבן באקומען די אויבן דערמאָנטע סאמועל האָראָוויץ, פרעזידענט פון דער לעמבעריקער האַנדל־ און אינדוסטריע־קאַמער, און זיין איידעם, דער אסימילאטאָרישער עסקן נאטאן לעווענשטיין. דעם טיטל „קייזער־לעכער ראט" — דעם נידעריקסטן פון אלע טיטלען — האָט מען זיך געקאָנט קויפן פאר גלט. אין סטאַניסלאָוו האָט זיך אים איינגעהאַנדלט אן אויפגעקומענער וואלד־סוחר — אויב איך האָב ניט קיין טעות, האָט ער געהייסן קריגעל. שטאָטיש יידן האָבן פון אים געלאכט אין די פויסטן. מען האָט דערציילט, אז ווען עמעצער האָט אָנגעפרעגט טעלעפאָניש ביי אים אין שטוב, צי ער איז דאָ אינדער־היים, האָט די דינסט געענטפערט, אז נישט דער קייזערלעכער ראט איז דאָ און נישט די קייזערלעכע פרוי און נישט די קייזערלעכע משפחה.

אין פאָלק זענען ארומגעגאנגען אַן אַ שיעור וויצן און אַנעקדאָטן וועגן „פראָים יאָסלען". אַזוי האָט מען גערופן דעם קייזער פראַנץ יאָזעף. מען האָט אויך געחוזקט פון יידן, וואָס האָבן געוואָלט אַרויסווייזן זייער אונטערטעניקייט צום קייזער ירום הודו. אזוי האָט מען דערציילט, אז אין א שטעטל האָט דער סטאַראָסטע געהייסן דעם רב האַלטן אין שול א דרשה אין געבוירן־טאָג פון קייזער. דער רב האָט קיינמאָל אין לעבן נישט געהאלטן קיין דרשות. ציטערנדיק מיט העכט און פיס איז ער ארויף אויפן באַלעמער און אָנגעהויבן צו שטאַמלען: „ליבע יידן, היינט האָבן מיר דעם געבורטסטאָג פון אונדזער קייזער פראַנץ יאָזעף ירום הודו". דאָ האָט ער זיך פאַרהאַקט און נישט געקאָנט ווייטער ארויסברענגען קיין וואָרט פון מויל. פלוצים האָט ער זיך אָנגעטון א כוח און אויסגעשריגן: „אונדזער קייזער פראַנץ יאָזעף זאָל לעבן!". באותו רגע האָט ער דערזען, ווי אין דער טיר פון שול באַווייזט זיך א פאָליצייניק. האָט ער גלייך צוגעגעבן מיט גרויס ציטערניש: „און דער פאָליצייניק אויכעט!".

ווי אן אידעישער כוח און פאָליטישע ריכטונג האָט די אסימילאַציע געהאט שוין אויסגעשפילט אירע קאָרטן אויף דער יידישער גאס אין גאַליציע. אַרויסגעשטופט האָט זי דער ציוניזם. אָבער, ווי אָפט אין אזעלכע פאלן, האָט ער איבערגענומען פון איר בירושה איר ציוויליזאציע, קודם כל די שפראַך. די אינטעליגענטן און בעיקר די אדוואָקאַטן, וואָס זענען געשטאנען בראש פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע אין די שטעט און שטעטלעך, פלעגן זיך אין דער פּראָפאגאנדע באנוצן מיט פויליש. דער פירער פון די גאַליצישע ציוניסטן אדאָלף שטאַנד איז געשטאנען נאָענט צו דעם באוווסטן ליטעראריש זשורנאַל פון יונגן

פּוילן „זשיצע", וואָס האָט זיך געדרוקט אין קראָקע אונטער סטאַניסלאוו פּשיבי־שעווסקיס רעדאקציע. דער אָפּיצילער אָרגאן פון דער ציוניסטישער פּאַרטיי „ווסכוד" אין לעמבעריק האָט זיך געדרוקט אויף פּויליש פונקט ווי דער שוין דערמאָנטער זשורנאַל פּאר דער יוגנט „מאַריאַה" און די יערלעכע קאלענדארן, וואָס די אָרגאניזאציע האָט אַרויסגעגעבן. אויף די מאקאבייער־אָוונטן, וואָס די אָרטיקע פּאריינען פלעגן איינאָרדענען חנוכה־צייט, זענען ס׳רוב רעדנערס אַרויס־געטרעטן אויף פּויליש. די דעקלאמאציעס און איינאקטערס זענען געווען פּוילישע. דאָ און דאָרט פלעג זיך אדורכווארפן א העברעישע, א סך זעלטענער אַ יידישע רעציטאַציע.

די ערשטע יידישע רעפערענטן זענען געווען עמיגראַנטן פון רוסלאַנד. צווישן די היימישע האָט זיך אויסגעצייכנט לייבל טויבש פון טשערנאָוויץ מיט זיין האַרציקן יידיש. אויף יידיש האָבן זיך געדרוקט גרשום באַדערס „יידישער פאָלקקאלענדער" און שפּעטער משה פּראָסטיגס „יידישער קאַלענדער" ווי אויך די צייטונג „טאָגבלאט", תחילת אונטער דער רעדאקציע פון גרשם באַדער, שפּעטער פון משה קליינמאַן און צום סוף פון משה פּראָסטיג. מיט דער צייט האָט די ציוניסטישע פּאַרטיי איינגעזען דעם פּראָפּאַגאַנדע־וועדט פון יידיש פאר די מאסן און האָט אפילו בעת דער פּאָלקסצייטונג אין 1910טן יאָר געהייסן אין דער רובריק „אומגאַנגספּראַך" אריינשרייבן יידיש, פּאַרעטפערנדיק זיך פאַר די פּאַרבערעטע העברעיסטן, אַז אונטער „יידיש" פּאַרשטייט מען ביידע שפּראַכן סיי יידיש, סיי העברעיש. אין קאמף פּאַרן אָנערקענען די יידישע נאַציאָנאַליטעט אין עסטרייך — וווּ דער אייניקער סימן מובהק איז געווען די שפּראַך פון טאָגטעגלעכן באַנוץ די א.ג. „אומגאַנגספּראַך" — האָט דער מיטגליד פון יידישן קלוב אין פּארלאַמענט א. שטאַנד פון דער טריבונע דערציילט, אז יידן האָבן א העברעישע און א „זשאַר־גאָן"־ליטעראטור און אז פון אן ערך א מיליאָן יידן אין גאַליציע און בוקאָווינע רעדן ווינציקסטנס 900.000 „זשאַרגאָן".

אין עפּנטלעכן לעבן איז יידיש געווען די אָרעמע קרובה אויף דער חתונה. דאָס „טאָגבלאַט" איז שטענדיק געווען ביי דער ציוניסטישער פּארטיי אַ שטיפ־קינד. וועגן ס׳איז פּראָקלאמירט געוואָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה פוילנס אומאָפּהענגיקייט, האָט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע גענומען אריסגעבן אַ טאָג־צייטונג אויף פּוילישׁ. געגעבן האָט זי איר א נאָמען „כווילאַ", כדי אונטערצושטרייכן דעם פּראָוויזאָרישן כאראקטער אירן, פּארשטייט זיך, נישט חלילה לגבי יידיש, נאָר לגבי העברעיש. צו א העברעישער צייטונג איז קיינמאָל נישט דער־גאַנגען, די „כווילא" האָט זיך געעלטערט אין עושר און אין כבוד, בעת דאָס „טאָגבלאַט", וואָס איז אויכעט געווען ביי דער פּאַרטיי אויף קעסט, איז פון יאָר צו יאָר מער איינגעדאָרט געוואָרן, ביז עס איז אויסגעגאַנגען ווי אַ ליכט.

אַרגאַניזאַציאָנעל האָט זיך די ציוניסטישע פאַרטיי באַזירט אויף פאַריינען אין די שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן געהאט אייגענע לאָקאלן מיט לייענזאַלן און ביבליאָטעקן און וווּ עס פלעגן פאָרקומען פארזאַמלונגען און רעפעראַטן. אין סטאַניסלאָוו האָט דער ציוניסטישער פאַריין געהייסן „ארץ ישראל". אַחוץ די אַלגעמיינע פאריינען און די שוין דערמאָנטע געהיימע קרייזלעך פון מיטלשילער האָבן עקזיסטירט אין די גרעסערע שטעט אַקאַדעמישע פאריינען אָדער ריכטיקער פאַרבינדונגען (זוויאַנזקי). אין סטאַניסלאָוו זענען געווען צוויי אַזעלכע פאַריינען „בר כוכבא" און „אמונה" (עמונאה), וואָס האָבן רעפּרעזענטירט צוויי פאַרשידענע טיפן. געשאַפן זענען געוואָרן די דאָזיקע פארבינדונגען לויטן מוסטער פון דייטשע בורשנשאַפטן און אזוי האָבן זיי זיך אויך געפירט. מערניט, טייל — ווי די „עמונאה" — האָבן איבערגענומען פון די דייטשן דאָס גאנצע קלאַפערגעשייג מיט אַלע פּיטשעווקעס, פאַרשידענע מדרגות פון מיטגלידשאַפט: פוקסן, בורשן, אלטע הערן, קולערן (פאַרביקע בענדער איבער דער ברוסט), קאָמערסן, מענזורן (פעכט־איבונגען מיט הענטשקעס און מאסקעס), אנדערע — ווי „בארקאָכבאַ" האָבן זיך באַגונגט בלויז מיט קולערן, קאָמערסן וכ'. די ערשטע האָבן זיך געוויפן שלאָגן־דיקע פאַרבינדונגען — צוליב זייערע דועלן און די צוגרייטונגען צו זיי — די צווייטע זענען געווען נישט קיין שלאָגנדיקע. די אַקאַדעמישע גדלות און די פּוי־לישע שפּראַך האָבן געהערשט אין בריידע.

שוין פרי האָבן זיך פון די אַלגעמיינע ציוניסטישע פאַריינען — ווי ס'האָבן געווען אלטיקע אדוואָקאטן, אָנגעזעענע סוחרים, רייכע בעלי־מלאכות און זיידענע יונגעמאַנטשיקעס — אָפּגעריסן האַנדל־אָנגעשטעלטע, אָרעמע בעלי־מלאכות און האַנטווערקער־געזעלן און האָבן געמאכט שבת פאַר זיך. אין סטאַניסלאָוו האָט זיך זייער פאַריין געפונען „אַחווה" און ווען ס'איז אנטשטאַנען די פּועלי ציון־באַוועגונג, האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין איר. קיין בולטן קלאַסן־כאראקטער האָט דעמלט די דאָזיקע באווענגונג נאָך נישט געטראָגן, הגם אין די לאָקאלן פון די פאַריינען האָט געהאָנגען אויף דער וואַנט אַ פאָרטרעט פון קאַרל מארקס. ס'רוב משרתים און געזעלן האָבן געטראַכט וואָס גיכער צו דערשלאָגן זיך צו אַ זעלבשטענדיק געווארעלב אָדער וואַרשטאַט. און א טייל פון זיי זענען טאַקע מצליח געווען. אָבער צוליב דעם האָבן זיי חלילה נישט איבערגעריסן מיט די פריערדיקע פאַריינען, אין וועלכע זיי האָבן אָפט פאַרנומען בענקלעך אין דער פאַרוואַלטונג — אויף גאליציש־יידיש האָט פאַרוואַלטונג געהייסן „אויסשוס" פון דייטש. דער אייניציקער חילוק צווישן פועלי ציוניסטישע און אַלגעמיינע ציוניסטישע פאַריינען איז אין יענע יאָרן באַשטאַנען אין דעם, וואָס אין די ערשטע האָבן זיך געפונען מער דע־מאָקראַטישע עלעמענטן און גערעדט האָט מען דאָרט אויך עפּנטלעך יידיש. דער אָרגאַן פון דער פאַרטיי „דער יודישער אַרבייטער" האָט זיך געדרוקט אויף יידיש.

די פּועלי ציוניסטישע פּאַרײַנען אין גאַליציע זענען על פּי רוב געווען די ערשטע פּאַרשפּרייטער פון ביכער און בראָשורן אויף יידיש.

אין יענע צייטן פלעגן פּאַרשידענע רעפּערענטן פון רוסלאַנד אַרויסטרעטן געווײַנלעך שבתצונאַכטס — שפּייסענאַכטס האָט מען ביי אונדז געזאָגט — אין זאַל פון ציוניסטישן פּאַריין מיט לעקציעס. דאָס זענען געווען על פּי רוב מגידישע דרשות. איינמאָל — געדענק איך — האָט מען אַפּישירט א רעפּעראט וועגן „טאָל־סטאָי און אחד העם" פון אזא דורכפּאָרנדיקן בעל־דרשן. אויב דער זכרון נאַרט מיך נישט, האָט ער גהייסן אַבראמסאָן. איך בין געווען אַ בעלן צו הערן, וואָס פּאר א באריר־פּונקטן מען קאָן געפינען צווישן אחד־העמען און טאָלסטאָי. אין א צווייטשהדיקער דרשה האָט דער רעפּערענט געריידט וועגן טאָלסטאָיס ווערק און פּאַרענדיקט האָט ער מיט אָט די ווערטער: וועגן אחד־העמען וועל איך רעדן דעם צווייטן שבת.

אין בתי מדרשים זענען פון צייט צו צייט אַרויסגעטרעטן אמתע מגידים, היימישע און צוגעפּאָרענע. דער פּאָפּולערסטער פון אלע איז געווען שוסהיים — זיין נאָמען געדענק איך נישט — דער פּאָטער פון א. ל. שוסהיים, וואָס איז געווען אַן אָנפירער פון די אָרטיקע פּועלי־ציון און שפּעטער רעדאַקטאָר פון „דער יודי־שער אַרבייטער", היינט רעדאַקטאָר פון „די אידישע צייטונג" אין בוענאָס אירעס. איך האָב מיך עטלעכע מאָל אַריינגעכאַפּט צו די דרשות פון מגיד שוסהיים און כ׳האָב שטאַרק הנאה געהאט פון זיין שיין און האַרציק יידיש.

מיט די ציוניסטן און פּועלי־ציוניסטן האָבן געפירט שטענדיקע קאַמפּן יידישע סאָציאַליסטן. זיי האָבן תחילת געהערט צו די פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרײַנען און האָבן שפּעטער אין יאָר 1905, געשאפן אן אייגענע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי מיטן נאָמען: „זשידאָווסקאַ פּאַרטיאַ סאָציאַליסטיטשנאַ", איר אָרגאן „דער סאָציאלדעמאָקראט" האָט זיך געדרוקט אין לעמבעריק. אין סטאַניסלאָוו זענען בראש פון די יידישע סאָציאליסטן געשטאנען דער שטארק אַסימילירטער אדוואָ־קאָט ד״ר אַנזעלם מאָלער און די צווייי ברידער שראגער. אַן אינטערעסאנטע פּערזענלעכקייט איז געווען דער אַדוואָקאַט ד״ר מאַקס זיינפעלד, וואָס האָט באַקעמפּנדיק די נאַציאָנאַליסטישע און סעפּאראטיסטישע שטרעבונגען — פּוילי־שע, אוקראַינישע און יידישע, גאַליציע האָט פּאַרמאָגט אן אוקראַינישע סאָציאַ־ליסטישע פּאַרטיי מיט לעוו האַנקעוויטש און סעמען וויטיק בראש — פּראָפּאַגירט דאָס שאָפן אַן אייגהייטלעכע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי א. נ. גאַליציאיסקאַ פּאַרטיאַ כאָציאַליסטיטשנא (ג.פּ.ס.) *).

*) אין יאָר 1919 האָט די פּוילישע רעגירונג אינטערנירט זיינפעלדן אין דעם באַוווסטן לאַגער אין דאָמביע הינטער קראָקע.

די יאָרן 1904 ביז 1907 זענען אין עסטרייך געווען זייער שטורמישע. די אַרבעטער און דעמאָקראַטישע עלעמענטן האָבן געפירט אַ שווערן און פאַר־עקשנטן קאַמף פאר אלגעמיינע קראַנקן־קאַסעס און פאר אן אלגעמיין, גלייך, דירעקט, פּראָפּאָרציאָנעל און געהיים וואַלרעכט צום פּאַרלאַמענט. מען פלעג אָפּ־האַלטן אָפטע פארזאמלונגען און אפילו מיטינגען אונטערן פרייעם הימל. לויט די עסטרייכישע געזעצן האָט אויף יעדער פאַרזאמלונג געמוזט זיין א פאָרשטייער פון דער שייכדיקער אדמיניסטראטיוער מאַכט, אין די שטעט פון דער „בעצירקס־הויפּטמאַנשאפט", אויף פוילישׂ סטאַראָסטוואָ. דער סטאַניסלאָווער סטאַראָסטע איז געווען איינער פּראָקאָפּטשיק, א גראָבער נפש, א פריערדיקער אָקופּאַציע־אָפיציר אין באָסניע, וואָס האָט אפילו נישט געהאט די יוריסטישע בילדונג, וועלכע האָט זיך לויט די געזעצלעכע באַשטימונגען געפאָדערט פאר דעם אַמט פון בע־צירקסהויפּטמאַן.

ער האָט געווען אלטיקט ביד חזקה. איינמאָל האָט ער אויף אַן עפּנטלעכער פאַר־זאמלונג געהייסן אַרעסטירן און — ווי מען האָט דערציילט — אָפּפירן אין קייטלעך איגנאַצי דאַשינסקין, הגם דאַשינסקי איז שוין דעמלט געווען דעפּוטאַט אין ווינער פאַרלאַמענט און ווי אַזעלכער אומבאַרירלעך. אַ צווייט מאָל האָט ער געהייסן שיסן צום פאַרזאַמלטן עולם אויף א מיטינג וועגן קראַנקן־קאַסעס, וואָס איז פאַרגעקו־מען אויפן טריניטאַרסקי פלאַץ. אויף דעם דאָזיקן מיטינג האָב איך מיך געפונען צוזאַמען מיט מיינעם אַ קרוב, לייזער גאָטפריד, וואָס האָט אויך געלערנט אין גימנאַזיע און געווינט ביי אונדז. גאָטפריד האָט באַקומען אַ קויל אין באַק און דערצו האָט מען אים נאָך ארויסגעוואָרפן פון גימנאַזיע, מחמת מיטלשילער איז געווען שטרענג פאַרוועָרט צו באַטיליקן זיך אין עפּנטלעכע פאַרזאמלונגען, אַ פשיטא שוין אין מיטינגען אונטערן פרייען הימל אוּן דערצו נאָך סאָציאַליסטישע.

אחוץ די פריער דערמאָנטע יידישע פּאָליטישע פאַריינען האָבן אין סטא־ניסלאָוו — פונקט ווי אין אַנדערע גאליצישע שטעט — עקזיסטירט אָן אַ שיעור פילאַנטראָפּישע געזעלשאַפטן אונטער די באָווּוסטע נעמען. די חודשלעכע אָפּצאָלן פון די מיטגלידער פלעגן פאַרנוצט ווערן אויף שטיצן געפּאַלענע סוחרים, אַרעמע כלות, יתומים, קראַנקע, נשרפים וכו׳. אומאָפּהענגיק דערפון פלעגן זייער אָפּט צווויִ בכבודיקע יידן אָדער פרויען קלויבן נדבות פאַר איינצעלע מענטשן. די ווי־בער האָבן געווייגלעך געהאַלטן אין האנט א טיכל, די מענער נישט. די הויך פון דער נדבה איז געווען אָפּהענגיק פון דער חשיבות פון די זאַמלער. וועז די דער־לאַנגטע מטבע האָט זיי אויסגעוויזן צו זיי אונטער זייער כבוד, האָבן זיי זיך נישט געפוילט צו דינגען, ביז מען האָט זיי נישט דערלייגט, וויפל ס׳איז זיי אָנגעשטאַנען.

ווי יעדע שטאָט אין עסטרייך *) מיט אַ יידישער באַפעלקערונג, האָט אויך סטאַניסלאָוו געהאַט א קהילה. די ערשטע געזעצלעכע באַשטימונגען וועגן יידישע קהילות האָבן נאָך געשטאַמט פון קייזער יאָזעפס דעם צווייטן „פּאַטענט" פון יאָר 1789. סיי אין דאָזיקן פּאַטענט סיי אין די אומצאָליקע שפּעטערדיקע געזעצן, רעסקריפּטן, פּאַראָרדענונגען, צירקולאַרן שפּיגלט זיך אַפּ דער אומאויפהערלעכער קאמף פון פּראָגרעס קעגן אָפּגעשטאַנענקייט און נאָך מער דער קאמף צווישן אָרעם און רייך. דער פּאַטענט גופא פּאַרוועדט די רבנים אַריינצולייגן יידן אין חרם . קלויבן פּרנסים קאָנען לויטן פּאַטענט בלויז אייגנטימער פון הייזער, אָבער דעקן די הוצאות פון דער קהלה זענען מחויב אַלע אָרטיקע משפּחות. ערשט אין 1870טן יאָר באַשטימט א מיניסטעריאַלער רעסקריפּט, אַז צו די וואַלן קאָנען (מוזן אָבער נישט) צוגעלאָזט ווערן אַלע יידן, וואָס גיבן צושטייער צו די הוצאות פון דער קהילה.

א גובערניאלע פּראָרדענונג פון 1833 אנטהאלט צוו. אַנד. א באשטימונג, אז די פּרנסים זענען יעדעס יאָר מחויב פּאַרצולייגן דער מאכט צום באַשטעטיקן אחוץ דעם פּרעלימינאַר־בודזשעט אויך א רעפּארטיציע־פּלאן פון דעם דאָמעסטי־קאַל־שטייער — אַזוי האָט זיך געהרופן אין עסטרייך דער עטאַט־אָפּצאָל פון די קהילה־מיטגלידער. די פּאַרטיילונג אויף די איינצעלע עטאַט־צאָלער האָט נישט געמוזט זיין קיין יושרדיקע, אויב די פּאַראָדנונג הייסט דריי מאָל איבערלייענען אין שול די רעפּאַרטיציע פּאר אלעמען און שפּעטער ארויסהענגען זי עפּנטלעך, כדי יעדער, וואָס וועט זיך פילן באַוואוּלהט, זאָל קאָנען אַריינטראָגן אַ רעקורס צו דער אַדמיניסטראַטיוועך מאכט.

נאָך בולטער שפּיגלט זיך אָפּ דער קלאַסן־קאַמף אין די וויטערדיקע געזעצלעכע אָקטן ביים אַרויפּלייגן אויף דער אַרטיקער אַרעמקייט אומדירעקטע קהילה־שטייערן, בעיקר אָפּצאָלן פון כשר פלייש און שחיטה. א פּאַראָדענונג פון מיניסטעריום פּאר בילדונג און רעליגיע פון 1876 מאַכט אָפּהענגיק דאָס באשטייערן כשר פלייש פון אַ הסכם מצד דער ערשטער אינסטאַנץ פון דער אדמיניסטראטי־וער מאַכט (סטאַראָסטוּוע), אויב דער אָפּצאָל באַטרעפט נישט מער ווי 50% פון די מלוכהשע קאָנסומציע־שטייערן און מצד דעם מיניסטעריום, אויב דער אָפּ־צאָל איז א העכערער. וויזט אויס, אז די קהלשע תקיפים האָבן געפונען וועגן צו

*) אין עסטרייך זענען אין יאָר 1910 געווען 535 יידישע קהילות, דערפון 252 אין גאַלי־ציע, 197 אין בעמען, 50 אין מערן, 15 אין בוקאָווינע, 13 אין נידער־עסטרייך, צו 2 אין אויבער־עסטרייך און דאַלמאַציע, צו איינער אין שטייערמאַרק, טריעסט, גערץ־גראדיסקא, פּאַראַרלבערג מיט טיראָל. אַנדערע קרוינלענדער האָבן קיין יידישע קהילות נישט געהאַט (מאַקס ראָזענפעלד : „די פּוילישע יידן־פּראַגע", ווין 1918, פּאַרל. ר. לעוויט).

די סטאַראָסטעס, אויב דאָס מיניסטעריום פאר בילדונג און רעליגיע האָט אין הסכם מיט די מיניסטעריומס פאַר אינעווייניקע ענינים און פינאַנסן אוועקגע־נומען אין א רעסקריפט פון יאָר 1881 ביי 'זיי די ביזאיצטיקע רעכט און באַ־שטימט, אַז דערלויבן איינצופירן אַזעלכע קאָנסומציע־שטייערן קאָן אויסשליסלעך די צווייטע אינסטאַנץ, ד. ה. די שטאָטהאַלטעריי, ווי הויך דער אָפּצאָל זאָל נישט זיין. א צירקולאר פון דער גאליציישער שטאטהאלטעריי פון 1881 שטעלט פעסט, אז אזעלכע שטייערן באַשוועָרן באזונדערס דעם אָרעמען קלאַס פון דער באפעל־קערונג און נאָך 1896 חזרט איבער א צירקולאר פון דער שטאטהאלטעריי די דאָזיקע וועָרטער. די מאַכט איז — פארשטייט זיך — נישט אַזוי פיל אויסן געווען אַנצונעמען זיך די קריוודע פון די יידישע מאַסן ווי צו שיצן אירע אייגענע פּיסקאַלישע אינטערעסן.

אין יאָר 1890 איז אַרויס אַ נייַ געזעץ, וואָס האָט נאָך פאַרגרעָרט די לאַגע פון די אָרעמע און נישטפאַרמעגלעכע קהילה־מיטגלידער. דאָס געזעץ האָט געשאַפן בלויז אַ געוצלעכע רעם פאר תקנות (סטאַטוטן), וואָס די קהילות האָבן באדארפט אויסאַרבעטן און פאַרלייגן דער מאכט צום באשטעטיקן. לויט דעם „מוסטער־סטאַטוט" פאר גאליציע קאָנען באַוולהטע עטאַט־צאָלער נישט אַפּע־לירן צו דער אַדמיניסטראטיוועָר מאכט (מיט אירע דריי אינסטאַנצן), נאָר צו דער פארוואלטונג פון דער קהילה און אין דער צווייטער און לעצטער אינסטאַנץ צו א בוררים־גערייכט, וואָס די העלפט ריכטער זיינע וועָרן באשטימט דורך דער קהילה־פאַרוואַלטונג. דאָס אָקטיוע און פּאַסיווע וואָלרעכט האָבן בלויז עטאַט־צאָלער. כדי נישט צו דערלאָזן צו דער דעמאָקראטיזאציע פון די קהילות, האָבן די תקיפים אַרויפגעלייגט אַ דירעקטן עטאַט־אָפּצאָל אויף אַ נישט גרויסער צאָל קהילה־מיטגלידער, אויפשרויפנדיק כלערליי אַנדערע אָפּצאָלן און אַרויפווארפנ־דיק זיי אויף די פּלייצעס פון די אָרעמע און נישטפאַרמעגלעכע, וואָס האָבן קיין שום דעה נישט געהאַט *).

הגם דאָס געזעץ פון 1890 האָט באַגרענעצט די טעטיקייט פון די קהילות אויף „באַפרידיקן די רעליגיעזע הצטרכותן וויי אויך אויסהאַלטן און שטיצן די אנשטאַלטן, וואָס זענען דערצו נייטיק", האָבן די קהילות אין די גרעסערע שטעט אָחוץ ריין רעליגיעזע אינסטיטוציעס אייסגעהאַלטן אָדער געשטיצט אויך אנ־שטאַלטן פון פילאנטראָפישן כאראקטער ווי שפּיטאָלן — אין גאַליציע פלעגן מען זאָגן: שפּיטעלער — יתומים־הייזער, זקנים־היימען, האַנטווערקער־שולן אָדער אינטערנאַטן וכ'. אין סטאַניסלאָוו איז דער אָנגעזעענסטער אַנשטאַלט — אויף גאַלי־

*) אין יאָר 1900 האָבן פון 793.460 יידן אין גאַליציע בלויז 89.522 ד. ה. 11,28% גע־צאָלט עטאַט, אין 1910־טן יאָר פון 871.895 קוים 86.245 ד. ה. 9,89%.

ציש־יידיש איז אנשטאלט געווען לשון נקבה — געווען דאָס יידישע שפּיטאָל. בראש פון שפּיטאָל איז געשטאַנען אַן אַסימילאַטאָר ד״ר שטענצעל. ער איז געווען א ווויילער מענטש ביז גאָר, איבערגעגעבן זיין ארבעט בלב ונפש, אָבער פארליבט ביז איבער די אויערן אין פּוילישקייט. די זין זיינע האָט ער געגעבן פּוילישע נע־מען: מיעטשיסלאָוו, וולאַדיסלאָוו און אייגעם לעאָן האָט ער פארשריבן אין דער מעטריקע: לעאָניסלאָוו. פאַרשטייט זיך, אַז אַלע זין זענען שפּעטער געוואָרן ציו־ניסטן און מיטגלידער פון ציוניסטישע אַקאַדעמישע פאַרבינדונגען *).

*) וולאַדיסלאָוו שטענצעל, אויך אַ דאָקטאָר, האָט פראַקטיצירט אין קראָקע און איז אין 1943טן יאָר אַריבער מיט די יידן פון קראָקעווער געטאָ אין פּלאַשאָווער לאַגער. ער איז געווען איינער פון די צוויי יידישע דאָקטוירים, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן אויך פאַר די אַסירים פון פּוילישן לאַגער אין פּלאַשאָוו. פאַר שמוגלען בריוו פון פּוילישע פּאָליטישע אַרעסטירטע איז ער דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן.

14

דאָס עקאָנאָמישע לעבן

סאָציאַלע היפּוכים — אָפּגעקומענע גבירים — סוחרישער קרעדיט — אָקומו־לאַציע פון קאָפּיטאַל.

די שינויים אין פּאָליטישן און שטייגער־לעבן פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין מזרח־גאַליציע זענען געשטאַנען אין ענגען צוזאַמענהאנג מיט די געשעענישן אין עקאָנאָמישן לעבן. דאָס כלומרשטע אחדות פון מתפּללים אין בית המדרש צי שול האָט נישט געקאָנט פּאַרשטעלן די סאָציאַלע היפּוכים, וואָס זענען געוואַקסן פון יאָר צו יאָר. דאָס אָפּגעשטאַנענע קליינע שטעטל האָט נישט געקאָנט מפרנס זיין די אַרטיקע יידן. לפּי ערך ווייניק קליינשטעטלדיקע האָבן עמיגרירט מעבר לים, די מערהייט איז געגאַנגען אויפן וועג פון לייכסטן ווידער־שטאַנד און האָט זיך באזעצט אין גרעסערע שטעט, וואָס זענען געווען די נאָענט־סטע אָדער אין וועלכע זיי האָבן געהאַט קרובים צי פריינד. די צוגעוואַנדערטע יידן האָבן על פּי רוב נישט געהאַט קיין פּאָר אין האַנט און נישט קיין קאַפּיטאַל צום איינאַרדנען זיך אָדער צום האַנדלען. זענען זיי, לכל הפּחות אַ געוויסע צייט, געווען אָנגעוויזן אויף שטיצע מצד קרובים און פריינד אָדער גאָר אויף קיצבה.

אין די שטעט גופא איז דאָס עשירות אַפילו פון די גרויסע נגידים נישט געווען קיין איינגעפונדעוועטס, אין סטאַניסלאַוו, למשל, זענען די האַלפּערנס, אַמאָל די רייכסטע משפּחה פון שטאָט, אין מיינע צייטן שוין געווען אָפּגעקומענע. נאָר איין צווייג פון דער משפּחה, וואָס צו אים האָט געהערט דאָס גוט וואָלטשינעץ הינטער סטאַניסלאַוו, האָט זיך נאָך געראַטעוועט פאר פאַרמעגלעך. דעמלט איז דער אייגנטימער פון גוט געווען ד״ר קאַרל האלפּערן. פון די שטאָטישע האלפּערנס איז פאַרבליבן אין סטאַניסלאַוו ד״ר אַנזעלם האלפּערן, א פּירער פון די אַרטיקע ציוניסטן און אן אדוואָקאַט מיט א שוואכער קאַנצעלאריע. אויך אנדערע אמאָל רייכע און אָנגעזעענע משפּחות זענען אינגאנצן אראָפּ פון מאַרק. אין יענע יאָרן האָט זיך אַרויפגעארבעט פילפּ ליבערמאַן, א געווען אָפּיציר אין עסטרייכישן מיליטער, וואָס האָט אין קניהינין — אַ פאַרשטאָט פון סטאַניסלאַוו — געשאַפן פאבריקן פון הייוון, ספּירט, בראָנפן, סליוואָוויץ און ליקערן. זיינע ספּירט־פּראָ־דוקטן האָבן זיך קונה שם געווען אין גאַנץ גאליציע און אפילו מחוץ די גרע־נעצן פון עסטרייך. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָב איך אויף שילדן פון בערלינער ליקער־געוועלבער געזען רעקלאַמירט „סטאַניסלאַווער". די ליבערמאַנס

זענען אין מיין צייט געווען די אינצייקע גרויס־בורזשואזע יידישע משפחה אויפן שטח פון שטאָט און פאַרשטעט.

ביי סוחרים פלעג זיך פירן ווי ביי סוחרים. אַמאָל זענען זיי געווען אויפן וואָגן, אמאָל אונטערן וואָגן. זעלטן וואר האָט געאַרבעט מיט אייגענעם קאַפּיטאַל. געהאט תחילת אַ ביסל מזומן אויף צו דינגען אַ געוועלב און איינאָרדנען עס, האָט א סוחר צי קרעמער סחורה געמומען אויף וועקסלען. אויב ער האָט — ווי ביי צעלניק, שפּעצעריי אָדער שפּייז — געלייזט מזומן, האָט ער נאָך ווי עס איז געדרייט דאָס רעדל. אויב אָבער ער אַליין האָט — ווי למשל ביי שניט אָדער לעדער — געגעבן סחורה אויף באָרג, האָט ער געמוזט אָנקומען צו קרעדיט. פון באַנק־קרעדיט האָבן געוואָסן נאָר וויניק סוחרים און דאָס בלויז אין פאָרם פון וועקסל־דיסקאָנטאָ. דערפאַר איז געווען זייער פאַרשפּרייט דאָס נעמען הלוואות ביי פּריוואַטע מענטשן אויף אייגענע אָדער „קונדישע" וועקסלען. דער פּריוואָטער קרעדיט איז נישט געווען קיין וואָלוועלער. געווען יידן, וואָס האָבן געהאט שיין פּרנסה פון די פּראָצענטער, וואָס זיי פלעגן איינמאָנען — פאַרשטייט זיך פאָרויס — פון די אויסגעבאָרגטע געלטער. אַנדערע האָבן געצויגן חיונה פון פאַרמיטלען ביים באַקומען הלוואות. זיי האָבן זיך געפונפן „כאַשטראָנים"*) אָדער דיסקאָנטערן. אמאָל האָט זיך דער מלווה באַנוגט מיט דעם סוחרס א וועקסל אָדער זיין זשירע אויף א קונדיש וועקסל, אָפטער האָט ער געפאָדערט פון כאשטער, ער זאָל נאָך אויך זשירירן דאָס וועקסל. אין ביידע פאַלן האָט די פאַרמיטלעריי נאָך פאר־טייערט דעם קרעדיט, אין צווייטן פאַל היפשלעך.

אָבער אויך די פּריוואַטע הלוואות האָבן נישט שטענדיק געקלעקט. וועז ס׳איז געקומען דער טערמין פון צאָלן אַ וועקסל, האָט מען געמוזט אמאָל כאַפן אויף אַ פּאָר טעג אַ גמילת חסד ביי אַ שכן אָדער פריינד. די סוחרישע עטיק האָט געהייסן געבן א גמילת חסד, אָבער אויך צוריקגעבן אים צו דער צוגעזאָגטער צייט. פונדעסטוועגן האָט געקאָנט טרעפן, אז וועז א סוחר האָט אָנגעזעצט, זאָל ער פאַרגעסן אָפּצוגעבן אַ גמילת חסד. וועז מען האָט אים פאַרגעוואָרפן אזא מין גאנג, האָט ער זיך פאַרענטפערט: וואָס אי? א גמילת חסד איז קיין געלט נישט? אמת, אַזעלכע פאלן זענען געווען זייער זעלטענע און ארנטלעכע סוחרים פלעגן דאָס נישט טון.

האָט זיך אַ סוחר „געשטעלט", „אָפּגעזאָגט דעם פסוק" — האָט מען זיך געמומען גלייכן מיט אים. אָן אַ שיעור פאַלקסוויצן און מעשהלעך פלעג מען דער־ציילן וועגן אָנזעצערס. דערווויסט זיך וועגן א באנקראָט, קומען צו לויפן די גע־שעדיקטע מיט אַ געוואַלד צום אָנזעצערס וועיב.

---

*) דאָס וואָרט נעמט זיך אפּנים פון אחשתרנים אין דער מגילה.

— וואָס זאָל איך נעבעך טון? — קלאָגט זי זיך — ער איז נישט פאַר אייך געדאכט אַראָפּ פון זינען, משוגע געוואָרן.

— אָבער פופציק פּראָצענט צאָלט ער? — רופט זיך אָן איינער פון זיי.

— ניין, אַזוי ווייט משוגע איז ער נישט — ענטפערט דאָס ווייב.

צום כבוד פון דער שטאָט מוז געזאָגט ווערן, אז אין סטאַניסלאָוו זענען באנקראָטן בכלל געווען זעלטענע, נישט געקוקט דערויף, וואָס דער קרעדיט האָט אזוי ביטער געדריקט דעם סוחר. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס מזרח־גאַליציע סוחרים האָבן געקאַרגט מיט דער הוצאה אויף דער שטוב. אין קרוין־פוילן האָט מען די גאליציאַנער יידן געהאַלטן פאר גראָשנדיקע מענטשן. פון דעם ניט־דעריקן וואָכן־געלט פלעג די באלעבאָסטע נאָך שפּאָרן, „מאכן א קניפל". אָנגעקליבן אין משך פון יאָרן געזונג „קישקע־גענוג", פלעג זי קויפן אַ ביסל צירונג. נישט אַזויפיל צוליב פּוץ, ווי כדי צו האָבן „אַ פאנצער פאַרן דלות". האָט זיך געטראָפן א געלעגנהייט, פלעג זי פאַרקויפן דאָס צירונג און איינהאַנדלען א הויז. אין יענע צייטן האָט מען געקאָנט צוקומען צו אַ הויז מיט וויניק מזומן. דאָס איבעריקע פלעג מען אויסצאָלן מיט ראַטעס אויף דער היפּאָטעקע — אין גאַלי־ציע פלעג מען זאָגן פון דייטש „אַנלייע" — פון איינגעמאָנטן דירה־געלט און פון ווייטערדיקן קישקע־געלט. אַזוי ארום האָבן זיך יידן דערשלאָגן צו הייזער, ווער צו אַ פאַרטער־הייזל און ווער צו אַ שטאָקיק הויז און אין אַ גרעסערער שטאָט אפילו צו א צוויישטאָקיקס.

כדי אָפּצושפּאָרן אויף אַ נחלה, פלעגן גאנצן משפּחות לאַנגע יאָרן נישט דערעסן צו דער זעט, אָפּקומען מיט אַבי וואָס. „די קישקע האָט נישט קיין לאמ־טערן" — האָט מען געהערט אַ פאָלקסווערטל. איך ווייס פון א פאַל ביי קרובים אין לעמבעריק, ווען מען האָט יאָרן נישט געגעסן קיין נאפט אין לאָמפּ און מ׳איז געזעסן אין דער פינצטער, כדי צו קומען צו אַ שטיקל אייגנס. געווינט האָבן בירגערלעכע משפּחות מיט קינדער — אין סטאַניסלאָוו פונקט ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך — בדרך כלל אין אַ שטוב מיט אַ קיך. א יידענע זאָל פאַרנעמען צוויי שטובן מיט אַ קיך, איז געווען אַ זעלטנקייט, סיידן ס׳איז אים געגאַנגען זייער גוט אָדער ער האָט געהאַט אויסצוגעבן טעכטער. אין אַ צווייישטוביקער דירה האָט מען אין איין שטוב געווויינט, געגעסן און געשלאָפן, די צווייטע איז געווען אַ „סאַלאָן", ווו מען האָט אויפגענומען געסט און אויף דער קאַנאַפּע אָדער אן אויפ־שטעלבעטל (אין גאַליציע האָט מען עס גערופן: אַ צונויפגעלייגט בעטל) האָט ביינאַכט געשלאָפן אַ דערוואַקסענע טאָכטער אָדער זון. אַ דריטע שטוב האָט גע־האָט א דאָקטער אָדער אדוואָקאט אויפצונעמען פּאַציענטן אָדער קליענטן.

דאָס אינוועסטירן דעם אָפּגעשפּאָרטן גראָשן אין הייזער האָט פאַרמאָגט נאָך אַ מעלה. „א ציגל קאָן מען נישט בייסן". ווען די פאַרדינסטן זענען געוואָרן

קנאַפּערע, האָט מען זיך נאָך מער איינגעענגט, אָבער דעם אומבאַוועגלעכן קאפּי־טאַל נישט געמינערט. אויף אזא אופן איז פּאַרגעקומען אין יידישע בירגערלעכע קרייזן די אַקומולאציע פון קאַפּיטאל. האָט איינעם צוגעשפּילט דאָס מזל און ער האָט געהאַט פּרנסה בריווח, האָט ער צוגעקויפט נאָך אַ הויז און אַמאָל אַ דריטס און איז געוואַקסן ווי אויף הייוון. וועט ער עס האָט נישט געוואָלט אָדער נישט גע־קאָנט אָפּזאָגן זיך פונם נויטיקסטן, האָט נישט געהאַט קיין שאַנסן נתעשר צו ווערן און איז פּאַרבליבן ביי די קנאַפּע פארדינסטן, וואָס מסחר אָדער מלאכה פלעגן אים ברענגען אָדער ביי די שכירות, וואָס ער האָט באַקומען „ביי יענעם". אַזוי אַרום איז איינער געגאנגען אַרויף און א צווייטער אַראָפּ. עס האָט זיך געשאַפּן אַ קלאַסן־מחיצה צווישן קאַפּיטאַל און ארבעט און האָט געעפּנט דעם וועג פאַר סאָציאַליסטישע אידעען, וואָס האָבן געשטראָמט אי פון מזרח אי פון מערב.

15

מיין רעליגיעזער איבערבראָך

די ביכער וואָס כ׳האָב געלייענט — מיין פרומקייט און אירע קוואַלן — טעאָריע פון קאַנט און לאַפלאַס — העקעל און בעלשע — איך הער אויף צו דאַוונען — דעם טאַטנס ווייטיק.

פון יונגע יאָרן האָב איך געהערט געלייענט. צו די לימודים אין שול פלעג איך מיך גרייטן בעיקר בעת די איבערריסן. די נאָכמיטאָגן האָב איך געהאַט פרייע. אַריינטערעטנדיק אין גימנאַזיע, האָב איך אויפגעהערט צו גיין אין חדר, אָבער נישט איבערגעריסן די לימודי קודש. איינער פון די בעסטע פֿריוואַטע לערער אין שטאָט — ראָבינזאָן האָט ער געהייסן — האָט געלערנט מיט מיר תנ״ך. אַן עלטערער ייִד מיט א ווייסער באָרד פלעג ער די גאַנצע „שטונדע״ דרייען האַלבע פֿאַפֿיראָסן און אויסלייגן זיי אין אַ שקעטעלע, אָבער ער האָט נישט אַדורכגעלאָזט קיין איין וואָרט. אַ גרויסער בעל־תנ״ך האָט ער קיינמאָל נישט אַריינגעקוקט אין ספר, אַלץ געווווסט אויף אויסנווייניק. ער האָט נישט בלויז פֿארטייטשט דעם פֿירוש פון די וועלטער און אַנטוויקלט דעם געדאַנק פון פּסוק, נאָר אויך געוועקט דעם חוש פֿאַר ריטם און בילד. מיט דער צייט האָט ער געגנו־מען לערנען מיט מיר אַ פּרק משניות.

אָנגעהויבן לייענען ליטעראַטור האָב איך גלייך נאָכן אָנקומען אין גימנאַ־זיע. אין סטאַניסלאָוו האָט, ענלעך ווי אין אנדערע גאליציש שטעט, עקזיסטירט דער פּוילישער בילדונג־פֿאַריין „טאָוואַזשיסטוואָ שקאָלי לודאָווי״ (ט.ס.ל.). ער האָט געהאַט אין שטאָט עטלעכע ביבליאָטעקן, וואָס פלעגן אויסבאָרגן ביכער אָן אָפּצאָל. אין די מיטלשטאָטישע ביבליאָטעקן האָט מען געקאָנט באַקומען איין אָדער העכסטנס צוויי ביכער, אין דער פֿאַרשטאָט קניהינין אפילו צען מיט אַמאָל. האָב איך מיך טאַקע דאָרט פֿאַרשריבן און יעדן שבת פלעג איך אַהיימטראָגן אַ פּאַק מיט ביכער. צי ט.ס.ל. האָט אין יענע יאָרן געהאַט בדעה דורך די אום־צאָליקע בחינמדיקע ביבליאָטעקן אין מזרח־גאַליציע בלויז צו פֿאַרשפרייטן לי־טעראטור און וויסן צווישן די פֿאָלקן צו אויך צו ווירקן אַסימילירנדיק אויף אוקראינער און ייִדן — קאָן איך היינט נישט זאָגן. אַ פאקט איז, אז ביים אויס־לייען ביכער האָט מען ייִדן און אוקראַינער נישט געמאַכט קיין שום שווערִיקייטן. געלייענט האָב איך פּוילישע בעלעטריסטיק: אָן אַ שיעור בענדער פון

י. י. קראַשעווסקי, י. קאָושעניאָווסקי, ע. אָזשעשקאָוואַ, ב. פּרוס, ה. סיענקעוויטש און אַנדערע. אַ ביסל שפּעטער האָב איך מיר אָנגעהויבן אייגצוקוקן ביכער. קודם כל האָב איך איינגעהאַנדלט אייגציקווייז די ווערק פּון מיצקעוויטש און סלאָוואַצקי. פּון די פּראָזאַיקער זענען מיר געווען נאָענט צום האַרצן אָזשעשקאָוואַ און פּרוס, פּון די פּאָעטן מיצקעוויטש. סיענקעוויטשס קליינע נאָוועלן און סקיצן זענען מיר מער געפעלן ווי זיינע גרויסע ווערק. שטאַרק אויסגענומען האָט ביי מיר קראַשעווסקיס „סטאַראַ באַשן". וואָס מיר איז געפעלן, האָב איך געלייענט אַ צווייט און דריט מאָל. אין דער ביבליאָטעק פלעג איך אויך באַקומען פּוילישע איבערזעצונגען פּון פּרעמדער בעלעטריסטיק. פּון די אויסלענדישע שרייבער געדענק איך דעם אונגאַר מ. יאָקאַי.

אין דער דריטער לאַטיין — „לאַטיין" האָט מען גערופן אויף יידיש די גימנאַזיע, קלאַס איז ביי אונדז געווען לשון נקבה — האָב איך אָנגעהויבן צו לייענען דייטשע ביכער. ווען די מאמע האָט מיך געפרעגט, וואָס פאַראַ מתנה איך וויינטש מיר צו בר מצווה, האָב איך געענטפערט, אַז גרעצט געשיכטע. האָט זי מיר געשענקט די דריי בענדער אין ליינוענט.

די ערשטע סאָציאַליסטישע בראָשורן האָב איך געלייענט, ווען איך בין געווען אין פּיפטן קלאַס. די אידעען האָבן מיך שטאַרק געצויגן צו זיך, דער ניווא האָט מיך נישט באַפרידיקט. האָב איך געגנומען זוכן וויסנשאַפטלעכע ביכער. קיין ווי־עגווייזער האָב איך נישט געהאט. צווישן לערער און חברים איז נישט געווען ביי וועמען צו פרעגן אַן עצה. האָב איך פשוט געגנומען, וואָס כ׳האָב געפונען אין די ביכער־געשעפטן. שוין דעמלט האָב איך ליב געהאַט צו לייענען ריינע, נישט אָפּגענוצטע עקזעמפלאַרן און דעריבער האָב איך געקויפט וואָס מיך האָט אינטע־רעסירט. די ערשטע ביכער פון סאָציאָלאָגיע און עקאָנאָמיק, וואָס כ׳האָב גע־לייענט, זענען געווען ווערק פון קאַוטסקי, בעבעל און זאָפיא דאַשינסקאַ־גאָלינסקאַ.

צווישן עיקר־פּראָבלעמען האָבן געעקבערט מיין מוח: מענטש און וועלט, יחיד און כלל. דאָס איז געשטאַנען אין צוזאַמענהאנג מיט דעם קריזיס אין מיינע רעליגיעזע גלויבונגען. אויפגעוואַקסן בין איך אין אַ רעליגיעזער סביבה. שטאַרק האָט מיך באַווירקט דעם טאטנס פירונג. ער איז געווען אַ שטילער מענטש, אַן אינטראָספּעקטיוויע נאטור. אַ טיף גלויביקער האָט ער געדאַווענט — ביחידות צי בציבור — שטיל, מיט כוונה, נישט געמאַכט קיין הוועיות, נישט געריסן זיך מיט קולות, נישט געקרעכצט און געאָכצט ווי אנדערע יידן אַרום. אַ קליין קינד זייענדיק, פלעג איך פאַרווארפן א האנטעך איבער די אקסלען און שאָקלען זיך מורמלענדיק „ווי דער טאַטע בעיש". ווען כ׳בין נאָר א ביסל אונטערגעוואקסן, פלעג מיך דער טאַטע מיטנעמען אין בית מדרש; כ׳האָב שוין געזאָגט מודה אני און געלייענט קריאת שמע. וואָס ווייטער, האָב איך אלץ מער תפילות געזאָגט פון

סידור. צום עסן פלעג איך מיך וואַשן און נאָכן עסן בענטשן. ווען כ׳האָב אָנגעהויבן צו לייגן תפילין, בין איך געווארן נאָך פרומער. אינדערפרי איידער כ׳בין געגאַנגען אין גימנאַזיע, האָב איך אינדערהיים אָפּגעדאַוונט. צו מנחה־מעריב האָב איך מיך אַריינגעכאַפּט אין בית מדרש אָדער אין דער גרויסער שול. אין די טעג, וועלכע קיין לימודים זענען נישט פאָרגעקומען, אין בעת די וואקאַציעס פלעג איך לויפן מיטן תפילין־זעקל דאַוונען אין בית מדרש אַריין אָדער צו אַ מנין ביי אַן אָבל צי קראַנקן.

צוויי געפילן האָבן מיך באהערשט בעת מעשה. ערשטנס די פארבונדנקייט מיט דעם ציבור, שנית די שטימונג, וואָס שול און בית מדרש האָבן אָנגעוואַרפן. געדאַוונט האָב איך מיט כוונה און פאַרשטענדעניש און כ׳האָב שטאַרק הנאה געהאַט פון די נוסחאות, רעטשיטאַטיוון און ניגונים, בפרט יומטובים. מיינע רעליגיעזע געפילן זענען געוואָלן פון געמיט, אַריינגעטראכט אין ענין האָב איך נישט.

אין פיפטן קלאַס גימנאַזיע האָבן מיר געהאַט א לימוד: מינעראַלאָגיע און געאָלאָגיע. דאָס לערנבוך פון לאָמניצקי האָט אין אריינפיר צו געאָלאָגיע אנטהאַלטן א זאַץ, אז לויט דער טעאָריע פון קאַנט און לאַפּלאַס איז די ערד געווען אַמאָל אַ קריזענדיקער נעפּל. דעם נאָמען לאַפּלאַס (Laplace) האָב איך ביז צו יענער צייט נישט באַגעגנט, וועגן באַרימטן דייטשן פילאָזאָף איז מיר שוין אויסגעקומען צו הערן פריער. לאָמניצקי האָט נישט געבראַכט קיין שום אינפאָרמאַציע וועגן ביידע געלערנטע און נישט דערמאָנט, אַז צו זייערע וויסנשאַפטלעכע אויספּירן זענען זיי געקומען אומאָפּהענגיק אייגער פון צווייטן. אָבער דער דאָזיקער אייניציקער זאַץ אין לערנבוך האָט מיך שטאַרק אויפגערודערט און אויפגעטרייסלט מיין גלויבן אין בריאת העולם.

איך האָב באין אופן נישט געקאָנט פאַרשטיין, ווי אַזוי אין שול, וווּ דער לימוד פון רעליגיע פאַרנעמט דעם אויבן אָן און אין אַלע דריי קאָנפעסיעס לערנט מען וועגן ששת ימי בראשית, קאָן אַ לערן־בוך ברענגען אַ טעאָריע, וואָס שטעלט אויפן קאָפּ דעם גרונט־יסוד פון גלויבן. אויב אַזוי — האָב איך געדרונגען — איז אַ סימן, אַז די טעאָריע פון קאַנט און לאַפּלאַס מוז האָבן אַ גרויסע וויסנשאַפטלעכע וואָגיקייט, אויב דער מחבר פון אַ גימנאַזיאַל לערנבוך קאָן זי נישט פארשווייגן.

האָב איך אָנגעהויבן איבערצוטרכטן וועגן דער זאַך און זוכן וויטערדיקע ליטעראַטור. אין יענע יאָרן איז געווען זייער פאָפּולער ערנסט העקעלס בוך „די וועלטרעטענישן" *). פאַר מיר איז דאָס וועלק געווען אייגנטלעך דער ערשטער

---

*) Ernst Haeckel: Die Weltraetsel

בערישׁ וויכערט
מיטז אייניקל רות

אַרײַנפיר אין דער וועלט פון וויסנשאַפטן. עס האָט אינפאָרמירט בקיצור וועגן די נייעסטע דערגרייכונגען פון אַזעלכע וויסנשאַפט־צווייגן ווי רעליגיע, קאָס־מאָלאָגיע, געאָלאָגיע, אַסטראָנאָמיע, ביאָלאָגיע, אנטראָפּאָלאָגיע, פיזיאָלאָגיע, פּאַר־גלייכנדיקע אַנאַטאָמיע פון חיה און מענטש, פסיכאָלאָגיע, פיזיק און כעמיע און עס האָט אויסגעטייטשט אַן אַ שיעור וויסנשאַפטלעכע טערמינען, וואָס זענען מיר ביז צו יענער צייט געווען אינגאַנצן פרעמד. די דעצידירטע אַנטיקלעריקאלע שטעלונג פון מחבר, דאָס אויפשטעלן אן אייניהייטלעכע מאָניסטישע פילאָזאָפיע, וואָס פאַרבינדט אויף נאַטורוויסנשאַפטלעכע יסודות דאָס אמתע, גוטע און שיינע, האָט געווירקט אינצייטיק אויף פאַרשטאַנד און געמיט.

איך בין נישט געוואָרן גלייך אַ כופר בעיקר. כ׳האָב געפרוווט אויף אַ תּמימותדיקן יינגלישן אופן צו געפינען אַ סינטעז צווישן פרייגייסטעריי און גלויבן. אָבער אַ פאַר ווייטערדיקע ביכלעך, בתוכם ווילהעלם בעלשעס (Boelsche) „די אָפּשטאַמונג פון מענטשן", ערנעסט רענאַנס „דאָס לעבן פון יעזוס" אין אַנדזשעי ניעמאָיעווסקיס *) פּרעכטיקער איבערזעצונג און דאָס אינטענסיווע אַריינטראַכטן זיך אין די שייכדיקע פּראָבלעמען האָט אינגאַנצן אונטערגעגראָבן מיין רעליי־גיעזן גלויבן. איך האָב שוין נישט געקאָנט דאָוונען מיט דער געווינטער כוונה און נאָכפלאַפלען די תפילות גלאַט אין דער וועלט אַריין — איז מיר געווען דער־ווידער.

האָב איך אויפגעהערט צו לייגן תפילין, צו דאָוונען מנחה און מעריב. דער טאַטע האָט געהאַט דערפון שטאַרק עגמת נפש. איך האָב גאָרנישט געקאָנט העלפן. מיר האָבן גערעדט וועגן דעם. דער טאַטע האָט געזאָגט: „פאַראן ביי יונגע מענטשן אַזעלכע איבערגענג, ווען זיי מיינען, אז זיי פארשטייען אלץ און קאָנען אַלץ פארענטפערן. דו האָסט דיך אָנגעלייענט אין די פריידענקערישע ביכלעך, אז ס׳איז נישטאָ קיין גאָט אויף דער וועלט. זיין ליבן נאָמען באַנעמען רק מיטן שכל קאָן מען נישט, מען מוז אים אויכעט פילן מיטן האַרץ. דער בעסטער וועג דערצו איז דאָס דאָוונען. אויב דו קאָנסט עס איצט נישט טון מיט האַרץ, דאָוון ווייטער, ביז עס וועט קומען אַ צייט ווען דו וועסט דערפילן, אַז עס קומט פון האַרץ. מתוך שלא לשמה בא לשמה".

איך האָב נישט געקאָנט פאָלגן דעם טאטן און ער האָט מיט גרויס ווייטיק, אָבער אָן איבעריקע רייד — ווי זיין שטייגער איז געווען — געגומען עס פאַר ליב. געליטן האָט ער טיף, אָבער נישט געביטן זיין באַציונג צו מיר.

---

*) אין יענע יאָרן איז דער שפּעטערדיקער באַוווסטער רעפאָרמאַטאָר און אַנטיסעמיט א. ניעמאָיעווסקי נאָך געווען אייניער פון די פירנדיקע קעמפער קעגן קלעריקאַליזם און רעפאָרמיע.

16

דעם טאַטנס מערכה בעסערט זיך

האַנדל מיט תבואה און פאַסאַליעס — די שנויים אין דער פירונג — מיינע חברים אין שול — קורסן פאַר יידישער געשיכטע און העברעיש — דער אייבינדער און דער רימער.

ווען איך בין אַריבער פון ערשטן אין צווייטן קלאַס גימנאַזיע — געווען איז דאָס אין יאָר 1901 — האָט זיך גענומען פאַרבעסערן דעם טאַטנס מערכה. נאָך די פאַרשידענע נישטאיינגעבענע פרווון האָט ער צונויפגעשטעלט אַ ביסל מינץ און מיט א שותף געפּענט אַ תבואה־געוועלב אויף דער גאז־גאַס. געהייסן האָט דער שותף שיע ברעטהאָלץ און אַ צונאַמען האָט ער געהאַט שיע סטאַקלאָס — דאָס יידישע ווארט „סטאָקלאָס" האָט געשטאַמט פון די פּוילישע ווערטער „סטאָ קלאָסווו" — הונדערט זאַנגען. געאַרבעט האָבן די שותפים פון גאַנץ פרי ביז שפּעט אין אָוונט אין געוועלב. דערנאָך פלעגן זיי ביי אונדז אין שטוב נעמען זיך צו די חשבונות — „מאַכן קאַסע" האָבן זיי עס גערופן — און דאָס האָט זיך פאַרצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט אריין. פארטאָג פלעג דער טאַטע דערליידיקן די קאָרעספּאָנדענץ. קיין „מענטשן" האָבן די שותפים נישט געהאַלטן. אין שכנות איז געזעסן אַ צווייטער תבואה־סוחר, מיכל — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: מעכל — קנאַפּ. אין אַן אנדערער גאַס האָט געהאנדלט מיט תבואה זיין ברודער אייזיק. אין שטאָט האָבן קיין תבואה־סוחרים נישט געפעלט. אָבער אדאנק זייער אַרנטלעכקייט אין מסחר האָבן זיך דער טאַטע מיטן שותף דערווּאַרבן אַ גוטן נאָמען און געהאט פּרנסה.

אין סטאַניסלאָוו זענען אויך געווען עטלעכע גרויסע תבואה־סוחרים, ווי דער שוין דערמאָנטער מאקס עבנער און איינער יאָזעף האָרניק. זיי האָבן זיך שוין געקליידט דייטש, ראַזירט די בערד און געהאַט ברייטע וואָנצעס. זיי פלעגן קויפן תבואה ביי די אַרומיקע פּריצים, אמאָל נאָך פאַרן שניט. געקויפן האָט מען עס: קויפן „שלוסן" אָדער „שלוסצעטלעך".

צום תבואה־האַנדל האָט זיך אויך געדאַרפט דאָס האַנדלען מיט פאַסאָליעס. אין אונדזערע קאָנטן איז געווען אַ גרויס געדעטעניש אויף פאַסאָליעס. בפרט זענען צוויי מינים געווען זייער פאַרשפּרייט: גרויסע ווייסע, וואָס האָבן זיך געקויפן אויף יידיש „יאַסיעס" און אויף דייטש „ריזנבאָנען" (Riesenbohnen)

און קליינע, געשפּרענקלטע, וואָס זייער יידיש נאָמען געדענק איך נישט און אויף דייטש האָבן זיי געהייסן „בונטע באָנען". די איינגעקויפטע פּאַסאָליעס האָט מען געמוזט פּאַרן פּאַרקויפן איבערקלויבן. פּלעגן אין סעזאָן עטלעכע סוחרים שליח שותפות און דינגען אַ מאַגאַזין און מענטשן צום „קלויבן". די געקליבענע פּאַסאָליעס האָט מען וואַגאָנווייז עקספּאָרטירט קיין אויסלאַנד. ווי דער טאַטע האָט דערציילט, שפּייזן דערמיט גרויסע פּאַבריקאַנטן די ארבעטער, וואָס זענען ביי זיי באַשעפטיקט, רעכענען עס אַריין אין שכירות און עקספּלואָטירן טאָפּלט דעם אַרבעטסמענטש. פּאַרמיטלען דעם עקספּאָרט פּלעגן ווינער קאָמיסיאָנערן. אייניגער פון זיי, וואָס פּלעג אייגקויפן אין סטאַניסלאָוו, האָט געהייסן באַכנער. עס פּלעג אויך טרעפן, אז אויסלענדישע אימפּאָרטערן האָבן אָנגעקניפּט אַ דירעקטן קאָנטאַקט מיט סטאַניסלאָווער סוחרים. איך געדענק איינע א פּירמע פון אודינע אין צפון־איטאַליע, וואָס האָט זיך דורכגעשריבן מיטן טאַטן.

גרויס איז געווען דער נאָכפּרעג אויף קאָניטשינע־זריעה, וואָס אויף דייטש האָט זי געהייסן „קלעזאָמען" (Kleesamen) און אויף יידיש פּלעג מען זי רופן אין גאַליציע „קליי". אָבער דער אָנבאָט איז געווען אַ קנאַפּער. כדי צונויפצושטעלן מער סחורה, האָט דער טאַטע אָרגאַניזירט אַ קאָאָפּעראַטיוו. די דאָזיקע באַצייכענונג האָבן נאָך דעמלט גאליצישע יידן נישט געקענט. זיי זענען אין דער צייט פון קורצן סעזאָן געווען שותפים. נאָכן סעזאָן פּלעג זיי זיך צונויפקלויבן ביי אונדז אין שטוב און ביים אָפּרעכענען זיך עסן וואַרעניקעס מיט קאָשע און גריוון און טרינקן אָן אַ שיעור טיי.

קיין ברייט לעבן האָבן טאַטע־מאַמע אויך איצט נישט געפירט. געגעסן האָט מען די אייגענע מאכלים, מער ניט — צו דער זעט. פּרייטיקצונאַכטס איז געווען אויפן טיש וויסע חלה, פיש און פּלייש, קידוש פּלעג דער טאַטע מאַכן איבער בראָנפן, יום טוב איבער וויין. אינדערוואָכן איז דער אינציקער געטראַנק ביים וואַרעמעס געווען וואַסער, שבת — וואַסער מיט מאַלינע־סערפּ און רויזן־סערפּ. צום אָנבייסן האָט מען געטרונקן ווינטער קאָוואָ, זומער זויערמילך און געגעסן האָט מען ברויט מיט פּוטער. אין שול פּלעג מען אונדז מיטגעבן ברויט מיט פּוטער, ווינטער — מיט פּאָווידל. וואַרעמעס איז באשטאנען פון יויך מיט קאשע, א שטיקל אויסגעקאָכט פּלייש און זומער קאָמפּאָט. אין אָונט האָט מען ווידער געטרונקן קאָוואָ אָדער מילך און געגעסן ברויט מיט פּוטער אָדער זעמל. טיילמאָל האָט מען געקאָכט אין אָונט מאמאַליגע, קאשע, גריסיק אָדער ריז און געגעסן עס מיט מילך, אן אַנדער מאָל איז די וועטשערע באשטאנען פון צוויי ווייכע אייער, זעמל און קאָוואָ. זומער פּלעג מען אויך קאָכן מילכיקע וואַרעמסן: קארטאָפּל אָדער הרעטשענע קאשע מיט זויערמילך, וואַרעניקעס געפּילטע מיט קאַרטאָפּל, קרעפּלעך געפּילטע מיט קעז אָדער קאַרשן אָדער שווארצע יאַגדעס — ביי אונדז האָבן

זיי געהייסן: אַפּינעס — אָדער פּאָזיאָמקעס — געוויסן האָט מען זיי אין גאַליציע: יאָגדעס. פּאַרשטייט זיך, אַז די ניין טעג האָט מען געגעסן בלויז מילכיקע ווארעמסן. געסט פלעג מען מכבד זיין מיט טיי — זומער מיט וואַסער מיט סערפּ — און אייַנגעמאַכטס, בלויז פּסח מיט וויין, ניס, מאַקאַראָנען און טאָרט — אַרויסגערעדט האָט מען עס: טוערט.

נאָך יאָרן פון איבערגענייטע און איבערגעניצעוועטע מלבושים האָט די מאַמע באשטאט זיך און באַקליידט דעם טאטן. און אינאייַנוועג אַראָפּגעצויגן פון אים דאָס אויסגעקראַכענע שטריימל און אַרויפּגעזעצט אים אויפן קאָפּ א נייַעם צילינדער. אָנטון פלעג אים דער טאַטע בלויז שבת און יום טוב אין בית מדרש אַרייַן. דער הויכער גלאַנציקער צילינדער האָט זיך נישט זייער געקלעפּט צו דער קיילעכדיקער מתנגדישער באָרד אַרום פּנים, צו דער מיטלווואָקסיקער שמאָלער געשטאַלט, צום לאנגן איבערציער. דער טאטע האָט פיינט געהאט דעם צילינדער, אָבער אַנדערש האָט ער זיך נישט געקאָנט באַווייַזן אין בית המדרש נאָכן אַראָפּוואַרפן דאָס שטריימל. אונדז קינדער פלעג די מאַמע אפילו אין די שוועריסטע צייטן אָנטון לייטיש, מיר זאָלן חלילה נישט פאַרשעמט ווערן צווישן אנדערע קינדער. אין יענע ביטערע יאָרן האָט זי מער פאַר אלץ געציטערט, א פרעמד אויג זאָל נישט דערזען, אז ביי אונדז האַלט עס שמאָל מיט פרנסה.

נאָך אַ געוויסער צייט האָבן מיר זיך אין דעם אייגענעם ירושה־הויז אין בערגעציגן אין אַנדערער דירה, וואָס איז באשטאנען פון צוויי שטובן מיט א פינצטערן אָנפּענצטערדיקן אַלקער אינדערמיט. אמאָל זענען אין דער דאָזיקער דירה געזעסן צוויי אויסגעבענע פּאַרפּאָלקן און דער אַלמעד איז געווען אַ בשות־כותדיקע קיך. איצט האָט מען די ערשטע שטוב איבערגעמאַכט אויף א קיך, דעם אַלמער אויף א שטוב, ווו מען האָט געגעסן און טאַטע־מאמע האָבן געשלאָפן. די צווייטע שטוב איז געווען דער „סאַלאָן". דאָ פלעג די שוועסטער שלאָפן אויף אַ קאנאפּע און איך אויף אַן אויפשטעלבעט.

דעם טאַטנס שווערע האַרוואָניע האָט געגעבן אויף אַלע באדערפענישן פון שטוב. ביי אָרעמערע טאַטעס האָבן פעיקע מיטלשילער — בפרט פון העכערע קַלאסן — געגעבן לעקציעס יינגערע שילער און בייגעשטייערט צו דער הוצאה פון דער משפּחה. איך האָב נישט באַדארפט פאַרדינען. פארקערט, דער טאַטע האָט נאָך געצאָלט שכר לימוד דעם לערער ראָבינזאָן און שפּעטער דעם שריפט־שטעלער יצחק פערנהאָף, וואָס האָט געלערנט מיט מיר העברעיש און דיקדוק. ביידע זענען געווען פאַרעכנט צו די בעסטע לערער אין שטאָט. וועג כ׳האָב געבעטן אַ גראָשן, האָט מיר דער טאַטע צי די מאַמע נישט אָפּגעזאָגט. שטענדיק „טאָשן־געלט", ווי טייל יינגלעך אין פאַרמעגלעכע הייזער, פלעג איך נישט באקומען. דערפאַר אָבער האָב איך יעדעסמאָל — איינמאָל לייכטער, א צווייט מאָל

שווערער — אַרויסגעקריגן אַ מטבע אויף אייגנצוהאנדלען ביכער. דאָס איז געווען מיין שוואַכקייט פון די סאַמע יינגסטע יאָרן.

דאָס לייענען ביכער האָט נישט אויסגעפילט מיין גאַנצע פרייַ צייט און אויך נישט באַפרידיקט מיין דראנג צו טעטיקייט. נאָך אין די אונטערשטע קלאַסן האָב איך אַרגאַניזירט גרופּעס חברים. זומער פלעגן מיר קלויבן געוויקסן, טרי־קענען זיי און אַריינקלעבן אין א „זיעלניק", ווינטער האָבן מיר געמאכט ווייטערע שפּאַציערן מחוץ דער שטאָט. מיט אַ טייל יינגלעך פון קלאס האָב איך מיך שטארק געחברט, געהאָלפן זיי ביים לערנען אינדערהיים און אין שול בעת די איבערייסן, אונטערגעזאָגט זיי אין קלאַס, געווען פאר זיי אַ מליץ יושר ביי א טאטן אָדער א מאמען און אמאָל ביי א לערער, געטרייסט זיי אין אַן עת צרה. ווען איז צווייטן קלאס איז ביי אַ חבר געשטאַרבן די מוטער, וואָס צו איר איז ער געווען שטאַרק צוגעבונדן, פלעג איך אים כמעט יעדן טאָג באַגלייטן אויף איר קבר. מיר איז דער קריסטלעכער „צווינטער" — ווי מען האָט אים גערופן אויף יידיש — מיט זיין ערנסטקייט און רויקייט, די זויבערע אַלייען, די שיינע מצבות און סטאַטועס, ציפרעסן־ביימער און פאַרשידנקאָלירטע בלומען שטאַרק געפעלן. מיין חבר האָט געהייסן מאַנדיטשעווסקי און איז געווען אַ זון פון א ריכטער. דער פאָטער איז געווען אַ פוילישׂ־אַסימילירטער אוקראינער — נאָר אזעלכע האָבן תחילת געקאָנט פאַרנעמען ריכטער־שטעלעס. ער האָט זיך געמוזט באַטייליקן אין די געריכט־סעסיעס אויך נאָכמיטאָג און איז געווען זייער צופרידן, וואָס זיין זון האָט געהאַט אין די ערשטע וואָכן נאָך דער מוטערס טויט אזא גוטן חבר.

אין פערטן קלאַס איז מיין בעסטער חבר געווען הערשל פענדל. די מוטער זיינע איז געווען אַן אלמנה און א מעקלערין ביי לעדער. דעמלט האָט א יידענע געקאָנט האַנדלען מיט וואָס זי האָט געוואָלט, אָבער מעקלערן האָט זי געקאָנט בלויז ביי דינסטן. יעדע אַנדערע מעקלעריי איז געווען אַ מאנסביליש זאך. אָבער פרוי פענדל האָט געהאט אַ קראנק יינגל, האָבן אנדערע מעקלערס געלאָזט זי אָפּלעקן אַ ביינדל. געווויינט האָט זי אין אַ פּאַרטער־דירה אין בנין פון האַלפּערנס בית מדרש און איז בכלל געווען אַ פרומע. הערשל האָט געהאט קראנקע לונגען, אויף דער דאָזיקער קרענק איז אויך געשטאַרבן זיין פאָטער. ווען דאָס יינגל האָט זיך געמוזט אַוועקלייגן אין בעט אריין, האָט אים די מוטער געקעכלט מיט אַלדאָס גוטס. געפּאָעט אים מיט מילך און מיט גרויס עגמת נפש געמוזט אַמאָל אַוועק־קוקן פון די זעקס שעה נאָכן פליישיקן ווארעמעס. אָבער ווען דער דאָקטאָר האָט אים געהייסן עסן שינקע מיט אַ סך פעטס, האָט זי לאַנג נישט געוואָלט הערן דערפון. סטייטש, אַזאַ עבירה בפרהסיה? ערשט ווען הערשל האָט ענומען שפּייען מיט שטיקער בלוט, האָט זי קוים מיט צרות געפּועלט ביי זיך אַריינצוגיין אין אַ גויש ווורשט־געוועלב און קויפן שינקע. אָבער אין האָנט ענומען האָט זי זי

נישט, דער פּאַרקויפער האָט געמוזט גוט אינווויקלען די טריפענע סחורה אין צוויי פּאַפּירלעך און אַריינוואַרפן זי איר אין שירם אַריין. אַזוי האָט זי זי געבראכט אַהיים. פון שירם פלעג איך אַרויסנעמען די שינקע און דערלאַנגען זי דעם קראַנקן אויף אַ בלעכענעם טעלער, וואָס איז געשטאַנען אין דער זייט, ווייט פון אַלע אַנדערע כלים. די פּאַפּירלעך האָב איך געמוזט אַרויסוואַרפן. איר האָבן האָט זיך נישט צוגערירט צו זיי.

אָפּגעזעסן ביי הערשלען בין איך גאַנצע טעג. דעמלט זענען געווען וואַקאַציעס און איך בין אין ערגעץ נישט אַרויסגעפאָרן. כ׳האָב נישט געהאַט דאָס האַרץ איבערצולאָזן דעם קראַנקן חבר. דער דאָקטאָר האָט מיך געוואָרנט, איך זאָל מיך נישט דערנענטערן צו אים, הערשל האָט אָבער דווקא געוואָלט, כ׳זאָל מיט אים שפּילן אין קאָרטן. ווי אַזוי האָב איך אים געקאָנט אָפּזאָגן? בין איך שוין געזעסן אויף זיין בעט, געמישט די קאָרטן, דערלאַנגט זיי אים צום „אָפּהייבן", געטיילט.

ער איז אויסגעגאַנגען ווי אַ ליכט. די מאמע זיינע האָט געהאלטן, אז דאָס האָט זי גאָט אַזוי שווער געשטראָפט, ווייל זי האָט דעם קראַנקן געגעבן צו עסן טריפענע.

אין פיפטן קלאַס איך מיך געחברט מיט צוויי יינגלעך פון קלאַס, לאָזער ליפמאַן און הענריק ברעכער, אַלע דריי האָבן מיר זיך באַטייליקט אין איינעם פון די קורסן פּאַר יידישער געשיכטע און העברעיש. די לעקציעס פלעגן פּאַרקומען ביי אונדז אין שטוב, געשיכטע איינמאָל אין וואָך, העברעיש 2—3 מאָל. העברעיש האָט געלערנט מיט אונדז אַ רוסישער עמיגראַנט מיטן נאָמען הערצבערג. דאָס לערנען העברעיש איז דעמלט געווען זייער מאָדיש. אין סטאַניסלאָוו איז אַפילו געווען א ספּעציעלע שול אונטערן נאָמען „שפה ברורה". באַנוצט האָט מען זיך מיט דער ספּרדישער הברה און מיט אילוסטרירטע עלעמענטאַרן, כדי נישט אָנצוקומען צום יידישן אָדער פּוילישן פּאַרטייטש פון וואָרט. די לאָזונג איז געווען: עבֿרית בעברית. קיין אַריכת ימים האָבן די קורסן סיי פון העברעיש סיי פון געשיכטע נישט געהאַט.

דאָס איז געווען אין יאָר 1905. אונדזערע אויגן זענען געווען געוועגדט קיין מזרח. די בלוטיקע געשעענישן אין צאַרישן רוסלאַנד האָבן אונדז טיף אויפגעטרייסלט. איך האָב געהאט א באַדערפענישׂ ארויסצוואָגן זיך וועגן דעם. האָב איך געפּועלט ביי די יידישע חברים פון קלאַס, מיר זאָלן אַרויסלאָזן אן איינמאָליקע צייטונג אין איין עקזעמפּלאָר. פון קיין וואַנטצייטונגען האָט מען דעמלט נישט געוווסט. אגב, וואָלט מען זי נישט געקאָנט אַרויסהענגען אין קלאַס. איך האָב די צייטונג רעדאַגירט, א חבר, וואָס האָט געהאט די שענסטע האַנטשריפט, האָט זי איבערגעשריבן, אייגנטלעך אויסקאַליגראפירט די עטלעכעאונצוואַנציק זייטן פאַליאָ־פאַרמאַט אויפן בעסטן פאַפּיר, וואָס מען האָט געקאָנט באקומען. מיר האָבן

זיי געלאָזט איינבינדן אין ליינווענט און האָבן זיך געגרויסט לגבי אַנדערע קלאַסן, וואָס האָבן נישט אַרויסגעגעבן אזא צייטונג.

מיטלשילער זענען נישט געווען מיינע אינציקע חברים. אויך מיט געזעלן און בעל־מלאכות בין איך געווען קנעפל שבקנעפל. צווישן אַנדערע פלעג איך אפט אַרייַנקומען צו א רימער, וואָס האָט געהאט זיין וואַרשטאט אין שכנות און צו אַן איינבינדער, וואָס איז געזעסן אין קעגנאיבערדיקן געסל און געאַרבעט ביי זיך אין שטוב. קיין שום מאַשינען האָט ער נישט געהאט. זיין גאַנצער וואַרשטאט איז באשטאנען פון א גרויסן טיש אונטערן פענצטער און א האַנטפּרעס אין דער זייט. געהעפט און געגייט די ביכער האָט ער מיט דער האַנט, דערנאָך פלעג ער אויף אַ ברעטל אַרומשניידן זיין מיט א שארף האַנטמעסער אין אַ לעדערנער שייד, אַרייַנקלעבן זיי אין די טאָוועלעך, צום סוף אַרייַנלייגן עטלעכע ביכער מיטאַמאָל אין דער פרעס און צושרויבן זי פעסט. אויף צו מאַרגנס האָט ער אַרויסגענומען די איינגעבונדענע ביכלעך, וואָס האָבן נאָך שטאַרק געשמעקט מיט קלייסטער.

סרוב אַרבעט איז ביי אים באַשטאנען נישט פון איינבינדן נייַע ביכער, נאָר פאַריכטן שטאַרק געגוצטע מיט צעשיטע, צעריסענע, פאַרבויגענע בלעטער. ער איז געווען א גרויסער מומחה אויף אויסגלייכן איינצעלע בלעטלעך, מיט דורכזעעוודיק פאַפּיר צונויפקלעבן שטיקלעך פון אַ דף, פאַריכטן געשעדיקטע איינבונדן, בעיקר לעדערנע. נישט בלויז גמרות און ספרים פלעג מען אים געבן צום אויסקלעבן און איינבינדן, נאָר אויך אַלטע ביכער פון זעלטענעם ווערט. אַ מיטלוווסקיקער ייד מיט אַ ברייטער פלייצע, אַ לאנגער וויסער באָרד, געדיכטע ברעמען איבער די האָרן־ברילן, דאָס שוואַרצע טיפע קאַפּל ביז הינטער די אויערן, פלעג ער שהנווייז זיצן אויף זיין שטול פאַרן טיש מיט די אויפגעשטאַפלטע בי־כער, צאַצקען זיך מיט אַ יעדן בלעטל באזונדער און דערציילן ווונדערלעכע מעשיות וועגן אַלטע ספרים און ביכער אַדער ווייזן יקר המציאותן מיט גלעלע צי גרין־גרויע גראָבע בלעטער אין לעדערנע, ברוינע און גלעלע איינבונדן — אַ טייערע שפּייז פאר מיינע ביבליאָפילע נטיות.

אויב דער איינבינדער האָט געשטעקט ביז איבער די אויערן אין גאָלע רוחניות און איז שטענדיק געווען פאַרטון אין די עולמות העליונים, איז דער רימער — אַ פלינק, לעבעדיק יידל מיט אַ שיטער בערדל און אַ קאַפעלוטשל, וואָס האָט אים אַרומגעטאַנצט אויפן קאַפּ —געשטאנען אין סאמע מיטן ברען פון רושיקן לעבן. ער האָט פאַריכט זאָטלען, כאָמענטעס, לייצעס, בייטשן, רימענעס און פאַסעקעס, רענצלעך און גלעלט־בייטלען — ביי אונדז האָט מען זיי גערופן „טעשלעך". מיט יעדן קונה האָט ער געכאַפּט אַ שמועס, מיט אַלץ זיך אינטערעס־סירט, אַלע נייעסן געווּסט. האָב איך מיך געזעהערט צו די שמועסן און נישט איינמאָל אַליין געערעדט מיט די פאַרשידענע, ביז גאָר אינטערעסאַנטע מענטשן, וואָס זענען צו אים אַריינגעקומען.

17

מיין דראַנג צו טעטיקייט

דאָס קרייזל פון פֿאַלאַקן, אוקראינער און ייִדן — דאָס קרייזל פון סעמינאַריסטן „הערצל" — „אומגעזעצלעכע" קינדער — מיינע יידישע ביכער־קניות — דאָס פּאַרשפּרייטן ייִדיש ליטעראַטור.

אין זעקסטן קלאַס האָב איך געפֿרוווט אָרגאַניזירן אין גימנאַזיע א קרייז — ווי דער שטייגער איז געווען, אַ געהיימען — וואָס אין אים זאָלן אַריין פֿאַלאַקן, יידן און אוקראינער. מיט איינצעלע חברים איז מיר אויסגעקומען דאָ און דאָרט בעת אַן איבערייס אָדער אַ נאָכמיטאָג אויף א שפּאציר צו כאפן אַ שמועס וועגן די ביכלעך, וואָס מיר האָבן געלייענט אָדער מעניני דיומא. מיט דער צייט האָב איך זיי פֿאָרגעלייגט, מיר זאָלן זיך טרעפן רעגולער, איינער זאָל צוגרייטן אַ רע־פעראט אויף א באשטימטער טעמע און נאָכן רעפעראט זאָל פֿאָרקומען אַ דיס־קוסיע. דער קרייז האָט זיך נישט געדאַרפט פארבינדן מיט קיין שום אָרגאַניזא־ציע, זיין ציל איז געווען אַ פרייער אויסבייט פון מיינונגען. באשטאנען איז דער גאנצער קרייז פון עטלעכע ייִנגלעך בלויז פון אונדזער קלאס, שפּעטער האָבן מיר געהאַט בדעה צוצוציען ווייטערדיקע מיטגלידער. אויפקלויבן פלעגן מיר זיך — געווען איז עס זומער — הינטערן שטאָטישן פֿאַרק אויפן אָרט, וווּ ס׳איז אַמאָל געשטאַנען די תליה. מיר זענען זיך צונויפגעקומען עטלעכע מאָל, איינער פון אונדז האָט רעפערירט אויף אַ רעליגיעזער טעמע, אַ צווייטער אויף אַן עקאָנא־מישער, איך אויף אַ ליטעראַרישער ; אויף אַ פֿאָליטישער טעמע האָט געוועדט אַ חבר מיטן נאָמען באָרנשטיין, וואָס האָט געהאט פארבינדונגען מיט רעוואָלו־ציאָנערע אָרגאַניזאַציעס אין לאנד און אויסלאנד, שוין געהאט געלערנט אין עט־לעכע שטעט, צו אונדז אין גימנאַזיע געגאַנגען אינגאַנצן אַ פּאָר חדשים און איז פֿלוצים נעלם געוואָרן.

אין זיבעטן קלאַס האָט מיין דראַנג צו קולטור־געזעלשאַפטלעכער טעטי־קייט צונויפגעפירט מיך מיט די יידישע שילער פון לערער־סעמינאַר. אין געזעל־שאַפטלעכן לעבן פון די מיטלשילער האָבן די גימנאַזיסטן געהאלטן זיך פארן אויבערשטן פון שטייסל. רעאַלשילער האָבן זיי באטראכט פּאַר קלענערע יחסנים ווי זיך, אָבער פונדעסטוועגן געחברט זיך מיט זיי און ווען די געהיימע קרייזלעך זענען אויפגעקומען, האָט מען נישט געמאַכט קיין חילוק צווישן תלמידים פון

גימנאַזיע און רעאלשול. אקעגנזשע האָבן ביידע קאַטעגאָריעס פאריסן די נעז לגבי די שילער פון לערער־סעמינאַר. אין אַ לערער־סעמינאַר האָט מען געקאָנט אָנקומען נאָך 4 גימנאַזיע־קלאַסן אָדער 7 קלאַסן פון אַ פּאָלקסשול. די סעמינאַ־ריסטן האָבן נאָך מאָטורע נישט שטודירט אויפן אוניווערזיטעט אָדער פּאָלי־טעכניקום, נאָר זענען גלייך אָנגעקומען אויף שטעלעס ווי לערער פון רעליגיע אין פּאָלקסשולן. צוליב דעם האָבן בדרך כלל געלערנט אין סעמינאַר יינגלעך פון קלענערע שטעטלעך אָדער פון אָרעמע משפחות, וואָס זייערע טאַטעס האָבן זיך נישט געקאָנט פאַרגינען אויסצוהאַלטן א זון כמה יאָרן אין אַ הויכשול. אָפט האָט א סעמינאַריסט אינגאנצן נישט באקומען קיין שטיצע פונדערהיים אָדער בלויז אַ קליינע און האָט געמוזט געבן פּריוואַטע לעקציעס, כדי צו פאַרדינען אויף חיונה. צו די קרייזלעך פון גימנאַזיסטן און רעאַלשילער האָבן סעמינאַריסטן קיין צוטריט נישט געהאט. האָבן זיי געמאַכט שבת פאר זיך.

מיך האָט דאָס באַוווּלהן די סעמינאַריסטן שטאַרק פאַרדראָסן. געווען זענען צווישן זיי גאָר ווויילע בחורים, וואָס האָבן זיך געגרייט מיט איבערגעבנקייט צו זייער קומענדיקער פּראָפעסיע. זייער קרייז האָט זיך געפונען „הערצל" אוף בראש פון אים איז געשטאַנען אַ בחור מיטן נאָמען הערש באָרטן, וואָס איז שפּע־טער געווען לערער פון רעליגיע אין טאָרנע — אויף פּויליש האָט די שטאָט גע־הייסן טאַרנוּוו — און אונטערן נאָמען הירש צוועכער אַרויסגעגעבן אַ ריי לערנ־ביכער פּארן לימוד פון יידישער רעליגיע. זיינע צוויי פאמיליע־נעמען — באָרטן און צוועכער — האָבן זיך געגנומען דערפון, וואָס אין יענע צייטן פלעג אָפט טרעפן, אז א יידיש פּאָרפאָלק האָט חתונה געהאט כדת משה וישראל, נישט דורכפירנדיק די נויטיקע פאָרמאַליטעטן ביים יידישן מעטריקע־פירער. איז געבוירן געווָארן אַ קינד, האָט מען עס פאַרשריבן ווי אַ נישט געזעצלעכס אויף דער מאַמעס פאַמי־ליע־נאָמען. ערשט ווען מען האָט געדארפט דאָס קינד שיקן אין שול אַריין, פלעג זיך כאָפן דער טאַטע און „האָט זיך מודה געווען אין דער פּאָטערשאַפט". בזה הלשון פלעג מען עס טאָקע פארשרייבן אין די מעטריקע־ביכער. אַ מער אָפּגעלאָ־זענער פּאָטער פלעג זיך דערמאָנען ערשט דאָן, ווען דער זון האָט געדאַרפט אָנ־קומען אין אַ מיטלשול אָדער גאָר ווען ער האָט געהאלטן פאר מאַטורע. אין אַזעלכע פאַלן האָט דער „לעגיטימירטער" זון ערשט דעמלט געביטן די פאַמיליע פון דער מוטער אויף דער פאמיליע פון פאָטער.

נאָך אַ סיבה האָט מיך באַווויגן צו פארבינדן זיך מיט די סעמינאַריסטן. אין יענעם יאָר האָב איך אָנגעהויבן צו לייענען יידישע ביכער. געקומען איז עס אָזוי: אין סטאַניסלאָוו זענען געווען דריי געוועלבער מיט טליתים, ציצות, מזוזות און רומל־ספרים. אונטערן טיש פלעגן זיי אויך האַלטן יידישע מעשה־ביכלעך. איינער פון די דריי מוכר־ספרים מניקעס, אברהם ראָבינזאָן, האָט — אויף וואָס פאר

אַן אופן, ווייס איך נישט — אָנגעקניפט אַ געשעפטלעכן קאָנטאַקט מיט וואַרשע און באַקומען יידישע ביכער און זשורנאַלן. געווען זענען דאָרט ווערק פון מענדעלע מוכר ספרים, שלום־עליכם, י. ל. פּרץ, שלום אַש, י. מ. ווייסנבערג, ה.ד. נאָמבערג, ש. פרוג, י. דינעזאָן, מ. ספּעקטאָר א״א, אייגנצעלע דראַמעס פון פּרץ, אַש, פּינסקי, טעאַטער־פּיעסעס פון גאָלדפאַדן, לאַטיינער. הורוויץ, שייקעוויטש, גאָרדין, זאַמל־ביכער „הילף״ א״א, זשורנאַלן: וואַרשעווער „ראָמאַן־צייטונג״ און לאָנדאָנער „די יידישע צוקונפט״ (רעד. ד״ר יחזקאל וואַרטסמאַן). נאָך היינט שטייט מיר פאָר די אויגן די פּראַכט־אויסגאַבע פון מענדעלע מוכר ספרים באַנד מיט „דאָס קליינע מענטשעלע״ און „פישקע דער קרומער״ אויף אילוסטראַציע־פּאַפּיר מיט נקודות פון פאַרלאַג „מוריה״ אין אָדעס, פּרצס ווערק אין צוויי בענדער פון פאַרלאַג „פּראָגרעס״ אין וואַרשע, אַשס „דאָס שטעדטעל״ און ווייסענבערגס „דאָס שטעדטעל״, דאָס זאַמלבוך „הילף״ מיט אַן איבערזעצונג פון טאָלסטאָיס אַ זאַך דורך שלום־עליכם און מיט דער אומפאַרגעסלעכער הערה פון איבערזעצער, יידן זאָלן זיך נישט מטריח זיין צו איבערזעצן טאָלסטאָי׳ס אויף רוסיש.

איך בין געוואָרן אַ קונה הכול, כ׳האָב איינגעהאַנדלט אַלץ, וואָס ראָבינזאָן האָט געהאט אויף יידיש. אינגיכן האָט מיר פאַרפעלט געלט. דער טאַטע און די מאַמע האָבן אַרויסגעוויזן געגנוג פאַרשטענדניש פאַר מיין חולשה צו ביכער — אָבער אלץ האָט א שיעור. געזען, אז ס׳נעמט נישט קיין עק, האָבן זיי אויפגעהערט מיר צו געבן געלט. מעשה שטן האָט זיך מיר פאַרגלוסט איינצוקויפן אין איין צייט אַ קאָלעקציע דייטשע ביכער, אַ ביסל פוילישע, נו און ראָבינזאָנס קראָם יידישע. האָב איך געדאַרפט א גאנצע אפותיקא. מיט גוטן האָב איך זי נישט געקאָנט באַ־קומען. בין איך אַריבער צו אַ סיסטעם, וואָס צעבאַלעוועטע זינדלעך און טעכטער־לעך אין יידישע משפחות פלעגן אָנווענדן לגבי זייערע עלטערן. איך בין געוואָרן ברוגז מיט דעם טאַטן און דער מאַמען און ווען דאָס האָט נישט געהאָט קיין פּעולה, בין איך ברוגז געוואָרן מיטן שיסעלע, פּראָקלאַמירט אַ הונגער־שטרייק. פאָרן וואַרעמעס האָט די שוועסטער דערקלערט אַ סאָלידאַרשטרייק. אין אָוונט האָבן טאַטע־מאַמע קאַפּיטולירט.

אָבער אינגיכן האָט ראָבינזאָן באַקומען פון וואַרשע אַ פּרישן טראַנספּאָרט כחורה און איך האָב קיין געלט נישט געהאט און נישט געקאָנט באַקומען. כדי צו קאָנען נעמען אַלץ, וואָס מיין האַרץ האָט געגלוסט, האָב איך מיך פּשוט פאַרקויפט צו אים. איך פלעג אים שרייבן דייטשע און פּוילישע געשעפּטסבריוו, צושטעלן מאַטעריאַל פאַרן העברעיש־דייטש־פּוילישן ווערטערבוך, וואָס ער האָט געגרייט אונטער ד״ר ווייסבערגס רעדאַקציע, מאַכן קאָרעקטעס, געבן עצות וכ׳. דער סוף איז געווען, אַז דריי פּאָליצעס אין מיין ביכערשאַנק האָבן זיך אויסגעפילט מיט יידישע ביכער.

מיטן גאַנצן ברען האָב איך מיך אַריינגעוואַרפן אין לייענען. טייל זאכן פון פּרצן און שלום־עליכמען זענען מיר אַזוי שטארק געפּעלן, אז כ׳האָב מיך אָנגעהויבן ארומצוקוקן, וועמען זיי צו לייענען. די סעמינאַריסטן פון „הערצל״ זענען געווען די ערשטע בעלנים דערויף. אמת, די אָפּיציעלע שפּראך פון קרייז — ווי פון אַלע ציוניסטישע קרייזלעך — איז געווען פּויליש. אָבער ס׳איז געגנוג געווען, כ׳זאָל איבערלייענען פּאַר די מיטגלידער „מאָניש״ און אַ פּאָר „פּאָלקסטימלעכע געשיכטען״, זיי זאָלן פּאַרקאָכט ווערן אין פּרצן נישט ווייניקער פון מיר. איצט האָב איך געמוזט כמעט אויף יעדער זיצונג פון קרייז איבערלייענען עפּעס אויף יידיש. באַלד האָבן אויך מיטגלידער פון קרייז — די ערשטע צייט אַ ביסל פּאַרשעמט, אָבער וואָס ווייטער אלץ דרייסטער — געגומען לייענען און אויף אַ לערישן שטייגער אנאליזירן דאָס געליינטע. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און די ביבליאָטעק פון „הערצל״ האָט איינגעהאנדלט ביי ראָבינזאָנען אַ שפּאָר ביסל ביכלעך, וואָס האָבן געוואנדערט פון האנט צו האָנט. אין די יידישע שטובן, וווּ די סעמינאַריסטן האָבן געווויינט, און ביי די משפּחות, צו וועלכע זיי פלעגן אַריינקומען, האָבן זיי געליינט אויפן קול, וואָס ביי זיי האָט נושא חן געווען.

דאָס איז געוואָרן באַווּסט אין שטאָט. אויך אנדערע יונגע לייט האָבן זיך געגומען אינטערעסירן מיט יידישער ליטעראטור. פריער פּאר אלץ די מיטגלידער פון פּאַריין „אחווה״. זיי האָבן זיך רעקרוטירט בעיקר — ווי כ׳האָב שוין דערמאָנט — פון אָנגעשטעלטע, געזעלן און פּשוטע פּאָלקסמענטשן. דער פּאַריין האָט געהאט א ביבליאָטעק, וואָס האָט שוין פון פּריער פּאַרמאָגט א ביסל צוגעשיקטע אָדער געשענקטע פּראָפּאַגאַנדע־ליטעראָטור אויף יידיש. איצט איז אויך „אחווה״ געוואָרן א שטענדיקער קונה ביי ראָבינזאָנען.

די שילערישע קרייזלעך האָבן געהאט קליינע ביבליאָטעקלעך. די ביכלעך זענען געווען פּארטיילט צווישן די מיטגלידער. באופן זה האָט מען זיי געוואָלט אויסהיטן פון אַ בייז אויג מצד דער שולמאַכט. געסטעמפּלט זענען געווען די ביכער מיט קיילעכדיקע סטעמפּלען, וואָס האָבן געהאט אין א רעמל בלויז צוויי אותיות Z. H. אָדער Z. B. דאָס ערשטע האָט געמיינט „זוויאָנזעק בעטאָר״, דאָס צווייטע „זוויאָנזעק הערצל״. „ביתר״ האָט נישט געקאָנט פּאַרלייגן, „הערצל״ זאָל האָבן יידישע ליטעראטור און ער נישט. האָט ער איינגעקויפט עטלעכע ביכער. קיין סך בעלנים צו לייענען זיי האָבן זיך נישט געפונען צווישן זיינע מיטגלידער. נישט חלילה צוליב פּרינציפּיעלער קעגנערשאַפט. מער ניט, מען האָט זיך געקאָנט באַגיין אָן יידיש. איז צו וואָס זיך פּאַרדרייען דעם קאָפּ? יידיש פּאַרשטייט מען, יידיש רעדט מען, אָבער ליינען יידיש, שטודירן יידישע ליטעראָטור און שפּראך — דאָס איז נישט געווען קיין ענין פּאַר א באלעבאַטיש קינד, א שילער פון גימנאזיע אָדער רעאַלשול.

18

ערשטע טעאַטראַלע טריט

קאָנצערטן און טעאַטער־פאַרשטעלונגען אין סטאַניסלאָוו — יידישע סרופּעס — אונדזער שטוב־טעאַטער — פאַרשטעלונגען אין זיידנס שטאַל — איהווינטש.

בכלל האָט מען זיך אין סטאַניסלאָוו אינטערעסירט מיט ליטעראטור און קונסט. שוין די געאָגראַפישע לאגע האָט א סך בייגעטראָגן צום קולטורעלן אויפ־שטייג פון דער שטאָט. די בעסטע ווירטואָזן, פאָרנדיק פון מערב קיין מזרח אָדער פאַרקערט, פלעגן געבן קאָנצערטן אין סטאַניסלאָוו. פון די וועלטבארימטע קינסטלער געדענק איך בראָניסלאָוו הובערמאַן און עוגען איסאַי. וואַנדערנדיקע דייטשע טרופּעס האָבן נישט געקאָנט אויסמיידן די שטאָט, פאָרנדיק קיין טשער־נאָוויץ, וואָס איז געווען די הויפּטשטאָט פון בוקאָווינע און געהאַט א דייטש־רעדנדיקע אינטעליגענץ און באַאַמטנשאפט. פוילישע טעאַטער־אנסאמבלען און רעציטאַטאָרן פלעגן אָפט באזוכן אונדזער שטאָט. פון די בעסטע אויפפירונגען זענען מיר פאַרבליבן אין זכרון: קאַלדעראָן־וויספּיאַנסקיס „ציד" מיט דעם קראָ־קעווער אַרטיסט מיעלעווסקי, איבסענס „גייסטער" און סטרינדבערגס „דער פאָטער" מיט קאַראָל אַדוועַנטאָוויטש, האָופּטמאַנס „ראָזע בערנדט"*). אויף אוק־ראַינישע גאַסטראָלן פלעגן אַראָפקומען פון לעמבעריק די באקאנטע טרופּע פון דירעקטאָר סטאדניק און נאָך א צווייטער אנסאמבל. פון אוקראַינישע אויפפירונ־גען געדענק איך די מוזיקאַלישע פאָלקס־שפּיל „נע כאָדע הריציו נאַ וועטשערני־ציו" און יעקב גאָרדינס „מירעלע אפרת". אויך יידישע טרופּעס פלעגן שפּילן אין סטאַניסלאָוו די פּיעסעס פון גאָלדפאַדן, לאטיינער, הורוויץ, שפּעטער אויך פון גאָרדין. אַלע פאָרשטעלונגען זענען פאָרגעקומען אין שיינעם טעאַטער־זאַל פון דער געזעלשאַפט א. נ. פרעדראָ, עק מאַניושקאָ־גאַס.

---

*) וען כ׳בין געווען אין זעקסטן קלאַס, האָט אַ פּוילישע וואַנדער־טרופּע אויפגעפירט ז. קאַוועצקיס פּיראַקטיקע פּיעסע „שקאָלאַ" (די שול), וואָס באַהאַנדלט די באַציונג פון דער לערעשאַפט אין אַ גימנאַזיע צו אַ געהיימען קרייז פון שילער. צוליב דער אַקטועלקייט פון דער טעמע האָבן די מיטלשילער אויסגעקויפט אַלע בילעטן און דורכגעפירט אין טעאַטער אַ דעמאָנ־סטראַציע.

סיי די טעאַטער־פּאַרשטעלונגען סיי די קאָנצערטן און אַרויסטרעטונגען פון אַרטיסטן האָבן שטענדיק געהאַט דערפאָלג. אַ גרויסן טייל בילעטן פלעגן אויסקויפן יידן. דעם פּשוטן פּאָלקסמענטש איז יידיש טעאַטער געווען ליב און טייער. עס זענען געווען יידישע שטובן, וואָס פלעגן אויפנעמען יידישע אַקטיאָרן מיט אָפענע אָרעמס, האַלטן און שפּייזן זיי. אָן געצאָלטס, ווי לאנג זיי האָבן גע־שפּילט אין שטאָט. אין אונדזער ירושה־הויז האָט פאַרנומען א שטוב מיט א קיך אן אלמנה פייגע זינגער, וואָס איז באַקאַנט געווען אין יידישע טעאַטער־קרייזן אונטערן נאָמען „פייגע די זינגערקע". זי האָט געהאַלטן אין הויז קעגנאיבער אַ מעל־קראָם, געהאט שיין פרנסה און אינדערהיים האָט זי געהאט בלויז איין זון א לא־יוצלח. איר שטוב איז שטענדיק געווען אָפן פאַר יידישע אקטיאָרן. ביי איר אין שטוב האָט מען אויך געשלאָסן טעאַטער־אָפּמאַכן, פינאַנסירט טעאַטער־גע־שעפטן.

אין שפּעטערדיקע יאָרן האָט די מאמע מיינע זיך געוויצלט: ווייזט אויס, געווען באַשערט, דו זאָלסט ווערן אַ טעאַטער־מענטש. אלא נישט, וואָלסטו אויס־גערונען געוואָרן אין דער מאַמעס בויך. און דערציילט האָט זי אזא מעשה. ווען אַ יידישע טרופּע איז אָמאָל אַראָפּגעקומען קיין סטאַניסלאָוו, האָט איינער פון פּייגע זינגערס מקורבים אריינגעלייגט אין געשעפט דרייהונדערט רייניש. דאָס געלט האָט מען ביי אים אויסגענארט און ער האָט זיך אַזוי איבערגענומען דער־מיט, אַז ער איז אַראָפּ פון זינען. איינעם אַ פרייטיקצונאכטס איז ער, איינגעוויקלט אין א ליילעך, אין ביידע הענט די שבת־לייכטער מיט ברענענדיקע ליכט, אַריין צום זיידן אין שטוב און האָט אָנגעהויבן צו רעדן טעאַטער־פּראָזע. די מאַמע, וואָס איז געקומען צום זיידן צוגאַסט, איז געווען איינע אַליין, דער זיידע איז געווען ביים דאָווענען. געווען איז די מאַמע אין די הויכע הדשים און זי האָט זיך שטאַרק איבערגעשראָקן. מען איז געלאָפן גלייך נאָכן זיידן און באַלד האָט מען אַראָפּגע־בראַכט אַ דאָקטאָר. אַלע האָבן זיך געריכט, אַז די מאַמע וועט מפיל זיין. אָבער אלץ איז אדורך בשלום און ערשט צו דער צייט איז זי געלעגן געוואָרן. „אָבער אין די הענט פון טעאַטער־טייוול ביזטו שוין פאַרבליבן" — האָט זי פאַרענדיקט מיט אַ שמייכל. Theaterteufel האָט זיך געראפן אויף דייטש די חולשה צו טעאַטער.

זי אַליין האָט ליב געהאט טעאַטער און זעלטן ווען אַדורכגעלאָזט אַ פּוי־לישע, דייטשע אָדער יידישע פּאַרשטעלונג אין שטאָט. אין די צייטן, ווען ס׳האָט געהאלטן שמאָל מיט פּרנסה ביי אונדז, פלעג זי אויסבאָרגן טרופּעס קאָסטיומען, רעקווויזיטן אָדער שטובזאַכן און דערפאָר באקומען א בחינמדיקן בילעט. זי איז נישט געווען די אייניציקע אין שטאָט, וואָס האָט זיך פארשאפט אויף אזא אופן אן אריינגאנג אין טעאַטער. אין יענע צייטן פלעגן די טרופּעס נישט מיטפירן מיט זיך אַלץ ווי היינט. יעדע אָרטיקע בינע האָט געהאַט אַ ליינוועטענעם „פראָספעקט"

שרה וייכערט
מיט די אייניקלעך רות און יוסף

און צוויי דעקאַראַציעס: אַ סאַלאָן און אַן אָרעמע שטוב. דאָס האָט געמוזט קלעקן צו אַלע פּיעסעס. קיין סך בינע־מעבל איז אין טעאַטער נישט געווען. האָט מען דע־ריבער געמוזט אָנקומען נאָך שטוב־זאַכן צו טעאַטער־פריינד. ביי זיי פלעג מען אויך צונויפשלעפּן דעם פעלנדיקן רעקוויזיט און אייגצעלע קאָסטיומען. דערפאַר האָט מען זיי מכבד געווען מיט איינעם אָדער צוויי בחינמדיקע טעאַטער־בילעטן.

גייענדיק אין טעאַטער פלעג מיך די מאמע מיטנעמען מיט זיך. ביי קינדער האָט מען קיין בילעטן נישט געמאַנט, אויב מען האָט זיי נאָר אריינגעלאָזט. מיר איז דער גאנצער ענין שטאַרק געפעלן און איך פלעג צושטיין צו דער מאמען, זי זאָל למען השם נישט פארביילאָזן קיין פּאַרשטעלונג. באַלד האָט די מאמע — ווי איר שטייגער איז געווען — געפונען אַ פּאסיק ווערטל: גיי גיב אים טעאַטער מיט ברויט.

מיר איז קנאַפּ געווען צוצוקוקן זיך, ווי אנדערע „שטעלן פּאָר". איך אליין האָב געהאט שטארק חשק צו שפּילן טעאַטער. האָב איך איינגעאָרדנט א טעאַטער ביי אונדז אין שטוב. פרייטיקצונאַכטס נאָכן עסן פלעג איך די טיר צווישן קיך און אַלמער פארהענגען מיט א קאַלירט טישטעך און אין קיך אַנטקעגן דער טיר אויעקשטעלן צוויי בענקלעך. דאָס פובליקום איז געווען דער טאַטע און די מאַמע, די ארטיסטן איך און די שוועסטער, דער רעפּערטואַר איז באשטאנען פון לידער און דערציילונגען פון שולבוך. די טעקסטן פלעג איך דיאַלאָגיזירן און איינטיילן צווישן זיך און דער שוועסטער. אויך אַנעקדאָטן און וויצן האָבן מיר דערציילט אויף דעם זעלבן אופן. אַמאָל פלעג איך צוטראכטן אַ דיאלאָג אין צוזאַמענהאנג מיט די געשעענישן אין שטוב, מיט די היימישע פריידן און ליידן. צו יעדן נומער פלעגן מיר זיך איבערטון, ארויפשלעפּן אויף זיך אן אנדער מלבוש, אַן אייגנס, דעם טאַטנס אָדער דער מאַמעס.

נאָך עטלעכע אַזעלכע פרייטיקצונאַכטסן האָבן מיר א שבת נאָכמי־טאָג איינ־געאָרדנט אַן „עפּנטלעכע" פּאַרשטעלונג. מיר האָבן פארבעטן עטלעכע קינדער פון שול, אַנטקעגן דער טיר פון אַלמער אוועקגעשטעלט אין דער ערשטער ריי אַלע פּיר בענקלעך מיט געבויגענע אָנלענס און געזעסן פון גפּלאָכטן שטרוי — גערופן האָט מען זיי „ווינער שטולן" — אין דער צווייטער און דריטער ריי ביידע בענק, וואָס זענען געשטאַנען אין קיך. צוויי קעסטלעך האָבן געשאַפן אַ פּאָדיום, כדי דאָס פובליקום פון די הינטערשטע ריען זאָל קאָנען גוט זען. געשפּילט האָבן מיר דעם אייגענעם פראָגראַם, וואָס פאַר טאַטע־מאַמע חוץ די נומערן פון משפּחה־לעבן. לענגער ווי איין ווינטער־סעזאָן האָט אונדזער שטוב־טעאַטער נישט אָנגע־האַלטן.

מיר האָט זיך אָבער ווייטער געגלוסט שפּילן טעאַטער. אַ געלעגנהייט דער־צו האָט זיך געפונען אין זיידנס שטאַל אין פּדאַיעץ. אויף וואקאציעס פלעג די

מאַמע — ווי שין דערמאָנט — דינגען אַ שטוב אין מיקוליטשין. וועז ס׳האָט אָבער געהאַלטן גאָר שמאָל מיט פּרנסה און זי האָט זיך נישט געקאָנט פּאַרגינען אַרויס־צופאָרן מיט אונז קינדער „אויף פּרישער לופט״ — דאָס וואָרט „זומער־וווינונג״ האָט מען ביי אונדז נישט געוווצט — פלעג מען לפּחות שיקן מיך אויף אַ פּאָר וואָכן קיין פּדאַיעץ. וועז קיין אָגערעס זענען אין שטאל נישט געשטאַנען, האָב איך זי אָקופּירט פּאר טעאַטער־צוועקן. געווייזן האָב איך דעם פּראָגראם פון די סטאַניסלאָווער שבתדיקע נאָכמיטאָגן. דאָס אָרט פון דער שוועסטער האָט פּאַר־נומען מיין געשוועסטערקינד שלמהלע גרינשפּאַן, דאָס פּובליקום זענען געווען די יינגלעך, מיט וועלכע מיר האָבן זיך געשפּילט. אָבער אין איינעם אַ סעזאָן — איך בין דעמלט אַריבער פון דער ערשטער אין דער צווייטער לאַטיין — האָב איך מיך גאָר ברייט פּאַרמאָסטן. געווייס אונטער דער השפּעה פון די פּיעסעס, וואָס כ׳האָב מיך אָנגעזען אין יידישן טעאַטער, האָב איך פּארטראַכט אַ היסטאָרישע דראמע אין פּינף אַקטן. אָנגעשריבן האָב איך דעם ערשטן אַקט — פּאַרשטייט זיך אויף פּויליש און אין גראַמען — און געזומען זיך צו די צוגרייטונגען.

די יינגלעך, וואָס זענען ביז איצט געווען פּובליקום, האָב איך צוגעצויגן צו דער אַרבעט. אָנגעהויבן האָבן מיר פון קאָסטיומען און רעקווויזיטן. אַזוי ווי אין דער פּיעסע זענען אויפגעטרעטן אַ יידישער מלך, א נביא און אנשי חיל, האָבן מיר געמוזט האָבן א קיניגלעכן מאַנטל, א קרוין, א סצעפּטער, א לאנג מלבוש, עטלעכע פּאָנצערס און צוויי בערד. אין פּעטערס זיידענער בעקעשע האָט מען באדארפט בלויז פּארקאטשן די ארבל און אונטערבייגן דעם סטאן, דער מומעס רויטע פּלושענע בעטדעק איז געווען ווי אָנגעמאָסטן פּאַרן יידישן מלך, בערד האָט מען גענומען פון קוקורודזע־געוויקסן אין זיידנס גאָרטן. דעם סצעפּטער האָבן מיר באַשטעלט ביי אַ טאָקער, די קרוין און די פּאָנצערס האָבן מיר אַליין פּאָבריר־צירט פון פּאַפּנדעקל און באקלעפט קרוין און סצעפּטער מיט גלאנציק גילדן פּאַ־פּיר, די פּאָנצערס מיט זילבערן. דאָס איז געווען אונדזער גרעסטע דערגרייכונג, אויף דעם האָבן מיר אוועקגעגעבן די מערסטע צייט, פּראָבירנדיק איינצייטיק דעם ערשטן אַקט. בעת די פּראָבעס האָב איך געהאט בדעה אָנצושרייבן די וויי־טערדיקע אַקטן, אָבער מיר האָבן איינגעפונען, אז האָבנדיק אזעלכע פּרעכטיקע רעקווויזיטן און קאָסטיומען, וועלן מיר יוצא זיין מיט אַין אַקט און עטלעכע פּרי־ערדיקע נומערן.

האָבן מיר צווישן צווי סלופּעס פון שטאָל, וואָס זענען געווען אַרומגע־וויקלט מיט געפּלאָכטענע שטרויענע קייטן, פּאַרצויגן אויף שטריקלעך צווי ליי־לעכער, צונויפּגעשלעפּט פון וואָנען ס׳האָט זיך געלאָזט שטולן און בענק, אַוועק־געשטעלט פאַר דער טיר פון שטאָל א טישל מיט דער „קאַסע״ און געזומען פּאַר־קויפן בילעטן. פּאַרשטייט זיך, אויף קרעדיט. ערשטנס איז געווען שבת און

צווייטנס האָט דאָס געערטע פּובליקום נישט געהאט קיין חשק צו סילוקן מזומן, אידער עס זעט די סחורה. אָבער מיר האָבן אויסגענומען ביי די יינגלעך און מיידלעך און אויף צומאָרגנס האָט יעדער געבראַכט צו צוויי און דריי גרייצער — לויט דעם פּלאַץ, וואָס ער האָט פּאַרנומען. דאָס געלט האָבן מיר באַשטימט אויף אַ פּאָנד פּאַר רעקוויזיטן אויף איבערַאיאָר.

איבערַאיאָר — דאָס איז געווען 1902 — בין איך שוין נישט געקומען גאַסטראָלירן קיין פּדאַיעץ. ווינטער איז די שוועסטער געווען קראַנק און דער דאָקטאָר האָט געהייסן פּאָרן מיט איר קיין איוואָניטש. האָט די מאַמע מיך אויך מיטגענומען.

איוואָניטש — יידן האָבן עס גערופן: ייווויניטש — איז געלעגן אין די צפון־קאַרפּאַטן. פון מיינע יינגסטע יאָרן בין איך געווען פּאַרליבט אין בערג. ווען ס׳זענען געקומען וואַקאציעס, האָב איך געוואַרט מיט אומגעדולד, די מאַמע זאָל דינגען א שטוב אין מיקוליטשין אָדער דאָרע אין די מזרח־בעסקירן. גאָנץ פּרי פלעג איך אַרויסלויפן פון שטוב, מיטאָגצייט אַריינפאַלן אויף אַ מינוט, אָפּכאַפּן דעם ווארעמעס און גלייך ווידער מאַכן פּיס. כ׳האָב מיך נישט געקאָנט אָנקוקן צו דער זעט אויף די פּרעכטיקע בילדער, וואָס האָבן זיך אונטער די שטראָלן פון דער זון געביטן פּאר מיינע אויגן פון אָרט צו אָרט. ס׳איז געגוג געווען אָפּצוגיין אַ קורץ שטיקל וועג, דאָס אויג זאָל יעדעס מאָל פּאַרכאפּט ווערן פון א נייַ בילד.

עס האָט געטראָפן, אז איך בין פּארפאלן געוואָרן אויף גאנצע טעג און די מאַמע האָט נישט געווסט — ווי זי פלעג זאָגן — ווו מיין געביין איז אהינגעקומען. דאָס האָב איך מיך אוועקגעלאָזט אויף ווייטע וואַנדערונגען. דאָס ערשטע מאָל, ווען איך בין אוועק איינער אליין צו פיס פון מיקוליטשין קיין יאַרעמטשע — אַ מהלך פון 15 קילאָמעטער — בין איך אַלט געווען זיבן יאָר. זעענדיק, אז איך קום נישט עסן וואַרעמעס, האָט די מאמע מיט נאָך עטלעכע שכנות געגומען מיך זוכן אין די נאָענטע וועלדער. נאָך אַ פּאָר שעה האָבן זיי זיך אומגעקערט. ס׳האָט שוין געטונקלט, וועו כ׳בין צוריקגעקומען. כ׳האָב געווסט, אַז כ׳וועל כאָפּן א לייזונג. בין איך דעריבער נישט אריין אין שטוב און געגומען פון גאָס פירן פּאַר־ האַנדלונגען מיט דער מאמע, וואָס איז געזעסן אויפן גאָנעק מיט די יידענעס. ערשט וועו זי האָט מיר פייערלעך צוגעזאָגט, אז זי וועט מיך נישט אָנרירן, און כ׳האָב געגומען די ווייבער פּאר עדות, אַז זי וועט האלטן וואָרט, בין איך אריין אין שטוב. זי האָט געהאלטן וואָרט.

אין מיקוליטשין צי דאָרע פלעג די מאַמע אליין קאָכן. קיין גרויסע זיבן זאכן האָט זי נישט געמאכט. אַ שטיקל פלייש און א ביסל יויך האָט זי צוגעשטעלט אין אַ טעפּל ביי דער באַלעבאָסטע אויף דער קיך. אין ייווויניטש האָט זי געגומען „מיטאָגן" ביי דעם יידּ, ביי וועמען מיר זענען איינגעשטאָנען. ער האָט געפּירט

אַ גאַרקיך פאר זיינע „קורגעסט". דאָס איז געווען איינער פון די אָרטיקע חסידים — געוּרופן האָט מען זיי „כאָיקעס" — וואָס איז געגאנגען אין אַ זשופּיצע, ווייסע זאָקן, שטעקשיך, אַ סאמעטענעם קאַפּעלוטש און האָט געהאט לאנגע געקרייזלטע פּאות. ער האָט זיך באַרימט מיטן כשרות פון זיין גאַרקיך און פאַרדינגענדיק אַ שטוב, האָט ער זיך אויסגענומען, אז אריינקומען אין קיך טאָר מען נישט און דאָס עסן וועלן די זיניקע דערלאַנגען יעדן אין שטוב אַריין. העלפט גאָט, אַז איינע א יידענע, אַ טשיקאווע ביז גאָר, האָט זיך אַמאָל אריינגעכאַפּט אין קיך און געזומען אַריינקוקן אין די טעפּ. מעשה שטן האָט מען יענעם טאָג אַריינגעוואָרפן אין טאָפּ אַריין אן עוף נישט געמאַכטערהייט, נישט האָבנדיק אַרויסגענומען די אינגעווייד. האָט די יידענע אָנגעמאַכט אַ געוואַלד, אַז מ׳איז זיך צונויפגעלאָפן פון אַלע זייטן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט זיך געטראָפן אַ צווייטע מעשה, שוין מיט אן אַנדערן כאָיקע. ער פלעג פאַרקויפן די אָנגעפּאָרענע קורגעסט אויסגעטאָפּיעט געדזנשמאַלץ מיטצונעמען אַהיים. שוין אַ פּאָר יאָר האָט ער געפירט זיין געשעפט און געהאַט דערפון שיין פּרנסה. איז אַ לעמבעריקער ייד איינגעפאַלן צו לאָזן מאכן אן אנאליז פון שמאלץ און ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אין כשרן געדזנזשמאַלץ איז געווען כמעט א העלפט חלב. ער האָט גלייך צו וויסן געגעבן דערפון זיינע באַקאַנטע, וואָס זענען נאָך געווען אין ייוויניטש. פון ביידע חסידישע מעשיות זענען די צוגעפּאָרענע געווען שטאַרק אויפגעבראַכט.

19

אַמאַטאָרישע פאָרשטעלונגען

„פּאַן טאַדעוש" אין גימנאַזיע — מאַקאַבייער־אָוונטן אין זעדלמייער־זאַל — טשיריקאָווס „יידן", דער ערשטער דערפאָלג — פּינסקיס „פּאַמיליע צבי", דער ערשטער דורכפּאַל.

ווו איך בין געווען אויף וואקאציעס אין יאָר 1903, געדענק איך נישט, פּאַר יעדן פאל נישט אין פּדאַיעץ, 1904 בין איך געבליבן אין סטאַניסלאָוו צוליב מיין חבר הערשל פענדל. אגב, איז מיין באַציונג צו טעאַטראַלער אַרבעט געווען אַן ערנסטערע. מיך וואָלטן שוין די פּדאַיצער פּראָדוקציעס צווישן די סלופּעס פון שטאַל נישט באפרידיקט. אין יענע צייטן האָב איך א סך געטראכט וועגן טעאַטער־אויפפירונגען און כ׳בין געקומען צום אויספיר, אז אָפּקומען מיט אבי וואָס טאָר מען נישט. א פּאָר חדשים שפּעטער האָט זיך מיר אונטערגערוקט א געלעגנהייט פון ערנסטערער טעאַטער־אַרבעט.

די שילער פון גימנאזיע איז געווען פּאַרוועלט צו באַטייליקן זיך אין טעאַטראלע ארויסטרעטונגען מחוץ דער שול. אַליין אויפּפירן פּיעסעס פלעגן די מיטל־שולן אין סטאַניסלאָוו נישט און איך רעכן, אַז אין אנדערע גאליצישע שטעט אויך נישט. די שיינע טראַדיציע פון שולטעאַטערס אין פּוילן — אַמאָל האָט מען אין די יעזויטישע שולן אויפגעפירט גאנצע פּיעסעס — איז שוין לאַנג פּארגעסן געוואָרן. בלויז צוויי אָפּיציעלע אָוונטן „וויעטשאָרקי" האָט יאָר אין יאָר אויס איינגעאָרדנט די גימנאַזיע: איינעם לכבוד דעם גרויסן פּוילישן דיכטער אַדאַם מיצקעוויטש, דעם צווייטן לכבוד דעם אוקראיניש נאַציאָנאלן פּאָעט טאַראַס שעווטשענקאָ. באשטאנען איז דער פּראָגראם פון אזא אָוונט פון אן עפענונג־וואָרט, א רעפעראַט וועגן לעבן און ווערק פון דיכטער, א פּאָר רעציטאַציעס פון זיינע שאַפונגען, א צוויי סאָלאָ־אָדער כאָראָלע געזאנגען, איין אָדער צוויי אינ־סטרומענטאַלע נומערן, א לעבעדיק בילד און א דראמאטישן פּראגמענט. אויס־פירן דעם גאַנצן פּראָגראם — אריינגערעכנט דעם הויפּט־רעפעראט — פלעגן די שילער, די לערער האָבן בלויז צונויפגעשטעלט דעם פּראָגראַם און געהאט השגחה איבער די רעפּעטיציעס.

אין יענעם יאָר איז אונדזער קלאַס — דעם פּינטן — צוגעפאַלן דער כבוד פון אינסצענירן א דראמאטישן פּראַגמענט פון מיצקעוויטשן. אויסגעקליבן

האָט מען דאָס זיבעטע בוך פון זיין באַרימטער עפּאָפּייע „פּאַן טאַדעוש". דאָס בוך איז געשריבן כמעט אינגאַנצן אין פּאָרם פון דיאַלאָג און זיין אינהאַלט איז די באַראָטונג פון דער שליאַכטע וועגן אָנפּאַל אויפן שלאָס פון סאָפּליצאַ. מיר זענען געווען שטאָלץ, וואָס דווקא אונדז, דעם יינגסטן פון די העכערע קלאסן — די ערשטע פיר קלאָסן גימנאזיע האָבן זיך גערעכנט פאר די אונטערשטע, די אויבערשטע פיר פאַר די העכערע — האָט מען צוגעטיילט די שווערסטע עובדא פון אָוונט און מיר האָבן זיך געפלייסט צו באַראָבטיקן דעם צוטרוי, וואָס מען האָט אונדז אַרויסגעוויזן. אלע אַנדערע נומערן פון פּראָגראם האָבן אויסגעפירט תלמידים פון זעקסטן, זיבעטן און אַכטן קלאס.

בעתן אנאליזירן דעם טעקסט האָט דער לערער פון פוילישׁ, וואָס האָט געהאט די השגחה איבער די צוגרייטונגען, מיך באַשטימט צו רעזשיסירן די אויפפירונג. איך האָב איינגעטיילט די ראָלן — מיר האָב איך גענומען דעם עפּיזאָד פון ייד יאַנקעל — און אָנגעהויבן געשמאַק צו ארבעטן מיט חברה. די חברים זענען געווען זייער צופרידן מיט זייערע ראָלן און האָבן זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן ברען אין דער אַרבעט. די בולטע צייכענונג פון די געשטאַלטן דורכן דיכטער, דער פּרעכטיקער, כאראקטעריסטישער און לעבעדיקער דיאַלאָג האָבן מיטגעריסן אַלעמען. התלהבות, פּרישקייט און יוגנט האָבן געשאַפן א פּאָרשטעלונג, וואָס האָט שטאַרק אויסגענומען ביים פּריינדלעכן פּובליקום פון אָוונט.

נישט געקוקט אויפן פּאַרווער פלעגן זיך סיי פּאָלאקן סיי אוקראינער באַטייליקן אין אַמאַטאָרישע פּאָרשטעלונגען מחוץ דער שול, על אחת כמה וכמה — יידן. דאָס האָט זיך נישט געלאָזט פּארבאהאלטן אויך פּאַרן דירעקטאָר פון גימנאַזיע. ער האָט אָבער געווּסט, אז ער וועט גאָרנישט אויספירן, האָט ער געקוקט דורך די פינגער. קודם כל פלעגן יידישע שילער יעדעס יאָר איינאָרדענען אַן אָוונט מיט אַ געמישטן פּראָגראם לויט דעם מוסטער פון די מיצקעוויטש־און שעווטשענקא־אָוונטן. געווען איז דאָס אַן אָוונט נישט לכבוד אַ דיכטער — וועלכער יידישער צי העברעישער שרייבער האָט זיך אין יענע יאָרן אין די אויגן פון יידישע מיטלשילער געקאָנט מעסטן מיט דער פּאָפּולערקייט פון אַ מיצקעוויטש? — נאָר לכבוד דעם סאָמע הערָאישסטן אַקט אין דער יידישער געשיכטע, דעם אויפשטאַנד פון די מאַקאַבייער. א מאקאבייער־אָוונט פלעגן יעדעס יאָר אייְנארדענען באַזונדער דער „ארץ ישראל"־פאַריין, די פּועלי־ציוניסטישע „אחווה" און דער אקאדעמישער „בר כוכבא". האָבן מיטלשילער נישט געוואָלט אָפּשטיין. זיי האָבן נישט געקאָנט מעלדן וועגן זייער אָוונט אין דער עפּנטלעכקייט דורך אַפּישן, יענע פאַריינען האָבן עס געטון. זיי פלעגן אָבער פונאַנדערשיקן שיין געדרוקטע פאַרבעטן — „איינלאַדונגען" האָט מען געזאָגט. איך זע נאָך היינט פאַר מיינע אויגן א פירזייטיקע מיט גילדענע אותיות געדרוקטע איינלאדונג, וואָס האָט

אַנטהאלטן דעם גאנצן פּראָגראם פון מאקאבייער־אָוונט אין יאָר 1905 צי 1906.

קיין דראַמאַטישע פראַגמענטן האָבן די פּראָגראַמען פון די מאַקאַבייער־אָוונטן על פּי רוב נישט אַנטהאַלטן. נישט געווען קיין פּאָסיקער רעפּערטואַר. איינמאָל האָט מען אויפגעפירט א פראַגמענט פון אַלפרעד נאָסיגס דראמע „אברבנאל", אָבער ער האָט נישט אויסגענומען. האָט מען נישט געוואָלט פּאַר־שווענדן די פייערלעכקייט פון אָוונט און מען איז יוצא געווען מיט אַ לעבעדיק בילד פון דער יידישער געשיכטע, די נביאים אָדער פון דעמלטיקן ארץ ישראל. אויף דעקאָראציעס, קאָסטיומען, גרים, רעקוויזיט און באלויכטונג פון לעבעדיקן בילד האָט מען אוועקגעלייגט א סך כוחות און אַזוי ווי דאָס איז געווען דער פינאַל פון אָוונט, איז דער רושם געווען א שטאַרקער און דער וואקסנדיקער אַפּלויז פון עולם האָט געצוויונגען צו הייבן דעם פירהאַנג ווידער אַמאָל און אָבער אמאָל.

די שילערישע מאקאבייער־אָוונטן האָבן נישט געקאָנט פּאָרקומען — ווי די אָוונטן פון די פאריינען — אין טעאַטער־זאַל פון דער פרעדרא־גזעלשאַפט. געווען איז אין סטאַניסלאַוו אויף זעדלמייער־גאַס א צווייטער זאַל, א נידעריקער און ברייטער, אָן א באַלקאָן, ער האָט אָבער געקאָנט אַרייננעמען היפּשע עטלעכע הונדערט מענטשן. גרויע האַרטע קלאפּבענקלעך אין די פּאָדערשטע רייען, פּשוטע ווייסע בענק אין די לעצטע, פּאַרנט אַ בינע מיט א קורטינע. דער בנין איז געווען אַ הילצערנער און געשטאַנען איז ער אין אַ גאָרטן, וואָס איז פונקט ווי דער זאַל געווען באשטימט פאר פּאָלקסטימלעכע פּאַרווייַלונגען. געפונען האָט זיך דער זאַל „זעדלמייער־זאַל".

די מאקאבייער־אָוונטן איינמאָל אין יאָר האָבן ווייט נישט געקאָנט באַפּרי־דיקן דעם דראַנג צו קינסטלעריישער אליינטעטיקייט פון דער סטאַניסלאַווער יידישער יוגנט, וואָס האָט מיט יאָרן שפּעטער אַריינגעשריבן אזא שיין בלאט אין דער געשיכטע פון יידישן טעאַטער אין פּוילן מיט זיין „גאָלדפּאַדן־פּאַריין". האָט זיך געשאפן א דראַמאטישער קרייז פון גימנאַזיע־שילער אונטערן נאָמען „אמנות" (אַמאַנוט). ער פלעג פון צייט צו צייט אויפּפירן אין זעדלמייער־זאל איינאַקטערס. נאָך דער פּאַרשטעלונג האָט מען צונויפּגעקלאַפּט די בענקלעך, די בענק אָוועק־גערוקט צו די וועגט און דעם איבעריקן אָוונט פּאַרבראכט מיט סאָלאָן־טענץ. די הכנסה פון בילעטן און בופעט האָט געדעקט די הוצאה פון דער אויפּפירונג. מיר איז די פּארבינדונג פון טעאַטער־שפּיל מיט טאנץ־פּארווייַלונג נישט געפעלן. אין דער פּאַרשטעלונג האָב איך געזען אַ מין צוגאָב צום טאַנץ און כ׳האָב מיך נישט באטייליקט אין דער ארבעט פון קרייז, הגם די אָנפירונג האָט זיך שטאַרק באמיט צוצוציען מיך צו איר.

אַקעגנזשש האָב איך מסכים געווען אויפן פּאַרבעט פון קרייז דורכצו־פירן פאַר די מיטגלידער אַן אָפּשאָצונג פון זייערער אַן אויפּפירונג. געווען איז

דאָס אן איינאַקטער פון איטאליענער ע. ג. נאַני א. נ. „דער שטורעם אין דער פינצטערניש", אַ דראַמע פון א בלינדן שרייבער, וואָס דערשטעכט דעם געליבטן פון זיין פרוי. איך האָב מיך געגרוי באַקאַנט מיט דער ארבעט פון קרייז און האָב אָנגעשריבן א רעפעראט, אָפּשאַצנדיק דראַמע, צוגרייטונג און אויפפירונג, אַרויס־רוקנדיק שטרענגע פאָדערונגען סיי בנוגע דעם אָפּקלויב פון רעפּערטואַר סיי בנוגע דער באַציונג מצד די מיטגלידער פון קרייז צו טעאַטערשפילן. דאָס איז געווען מיין ערשטע טעאַטער־רעצענזיע.

זייענדיק אין זעקסטן קלאס, האָב איך מיך פארמאָסטן אויפצופירן א גאַנצע פּיראַקטיקע פּיעסע. דאָס איז געווען אין יאָר 1906. אונטער דעם שווערן איינדרוק פון די געשעענישן אין צאַרישן רוסלאנד האָב איך אויסגעקליבן טשיריקאָווס „יידן", וואָס איז געווען געדרוקט אין א פּויליש־ער איבערזעצונג, אָבער נאָך נישט געווען געשפילט אין טעאַטער. די ראָלן האָב איך איינגעטיילט צווישן די חברים פון אונדזער קלאַס, וועמען כ׳האָב געקענט אויסגעבונדן זינט יאָרן. כ׳האָב בפירוש נישט געוואָלט שאַפן קיין דראַמאַטישן קרייז, כדי אויסצומיידן יעדן שאַבלאָן און יעדן מין גוזמא — אויף ביידע פערדלעך פלעגן אַזוי גערן אַמאַטאָרן רייטן ווי אין א קאַרוזעל.

איך האָב צוגעפאַסט די ראָלן צו די נאַטירלעכע געגעבנקייטן און מעגלעך־קייטן פון אַ יעדן. ביי די רעפּעטיציעס האָב איך מיך באמיט אַרויסצוציען פון יעדן דאָס, וואָס איז געווען פארבאהאלטן אין אים, און פון דאָנען צו געפינען א וועג צו דער סצענישער געשטאַלט וויי א גאַנצקייט און צו יעדער סיטואַציע. שוין דעמלט האָב איך איינגעזען, ווי שווער, אומענדלעך שווער ס׳איז צו זיין אַ מענטש אויף דער ביגע. כ׳בין אַזוי געווען אריינגעטון אין דער ארבעט מיט אַנדערע, אז פאר מיין אייגענער ראָל — געשפילט האָב איך נחמנען — איז מיר געבליבן זייער וויניק און איך בין נישט געווען צופרידן מיט מיר. אַקעגנזשע האָב איך שטאַרק הנאה געהאַט פון א טייל חברים מיינע. און וועו זיי האָבן נאָך דער אויפפירונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין זעדלמייער־זאַל, געדאנקט מיר מיט הארציקע ווער־טער, האָב איך זיי געענטפערט, אַז איך האָב זיי מער צו פארדאַנקען ווי זיי מיר.

„יידן" האָבן מיר געשפילט אויף פּויליש. וועו איך בין געוואָרן מיט אַ צייט שפּעטער אן איינגייער ביים מוכר־ספרים ראָבינזאָן און זיך באקענט מיט יידישער ליטעראַטור, האָב איך זייער געוואָלט אויספירן אַ פּיעסע אויף יידיש. מיט מיינע שול־חברים האָב איך דאָס נישט געקאָנט טון. אמת, זיי האָבן פאַרשטאַנען און אויך געערעדט יידיש. אָבער רעדנדיק אין שול און אין גאַס בלויז פּויליש, האָבן זיי פאַרלוירן יענע לעבעדיקייט און זאַפּטיקייט פון מאַמע־לשון, וואָס ווערט אויפ־געהאַלטן רק דורך טאָגטעגלעכן באַנוץ.

אויף וואקאציעס בין איך ווידער געפאָרן קיין פּדאַיעץ. איך בין דעמלט

אַריבער פון זיבעטן אין אַכטן קלאַס און מיין פֿלאַן איז געווען נאָך מאַטורע אַרויס־צופֿאָרן קיין ווין. האָב איך געוואָלט געזעגענען זיך מיט פֿדאַיעץ. דער זיידע און די באבע האָבן שוין זינט עטלעכע יאָר נישט געלעבט. אָבער מיך האָט געצויגן דאָס אָרט אַרום זיידנס הויז, וואָס איז מיר געווען אזוי איינגעבאַקן אין הארצן. קומענדיק יינגלווייז אויף וואקאציעס קיין פֿדאיעץ, פלעג איך אויפשטיין גאַנץ פרי, אַרויסגיין פארן הייזל און לאָזן זיך לינקס מיטן ברייטן קייזער־שטראָז — אַזוי האָט מען אין גאַליציע גערופן אַ שאָסיי אין היפך צום בלאָטיקן „פוילישן וועג". לאַנגע יאָרן איז מיר פארבליבן אין זכרון סיי דאָס בילד פון שאָסיי סיי דער ריח פון דער פאַרטאָגיקער לופט און נישט איינמאָל זענען ביידע — דאָס בילד און דער ריח — געקומען מיר צו חלום מיט אַן אויסנעמיקער אויסדריק־לעכקייט. אויך אויף דער וואָר איז געווג — ביזן היינטיקן טאָג — איך זאָל איינ־עטעמען פארטאָגיקע לופט און יענער שאַרפער ריח מיטן בולטן בילד זאָלן אויפ־שווימען אין מיין זכרון.

געדויערט האָבן די וואקאציעס אין אַלע שולן אין גאַליציע זעקס וואָכן, פון 16טן יולי ביז סוף אויגוסט. צוויי וואָכן האָב איך מיך נאָך אַרומגעדרייט אינ־דערהיים, זענען מיר פארבליבן פאר פֿדאַיעץ בלויז פיר. מיטגעבראכט האָב איך מיט זיך פּרצס ווערק און אַ פּאָר פּיעסעס. אי־נע פון זיי האָבן איך געהאַט בדעה אויפצופירן. די שווערע שטימונג, וואָס איז געגאַנגען פון מזרח, האָט נאָך אַלץ געדריקט, האָב איך אויסגעקליבן דוד פּינסקיס „פאַמיליע צבי".

דער דאָזיקער אָפּקלויב איז געווען דער ערשטער פעלער. ער איז נישט געבליבן דער אינציקער. אַלע חטאים, וואָס אמאטאָרן האָבן ווען ניט איז געזינ־דיקט מיט זיי, האָב איך גענומען אויף זיך און מיט נאָך עטלעכע באַזונדערע צו־געזינדיקט. נישט פארטראַכט זיך וועגן אידעישן אויסקלאנג פון דער פּיעסע, שטאַרק איבערגעשאַצט די מעגלעכקייטן פון די שפּילער, איינגעטיילט די ראָלן, נישט צופֿאַסנדיק זיי צו די נאטירלעכע געגעבנקייטן פון די באטייליקטע, אליין געשפּילט די הויפּטראָל, נישט דורכגעפירט קיין גרינטלעכן אנאליז פון דראמע און פערסאָנאַזש פאַרן צוטרעטן צו די פּראָבעס, צו ווייניק צייט געהאט פאַר רעפּעטיציעס, אָן א שיעור מי און כוחות אוועקגעגעבן אויף טעכנישע צוגרייטונגען.

פאַר וואָס מיר האָבן נישט געדונגען עפּעס א זאָל מיט א בינע, געדענק איך נישט. מעגלעך, אז קיין גרעסערער זאל איז נישט געווען און מיר האָבן זיך געריכט אויף אַ גרויסן עולם. האָבן מיר געבעטן ביי אַ שטאָטישן גביר — געהייסן האָט ער מוירער — ער זאָל אונדז אוועקגעבן אויף אַן אָוונט דעם הויף פון זיין מויער אין מארק מיטן ברייטן איינפאָרטויער. דאָרטן האָבן מיר אויפגעשטעלט אַ בינע מיט אַ קורטינע, מאָנטירט דעקאָראַציעס (צוויי פאַרשידענע שטובן, אַ שול, א וואַלד, א שולפלאַץ) און באַלויכטונג, צונויפגעשטעלט מעבל. קאָסטיומען האָבן

מיר געבאָרגט ווּ ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט, פֿאַרוקן און שמינקע אויסגעשריבן — אין גאַליציע האָט מען געגוצט דאָס וואָרט: באַשטעלט — אַזש פון לעמבעריק, שטולן און בענק פארן פובליקום האָבן מיר אַנטליען — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אַנטליגן — אין די פאַריינען און ביי שכנים.

די טעכנישע צוגרייטונגען זענען פאַר די באטיילקטע געוואָרן אַ פראגע פון כבוד און פרעסטיזש. צו די ראָלן האָבן זיי נישט צוגעלייגט קיין קאַפּ און נישט קיין הארץ, די רעפּעטיציעס האָבן נישט געהאַט קיין טעם. איך האָב געהאט גרויס עגמת נפש דערפון. די פאַרשטעלונג — צו וועלכער ס׳איז געקומען קינד און קייט — איז געווען א דורכפאַל. איך האָב באַצאָלט דערפאַר מיטן געזונט.

20

קראַנקייט און קוראַציע

דאָס נאַכט־באָד אין קאַלטן טייך — קאָנסיליום אין לעמבעריק — דער חינער פראָפעסאָר — די פּישטשאַנער בעדער — סלאָוואַקן, אונגאַרן, יידן.

אויף צומאָרגנס האָב איך געדאַרפט אהיימפאָרן. איז מיר איינגעפאַלן נאָך דער פאַרשטעלונג ביינאַכט מיט נאָך אַ פּאָר יינגלעך צו כאַפּן אַ באָד אין קאַלטן טייך. כ׳בין אַריין אין וואַסער אַ פאַרשוויצטער און אויסגעמאַטערטער און כ׳האָב מיך שטאַרק פאַרקילט. געקומען קיין סטאַניסלאָוו האָב איך מיך אַוועקגעלייגט אויף אַן אָנצינדונג פון די געלענקן. אָנגעהויבן האָט זיך עס אין די גראָבע פינגער פון די פיס. איך האָב תחילת באַגאַטעליזירט די זאַך. באלד האָט אָבער די אָנ־צינדונג אַרומגעכאפט די קני און שפּעטער אויך די הענט און די אַקסלען.

די דאָקטוירים האָבן זיך געפּילפּולט וועגן דיאַגנאָז: רעומאַטיזם צי אַרטרעטיזם און דערווייל פארשריבן כלערליי רפואות, מאסאזשן און וואַנעס. נאָך צוויי חדשים זענען די ווייטיקן אוועק. די געשווילעכצן פון די געלענקן אַראָפּ. אָבער אויפהויבן פון בעט האָב איך מיך נישט געקאָנט. האָט די מאַמע אין א שיינעם פרימאָרגן געהייסן אויפזעצן מיך אויף אַ פיאקער, דאַן אריינטראָגן אויף א טראָגבעטל אין באַן און האָט מיך געבראכט קיין לעמבעריק. אַ קאָנסיליום פון צוויי באַרימטע דאָקטוירים — אַ פּוילישער אינטערניסט פראָפּ. רענצקי און אַ יידישער כירורג ד״ר רוף — האָט געפסקנט, אַז ס׳איז טאַקע ארטרעטיזם, געהייסן אהיימפאָרן און איינגעמען אוריצעדין — אוריצעדין שטראָשיין האָט זיך עס דעמלט געפרופן.

ס׳זענען פארביי אַ פּאָר וואָכן, איך בין שוין אויפגעשטאַנען פון בעט, אָבער גיין אויף די פיס האָב איך נאָך אַלץ נישט געקאָנט. האָט די מאַמע באַשלאָסן צו פאָרן מיט מיר קיין ווין. אָנגעשפּאַרט אויף צוויי שטעקנס בין איך אַרויף אויף א פיאַקער, שפּעטער אויף דער באן. אין ווין האָט מיך די מאַמע געבראכט צום באַרימטן כירורג פּראָפעסאָר אייזעלסבערג. ער האָט מיך באַטאפט און באקלאפט, פאַרפירט מיט מיר א שמועס וועגן מיינע שטודיר־פלענער, געהייסן אהיימפאָרן און וואַרטן, ביז כ׳וועל אינגאנצן געזונט ווערן.

— אפשר וואָלט געהאָלפן אַ קוראַציע אין פישטשאַן? — האָט די מאַמע געפרעגט.

— שאַטן וועט זי געוויס נישט. וואַרט צו ביז זומער.

— צו וואָס וואַרטן? — האָט די מאַמע געזאָגט — אויב די בעדער זענען טעטיק אין די ווינטער־חדשים, איז בעסער גלייך צו פֿאָרן.

— ווי איר מיינט, גנעדיקע פרוי.

נאָך דעם אייגענעם אוונט זענען מיר אַרויסגעפֿאָרן קיין פישטשאַן. אויף איינער א סטאַנציע — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: סטאַציע — האָבן מיר זיך געדארפט איבערזעצן פון אײַן באַן אין אַ צווייטער. אויב איך האָב נישט קיין טעות, איז דאָס געווען זיליין. ס׳איז געווען טיפע נאַכט און נאָך די אַלע מאַטער־נישן האָב איך מיך שוין נישט געקאָנט האַלטן אויף די פיס, אַפילו אָנשפּאַרנדיק זיך אויף די שטעקנס. קיין באַן־טרעגער — אין גאליציע האָט מען אים געוראפן: פֿאַקער — איז אויף דער גאנצער סטאַציע נישט געווען. האָט די מאַמע נישט לאנג געטראַכט און האלטנדיק אין ביידע הענט די רענצלעך, געגומען מיך אויף די פֿלייצעס און צוגעטראָגן צום צוג. אַליין איז זי געווען אַ קראנקע, כל ימיה געליטן אויף די געדערים.

וועג די מאַמע האָט אויף צומאָרגנס אינדערפרי אַראָפּגעבראכט דעם אַל־טיטשקן דאָקטער ווייבערגער, האָט ער זיך שטאַרק געחידושט, וואָס אין אזא מעמד האָט א פּראָפעסאָר געהייסן ברענגען מיך קיין פישטשאַן. די מאמע האָט זיך מודה געווען, אַז זי האָט עס געטון אויף אייגענער אחריות, נאָר אַזוי ווי דאָס האַרץ מיינס איז געווען געזונט, האָט ער דערלויבט צו נעמען תחילת בלאָטע־קאָמפּרעסן און שפּעטער בעדער.

געבאָדן האָט מען זיך אין א הייסן באַסיין, ווו די פיס האָבן געשטעקט אין דער פישטשאַנער בלאָטע (שלאַם) און מיט די הענט האָט מען זיך אַנגעהאלטן אין אַ גראָבן שטריק. ביים באָדן איז צוגעגאנגען זייער פריילעך. א זינגער פון דער ווינער אָפּערע האָט בעת מעשה איינשטודירט לידער מיט די חולאים. פאר־בלייבן אין באַסיין האָט מען נישט געטאָרט לענגער ווי 8 ביז 12 מינוט. וועג איך בין דאָס ערשטע מאָל נאָך א פּאָר מינוט געפאַלן חלשות, האָבן מיך צוויי שכנים, דער זינגער און אַן אקטיאָר, אונטערגעכאַפּט. נאָכן באָד פלעג מען אייגנוויקלען די פּאַציענטן אין ליילעכער און קאָצן און אַ האלבע שעה איז דער גאַנצער גוף אָפּגעגאַנגען מיט שווייס. איבערן גרויסן זאָל, ווו מיר זענען געלעגן אויסגעלייגט אויף די בעטלעך, האָבן זיך געדרייט בעדער און רק אָפּגעווישט דעם רינענדיקן שווייס פון די פנימער.

דערציילט האָט מען, אַז אנטדעקט די ווירקונג פון פישטשאַנער וואסער אין זעכצנטן יאָרהונדערט האָט על פּי צופאַל אַ פערד, אריינשטעלנדיק אַ לאָמען פוס און אַרויסנעמענדיק א געזונטן. איז טאַקע די קוראַציע געווען אַ פערדישע. אָבער נאָך פיר וואָכן האָט זי מיך געשטעלט אויף די פיס. איך בין נישט געווען

דער איינציקער, וואָס איז געקומען אויף שטעקנס צי אויף קוליעס און איבערגע־לאָזט זיי אין פישטשאַן. דער זינגער האָט פאַרן אָפּפאָר געגעבן אַ קאָנצערט אין קורזאַל און דער אקטיאָר האָט געכאַפּט א טענצל בפני עם ועדה. די מאַמע איז געווען צופרידן מיט די רעזולטאַטן פון דער קוראציע. אָבער זי האָט געהאַלטן, אז מען דאַרף זי פאַרפעסטיקן לויטן אַלטן כלל: דריי מאָל נאָכאַנאַנד. איז זי זומער א צווייט מאָל געפאָרן מיט מיר קיין פישטשאַן און איבעראיאָר געשיקט מיך צום דריטן מאָל.

די פישטשאַנער בעדער זענען געלעגן אויף אַן אינדזל. פון שטאָט האָט מען געמוזט צוגיין אַדער צופאָרן דורך אַ בריק איבערן טייך וואָאַג. נאָכן באָד איז יעדער צוריקגעפאָרן, כדי א דערהיצטער אויסצומיידן אַ פארקילונג. אחוץ אינ־גאנצן פארמאכטע איינשפּענערס מיט צוויי זיצערטער האָבן קורסירט אַהין און צוריק א. ג. „אינפאָנטעריסטן". דאָס זענען געווען וועגעלעך אויף צוויי גרויסע רע־דער, אינעווייניק מיט אן אויסגעבעטן זיץ פאר איין מענטש, פארמאַכט פון אלע זייטן און מיט א טיר צום אַריינגיין. די דאָזיקע וועגעלעך האָבן באַדינט מענטשן, געווויינטלעך סלאָוואַקישע פּאָרפאָלקן. דער מאַן האָט געשלעפּט דאָס וועגעלע און דאָס ווייב האָט עס אונטערגעשטופּט.

די אָרטיקע באַפעלקערונג איז געווען ס׳רוב אַ סלאָוואַקישע, אָבער די אַדמיניסטראַציע און מסחר זענען געלעגן אין אונגאַרישע הענט. אין שמועסן מיט מיר האָבן זיך די סלאָוואַקן שטאַרק געקלאָגט אויף דער אונטערדריקונג מצד די אונגאַרן. דער פּראָצעס פון מאַדיאַריזאציע האָט פארכאפט אויך גאנצע שיכטן פון יידישן בירגערטום. די אונגאַרישע רעגירונג האָט שטאַרק געשטיצט דעם דאָזיקן פּראָצעס. פאר אַן אָפּצאָל פון איין איינציקער קראָן האָט מען געקאָנט בייטן די דייטשע פאַמיליע אויף אַן אונגאַרישער. אַזוי אַרום איז געוואָרן פון „גראָכ" — נאַדש (Nagy), פון „שוואַרץ" — פעקעטע, פון „פאַלאַק" — לענדיעל (Lengyel), פון „קאָהן" — קענעדי. אין אַ פאַלקסווּיץ האָט מען דערציילט, אַז פון בודאָפּעשט קיין ווין זענען אמאָל געפאָרן אין צווייטן קלאס עטלעכע הערן און האָבן דעם גאַנצן וועג געפירט אַ שמועס. ביים געזעגענען זיך האָבן זיי זיך פאָרגעשטעלט: איך הייס קענעדי, מיין נאָמען איז קאָנראַד, איך בין קאָוואַטש. און איך הייס אויכעט קאָהן — האָט געזאָגט דער פערטער.

21

דאָס סעקסועלע לעבן

די סביבה — מיין פריינד מאנעק — די קריטישע באַציונג צום אַרום — סעקסועלע אומווייסנקייט — טראַגישע רעזולטאַטן — עטישע פראָבלעמען.

ליגנדיק חדשים אין בעט, האָב איך געהאַט צייט מיך ערנסט צו פאַר־טראכטן וועגן זיך און אונטערציען א שטיקל סך הכל פון מיין ביזאיצטיקן לעבן. די לעצטע צוויי יאָר האָבן מיר געגעבן אַ סך צו טראכטן. איך האָב איינגעזען, אַז גיין אין די דרכים פון אַנדערע שול־חברים קאָן איך נישט. זיי האָבן געמאכט שלום מיט דער ארומיקער וועלט און הערשנדיקער מאַראַל. געוומען פאר ליב די פאקטישע אסימילאציע און יוצא געווען מיט אריינכאַפן אין א יומא דפגרא א קאפיטל יידישע געשיכטע, א רעפעראט אויף אַ יידישער טעמע, אַ לעקציע העברעיש אויפן שפּיץ מעסער. זיך רופן ציוניסט איז געווען באַקוועם און לייטיש און ס׳האָט געקאָנט להבא ווערן אַ שטאפל צו קאריערע און א מעלה צום שידוך.

צווישן דער שטאדירנדיקער יוגנט און די האַרעפאַשנע יידן איז געווען אויסגעבויט אַ מחיצה. אפילו יענע בחורים, וואָס האָבן אליין געשטאַמט פון דער אַרעמקייט, האָבן רק געטראַכט ארויפצוארבעטן זיך און פטור צו ווערן פון דחקות און נויט. יעדער האָט געזוכט א תכלית פאר זיך און אלץ, וואָס האָט געפירט דערצו, איז געווען כשר. אויך אָפּנאַרעריי, ליגן, שקרות.

איך האָב געפרווט מיך אַקעגנצושטעלן. ביי צוויי חברים האָב איך גע־פונען פאַרשטענדעניש, אָבער בלויז ביי איינעם מער ווי פאַרשטענדעניש. ער איז געווען גרייט מיטצוגיין. געהייסן האָט ער מאַקסימיליאן געלערטער און געווען א זון פון אן אסימילירטן אַדוואָקאט, וואָס האָט אמאָל געהאט א קאַנצעלאריע און צו יענער צייט געפירט די יידישע מעטריקעס. מאַנעק — ווי מיר האָבן אים גע־רופן — איז געווען א הויכער, בלאָנדער, מיט א ליכטיק פּנים און אן אָפענעם בליק. אין קלאס איז ער געווען דער פרימוס. אָבער שוין אין זיבעטן קלאַס האָט אים די אָנערקענונג מצד לערער און שילער נישט מער באַפרידיקט. ער האָט געוומען זוכן אנדערע וועגן און דאָס האָט אונדז צונויפגעפירט. מיט נאַציאָנאלע און סאָציאלע פּראָבלעמען האָט ער זיך נישט אינטערעסירט, אויך נישט מיט קינסטלערישע. דעם אויבן אָן האָבן פאַרנומען ביי אים עטישע פראַגן.

דאָס ערשטע, וואָס מיר האָבן באַשלאָסן, איז געווען נישט צו באַנוצן זיך מיט ליגנס. אין קיין שום פאַל. אומעטום און שטענדיק זאָגן דעם אמת, נישט גע־קוקט דערויף, צי דאָס קאָן אונדז ברענגען נוצן צי שאָדן. דאָס צווייטע, וואָס מיר האָבן געטון, איז געווען דאָס דורכפירן אַ גרינטלעכע קריטיק פון אונדזער אַרום. אַנגעהויבן פון די עלטערן, ברידער, שוועסטער און געענדיקט ביי לערער און חברים. מיט אָפענע אויגן האָבן מיר געזומען קוקן אויף די טאָגטעגלעכע גע־שעענישן אין דער היים, אין שול, אין גאַס. מיר האָבן אָפגעווויגן די מעלות און חסרונות פון א יעדן, דאָס גוטע אין אים און דאָס שלעכטע, דאָס דערהויבענע און דאָס נידעריקע, דאָס אמתע און דאָס פאַלשע. אונדזער משפט איז געווען אַ גערעכטער. ער האָט נישט געמינערט דעם כבוד פון דעם, וואָס האָט פאַרדינט כבוד און נישט געשוינט יענעם, וואָס זיינע מעשים האָבן נישט געפונען קיין חסד אין אונדזערע אויגן.

כיבוד אב ואם האָט אויפגעהערט צו זיין פאַר אונדז אַ חוק ולא יעבור, אייגע פון די עשרת הדברות. מיר האָבן געהאַלטן, אז כבוד מוז מען זיך פארדינען — אויך עלטערן ביי קינדער — יעדן טאָג פון דאָס נייַ. און נישט אַנדערש לערער ביי שילער, שילער ביי חברים.

מיר האָבן זיך נישט אָפגעשטעלט בלויז ביי איינצעלע מענטשן. מיר האָבן געפרווועט אָפצושאַצן דעם באַטייט פון געזעלשאַפטלעכע כוחות: רעליגיע, טרא־דיציע, משפחה, דערציונג, נאַציאָנאלער צוזאַמענבונד, סאָציאַלע היפוכים, פאָלי־טישע ריכטונגען, קולטורעלע השפעות. אויך דאָ האָבן מיר געפרווועט אָפצוטיילן דאָס גוטע פון שלעכטן, דאָס געזונטע פון קראַנקן, די יאָדער פון דער שאָלעכץ.

מער פון אַלץ איז געווען פארעיפושט דאָס ערשטיש לעבן פון דער דעמלטיקער שוליוגנט. קיין קאָעדוקאַציע־שולן זענען בכלל נישט געווען בנמצא. קיין יוגנט־אָרגאניזאַציעס, צו וועלכע ס׳זאָלן געהערן יינגלעך און מיידלעך, האָבן אויך נישט עקזיסטירט. מיט קיין ספאָרט האָבן זיך יידישע גימנאַזיסטן בדרך כלל נישט פארנומען. דאָס איינציקע אָרט, וווּ יינגלעך האָבן זיך געקאָנט באַגעגענען מיט מיידלעך, איז געווען דער זעדלמייער־זאל בעת די טאַנץ־פארווייַלונגען. דאָרט האָט געהערשט אַ דומפיקע, אומגעזונטע אַטמאָספער.

זייערע סעקסועלע באַדערפענישן פלעגן מיטלשילער באפרידיקן אין די בתי זונות. פון ביידע זייטן שטאָט, אויף דער „זאָסינאַ וואָלאַ״ און אויף דעם וועג קיין קניהינין זענען געווען הייזלעך. דאָס מונדירל האָט נישט אָפגעהיט פון גיין אויף שלעכטע וועגן און נישט אלארמירט די „געזעלשאפט״, וועלכע האָט מונדירטער איז פארקראָכן וווּ מען דארף נישט. ס׳האָט געקאָנט טרעפן, אז א שילער זאָל באַגעגענען זיינעם א לערער. אין אזא פאַל האָט דער לערער געמאכט אַ שווייג.

די בירגערלעכע מאָראַל האָט די סעקסועלע הפקרות לפחות טאָלערירט,

מיכאל וויכערט
ווי אַ שילער פון אַכטן גימנאַזיע־קלאַס

אָפּט אונטערגעשטיצט. טיילמאָל פּראָפּאָגירט. איינע פון די פאַרשפּרייטסטע אילוס־טרירטע וואָכנצייטונגען איז געווען דער שטאַרק פּאַרנאָגראפישער „באָציאַן", וואָס האָט זיך געדרוקט אין קראָקע. מען האָט אים פּראָנק און פּריי פּאַרקויפט אין די קיאָסקן, קאָלפּאָרטירט אין די גאַסן, געלייענט אין די קאפּעהייזער און צוקָער־ניעס. די פּירנדיקע ליטעראַרישע ריכטונג „יונג פּוילן" האָט פּראָקלאַמירט די בראשיתדיקייט פון דער סעקסועלער תאווה. סטאַניסלאוו פּשיבישעווסקי האָט געשריבן: אין אָנהויב איז געווען די תאווה (Z początku była chuć).

נישט די היים און נישט די שול האָבן באוואָפנט די יוגנט קעגן די סכנות, וואָס האָבן אויף איר געלויערט. האָבן טאָקע נישט געפּעלט קיין קרבנות. שוין אין פּיפּטן קלאַס האָט איינער פון אונדזער קורס פּאַר יידישער געשיכטע — וואָלד האָט ער געהייסן — אַ שטיל און בנעימותדיק יינגל, אַריבערגעטראָגן די גאָנאַריי (טריפּער) מיט אַ פּינגער אין אויג און אין בלינד געוואָרן אויף ביידע אויגן. אַ צווייטער — זיין פאַמיליע איז געווען באַל — האָט פארלוירן דעם כוח אין ביידע פיס.

די וועגעראָלאָגן האָבן געהאַט גרויס שפּע, אָבער נישט יעדער, וואָס איז קראנק געוואָרן, האָט זיך געהיילט. דער אוקראַינער ויטקאָווסקי איז געווען איינער פון די פּעיקסטע תלמידים אין גימנאזיע, מיט א קלאַס העכער פון מיר. ער האָט צוגעגרייט דעם שעווטשענקאָ־אָוונט, רעזשיסירט די אויפּפירונג, געהאַלטן דעם הויפּט־רעפעראַט. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט האָבן מיר זיך עטלעכע מאָל גע־טראָפן. פון מאָל צו מאָל איז זיין פּנים געוואָרן בלאַסער און איינגעפאַלענער. וועג כ׳האָב אים געפרעגט, צי די לונגען זענען ביי אים אין אָרדענונג, האָט ער זיך פּאר מיר מתוודה געווען, אַז ער האָט זיך אָנגעשטעקט מיט אַלע דריי וועגעריש קראַנקהייטן, אָבער ער האָט נישט בדעה זיך צו היילן. וועג איך האָב אים שטאַרק צוגערעדט, ער זאָל גיין צו אַ דאָקטאָר. האָט ער מיר געענטפערט, אַז ס׳איז נישט כדאי, ער ווייסט, אז זיינע חדשים און אפשר וואָכן זענען געציילטע און דאָס אַרט אים גאָרנישט, ער ווייל בלויז דערציען צום שעווטשענקאָ־אָוונט.

אַ סך שוועריר האָב איך איבערגעלעבט אַן אנדערן פאל מיט א נאָענטן מענטשן. און הגם דער פינאל האָט זיך אָפּגעשפּילט כמעט מיט דריי יאָר שפּעטער, דאַרף די מעשה גופא דערמאָנט ווערן אין דעם איצטיקן צוזאַמענהאַנג.

אין זיבעטן קלאס האָב איך מיך דערנענטערט צו א חבר פון דעם זעלבן קלאס אין דער רעאַלשול. ער האָט געהייסן שטיין, איז געווען אַ יתום אָן א טאטן און האָט געמוזט געבן לעקציעס, כדי בייצושטייַערן צו דער שטוב־הוצאה. פון־דערסטוועגן האָט ער געפונען צייט צו שטודירן ערנסט סאָציאַלע און עקאָנאָמישע וויסנשאַפטן און איז געווען אַן איבערצייגטער סאָציאליסט, הגם נישט פארבונדן

אַרגאניזאציאָנעל מיט קיין שום פּאַרטיי. ער איז געווען אַ טייערער, ביז גאָר סימפּאַטישער בחור און אַלע חברים האָבן אים ליב געהאט. נאָך מאָטורע איז ער אריין אין לעמבעריקער פּאָליטעכניקום. געווינט האָט ער ווי אַ סך פּראָווינצער אין דעם יידישן אַקאַדעמישן הויז אויף דער הייליקער טערעזע־גאַס. וועג איך בין געווען ביי אים אין חודש יוני 1910, האָט ער זיך געקלאָגט פאר מיר, אַז זינט א פּאָר טעג האָלט ער אין איין ברעכן. איך האָב אים גלייך אַריבערגעפירט אין שטאָטישן שפּיטאָל. דאָרטן האָט מען אים אַריינגענומען אין דער אָפּטיילונג פאַר מאָגן־קראנקע און אויפגעהערט אים צו געבן עסן. נאָך פינף וואָכן איז ער אינ־גאנצן אַראָפּ פון די כוחות. האָט מען געביטן די טעראַפּיע און אָנגעהויבן צו שטאָפּן אים מיט שינקע און מילך. אָבער ער האָט ווייטער געבראָכן. האָבן מיר, חברים, באַשלאָסן אַריבערצופירן אים קיין ווין.

ס׳האָט געדויערט אַ ביסל צייט, ביז די מוטער האָט מסכים געווען דערויף. איך בין שוין געווען אין ווין, ווען כ׳האָב אין חודש סעפּטעמבער באקומען א טעלעגראַם, אַז ער קומט צו פּאַרן. ווען איך בין אַריין צו אים אין באַן־אָפּטייל, האָט ער מיך מאָדנע אָנגעקוקט און געבעטן מערניט א „גומיראָדל", דאָס מיינט א פּיאַקער אויף גומענע רעדער. נאָר ווייניק דראָזשקעס האָבן דעמלט געהאט רעדער אויף גומי, אָבער מיר האָבן געפונען א גומיראדל און געבראכט אים די־רעקט פון באַן אין „אַלגעמיינעם קראַנקנהויז". צוויי שעה שפּעטער איז געווען אַ קאָנסיליום. עס האָבן זיך באַטייליקט אין אים העכער דרייסיק פּראָפעסאָרן און אַסיסטענטן פון אלע אָפּטיילונגען. דער דיאַגנאָז איז געווען: אַ טומאָר אויפן געהירן. מען האָט אים גלייך געמאַכט אַ פונקציע און אָפּגעצאַפּט אַ האלב גלאָז מאָטעריע.

נאָך אַ פּאָר טעג האָט דער פּראָפעסאָר געזאָגט, אַז ס׳איז נאָר פּאראן איין רעטונג פאַר אים און דערצו א ספקדיקע: מ׳זאָל אָפּעראַציע. סוֹפּציק פּראָצענט אויף פּופּציק. אָבער אויף דער אָפּעראַציע מוז די מוטער געבן איר שריפטלעכע הסכמה. עס האָט געדויערט אַ פּאָר וואָכן, ביז זי האָט עס געפּועלט ביי זיך. גלייך ווי זי האָט געחתמעט די דערקלערונג, האָט מען אויף צומאָרגנס פאַרמיטאָג באַשטימט די אָפּעראַציע. גאנץ פרי בין איך געווען ביים קראַנקן. ער האָט מיך שוין נישט געזען. ביינאַכט איז געקומען אַן אויסגאָס פון בלוט איבער די אויגן. ער איז אָבער געווען ביי זיך גאָר האָפּערדיק, האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים דערלאַנגען די הויזן, וועט ער זיך אָנטון און אַרויספאָרן אויף אַ „גומיראדל" שפּאַציערן. ער פילט זיך אינגאַנצן געזונט. ווען איך האָב געמוען אַרויפציען אויף אים די הויזן, האָט זיך אָנגעהויבן די גסיסה.

ס׳איז נישט געווען קיין ספק, אַז דער געהירן־טומאָר איז געקומען פון לונג. די מוטער האָט געהאט פאַריבל אויף אונדזער טייערן חבר, וואָס ער האָט

זיך נישט געהיילט און וואָס ער האָט עס געהאַלטן בסוד פאַר איר. אָבער מיר זענען געווען זיכער, אז ער האָט נישט געווּסט וועגן זיין קרענק. איך בין נאָך היינט גרייט צו שווערן, אַז ער האָט נישט אָנגעהויבן צו וויסן וועגן דעם. ער וואָלט געווּיס נישט געמאַכט קיין סוד דערפון פאר זיינע נאָענטע חברים. אגב, פלעג מען אין אונדזערער קרייזן אזעלכע זאַכן נישט פאָרבאהאלטן. ער איז געפאַלן א קרבן פון זיין אומווּיסנקייט. א מענטש פון זעלטענער רייַנקייט און איידלקייט. ער איז מיר טיף געווען איינגעבאַקן אין האַרצן. ווי אָפט איך דערמאָן מיך אָן אים, שטעלן זיך מיר טרערן אין די אויגן.

אין יענע יאָרן איז די אַלגעמיינע אומווּיסנקייט און לייכטזיניקייט אין סעקסועלע ענינים געווען אַ ביטערע צרה. באַוווּסטזיניקע שילער און ערנסטערע פּעדאַגאָגן האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ דין וחשבון דערפון. א געוויסע צייט האָט אַ גרופּע פּעדאַגאָגן אַרויסגעגעבן אַ חודש־זשורנאַל אונטערן נאָמען: דאָס סעקסועלע לעבן (Życie Płciowe).

אויף אָט דעם פּאָן ווערט פאַרשטענדלעך דער קאַמף, וואָס מיר האָבן געפירט קעגן סעקסועלער הפקרות. מיר האָבן נישט געפאָדערט קיין אַבסאָלוטע אַבסטינענץ, הגם מיר האָבן זי ביי די דעמלטיקע באַדינגונגען אונטערגעשטיצט — אָבער דאָס רעדוצירן דאָס גאַנצע ערָאטישע לעבן צו גראָב־סעקסועלער באַפּרי־דיקונג האָבן מיר געהאַלטן פאַר א טיפער דערניַדעריקונג פון מענטשלעכע ווערטן אין אונדז. אַוודאי האָבן מיר געווּסט, אַז דאָס סעקסועלע לעבן איז בלויז איין אָפּשניט פון אַלגעמיינעם לעבן פון דער צייט, אז די עטישע און מאָראַלישע פּראָבלעמען זענען געקניפּט און געבונדן מיט די עקאָנאָמישע און סאָציאַלע. אָבער מיר זענען געווען צו שוואַך, כדי אַרויסצוגיין אין מלחמה קעגן דעם סדר פון דער דעמלטיקער וועלט. האָבן מיר באַקעמפט דאָס, וואָס איז אונדז געווען צום נאָענטסטן, וואָס האָט אונדז צום מערסטן וויי געטון.

22

מאַטורע

ערשטע ליטעראַרישע פרווון — מיינע פריינד קאַלניק און יאַקובאָוויטש — איך טראַכט וועגן דער טעאַטער־פראָפעסיע — דער מאַטורע־עקזאַמען — פישטשאַנער בעדער זומערצייט — יידישע צייטונגען אין קורזאַל — מינחה אין ביוראָ.

ליגנדיק קראַנק אין בעט און נאָך מער שפּעטער אין די לאַנגעווינטער־אָוונטן אין פּישטשאָן האָב איך געטראַכט נישט בלויז וועגן דעם, וואָס געווען, נאָר אויך וועגן דעם, וואָס וועט זיין, וואָס דאַרף זיין. אין אַ פּאָר חדשים אַרום וועל איך ענדיקן די גימנאזיע. וואָס ווייטער? די בירגערלעכע פּראָפעסיעס האָבן מיך נישט געצויגן. וועלן דאָקטאָר צי אַדוואָקאַט האָב איך נישט געהאַט קיין חשק. צו אַדוואָקאַטעריי האָב איך געפילט אַ בפירושן ווידערווילן. ערגעץ אין פּיפטן צי זעקסטן קלאַס האָב איך וועסנעצייט אָנגעשריבן עטלעכע פּוילישע שטימונג־לידער. אויף יידיש האָב איך נישט געפּרוווט צו שרייבן. מיינער אַ שול־חבר פון זעלבן קלאַס, ישראל מאיר ברענדער האָט געשריבן יידישע לידער. ער פלעגט זיי פּירלייענען פאַר עטלעכע חברים. מיך האָבן זיי נישט באַפרידיקט. איך האָב געפאַדערט מער פון אַ פּאָעט.

מיר האָבן געהאַט אין שטאָט א פּוילישן דיכטער. ער איז געווען אַ לערער אין דער רעאַלשול, האָט געהייסן צעהאַק און האָט אונטערן פסעודאָנים אַדאַם סטאָדאָר פּארעפּנטלעכט א באַנד סאָנעטן. מבינים האָבן געהאַלטן, אז זייער ווערט איז נישט קלענער פון מיצקעוויטשס סאָנעטן. אָבער שפּעטער האָט ער שוין מער נישט געקאָנט דערגרייכן די מדרגה פון די ערשטע שאַפונגען און איז אינגאַנצן אנטשווינגן געוואָרן.

זייענדיק אין זיבעטן קלאַס האָב איך אָנגעשריבן אויף פּויליש צווי הומאָרעסקעס. דעם אינהאַלט פון איינער געדענק איך: אונדזער פּראָפעסאָר שאַרגאַ איז געשטאָרבן און איינער פון די חברים איז אים מספּיד ביים אָפענעם קבר. דעם הספּד פּאַרענדיקט ער מיט א לאַטיניזישן ציטאַט און מאַכט דערביי א גראָמאטיקאַלישן גרייז. עפּנט זיך דער צודעק פון דער טרומנע, דער טויטער פּראָפעסאָר הויבט זיך אויף און מיט אַן אויסגעשטרעקטן פינגער זאָגט ער: זעץ דיך, האָסט אַ צווייער! כ׳האָב פירגעלייענט די הומאָרעסקע פאַר אַ גרופּע חברים

פון קלאָס, זי איז זיי שטאַרק געפעלן. איינער פון זיי האָט עס דערציילט דעם פּראָפעסאָר און כ׳האָב אים געמוזט געבן די זאַך צום איבערלייענען. אויך ער האָט זי געלויבט. דאָס איז געווען מיין ערשטער שרייבערישער דערפאָלג. אָבער נישט פֿאַר א פּאָעט און נישט פֿאַר א הומאָריסט האָב איך מיך געהאַלטן.

ערנסט געטראַכט האָב איך בלויז וועגן טעאַטער. שוין בעת די וואקאַציעס צווישן פערטן און פּינפטן קלאַס האָב איך אַראָפּגעוואָרפן דאָס מונדירל, וואָס כ׳האָב פיינט געהאַט און אייגנהאַנדלט פאַר אַ פּאָר ריינישלעך א צייגענעם אַנצוג. דעמלט איז דער וואַלוועלער גאַרניטור, וואָס האָט קוים דורכגעהאַלטן די פּאָר וואָכן, געווען פאַר מיר דער סימבאָל פון פרייהייט. און דעמלט האָב איך צום ערשטן מאָל געטראַכט וועגן דער טעאַטראַלער פּראָפעסיע. די באַטיליקונג אין די אויפּפירונגען אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט מיך פּאַרשטאַרקט אין דעם גלויבן, אַז דאָס איז א וועג פאַר מיר. אָבער אייגנצייטיק האָט זי מיך געלערנט, ווי שווער דער דאָזיקער וועג איז און ווי שטאַרק מען דאַרף זיך אונטערגאַרטלען, כדי צו לאָזן זיך אויף אים.

אין אַ פּאַראַלעלן קלאַס פון דער רעאַלשול האָב איך געהאַט צוויי פריינד, אַרטור קאָלניק און דוד יאַקובאָוויטש — מיר האָבן אים געפונען דוניא. קאָלניק האָט געוואָלט ווערן אַ מאָלער, יאַקובאָוויטש אן אַקטיאָר. וועמ מיר האָבן געערעדט וועגן אונדזערע פּלענער, זענען דאָס נישט געווען קיין יינגלשע חלומות. יעדער פון אונדז האָט געהאַט בדעה ערנסט און גרינטלעך צו אַרבעטן איבער זיך. גלייך נאָך מאַטורע איז דוניא אוועק אין אַ פּוילישער דראַמאַטישער שול קיין קראָקע. אָבער נאָך א יאָר האָט ער זיך איבערצייגט, אז ער וועט נישט זיין קיין גוטער אקטיאָר. אַרטור איז אַריין אין דער קונסט־אקאדעמיע אין קראָקע און איז געוואָרן אַ מאָלער. איינס פון זיינע ערשטע בילדער — דעם פּאַרטרעט פון דוניא — האָט ער מיר געשענקט. ער איז שפּעטער געוואָרן אַן אָנגעזעענער מאָלער און צייכנער אין דער יידישער קונסטוועלט. ער לעבט אין פּאַריז.

קאָנקרעטע פּאַרמען האָבן אָנגענומען מיינע פּלענער בעת דער קראַנקהייט. איך האָב באַשלאָסן נאָך מאַטורע צו פֿאָרן קיין ווין, אַריינצוטרעטן אין א דראַמאַטישער שול און אייגנצייטיק צו שטודירן אויפן אוניווערזיטעט טעאַטער־וויסנשאַפט ווי אויך ליטעראַטור און קונסט, ווי וויט זיי האָבן א שייכות צום טעאַטער. ערשט נאָכן באקענען זיך מיט דער פּראַקטישער און טעאָרעטישער זייט פון דער בינע האָב איך געהאַט בדעה צו באַשטימען מיין אָרט אין טעאַטער. אַז דאָס קאָן זיין בלויז יידיש טעאַטער — איז שוין דעמלט געווען פאַר מיר קלאָר.

אָבער פריער האָב איך נאָך געמוזט אַריבערשפרינגען אַ שוועל: מאַטורע. צוריקגעקומען פון פּישטשאַן בין איך אינמיטן יאַנואַר 1908. אין צווי וואָכן אַרום האָט זיך געענדיקט דער ערשטער סעמעסטער. איך האָב אים אַדורכגעקרענקט.

אַרטור קאָלניק
נאָך דעם מאַטורע־עקזאַמען

איצט האָב איך געמוזט נאָכיאָגן דאָס פּאַרזאָמטע. אין די מיטלשולן איז דאָס שול־יאָר באַשטאַנען פון צוויי סעמעסטערן. צום סוף פון יעדן סעמעסטער פלעג מען באקומען אַ צייגעניש. כדי צו באַקומען דאָס צייגעניש פּאַרן ערשטן סעמעסטער, האָב איך געמוזט אויסהאַלטן אַן עקזאַמען פון אַלע לימודים, וואָס מיינע חברים זענען דורכגעגאַנגען אין קלאַס. צוויי וואָכן האָב איך מיך אינטענסיוו געגרייט, געאַרבעט ביז האַלבער נאכט, אז ס׳איז געגאנגען אַ רויך. און דער עקזאמען איז אַדורך זייער גוט.

דעם צווייטן סעמעסטער בין איך שוין געגאַנגען נאָרמאַל אין שול. טייל תלמידים פון אַכטן קלאַס האָבן געשמאַק געלערנט, טאָג און נאכט. מיר האָבן עס גערופן אויף יידיש: ביפלען. אויף דייטש פלעג מען זאָגן „אָקסן" פון וואָרט אָקס. ביפלען האָט געהאַט א שייכות מיט ביפל־אָקס און איז געווען נאָך אַ העכערע מדרגה פון „אָקסן". אַנדערע חברים ווידער האָבן זיך נישט זייער איבערגענומען מיט דער מאַטורע און נישט אוועקגעלייגט דאָס געזונט. איך האָב מיך געלעכנט צו דער צווייטער גרופּע. מיין שכל איז געווען א פּשוטער. עמיצער מוז דאָך — ווי מען האָט ביי אונדז געזאָגט — אָפּלייגן די מאַטורע, אויב נישט מיר, די פּעיקערע, איז ווערשע דען?

אויסגעהאַלטן דעם מאַטורע־עקזאַמען האָבן אַלע אָן אויסנעם. דאָס איז געווען נישט בלויז אונדזער פּאַרדינסט. אין יענעם יאָר האָט די שולמאַכט צום ערשטן מאָל איינגעפירט די א. ג. „רעפּאַרמירטע" מאַטורע. ביז דעמלט האָט מען די מאַטוראַנטן פּאַרמאַטערט ביים עקזאַמען מיט אלע לימודים — אַן ערך צען — וועלכע מען האָט געלערנט אין די העכערע קלאַסן, פון יאָר 1908 האָט מען עקזאַמינירט בלויז פון פיר לימודים: פּויליש, לאַטיין, געשיכטע, מאַטעמאַטיק. פאַר די איבעריקע לימודים האָבן געגאָלטן די נאָטעס פון די צייגענישן אין די העכערע קלאַסן.

מיר האָבן גלייך אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די מונדירלעך און אָנגעטון שפּאָגל־נייע ציווייל־מלבושים. מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָבן מיר באַקומען די מאַטורע־צייגענישן. אין אָוונט איז פּאַרגעקומען אין איינעם פון די שטאָטישע רעסטאָראַנען אַ קאָמערס מיט דער באַטיליקונג פון אַלע שילער און לערער, וואָס האָבן געלערנט אין אַכטן קלאס. מען האָט זיך געזעגנט מיט לערער און חברים און יעדער איז געגאַנגען מיט זיין וועג.

איך בין — ווי כ׳האָב שוין דערמאָנט — צום צווייטן מאָל געפאָרן קיין פּישטשאַן, ווידער אין דער באַגלייטונג פון דער מאַמען. זומער פלעגן צענדליקער מויזנטער קורגעסט קומען אין וועלטבאַרימטן באָד. יעדן טאָג — פּאַרמיטאָג און

דוד יאַקובאָוויטש
געצייכנט פון זכרון דורך אַרטור קאָלניק

נאַכמיטאָג — האָט, ווי אין אַלע קורערטער, קאָנצערטירט אין פּאַרק די „קור־מוזיק". דער רעפּערטואַר איז באשטאנען פון עטלעכע צענדליק נומערן, וואָס פלעגן זיך איבערחזרן יעדע פּאָר טעג אין אַנדערן צונויפשטעל. צווישן די נומערן איז געווען אַ „יידיש מוזיק־פּאָטפּורי", אַ מישמאַש פון באַקאַנטע סינאַגאָגאלע ניגונים מיט די פּאָפולערסטע לידלעך פון יידישן טעאַטער, פון „כל נדרי" ביז „האָט אַ יידּ א ווייבעלע". שפּילן פלעג די קור־קאַפּעלע דאָס יידישע פּאָטפּורי אַמאָל אינמיטן וואָך, אָבער רעגולער יעדן פרייטיק נאַכמיטאָג, ווייזט אויס, לכבוד שבת. יעדן נומער פון אָרקעסטער האָט דער עולם וואַרעם אפּלאָדירט, נאָכן יידישן פּאָטפּורי איז דאָס ברוֹאוֹ־פּאטשן געווען גאָר שטאַרק. מער פּאר אַלע האָבן געלעקט די פּינגער פון די יידישע ניגונים דווקא אסימילירטע יידן, אַמעריקאַנישע, ווינער, אונגאָרישע, טשעכישע — דעמלט פלעג מען זיי רופן „בעהמישע" אָדער לצנותדיק „בהמהשע".

די פּישטשאַנער בעדער שטראָמען פון דער ערד הייסע 67 גראַד, מען מוז זיי אָפּקילן. שוין פיר פּאַרטאָג האָט זיך עולם געקליבן פּאר די באַסיינען. אריינגעלאָזט האָט מען גרופּעס צו 60 מאַן. וואַרטנדיק פּארן באָד, אין באסיין, אין אַפּרו־זאַל, אין פּאַרק, אין קאַפּע האָט מען לייכט געשלאָסן קענטשאפטן. איך האָב זיך צווישן אנדערע באַקענט מיט אַ ווארשעווער בחור אין מיינע יאָרן מיטן נאָמען עלבלינגער און מיט אַ לערער פון דער טאַרנאָפּאָלער פּערל־שול — זיין פּאַמיליע איז געווען קאָרנגרין. עלבלינגערן האָב איך דערציילט וועגן מיינע טעאַטער־פּלענער, וואָס וועלן מיך געוויס פּירן קיין וואַרשע, און כ׳האָב צוגעזאָגט אויפצוזוכן אים. צען יאָר שפּעטער האָב איך געהאַלטן וואָרט. פּראָפּ. קאָנגרין איז געווען אַן עלעגאַנטער עלטערער הער מיט צוויי באַקנבערד אַלאַ פּראנץ יאָזעף, וואָס פלעג שפּרייזן מאַיעסטעטיש מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ. געריעדט האָבן מיר צווישן זיך — ווי דען אַנדערש? — פּויליש.

ווי אין יעדן באָד איז אויך אין פּישטשאַן געווען אַ „קורזאַל". מען האָט דאָרטן געקאָנט גענפינען צייטונגען אין אַלע שפּראַכן — חוץ יידיש. אונדז האָט דאָס געאָרט. האָבן מיר באַשלאָסן צו אינטערוועניר ביי דער פּאַרוואַלטונג פון באָד, זי זאָל אויך אויסשרייבן יידישע צייטונגען. פּראָפּ. קאָרנגרין האָט אויססטיליזירט אויף דייטש אַ מעמאָריאל, ווו ער האָט געשריבן, אַז קיין פּישטשאַן קומען קורגעסט פון „אַללער הערען לענדער" און יעדער קאָן לייענען אין קורזאַל א צייטונג אויף זיין שפּראַך, בלויז קיין יידישע צייטונגען זענען נישט פאַראַן. עס איז באוווסט אין דער גאנצער וועלט, ווי אזוי די דירעקציע פון פּישטשאַנער באָד באמיט זיך צו פארזאָרגן די קורגעסט מיט כל טוב און צו באַפרידיקן אַלע זייערע הצטרכותן, הן די גשמיותדיקע, הן די רוחניותדיקע. מיר בעטן דעריבער אין נאָמען פון הונדערטער יידיש־לייענער, אַז אויך יידישע צייטונגען זאָלן

„אופליגען" אין לייענזאל. זאלבעדריט האבן מיר דערלאנגט דעם מעמאריאל, פראפ. קארנגרין האט נאך צוגעשמאלצן מיט א דרשהלע און מיר זענען מצליח געווען. אין א וואך ארום איז שוין אין לייענזאל געלעגן דער וואַרשעווער „היינט" און דאס לעמבעריקער „טאגבלאט".

די פעכטער פון פישטשאנער באד זענען געווען צוויי ברידער מיטן נאמען ווינטער, משומדים. אין דער פארוואלטונג האט אויך געארבעט זייערער א פעטער, אן עלטערער הער מיט אן איידל פנים און שנייווייסע קורצע וואנצעס. דערוויסנ־דיק זיך, אז איך שרייב פויליש, האט ער מיר פארגעלייגט צו איבערזעצן געוויסע מאטעריאלן וועגן די בעדער. בעת דער קאנפערענץ, וואס איז פארגעקומען נאכ־מיטאג, האט ער אין א געוויסן מאמענט איבערגעבעטן מיך, איז אוועק אין א זייט, אנגעטון א שמאל גארטעלע איבער דער מארינארקע און געזומען אין א ווינקל שאקלענדיק זיך דאוונען מנחה.

23

טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפֿערענץ

מיינע ידיעות וועגן טשערנאָוויץ — די שטאָט גייט אויף רעדער — ד״ר זשיט־לאָווסקי און ד״ר בירנבוים — פֿרץ, אַש, ריזענ, נאָמבערג — ד״ר אַקאַדעמיע אין טעאַטער און דער מיטינג אין גאַרטן — די קאָמפּן אַרום דער הויפּט־רעזאָלוציע — די ברוסט־בענדער פון אַקאַדעמישן פּאַריין „יידישע קולטור״.

דאָס לעמבעריקער „טאַגבלאַט״ פֿלעג איך באַקומען צוגעשיקט דורך פֿאָסט. פון דער צייטונג האָב איך מיך דערוווּסט, אז ד״ר נתן בירנבוים רופט קיין טשערנאָוויץ אַ יידישע שפּראַך־קאָנפֿערענץ. מיך האָט דער ענין זייער פּאַר־אינטערעסירט און כ׳האָב שטאַרק חשק געהאט צו באטיילקן זיך אין איר. איך בין דעמלט אַלט געווען אַכצן יאָר און נישט געהאט קיין שום אַנדערע זכיות, ווי דאָס, אַז איך האָב בדעה להבא זיך מתעסק צו זיין מיט יידיש טעאַטער. דאָס איז געווען אַ קנאַפּער זכות אין פֿאַרגלייך מיט די לייבן פון דער יידישער ליטעראַטור, וואָס האָבן באדערפט קומען קיין טשערנאָוויץ. פונדעסטוועגן האָב איך איינגע־שטעלט מיינע ח״י שנים און אָנגעשריבן פון פּישטשאַן אַן אהובי־בריוועלע צו ד״ר בירנבוים. שוין נאָך אַ פּאָר טעג האָב איך באַקומען אַ גאָר פּריינדלעכע תשובה.

האָב איך מיך אָנגעהויבן צו אינטערעסירן מיט טשערנאָוויץ. ביז צו יענער צייט האָב איך קנאַפּ געווּסט וועגן דער שטאָט. אַזוי פיל איז מיר געווען באַקאַנט, אַז זי האָט אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אַ יידישן דעפּוטאַט, בענאַ שטרויכער, וואָס מאכט גערן א כוסה מיט עמך און האָט ליב דאָס, וואָס דער רבי האָט נישט פּיינט. מיט יאָרן צוריק האָט דער מאַמעס אַ גלידגעשוועסטערקינד פון דער מיוחסדיקער משפּחה ווייסהויז, די מומע גיטוניע — הינטער די אויגן האָט מען זי גערופן גיטונדל — חתונה געהאט קיין קימפּאָלונג אין בוקאָווינע מיט וועלוועלע ווינדרייך. אין דער יוגנט איז ער געווען אַ שטאַרקער לערנער, אַן עילוישער קאָפּ. שפּעטער האָט ער זיך אריבערגעצויגן קיין טשערנאָוויץ, אָפּגעגאָלט די בארד, פּאַרלאָזט זיך לאַנגע וואָנצעס און ליב געהאַט אַ קערטל. זיינע ביידע זין האָבן אין טשערנאָוויץ באַזוכט די רעאלשול. דער עלטערער — צוליב א טעות האָט מען אים פּארשריבן אין דער מעטריקע „זינרייך״ — האָט צו 16 יאָר פּאַרליבט זיך

אין אַ מיידל, אַרויסגערופן דעם קאַנקורענט אויף אן אמעריקאַנישן דועל, אַרויס־געצויגן די שוואַרצע גאַלקע און דערשאַסן זיך. דאָס איז געווען נוסח טשערנאָ־ויץ. בכלל האָט זיך טשערנאָוויץ געהאַלטן פאר קליין ווין און נאָכגעמאַכט אַלע ווינער פירעכצער, נאָך מיט אַ פראָווינצער קוועטש דערצו.

ווייזט אויס, אַז נישט נאָר ד״ר בירנבוים, נאָר דער רבונו של עולם אַליין האָט געוואָלט, איך זאָל פאָרן קיין טשערנאָוויץ צו דער קאַנפערענץ, וואָרן ער האָט מיר צוגעשיקט קיין פישטשאַן אין שכנותדיקן שטיבל א טשערנאָוויצער. געווען איז דאָס א פיאַקערניק, אן עלטערער יוד מיט א שוואַרץ־גרוילעכער קיי־לעכדיקער באָרד. ער האָט געקענט יעדעס ווינקעלע אין שטאָט, אלע גאַסן, אַ סך מענטשן. האָט ער מיר געהאַלטן אין איין דערציילן מעשיות וועגן טשערנאָוויץ. וועז ער איז אַרויסגעפאָרן פון פישטשאַן, האָב איך שוין געהאַט אַ שפּאַר בינטל ידיעות וועגן שטאָט און מענטשן.

אין טשערנאָוויץ בין איך נישט פאַרפאָרן צו מיין בעל־עגלה, וואָס האָט :עהאט אן אייגענע שטוב ערגעץ אין א פאָרשטאָט און נישט צו מיין קרוב, וואָס האָט געהאַט א דירה אין איינער פון די שיינע גאַסן. איינגעשטאַנען בין איך אין א האָטעל, פונקט ווי אלע אנדערע דעלעגאַטן. איך האָב מיר עס געקאָנט פאר־גינען. כ׳האָב אַרויסבאַקומען ביים סטאַניסלאָווער מוכר־ספרים אברהם ראָבינזאָן אן אָוואַנס פון א גאנצן הונדערטער — פארשטייט זיך, קראָנען נישט ריניש. כ׳האָב אים דערפאַר ערלעך געדינט שפּעטער עטלעכע חדשים ווי אַן עבד כנעני. דעם בעל־עגלה האָב איך אָפּגעשטעקט — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אָפּ־געשטאָט — אַ ווייזט, דעם פעטער וועלוועלע האָב איך אויפגעזוכט אין קאפעהויז און צוליב מיר האָט ער נעבעך געמוזט מפסיק זיין אין דער הייליקער עבודה ווינער.

אין די טעג פון דער קאַנפערענץ איז גאנץ טשערנאָוויץ געגאַנגען ווי אויף רעדער. עפּעס אַ קלייניקייט! נישט דעם גרעסטן יידישן קיבוץ אין מזרח: וואַרשע און נישט ירושלים דליטא: ווילנע איז צוגעפאַלן דער כבוד מקבל פּנים צו זיין די באַרימטע יידישע שרייבער, נייערט דער שטאָט טשערנאָוויץ אין עסטרייכישן קרוינלאַנד בוקאָווינע. אַזוי האָט געפסקנט ד״ר נתן בירנבוים. נישט חלילה צוליב דעם, וואָס דאָרטן האָט ער — נישט אַזויפיל ער, ווי זיין פלוניתטע — געהאַלטן א ביכער־ און פּאַפּיר־געוועלב, נאָר דערפאַר — האָט ער געטענהט — ווייל טשערנאָוויץ איז נאָך פון ששת ימי בראשית געווען אָנגעברייט פאַר אַ יידישער שפּראַך־קאָנפערענץ, צוליב דער געאָגראַפישער און פּאָליטישער לאָגע געווען ווי אָנגעמאָסטן פאר א צונויפטרעף פון יידישע שרייבער פון מזרח און מערב.

איז טשערנאָוויץ געווען שטאָלץ מיט ד״ר בירנבוימס אָפּקלויב. אין שטאָט איז די פאַראינטערעסירונג מיט דער קאָנפערענץ געווען זייער שטאַרק. בעת דער

פייערלעכער אקאדעמיע אין גרויסן זאל פון שטאטישן טעאטער זענען פארטער און באלקאנען געווען פולגעפאקט, אין די לאזשעס זענען געזעסן די שענסטע פרויען אויסגעפוצטע און באהאנגענע מיט צירונג.

דער אנזאגער אויפן אוונט איז געווען ד"ר חיים זשיטלאווסקי. אין א גרי־נעם געקעסטלטן גארניטור (אלע אנדערע רעדנער זענען געווען אנגעטון שוואַרץ, פרץ און אַש אין סמאקינג), מיט די הענט אין די קעשענעס, שפאַצירנדיק איבער דער גאנצער בריים פון דער בינע האט ער געעפנט די אקאדעמיע און פרעזענ־מירט יעדן פון די רעפערענטן. אין טשערנאוויץ איז נאך אזא חילול השם אויף א פייערלעכער אקאדעמיע נישט געהערט געווארן. אבער דווקא די דאזיקע שטייגערישע „רעוואלוציע" האט אימפאנירט די טשערנאוויצער.

דער רושם, וואס י. ל. פרץ האט געמאכט אויפן עולם, איז געווען אויסער־געווייניליך. דער כישוף פון זיין פערזענלעכקייט, דאס זיכערע אויפטרעטן, דער פייערדיקער בליק, די דונערנדיקע שטים, דער בליציקער געדאנק, די שימערירנ־דיקע שפראך האבן ממש מיטגעריסן די צוהערער. שלום אש האט אפגעגעבן כבוד דער יידישער פרוי. זי האט דאס די ערשטע געשאפן פאלקס־ליטעראטור אויף יידיש. געהאט א באדערפעניש זיך ארצויצושמועסן מיט איר זיסן טאטע אין הימל. וויזשע האט זי געקאנט רעדן צו אים אנדערש ווי אויף מאמע־לשון? מיט דער וווּנדערלעך־פאטישער רעדע האט דער 28יאריקער פייערדי־קער שלום אש דראבערט אין שטורעם די הערצער פון די פרויען אין זאל. ה. ד. נאמבערגס פערלדיקע חכמה און אברהם רייזענס ארציקע גוטסקייט האבן נישט ווייניקער אויסגענומען ביים פובליקום. נח פרילוצקיס אפעל צו די פרויען — פרילוצקי איז דעמלט געווען אין דער בחינה פון „פארן מזבח" — האט נישט אויסגעהאלטן די קאנקורענץ מיט שלום אש, אבער מבינים האבן געלעקט די פינגער פון זיין פאלקסטימלעכן יידיש.

נאך א צווייט מאל האט זיך עולם באגעגנט פנים אל פנים מיט די שרייבער. אין א גארטן האט מען אייגעארדנט א מאסן־מיטינג. ארויסגעטרעטן זענען די זעלבע רעדנער, אבער אינהאלט און טאן פון די רעדעס זענען געווען גאר אנדערע. און ווידער האבן צוהערער הייס אפלאדירט. ווען פרץ האט געדונערט, אז ס'איז געקומען די צייט, די דינסט — העברעישע שרייבער האבן, כידוע, יידיש גערופן שפחה — זאל אפמאנען ביי דער באלעבאסטע די שליסלעך, איז אויסגעבראכן א שטורעם פון אפלאדיסמענטן. באגריסט די אנטיילנעמער פון דער קאנפערענץ האט מיט וואַרעמע ווערטער דער ציוניסטישער עסקן ד"ר מאיר עבנער.

אויף די באראטונגען גופא האט זיך געטון חושך. קיינער האט נישט גע־קאנט אזוי גרינטלעך פארפלאנטערן אן ענין ווי דער פארזיצער ד"ר בירנבוים און קיינער איז נישט געווען אזא בריה אויפצופלאנטערן אים יעדעס מאל אזוי

קונציק ווי ד״ר זשיטלאָווסקי. איז קיין חידוש נישט, וואָס צו אים איז מען אָנגעקומען יעדעס מאָל, ווען די געמיטער האָבן זיך צעהיצט און מען האָט זיי געדאַרפט איינשטילן. וועגן גאַליציאנער און בוקאָווינער האָבן אים טיטולירט „הער דאָקטאָר״, האָט ער געבעטן, מען זאָל אים רופן פשוט: ר׳ חיים.

בעיקר האָט זיך צעפלאַקערט א קאַמף אַרום דער הויפט־רעזאָלוציע וועגן יידיש (אַ נאַציאָנאַלע שפּראַך צי די נאַציאָנאַלע שפּראַך). שווער געווען צו געפינען א פּאַרמולע, וואָס זאָל באפרידיקן אַלע: פּרצן, אַשן, נאָמבערגן, זשיטלאָווסקין, אסתר פרומקין און די ציוניסטישע יונגע לייט פון גאַליציע, וואָס דער דעמלטיקער רעדאַקטאָר פון לעמבעריקער „טאָגבלאַט״ משה קליינמאַן האָט מאָביליזירט צו אַ מלחמת־מצווה קעגן יידישיזם רחמנא ליצלן. איינער פון יענע יונגע לייט — ווייניקער האָט ער געהייסן, געהאַט לאַנגע האָר און קורצן שכל און געקומען צו פּאַרן איז ער פון דער ק״ק ביטשאָטש — איז דערגאַנגען די יאָרן פרצן און אַשן. הינטער די קוליסן פון דער קאָנפערענץ האָט נאָמבערג געאָרבעט מעשים צו דערפירן צו אַ פּשרה. ער האָט דאָס טאָקע רעדאַגירט אַלע רעזאָלוציעס.

אַרום די אָנטיילנעמער פון דער קאָנפערענץ האָבן זיך געפּאָרעט די מיטגלידער פון דעם ווינער אקאדעמישן פּאַריין „יידישע קולטור״. געווען צווישן זיי אַ פּאָר ווויילע בחורים, בתוכם דער פּאָרזיצער מענדל זינגער. זיי האָבן געטראָגן איבער דער ברוסט פּאַרביקע בענדער ווי מיטגלידער פון דייטשע אקאדעמישע פּאַרבינדונגען. אין מיינע אויגן האָט אויסגעקוקט קאָמיש דאָס פּאָרן יידישע וועלטלעכע קולטור מיט דייטשן קולער־ (Couleur) סטודענטנטום. פון אומפּאַרגעסלעכן קאָמיזם איז געווען דער מאָמענט, ווען מענדל זינגער האָט בפני עם ועדה מיט גרויס פּאַראַד אָנגעטון אַזוינע בענדער פּרצן, אַשן, נאָמבערגן, רייזענען און זשיטלאָווסקין און זיך צעקושט מיט זיי. פּרץ, אש און זשיטלאָווסקי האָבן זיך נאָר ווי עס איז געהאַלטן מעשה דייטשע „בורשן״, אָבער אויף רייזענען און נאָמבערגן איז געווען אַ גאָטס רחמנות. גלייך נאָך דער פייערונג האָבן אַלע אויסגעטון די בענדער און זיך מער נישט געוויזן אין זיי.

אַ גרויסן רעפעראַט וועגן יידיש האָט געהאַלטן מתתיהו מיזעס, וואָס איז דעמלט אַלט געווען אינגאַנצן 23 יאָר, אָבער געהאַט שוין א לאַנגע בכבודיקע בּאַרד און געטראָגן א לאנגן „שלוסראָק״ מיט אַ הויכן צילינדער. באותות ומופתים האָט ער באַווויזן, אַז קיין שום שפּראַך אויף דער וועלט פּאַרדינט נישט דעם נאָמען שפּראַך, יעדע איז אַ גמיש פון אנדערע שפּראָכן און דיאלעקטן. ער האָט געבראכט אָן א שיעור ראיות בנוגע ענגליש, פראַנצויזיש, איטאליעניש, רומעניש און א סך אנדערע מאָדערנע לשונות. אין דער דייטשער שפּראַך איז אפילו דער נאָמען אירער א פרעמדער. „דייטש״ אָדער ריכטיקער „טייטש״ שטאַמט פון לאַטיניש „טעוטאָן״. איין אמתע שפּראך איז יאָ פּאַראַן אויף דער וועלט: דאָס איז יידיש.

דער רעפעראַט איז געווען אָנגעפּיקעוועט מיט א שלל ידיעות און איז שטאַרק געפעלן דעם עולם. בלויז פּרץ איז געבליבן קאַלט. אין רעסטאָראַן ביים מיש האָט ער געזאָגט: „א זאַק אָנגעפילט מיט שטרוי און באַשטעקט מיט שפּיל־קעס. וועלן די זון שיינט, מיינט מען, אַז ס׳איז גאָלד".

דעם היסטאָריישן באַטייט פון דער טשערנאָוויצער קאָנפערענץ האָט מען אין יידישיסטישע קרייזן אין די שפּעטערדיקע יאָרן שטארק איבערגעשאַצט. אָבער פאַר בוקאָווינע און גאליציע איז זי בשעתה געווען אַ גרויס געשעעניש. אין די טעג פון דער קאָנפערענץ האָט מען אין טשערנאָוויץ אָנגעהויבן צו רעדן אין גאַס יידיש, אינטערעסירן זיך מיט יידישע שרייבער, נאָכפרעגן זיך אויף יידישע ביכער. האָבן מיר, א פּאָר פריינד פון דער יידישער ליטעראטור, געבעטן די גרויסע שרייבער, זיי זאָלן ארויסטרעטן אויך אין אַנדערע שטעט פון גאַליציע און מיר האָבן געמוען אויף זיך די טירחא צוצוגרייטן ענלעכע אַקאַדעמיעס ווי אין טשערנאָוויץ. ד״ר זשיטלאָווסקי האָט זיך געאיילט צוריק קיין ניו־יאָרק. האַלב אין שפּאַט און האַלב ערנסט האָב איך פאָרגעלייגט די ציוניסטן, זיי זאָלן איינאָרד־נען אין די שטעט פאר אים מיטינגען קעגן ציוניזם, כדי אָפּצולערנען פון אים, ווי אַזוי מען דאַרף פירן אַ מיטינג.

ד״ר זשיטלאָווסקי איז אָפּגעפאָרן, אָבער פּרץ, אַש, רייזען און נאָמבערג האָבן מסכים געווען צו פאַרבלייבן נאָך א קורצע צייט אין גאַליציע און צו לייע־נען זייערע שאפונגען אין אַ ריי שטעט. דער טורנע איז געווארן אַ גרויסער טריומף פאַר די שרייבער און א שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדע־אקציע פאר יידישער ליטעראטור און שפּראך. פונקט ווי אין טשערנאָוויץ האָט מען אין יענע שטעט נאָך לאַנגע יאָרן דערציילט וועגן באזוך פון די באַרימטע שרייבער.

24

„קולטור־טרעגער" אין סטאַניסלאָוו

אָפּגעלייגט דעם אַרויספאָר קיין ווין — פּרץ, אַש, רייזען, נאָמבערג אין סטאַניסלאָוו — שלום עליכמס אַרויסטריט — ש. י. אימבערס אָוונט — מיינע רעפעראַטן — יידישע טעאַטער־קאָנצעפּטן — דירעקטאָר טאַנצאפּ — גימפּלס טעאַטער — מעלצער, וועטשטיין, שענבערג — סעם שילינג — עבעל און די גאַרדין־אזכרה — לודוויג זאַץ — וויץ און פּעפּי ליטמאַן.

צוריקגעקומען פון טשערנאָוויץ האָב איך מיך געפֿונען גרייטן צום אַרויס־פאָר קיין ווין. איך האָב געוווסט, אַז מיין אָפּפאָרן וועט שטאַרק ווייטן דער מא־מען. איר צוגעבונדנקייט צו אונדז קינדער — צו מיר נאָך מער ווי צו דער שוועסטער — איז געווען חוץ לדרך הטבע. זי האָט פארמאַגט א גרויסן סכום ענערגיע און נישט באַטיילנדיק זיך אין טאטנס געשעפטן, נישט נעמענדיק קיין אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן — וואָס האָט דעמלט נישט געקאָנט געמאַלט זיין ביי פרויען — האָט זי דעם גאַנצן עודף פון איר ענערגיע אַריינגעפאקט אין דער דערציונג פון די קינדער. די שוועסטער, א שטילע און נאָכגיביקע, האָט שטענדיק געפאָלגט די מאמע, איך, א „סאַמאָוואַליץ" — ווי די מאמע האָט מיך גערופֿן — האָב מיך אקעגנגעשטעלט. דאָס האָט געמוזט דערפירן צו סיכסוכים צווישן אונדז. זיי פלעגן אויסברעכן פון צייט צו צייט, ס'רוב ביי קליניקייטן, וועו די מאַמע האָט מיר צופיל „אַריינגעקוקט אין קעפּל" — ווי זי האָט געזאָגט. אָבער לאנג האָבן אזעלכע צוזאמענשטויסן נישט אָנגעהאַלטן. בדרך כלל זענען זיי נאָך דעם אייגענעם טאָג ליקווידירט געוואָרן און קיין בייז האַרץ האָט איינער אויפן צווייטן נישט געהאַט.

די מאַמע האָט בלי ספק פאַרמאָגט טעאַטראלע און ליטעראַרישע פעיקייטן. אין דער בירגערלעכער סביבה, אין יועלכער זי איז אויפגעוואקסן אוו האָט גע־לעבט, האָט זי נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו אנטוויקלען זיי און אפילו נישט אויסצופרווון זיי. דאָס האָט זי שווער באַדריקט. האָט זי געזוכט צו קאָמפּענסירן ביי אירע קינדער דאָס, וואָס זי האָט נישט אויסגעלעבט. זי וואָלט געוויס נישט אַקעגנגעשטעלט זיך מיין שריפטשטעלעריישער אָדער טעאַטראַלער טעטיקייט. מערניט, די דערפאַרונג אין איר אַרומיקייט האָט זי געלערנט, אַז קיין פרנסה קאָן מען דערפון נישט האָבן. האָט זי, ווי אפט איך האָב מיט איר גערעדט וועגן

מיינע פּלענער געטענהט: אדרבא ואדרבא, שטודיר דיר געזונטערהייט ליטעראַטור און קונסט, לערן טעאַטער־שפּיל, אָבער גלייכצייטיק שאַף דיר „אַ פּאנצער פּארן דלות" — אַזאַ פּראַפּעסיע, וואָס זאָל דיר געבן פּולע אומאַפּהענגיקייט. פּאר־שרייב דיך אויפן יוריסטישן פּאַקולטעט, דו מוזט נישט ווערן אַדוואָקאט אָדער ריכטער. יוריסטישע שטודיעס עפענען אַלע טויערן. צו וואָס דו זאָלסט זיך נישט געמען אין לעבן, וועלן זיי דיר ברענגען גרויס נוצן.

אָנגעהויבן האָבן זיך די שמועסן נאָך ווינטער אין פּישטשאַן און האָבן זיך פּאַרצויגן ביז סעפּטעמבער 1908. צום סוף זענען מיר דורכגעקומען, אַז איך וועל אינסקריבירן רעכט, אָבער שטודירן וועל איך, וואָס מיך אינטערעסירט. אין פּאַרלויף פון דער צייט וועט זיך אַרויסווייזן, צו וואָס איך טויג. האָב איך גע־קאָנט רעכענען, אז מיין אַרויספאָר קיין ווין וועט זיך נישט אָנשטויסן אויף קיין ווידערשטאַנד מצד טאַטע־מאַמע.

געשען איז אָנדערש. די מאַמע האָט מיר דערקלערט, אז צוליבן געזונט טאָר איך נישט אַוועקפאָרן פון דער היים. הגם איך בין געווען צוויי מאָל אין פּישטשאַן און כ׳קאָן מיך שוין אינגאַנצן פּריי באַווּסט, בין איך נאָך נישט אַזוי ווייט בקו הבריאות, איך זאָל קאָנען זיין איינער אַליין אין דער פּרעמד, נישט האָבנדיק די נויטיקע פּלעגע און די היימישע באַקוועמלעכקייטן. זי האָט זיך דערביי פּאַרופן אויף דער מיינונג פון דאָקטאָר.

מיין ערשטער געדאנק איז געווען, אז דאָס איז אַן אָפּגערעדטע זאַך מיטן דאָקטאָר. אָבער נאָך אַ ישוב הדעת און נאָך אַ שמועס מיט אים בין איך געקומען צום אויספּיר, אז כ׳האָב געהאט א טעות.

ד״ר יעזשי ראָזענבוים איז אָנגעגאַנגען פּאַרן בעסטן דאָקטאָר אין שטאָט. ער האָט געהאט א גרויסע פּראַקטיק — אין גאַליציע פלעג מען זאָגן: פּראַקסיס — און עס איז נישט געווען לייכט אַראָפּצוברענגען אים צו א נייעם חולה. אָבער ווען ער האָט מיך געזומען היילן — אין גאליציע האָט מען געזאָגט: באַהאַנדלען — פלעג ער פּטרן ביי מיר גאַנצע ָוונטן, פּאַרפירן מיט מיר שמועסן אויף כלערליי טעמעס, יעדן טאָג אַליין מיר מאַסירן די געלענקן, הגם אין שטאָט זענען געווען גענוג מאַסאַזשיסטן, אַליין איינרייבן מיר יאָד־טינקטור, הגם דאָס האָט געקאָנט טון יעדער מענטש פון שטוב. נאָך יעדן מאַסאַזש האָט ער מיר געמאַסטן מיט א צענטימעטער די געלענקן און האָט זיך געפרייט ווי אַ קינד, זעענדיק ווי פון טאָג צו טאָג פּאַלט אָפּ דאָס געשווילעכץ מיט א פּאָר מילימעטער. מיר זענען געווארן פּריינד און ער האָט געווּסט וועגן מיינע פּלענער. איצט, ווען ער האָט מיר גע־עצהט, כ׳זאָל נאָך פּארבלייבן א צייט אינדערהיים, האָב איך אים געפּאָלגט.

באין ברירה האָב איך מיך געמוזט איממאַטריקולירן אויפן יוריסטישן פּאַקולטעט פון לעמבעריקער אוניווערזיטעט. אַזוי זענען זיך נוהג געווען אַלע

יוריסטן פון דער גאַנצער פּראָווינץ. זיי האָבן אָנהויב סעמעסטער זיך פאַרשריבן אָדער געלאָזט פאַרשרייבן אין לעמבעריק צי קראָקע און געזעסן זענען זיי ביי זיך אין שטאָט אָדער שטעטל. נאָך צווויי יאָר פלעגן זיי פאָרן צום ערשטן, נאָך וווייטערדיקע צווויי יאָר צום צווייטן עקזאַמען, עטלעכע חדשים אָדער אַ יאָר שפּעטער צום דריטן. געזעסן אין די אוניווערזיטעט־שטעט זענען בלויז מעדיציי־נער און סטודענטן פון פילאָזאָפישן פאַקולטעט, וואָס האָבן זיך געגרייט צו ווערן לערער אין מיטלשולן.

פאַרבלייבנדיק אין סטאַניסלאָוו האָב איך מיך אַרײַנגעוואָרפן מיטן גאַנצן ברען אין קולטור־געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. דאָס ערשטע האָב איך אָרגאַניזירט אַן אָוונט פון פּרץ, אַש, רייזען און נאָמבערג. איך האָב שוין דעמלט געהאַט אַ שטיקל נאָמען אין שטאָט און אפילו א גאַנצן צונאָמען. „קולטור־טרעגער" האָט מען מיך גערופן, אָבער געהאַט האָט מען צוטרוי צו דעם, וואָס איך אָרדן איין. מיר איז געגאַנגען — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט : געגאַנען — אין לעבן, דער אָוונט זאָל אויספאַלן וואָס אימפּאָזאַנטער, האָב איך מיט נאָך אַ פּאָר חברים גע־גומען פאַרשפּרייטן בילעטן. וועָן מיר זענען געקומען אין הויז פון גרעסטן גביר פון שטאָט, פיליפּ ליבערמאַן, האָבן די טעכטער זיינע געפרעגט, צי דאָס איז דער אייגענער אַש, וועגן וועמען ס׳האָט געשריבן די „נייע פרייע פּרעסע". מיט אַ צייט צוריק האָט מאַקס ריינהאַרדט אין בערלין אויפגעפירט „גאָט פון נקמה" און די באַרימטע ווינער צייטונג האָט אָפּגעדרוקט אַ רעצענזיע וועגן דער אויפּפירונג. האָבן זיך יידישע גבירים דערווּסט, אַז ס׳איז פּאַראַן אַ יידישער שרייבער מיטן נאָמען שלום אַש.

דער גרויסער טעאַטער־זאָל איז געווען פול געפּאַקט און דער רושם פון אָוונט האָט געמוזט זיין זייער א שטאַרקער, אויב מלך ראָוויטש האָט נאָך מיט דרייסיק יאָר שפּעטער געשריבן, אַז דער אָוונט איז „געבליבן אינער פון די אינ־דרוקספולסטע פון זיין גאַנצן לעבן" *). דער עולם איז אַרויס פון טעאַטער אַ דער־הויבענער און די פאַראינטערעסירונג מיט יידישער ליטעראַטור איז אין די קומענדיקע חדשים אלץ מער געוואקסן. עס איז דערגאַנגען דערצו, אז וועָן דער ראָבינער פון טעמפל, וועמען די מאַכט האָט אזוי מיאוס באַשווינדלט ביי די וואַלן אין פאַרלאמענט, ד״ר ברוידע, אַ ציוניסט און העברעיסט, האָט מיט אַ קורצער צייט שפּעטער געעפנט אין לאָקאַל פון דער באַראָן־הירש־שול אַ „טוינ־ביהאַלע" פאַרן יידישן מאַסן־באזוכער, האָט ער דעם ערשטן אָוונט אָפּגעגעבן דער שאפונג פון אברהם רייזען. ער אַליין האָט געהאלטן דעם רעפעראט און געלייענט

*) „מיין לעקסיקאָן" ב. II ז. 220.

א. רייזענס ווערק. דער גראָמער גימנאַזיע־שילער, האָב איך מיך אַקטיוו באַטייליקט אין אָרגאניזירן א ברייט־פארמאַסטענע שלום־עליכם־אימפרעזע אין סטאניסלאָוו. אויך זיין אַרויסטריט איז געהאַט פאַרגעקומען אין גרויסן טעאַטער־זאַל. אַלע בילעטן זענען געווען אויספאַרקויפט. די שפּאַנונג פון עולם אין געווען אין לשער. איך האָב געווווסט, אַז אונדזער טייערער גאסט איז קראנק און כ׳האָב מורא געהאַט, צי ער וועט קאָנען פון דער בינע באַהערשן דעם גרויסן חלל פון זאַל. אויסגע־קליבן צום לייענען האָט ער צוו. אַנד. „כפרות" און „דער פעטער פיניע מיט דער מומע רייזע". איך האָב געספּקט, צי דאָס גאַליצישע פובליקום וועט אויפכאַפן די פארבאַהאַלטענע כוונות פון ביידע שאפונגען. בכלל האָב איך געציטערט פאַרן דערפאַלג פון אַוונט.

געבעטן האָט שלום עליכם, מען זאָל עפּעס אַוועקלייגן אויף דער שטול, זיין קאָפּ זאָל איבערן טיש אויסקומען העכער און אויפן טיש זאָל ליגן אַן אויפ־געשניטענע מאַראַנץ, ער זאָל בעתן לייענען קאָנען דערכאַפּן זיך דאָס האַרץ. ווען ער האָט אָנגעהויבן צו לייענען, האָט געהערשט אין זאַל אַ טויטע שטילקייט. מען האָט נישט געוואָלט פאַרלירן קיין איין ווארט פון געלייענטן. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אז דער גרויסער שרייבער איז אַזאַ מייסטער אין לייענען, אזא אומפאַרגלייכלעכער אינטערפרעט פון זיינע שאַפונגען. נישט בלויז דער אינ־האַלט, אויך דער אופן פון לייענען האָט פאַרכאַפּט דעם עולם. פון נומער צו נומער איז געוואַקסן די התלהבות פון פּובליקום און פאַרענדיקט האָט זיך דער אַוונט מיט א שטורמישער לאַנגדויערנדיקער אָוואַציע פאַרן שרייבער און לעקטאָר.

דער שלום־עליכם־אַוונט און די פּרץ־אַש־רייזן־נאַמבערג־אקאַדעמיע האָבן פארשאפט גרויס כבוד דער יידישער ליטעראַטור און געשאפן איר הונדערטער נייע לייענער און פריינד. על פּי צופאַל האָב איך אויך געהאַט די מעגלעכקייט צו הערן פון פּרצן אַ פאָר ווערטער וועגן אופן פון זיין שאַפן. ווען די שרייבער זענען געקומען קיין סטאַניסלאָוו, בין איך נאַכמיטאָג געווען ביי פּרצן אין האָטעל־צימער. פּרץ האָט זיך אָפּגערוט אויף דער קאַנאַפּע. אין אַ געוויסן מאָמענט האָט ער מיך געבעטן, איך זאָל פאַרנאַטירן, וואָס ער וועט מיר דיקטירן. איך האָב עס גערן געטון. ער האָט מיר צוגעוואָרפן איינצעלע ווערטער, וואָס זייער פאַרבינדונג און זין זענען פאַר מיר נישט געווען אינגאַנצן קלאָר. ווען ער האָט געענדיקט, האָט ער מיר אויפגעקלערט, אַז דאָס איז דער ערשטער עטאַפּ פון ברענגען אויפן פאַ־פּיר זיינע געדאַנקען און בילדער. פון די איינצעלע ווערטער בויט ער שפּעטער זאַצן, פון די זאַצן — אַ דערציילונג. ערשט דערנאָך נעמט ער זי שלייפן.

מיט א קורצער צייט שפּעטער האָב איך אַראָפּגעבראכט פון לעמבעריק שמואל יעקב אימבערן. באַקענט האָבן מיר זיך אין טשערנאָוויץ בעת דער שפּראַך־קאָנפּערענץ. הגם ער האָט שוין דעמלט געהאט אָנגעשריבן א היפּשע צאָל יידישע לידער און געגרייט די ערשטע זאַמלונג, וואָס איז טאַקע בקרוב אַרויס פון דרוק א.ט. „וואָס איך זינג און זאָג", איז זיין באַציונג צו יידיש געווען אַ רעזערווירטע. די סביבה, אין וועלכער ער איז אויפגעוואקסן, איז געווען א העברעיסטישע, זיין כאָטער איז געווען א העברעישער לערער און זיין פעטער — דער מחבר פון „התקווה". פונדעסטוועגן האָט ער זיך אין טשערנאָוויץ נישט באַטייליקט אין דער מלחמה, וואָס משה קליינמאַן, דער דעמלטיקער הויפּט־רעדאַקטאָר פון לעמבערי־קער „טאגבלאט", האָט אַרגאניזירט קעגן יידיש. דאָס דאַרף מען באזונדערס דער־מאַנען, ווייל קליינמאַן איז געווען אַזוי צו זאָגן זיין ברויטגעבער. אימבער האָט געַארבעט ווי א קאָרעקטאָר אין „טאגבלאט" פאר אַ נישטיק שכירות. אָבער דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו זיצן אין לעמבעריק אוּן שטודירן אויפן אוניווערזיטעט פרעמדע ליטעראַטורן.

כ׳האָב געווּסט דעם אַלטן כלל, אז קיינער איז נישט קיין נביא אין זיין אייגן לאנד און דעריבער האָב איך אינגעאַרדנט דעם אָוונט נישט אין טעאַטער, נאָר אין זאַל פון „ארץ־ישראל"־פאַריין, וואָס האָט פונדעסטוועגן געקאָנט אַריינ־נעמען אַ דרייהונדערט מאַן. כדי שטאַרקער צו פאַראינטערעסירן דעם עולם, האָב איך געמאַלדן אין די אפישן, אַז די צאָל בילעטן איז א באַגרענעצטע און מען דאַרף זיך וואָס פריער פאַרזאָרגן מיט זיי, צום בעסטן שוין אין פאַרפאַרקויף. ביז צום אָוונט האָבן מיר פארקויפט גאַנצע פינף בילעטן און מען קאָן זיך מאַלן, מיט וואָס פארא האַרץ מיר האָבן געעפנט די אָוונט־קאַסע. איך האָב נישט געווּסט, וווּ אַהינצוטון דאָס פּנים פאַר בושה. אָבער איך האָב נישט דערשאַצט ווי געהעריק דעם סטאַניסלאָווער עולם. אין משך פון א קנאַפּער שעה האָט זיך דער זאַל פאר־פולט און די צוהערער זענען געווען שטאַרק צופרידן סיי פון זאַכלעכן און קלוגן רעפעראַט וועגן דער יידישער ליטעראַטור סיי פון די געלייענטע לידער.

אין אַ צייט אַרום איז אַ יינגער מאַן, ביי וועמען ש. י. אימבער האָט יענעם אָוונט שטאַרק אויסגענומען, געפאָרן קיין לעמבעריק און האָט זיך געוואָלט באַ־קענען פֿערזענלעך מיט אים. האָט ער מיך געבעטן, איך זאָל אים מיטגעבן אַ בריוול צום דיכטער. איך האָב עס געטון. צוריקגעקומען איז דער בעל־דבר אַן אנטוויש־טער. ער האָט מיר דערציילט, אַז ווען ער האָט באַזוכט אימבערן אין דעם „אַקאַ־דעמישן הויז", וווּ ער האָט געווּוינט, האָט יענער געגעסן וווּרשטלעך מיט קאַרטאָפּל און געטרונקען טיי. „און איר האָט אוודאי געמיינט, אז ער וועט טרינקען טינט און עסן ביבולע־פּאַפּיר?" — האָב איך געפרעגט דעם ענטוזיאַסטישן יונ־גנמאַן.

כדאי צו דערמאָנען, אַז די אייניציקע הוצאות פון אַלע אָוונטן זענען געווען זאַל און אַפּישן. אַלץ איבעריקע האָט גאָרנישט געקאָסט און די גאַנצע — גאָר היפשלעכע — הכנסה איז געגאַנגען לטובת די שרייבער. פון די שפּעטערדיקע אימפּרעזעס, וואָס כ׳האָב איינגעאָרדנט, האָט אַן אַקאַדעמיע לטובת שלום עליכמען מיט אַן אויפּפירונג פון „צעזייט און צעשפּרייט" געבראכט גאָר א היפּשע הכנסה. דעם גאַנצן באטרעף האָבן מיר איבערגעשיקט שלום עליכמען קיין נערווי און באַקומען זייער א פּריינדלעך בריוול פון זיין איידעם י. ד. בערקאָוויטש.

אייניציטיק האָב איך אויפגעאַלטן א שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דעם פּועלי ציון־פּאַריין „אחווה" און מיט דעם אַקאַדעמישן פּאריין „בר כוכבא". פּאַר די מיט־גלידער פון די פּאַריינען האָב איך געלייענט רעפּעראַטן וועגן יידישע שרייבער און פּירגעלייענט זייערע ווערק, דערפּאַר האָבן מיר די מיטגלידער פון די דער־מאָנטע פּאַריינען געהאַלפּן אייניאַרדענען ליטעראַרישע אימפּרעזעס פּאַרן ברייטערן עולם.

דערביי האָב איך נישט פּאַרגעסן אויף איין רגע דעם עיקר. וועגן טעאַטער האָב איך נישט אויפגעהערט צו טראַכטן. וועז די באַרימטע שרייבער זענען גע־וועז אין סטאַניסלאַוו, האָב איך מיר געהאַלטן אַן עצה מיט זיי. שלום אַש האָט קיין סך נישט געטראַכט און געפּסקנט קורץ: טרעט אַריין אין א יידישער טרופּע, ווערט אן אַקטיאָר און מאַכט עס בעסער פון אנדערע. פּרצן איז מער געווען צום האַרצן מיין פּלאַן פון לערנען זיך ב״י אַנדערע איידער איך גיי לערנען מיט אנדע־רע. נאָמבערג און רייזען האָבן מיט אים מסכים געווען.

אין יענער צייט האָב איך מיך דערנענטערט צו יידישע טרופּעס און אַק־טיאָרן. כדי צו שפּילן טעאַטער, האָט מען אין עסטרייך — ענלעך ווי אין רוס־לאַנד און דייטשלאַנד — געמוזט האָבן א קאָנצעסיע. אין עסטרייך האָט אַרויס־געגעבן טעאַטער־קאָנצעסיעס די אַדמיניסטראַטיווע מאכט. געווען זענען צוויי מינים קאָנצעסיעס: אַרטיקע, וואָס זענען געווען חל אויף איין שטאָט און אַזעלכע פּאר וואנדערנדיקע טרופּעס. אין לעמבעריק האָט א קאָנצעסיע אויף א סטאביל יידיש טעאטער באקומען יעקב בער גימפּעל ווי א באלוינונג פּאר זינגען צענד־ליקער יאָרן אין כאָר פון פּוילישן טעאַטער. אין סטאַניסלאַוו האָט געהאט א קאָנ־צעסיע א געוויסער דרוקער, א גראָבער נפש. פּאר וועלכע מעשים טובים — איז נישט געווען באַווּסט. אין היפּך צו גימפּלען, וואָס האָט אליין געפּירט טעאַטער־אונטערגעמונגען, פּלעג דרוקער בלויז פּארדינגען זיין קאָנצעסיע פּאר א געוויסן אָפּצאָל יידישע טרופּעס, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין קאָנצעסיע.

אַמאָל — געדענק איך — האָבן זיך באוויזן אין סטאַניסלאַוו אין גאַס אַפּישן פון א יידישער טרופּע אונטער דער דירעקציע פון טאַנענצאָפּ. איך האָב מיך געוואָלט באַקענען מיטן דירעקטאָר און בין אַוועק פּארמיטאָג אין טעאַטער.

אין פענצטערל פון קאָסע האָב איך געפרעגט, ווז מען קאָן זען דעם דירעקטאָר. געזעסן איז דאָרט ביים ביכל בילעטן אַ ייד מיט אַן אויסגעדאָרט פנים, באַוואָקסן פון אַלע זייטן מיט האָר. אויף מיין אָנפרעג האָט ער נישט גלייך געענטפערט, נאָר פריער געוואָלט ביי מיר דערגיין, וואָס פארא עסק איך האָב צום דירעקטאָר. ערשט ווען ער האָט זיך פאַרזיכערט, אז עס דראָט אים נישט קיין שום סכנה פון מיין זייט, האָט ער מיר מגלה געווען דעם סוד, אַז דער דירעקטאָר טאָענצאַפּ — איז ער אַליין. אויף צומאָרגנס האָבן מיר אקטיאָרן פון דער טרופּע אויפגעקלערט, אַז ער איז בלויז דער קאָנצעסיאָנער און איינצייטיק דער קאַסירער. דאָס איז גוט פאַר ביידע צדדים: אַקטיאָרן פאַרשפּאָרן צו האַלטן אַ באַוונדערן קאַסירער און דער קאָנצעסיאָנער קאָן זיך אַראָפּנעמען זיין חלק גלייך „פון אויבן".

גימפּעלס טעאַטער אין לעמבעריק איז געווען די הויכשול פון יידישער טעאַטער־קונסט. כמעט אַלע אַקטיאָרן, וואָס האָבן זיך שפּעטער קונה שם געווען אויף די יידישע בינעס אין גאָר דער וועלט, זענען אַדורכגעגאַנגען דורך גימפּעלס טעאַטער. פון דאָנען האָט מען לאָנגע יאָרן „געצויגן" אַקטיאָרן אויף ארבע פינות עולם, אַהערצו פלעגן קומען יאָר אין יאָר אויס שליחים מיוחדים פון די אַמעריקאַנער דירעקטאָרן, כדי אראָפּצוברענגען פרישע „סחורה" פאַר די אמעריקאַנער אַנסאמבלען. ממילא פלעג זיך דער פּערסאָנאַלער באשטאַנד פון גימפּעלס טרופּע אָפט בייטן. בלויז געציילטע אַרטיסטן זענען פאַרבליבן געטריי דעם טעאַטער. איינער פון זיי איז געווען יידל גוטמאַן, א מענטש מיט יידיש און אלגעמיין וויסן און זייער אַ טאַלענטירטער אַקטיאָר, א ברודער פון לעמבעריקער ראבינער ד"ר שמואל וואָלף גוטמאַן. איך האָב אים געזען אין עטלעכע ראָלן, אָבער דעם שטאַרקסטן איינדרוק האָט ער געמאכט אויף מיר ווי הערשעלע דובראָווניער אין יעקב גאָרדינס „גאָט, מענטש און טייוול".

נישט בלויז פאַר אקטיאָרן, אויך פאַרן פובליקום איז גימפּעלס טעאַטער געווען אַ שול. עמך, וואָס האָט ביז צו יענער צייט נישט אָנגעזען קיין בינע פאַר די אויגן, האָט דאָ פאַרזוכט צום ערשטן מאָל דעם טעם פון טעאַטער. וועד ס'האָט זיך נישט געקאָנט פאַרגינען צו קויפן אַ בילעט, וועז די טרופּע האָט געשפּילט אין זאַל, האָט געווארט ביז זומער, וועז די אויפּפירונגען זענען פאַרגעקומען אין דערבייאיקן „גאָרטן". דאָ האָט מען געקאָנט לייכטער אַריינגנבענען זיך אָן אַ בילעט אָדער גאָר אַרויפדראַפּען זיך אויפן הויכן פאַרקאָן, וואָס האָט אַרומגעצאַמט דעם „גאָרטן" און אינגאַנצן אויסלאַכן זיך פון די בילעטערן. אַרום גימפּעלס טעאַטער האָבן זיך געשאפן די ערשטע קאַדרן פון יידישן טעאַטער־פובליקום, וואָס זענען שפּעטער אויסגעוואַקסן צו יענע מחנות, וועלכע האָבן פאַרפולט די ספּעקטאַקלען פון דער „ווילנער טרופּע", „וויקט", „יונג טעאַטער" און נאָך אַנדערע פּראָפּעסיאָנעלע און אַמאַטאָרישע אַנסאַמבלען.

גימפּעלס טרופּע איז נישט אַרומגעפּאָרן איבער פּראָווינץ־שטעט. אין די אַנסאמבלען, וואָס האָבן באזוכט סטאניסלאָוו, האָבן זיך צו די פּאָפולערסטע אַק־טיאָרן געראכנט אַדאָלף מעלצער און דוד וועטשטיין. ביידע זענען געווען קראָ־קעווער, דער ערשטער האָט געהאַט א שיינע פּיגור און אַ טענאָר־שטים און האָט געשפּילט אַמאַנטן, דער צווייטער, אַ קליינווּקסיקער און רירעוודיקער, איז געווען אַן אויסגעצייכנטער קאָמיקער און כאַראַקטער־שפּילער. אַן אימפּאָזאַנטע פּיגור האָט געהאַט איזשע שענבערג. ער האָט דערציילט וועגן זיך, אַז ער איז גע־וען א סאָליסט אין דער בודאַפּעשטער אָפּערע און ווי א זכר פון יענע טעג האָט ער געטראָגן אינדערוואָכן אַ הויכן גלאַנציקן צילינדער. ווען ער האָט געשפּילט אין יידישן טעאַטער, האָט ער שוין קיין שטימע נישט געהאַט, אָבער דערפאַר ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפּן.

אן אויסערגעווויינלעך שטאַרקן איינדרוק האָט געמאַכט אויף מיר סעם שילינג. ער איז געווען אן אַקטיאָר פון דער העכסטער מדרגה. געזען האָב איך אים אין עטלעכע ראָלן, אין אַ יעדער, אין וועלכער ער איז אויפגעטרעטן אין סטאַניסלאָוו. נישט ווילנדיק עס און נישט וויסנדיק וועגן דעם, איז ער געווען דער שאַרפסטער קריטיקער, דער פאַרביסנסטער שונא פון די פּיעסעס, אין וועלכע ער האָט געשפּילט. דורך אין תנועה האָט ער געקאָנט אויף אַן אומברחמנותדיקן ענדגילטיקן אופן דיסקרעדיטירן אַ געשטאַלט, א סיטואציע, א רעקוויזיט. אין „שמאַטעקלויבער" שלעפט ער אַרויס פון א גרויסן קויש א פּאָר ברודיקע פּרויען־הייזלעך, שפּרייט זיי פונאַנדער, הויבט זיי אויף אין דער הויך און דרייט זיי אַרום אין א האַלבקיילעך, אימיטירנדיק די באַוועגונג מיט אַ ספּר תורה נאָכן לייענען. אין „שבת קודש" זינגט ער דאָס באַוווסטע לידל וועגן טלית „דאָס טליתל איז דאָס אינציקע קליידל". ער איז אויסגעבעט מיט אַ קינסטלעכן גראָבן בויך, וואָס האָלט אין אין אַראָפּפאַלן. יעדע שורה פון לידל באַגלייט ער מיט אַ תנועה, אונ־טערהויבנדיק מיט ביידע הענט דעם אַראָפּפאַלנדיקן בויך. און אַזוי אַרום וועט ער די פּיעסע, די סיטואַציע, דער „ליטורגישער" רעקוויזיט, וואָס יידישער שונד־רעפּערטואָר ווייל דערקווייקן מיט אים דעם צוקוקער, קאָמפּראָמיטירט ביזן סאָמע טיפּסטן גרונט *).

---

*) אין יאָר 1920 איז סעם שילינג געקומען קיין וואַרשע. ער האָט שוין געהאַט גאָס־טראָלירט דאָ — אויב איך האָב נישט קיין טעות אַרום 1909 צי 1910 — מיט אַ ריזיקן דער־פאָלג. דעמלט האָב איך געזען אין „פּרייגד" אַנאָנסן דורך דער גאַנצער בריט פון בלאָט, אַז ער טרעט אויף מיט אַ ספּעציעלן הסכם פון אינערן־מיניסטער. אָבער אין 1920טן יאָר איז אין וואַרשע נישט געווען קיין אָרט פאַר אים. אין קאָמינסקים טעאַטער האָט געשפּילט די ווילנער טרופּע אין אַ תקופה פון ירידה און געקיניגט האָט אין איר לעאָניד סניעגאָוו, אַ „גערעי" פון

איך האָב מיט די אַקטיאָרן פארפירט אָפטע שמועסן און געוואָלט פּועלן ביי זיי, זיי זאָלן אַריינגעמען אין רעפּערטואר רעאָליסטישע פּיעסעס. געשפּילט האָבן זיי ס׳רוב לאַטיינערן, הורוויצן, שמרן. גאָלדפאַדנס אָדער גאָרדינס אַ שטיק איז געווען א זעלטנקייט. זיי האָבן געטענהט, אז דער עולם, וואָס גייט אין יידישן טעאַטער, וויל גאָרנישט אָפּלערנען פאַרן לעבן, ער וויל זיך בלויז אַמוזירן און הערן אַ ביסל נגינה. זיי האָבן דורך זייערע אויפּפירונגען פאַרדאָרבן דעם געשמאַק פון טעאַטער־באזוכער און פארקריפּלט די טאַלענטן פון יענע אקטיאָרן, וואָס וואָלטן געקאָנט מיט גרויס דערפאָלג שאַפן מענטשלעכע געשטאַלטן אויף דער בינע.

צווישן די טרופּעס, וואָס פלעגן קומען קיין סטאַניסלאָוו, איז איינע געשטאַנען אונטער דער אָנפירונג פון אַקטיאָר עבעל. ער איז געווען אַ פּשעמישלער, האָט גערהאַט אַ שלאנקע געשטאלט און געקאָנט טראָגן אויף דער בינע א פּראַק מיט א צילינדער. האָט ער געשפּילט אינטריגאַנטן און „דייטשן". בכלל האָט מען דעמלט די אַקטיאָרן, וואָס זענען אויפגעטרעטן אין לעבנספּיעסעס, איינגעטיילט אין צוויי קאַטעגאָריעס: קאַפאַטע־אַקטיאָרן און פּראַק־אַקטיאָרן. וועג ס׳איז געקומען די ידיעה וועגן יעקב גאָרדינס טויט, האָב איך פאָרגעלייגט עבלען איינצוארדנען אַ טרויער־פייערונג און אויפצופירן גאָרדינס אַ פּיעסע. ער האָט אויפגעפירט אַ געשפּילטע פּיעסע „דער ווילדער מענטש", פאַר דער פאָרשטעלונג האָב איך פון דער בינע געהאַלטן אַ קורצן רעפעראט וועגן פאָרשטאָרבענעם און זיין שאַפן. אָנגעטון בין איך געווען — ווי עס האָט זיך דעמלט געפירט — אין אַ „שלוסראָק". אויף צומאָרגנס האָט מיר עבעל דערציילט, אַז בעת מיין רעפעראַט האָט איינער פון פּובליקום געזאָגט בקול רם: „איך האָב שוין עטלעכע מאָל געזען אין טעאַטער „דעם ווילדן מענטש", אָבער קיינמאָל איז למך נישט געגאַנגען אין אַ „שלוסראָק". דאָס האָט באַדאַרפט זיין אַ שטאָך פאַר מיר, וואָס כ׳האָב געהאַלטן עולם ומלואו פון יידישן טעאַטער־עולם און פון זיין פאָרלאָגג נאָך אַ „בעסערן" רעפּערטואָר — ווי מיר האָבן דעמלט באַצייכנט רעאַליסטיש פּיעסעס.

אין אַן אַנדערער טרופּע איז געווען פאָרוואָלטער בער האָרט, אַן עלטערער ברודער פון דעם שפּעטערדיקן אַרטיסט און טעאַטער־פאָרוואָלטער הערש האָרט.

רוסישע פּראָווינץ־בינעס. קוים מיט צרות האָט זיך איינגעגעבן צונויפצושטעלן פאַר שילינגען אַ כאַלטורע־טרופּע אויף אַ שבת נאָכמיטאָג. צופאַסנדיק זיך צום הערשנדיקן „באַן־טאָן", האָט ער געשטעלט עפּעס אַ רוסישע מלחמה־פּיעסע, וווּ ער האָט געשפּילט אַ צאַרישן גענעראַל. איך בין זיכער, אַז ער האָט אַ רוסישן גענעראַל קיינמאָל פאַר די אויגן נישט געזען. אָבער אין געשטעלט, הילוך, האַלטונג פון גענעראַל איז געזען אַנטהאַלטן די צעשמעטערנדיקסטע קריטיק פון מיליטאַריזם, די שאַרפסטע פּראָפּאַגאַנדע קעגן מלחמה.

אויף א פאַרשטעלונג האָב איך באַמערקט אויף דער בינע א בחורל, וואָס האָט געשפּילט די ראָל פון א לערנייגל ביי א בעל־מלאכה. ער האָט נישט געהאט קיין איין וואָרט פראָזע און זיין אייגציקע עובדה איז באשטאנען אין כאַפּן פּעטש און נישט קאָנען אַרויסרעדן אַ וואָרט. ער האָט זיין שטומע ראָל געשפּילט מיט אזא איבערגעגעבנקייט און מיט אזא חן, אז ער איז מיר שטאַרק געפעלן. אויף צומאָר־גנס האָט באדארפט גיין גאָרדינס „שחיטה". דער אַרטיסט, וואָס האָט געשפּילט די ראָל פון שמואל יאָסל, האָט באַקומען אַ ידיעה וועגן טויט פון פאַטער און האָט געמוזט גלייך אָפּפאָרן צו דער לוויה. נאָכמיטאָג פרעגט ביי מיר האַרט אַן עצה, וואָר פון דער טרופּע וואָלט לויט מיין מיינונג געקאָנט פאַרבייטן יענעם אַקטיאָר. איך האָב נישט לאַנג געטראכט און געענטפערט:

— דער בחור, וואָס האָט נעכטן געשפּילט דאָס לערנייגל.

— גייט שוין, גייט! וואָס פאַר אן אקטיאָר איז דאָס. איך האָלט אים בלויז פאר מצווה וועגן. באשר ער האָט זיך איינגעעקשענט, אַז ער וויל ווערן אַן אקטיאָר, האָט מיך דער טאַטע זיינער — מיינער אַ גוטער ברודער — געבעטן, כ׳זאָל אים אַריינענעמען אין טרופּע. פון צייט צו צייט גיב איך אים אַ קליינע ראָל. אָבער ווי קומט ער צו שמואל יאָסל.

צו דער פאַרשטעלונג איז געווען בלויז אַ פאָר שעה, באַלאַמוטשען האָט מען נישט געטאָרט. ביי יעדער אנדערער קאָמבינאַציע וואָלט מען געמוזט בייטן עטלעכע ראָלן. האָט האָרט בלית ברירה געפאָלגט מיין עצה. וועג דער בחור האָט באַוויזן זיך אויסצולערנען די פּראָזע פון שמואל יאָסל, האָט קיינער נישט גע־וווסט. אָפּגעשפּילט האָט ער די ראָל אַזוי, אַז חברים און פובליקום זענען נשתומם געוואָרן. אין יענעם אָוונט איז זיין גורל באַשטימט געוואָרן. דאָס איז געווען לודוויק זאַץ.

אַחוץ אַקטיאָרן, וואָס האָבן געשפּילט אין טרופּעס, פלעגן אַרטיסטן אַרויס־טרעטן מיט אייגענע נומערן אין פאַרוויילונג־לאָקאַלן און זומערצייט אין גער־טנדלעך. צווישן פון דעם מין זענען מיר פארבליבן אין זכרון. איינער האָט זיך גע־רופן וויין, די צווייטע איז געווען פּעפּי ליטמאַן. וויצן האָב איך געזען, וועג כ׳האָב באַגלייט פּרצן, אַשן, רייזענען און נאָמבערגן אין א סטאַניסלאָווער פאַר־ווילונג־לאָקאַל. זיין בעסטער נומער איז געווען אַ לידל מיט רעפרען:

מיין ברודער שמואל
ער האָט צופיל
און מיר גייט איבער דאָס האַרץ.

צום סוף האָט ער געהאַלטן אין איין איבערחזרן די לעצטע שורה פון רעפרען. וואָס וויטער איז ער געוואָרן אַלץ טרויעריקער, געזומען פינטלעך מיט די אויגן, שפּעטער כליפּען און דערנאָך וויינען, פאַרגיסנדיק ביטערע טרערן. אויך דער

עולם איז געווארן טרויעריק און ביי איינעם און אַ צווייטן האָבן זיך געוויזן טרערן אין די אויגן. וועז דאָס פּובליקום איז שוין געווען איינגעוויגט אין עצבות, האָט ווייך פּלוצים אויסגעשאָסן מיט אַ הילכיק געלעכטער. דער עולם איז געבליבן ווי אָפּגעשמיסן. מיט דעם דאָזיקן נומער האָט ווייך שטאַרק אויסגענומען.

מיט פּעפּי ליטמאַן האָב איך מיך באַקענט אויף אַ מאָדנעם אופן. אין אַ שפּעטזומערדיקן אָוונט בין איך אַמאָל געזעסן אין לעמבעריקער גערטנדל ביי איין טיש מיט דעם רעדאַקציע־מיטגליד פון „טאגבלאט" שפּיגעל. אויב איך האָב נישט קיין טעות, האָט ער געהייסן יואל, געוואָלט האָט מען אים צוליב זיין קיי־לעכדיקייט און רירעוודיקייט „שפּיגעלע". אין אַ געוויסן מאָמענט איז צוגעקו־מען צום טישל אַן עלעגאַנטע דאַמע אין די מיטעלע יאָרן, אַנגעטון אין אַ קאַרא־קולענער קורטקע. איר פּיגור איז געווען אַ פולע, דאָס פּנים בלייך און א ביסל צו שטאַרק פּודרירט. זי האָט פּאַרפירט א שמועס מיט שפּיגלען און דערציילט צוו. אַנד. וועגן איר טאָכטער, וואָס לערנט זיך אין אַ דייטשער פּענסיאָן אין דרעזדן. שפּיגל האָט מיך איר פּאַרגעשטעלט, אָבער איך האָב נישט דערהערט די פּאַמיליע. כ׳האָב זי געהאַלטן פּאר א פּרוי פון א לעמבעריקער אויפּגעקומענעם גביר און זי האָט מיך וויטער נישט אינטערעסירט. וועז זי איז אַוועק פון אונדזער טישל, האָט שפּיגעל געהאַט תרעומות צו מיר, הלמאי איך בין געזעסן ווי אַ מרוק.

— איר האָט זיך געקאָנט אַנרופן מיט אַ וואַרט צו איר.

— זי גייט מיך אָן ווי דער פּאַראַיאַריקער שניי.

— אַזוי גאָר? איר זענט מיר א וואַשנע טעאַטער־מענטש!

— וואָס פּארא שייכות האָט עס צו טעאַטער?

— וואָס הייסט? איר האָט נישט געהערט? כ׳האָב דאָך אייך פּאַרגעשטעלט. דאָס איז פּעפּי ליטמאַן.

— וואָס? די דאָזיקע קאַלטע לונג און לעבער? דאָס פּודרירטע פּנים אָן אַ טראָפּן בלוט? איר מאַכט חוזק פון מיר?

— וואַרט צו, וועט איר זען, צי זי איז קאַלט.

פּאַמעלעך האָט זיך פּאַרפולט דאָס גערטנדל. אַלע טישלעך זענען געווען באַזעצט. אויף דעם בינעלע האָבן זיך אָנגעהויבן די נומערן פון פּראָגראַם. איינער איז געווען נודנער פון צווייטן. עולם האָט זיך געלאַנגווייליקט. מיטאַמאָל הערן זיך פון הינטער די קוליסן די ערשטע טענער פון „ישמחו", געזונגען דורך אַ הייזעריקער מאַנסבילישער שטים און פּלוצים שיסט אַרויס אויף דער בינע אַ פעטע דיקלעכע יידענע אין אַ צעשפּילטער חסידישער קאַפּאָטע, קורצע פּלודערן, ווייסע זאָקן און שטעקשיך, מיט אַ פּלושענעם קאַפּעלוטש איבער די געקרייזלטע פּאות. מיט איין האַנט הינטער דער פּאה, מיט דער צווייטער האַלטנדיק זיך ביי דער זייט כאָפּט זי אַ טענצל איבער דער בינע אוֹן פּאַרגייט זיך אין נגינה.

איך עפן מויל און אויגן. איך קאָן נאָך אַלץ נישט גלויבן, אז דאָס איז די אייגענע קאַלטע, נאָבעלע דאַמע, ווָאס איז מיט אַ שעה פריער געזעסן ביי אונדזער טישל. ווָאס איך זע אויף דער בינע, איז כולו טעמפּעראַמענט, כולו פייער, ווָאס צינדט אָן דעם גאַנצן עולם אין געראַטנדל. ס׳האָט נישט געדויערט קיין רגע און אַלע ביי די טישלעך זינגען מיט, ווער אויפן קול און ווער מיטברומענדיק שטיל אוֹן צושאַקלענדיק מיטן קאָפּ. די נודנעקייט, ווָאס איז ביז איצט געלעגן ווי אַ ווָאלקן איבער די פּנימער, איז פאַרשוווונדן. אַלעמענס אויגן לייכטן. ס׳איז לעבעדיק אוֹן לוסטיק.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען איך בין געווען אן אייגענער מענטש אין טעאַטער, בין איך דערגאַנגען דעם אמת, אז נישט איינמאָל איז די אויסגעלאַשנקייט אין לעבן דער מקח, ווָאס דער אַקטיאָר צאָלט פאַר דעם אויפפלאַקערן אויף דער בינע.

25

יידיש לעבן אין גאַליציע

פּראָפעסיאָנעלע טרופּעס און דראַמאַטישע קרייזן — מיינע ערשטע פּובלי־קאַציעס — וועלכע צייטונגען האָבן יידן געלייענט? — דאָס „טאַגבלאַט" און זיינע רעדאַקטאָרן — אַקאַדעמישע הילף־פאַריינען — רבישע הייף אין טשאָרט־קעוו, קאָפּיטשינעץ און הוסיאַסין.

דער קאָנטאַקט מיט די יידישע טרופּעס און אַקטיאָרן, וואָס האָט אָנגע־האַלטן פולע צוויי יאָר ביז צו מיין אָפּפאָר קיין ווין, האָט מיר געגעבן די מעגלעכ־קייט צוצוקוקן זיך פון אינעווייניק צו דער אָרגאַניזאַציע פון טעאַטער. שווער צו רעדן וועגן אָרגאַניזאַציע. נישט דער רעפּערטואָר איז געווען צוגעקליבן לויט עפּעס אַ שיטה, נישט די איינצעלע אויפּפירונגען זענען געווען צוגעגרייט קינ־סטלעריש. געשפּילט האָט מען פּיעסעס, וואָס זענען שוין פריער אויפגעפּירט געווען דורך אַנדערע טרופּעס און האָבן געהאט דערפאָלג. בלויז געציילטע טעאַ־טער־טעקסטן זענען געווען געדרוקטע און אויך זיי זענען אָפּגעדרוקט געווען אָן דעם הסכם און אָפּט אפילו אָן דעם וויסן פון מחבר. על פּי רוב האָט מען אי־בערגעשריבן טעקסטן פון „סופליאָרקעס" אָדער גאָר פון זכרון. געהאַנדלט מיט זיי האָבן סופליאָרן און אַקטיאָרן. וועלכע ניט אַנאַליזן פון טעקסט זענען נישט דורכגעפּירט געווארן. די רעפּעטיציעס האָבן זיך באַגרענעצט אויף דעם טעכנישן כאַרפּיקסירן די „מיזאַנסן" — אַזוי האָט מען אין יידישע טעאַטער־קרייזן גערופן מיזאַנסצענעס. רעכטס, לינקס, פאָרנט, הינטן, אַריבערגיין, זעצן זיך, אויפשטיין — דאָס איז געווען אַלץ. די אָנווייזונגען פלעג געבן דער הויפּטראָליסט, אַמאָל אָן אָנדערער אַקטיאָר אָדער גאָר דער סופליאָר. איינע, צוויי פּראָבעס האָבן געקלעקט.

קיין דעקאָראַציעס האָט מען נישט געבויט און נישט געמאָלט. געוווצט האָט מען — ווי שוין דערמאָנט — דאָס וואָס איז געווען אין טעאַטער. דאָס גלייכע איז געווען שייך שטובזאָכן. דאָ האָט מען יאָ אַמאָל צוגעבאָרגט עפּעס ביי אַ טעאַטער־פריינד. אַביסל „היסטאָרישע" קאָסטיומען — שאַבלאָניקע, אלטע און אָפּגענוצטע — האָט מיטגעפּירט, „מאָדערנע" האָט יעדער אַקטיאָר געהאַט אייגענע אָדער געבאָרגטע ביי באַקאַנטע. דער כלל איז געווען: וואָס ווייניקער הוצאות. זייער זעלטן האָט זיך געטראָפן אַן אונטערנעמער, וואָס זאָל צאָלן די

אַקטיאָרן שכירות. געווינלעך האָט מען געשפילט אויף „מאַרקעס" ד. ה. נאָכן אַראָפּ־רעכענען די הוצאות האָט מען די ריינע הכנסה פארטיילט צווישן די מיטגלידער פון טרופּע לויט אַ פּריער באַשטימטן אָפּמאַך.

מצד דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט, דער אָרגאַניזירטער ווי נישט־אָרגאַניזירטער, אין גאַליציע איז קיינמאָל נישט ניט־עמאַכט געווארן וועלכער נישט איז פּרווו — אַן ערנסטער צי נישטערנסטער — אויסצושפּרייטן איר השפּעה אויפן פּראָפּעסיאָנעלן טעאַטער. אין יענע יאָרן, וועו עס האָבן זיך פונאַנדערגע־וואָקסן די פּאָליטישע באַוועגונגען אויף דער יידישער גאַס, האָבן זיי איינגעשלונ־גען דעם גאַנצן געזעלשאַפטלעכן אַקטיוו און אויך באַפרידיקט די קליינינקע השגות פון כלערליי מיטטענצער, מיטלויפער און מיטגייער. דעם גרויסן באַטייט פון מעאַטער אין קאמף פאר נאַציאָנאלער און סאָציאַלער באפרייונג האָט מען נישט געהערעריק אָפּגעשאַצט. די פּאָליטישע פּאַרייענען זענען יוצא געווען מיט דילעטאַ־טישע פּאַרשטעלונגען, ס׳רוב אויף אָדער צוליב פּאָליטישע פייערונגען. אָפּגע־קליבן האָט מען — וואָס אמת — „ליטעראַרישע" פיעסעס *). און אַפילו דאָרט, וווּ אַזעלכע אַמביציעס זענען יאָ געווען, זענען די דערגרייכונגען געווען זייער אָרעמע. דאָס איז אויכעט שייך געווען ביידע אויפּפירונגען, וואָס איך האָב גע־שטעלט אין סטאַניסלאַוו מיט אמאטאָרן און אַליין זיך באַטייליקט אין זיי: שלום עליכמס „צעזייט און צעשפּרייט" און א. קאָראָלניקס „רויטער שניי".

אַ סך בעסער איז די לאַגע פון יידישן טעאַטער אין קרוינפּוילן אויך נישט געווען. איך האָב מיך שטאַרק אינטערעסירט מיט יידישער ליטעראַטור און טעא־טער פון יענער זייט גרענעץ. ביי ראָבינזאָנען האָב איך געקויפט יעדן נומער „ראָמאַן־צייטונג", „ליטעראַרישע מאָנאַטשריפטן", „לעבן און וויסנשאַפט", די־רעקט פון אַדמיניסטראציע האָב איך אויסגעשריבן דעם „פריינד". איך האָב גע־לייענט די פּרעכטיקע אַרטיקלען פון י. ל. פּרץ און ה. ד. נאָמבערג, די אויסגע־צייכנטע איבערזעצונג פון ויקטאָר איגאָס „דער גיבור אין קייטן", וואָס האָט זיך נעדרוקט אין המשכים. איך האָב געווויסט וועגן פּרצס באַמיונגען צו הייבן קינ־סטלעריש דאָס יידישע טעאַטער און צו שאַפן אַ פּעסטע אָרגאניזאציע פון טעא־טער־פּריינד, וועגן דוד הערמאַנס סטודיע, וועגן פּרץ הירשבײנס טרופּע. אָבער נאָך היינט זע איך פאָר מיינע אויגן טעאַטער־אַנאַנסן איבער דער גאַצער בריט פון „פריינד" וועגן אַ פּיעסע מיטן נאָמען „שמאַטשאַזש" און אין דער „ראָמאַן־צייי־

*) ערשט אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן האָבן דראַמאַטישע קרייזן אין גאַלי־ציע געשטעלט זיך קינסטלעריש צילן און אַ טייל פון זיי, ווי למשל אין סטאַניסלאַוו, פּשע־מישל, לעמבעריק א. אַנ. האָבן געהאַט שיינע דערגרייכונגען.

טונג״ אַ קליינעם אַנאַנס אין א רעמל, אז פּרץ הירשביין און דוד הערמאַן זוכן א טעאַטער־אַנטערפּרעניאָר פּאַר זייער טרופּע. דאָס זוכן דורך אַזעלכע צוויי שוין דעמלט באַוווסטע טעאַטער־קינסטלער אַן אונטערנעמער מיט דער הילף פון אַ צייטונג־אַנאַנס, דאָס פונאַנדערלייגן ברייט אין דער עפנטלעכקייט דעם שונד, דער דורכפאַל פון פּרצס באַמיונגען אַרויסצוברענגען אין טעאַטער בעסערן רעפּערטואַר און צו שאַפן א טעאַטער־געזעלשאפט, דער קיצור ימים פון פּרץ הירשביינס טרופּע און דוד הערמאַנס סטודיע — דאָס אַלץ האָט מיך שווער באַדריקט אַבער נישט אָפּגעהאַלטן מיך באין אופן פון מיינע טעאַטער־פּלענער. פאַרקערט, מיך געשטאַרקט און געמוטיקט.

אין דער פּובליציסטיק האָב איך זיי פאַרבונדן מיט מיין קולטור־געזעל־שאַפטלעכער טעטיקייט. דעביוטירט אין דער יידישער פּרעסע האָב איך מיט אַן אַרטיקל וועגן דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ אין דער פּועלי־ציונים־טישער וואָכנצייטונג „דער יודישער אַרבייטער״, וואָס האָט זיך דעמלט געדרוקט אין לעמבעריק אונטער דער רעדאַקציע פון לעאָן כאזאנאָוויטש (כתריאל), וועלכער האָט אויף דער קאָנפערענץ געבעטן ביי מיר דעם אַרטיקל. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער האָב איך צוגעשיקט אין רעדאַקציע פון לעמבעריקער „טאגבלאט״ אַן אַרטיקל וועגן שלום עליכמען. ער איז אָפּגעדרוקט געוואָרן. אויך דעם רעפעראַט וועגן יעקב גאָרדין, וואָס כ׳האָב געהאלטן אין טעאטער, האָט דאָס „טאגבלאט״ אָפּגעדרוקט. צו די שוין דערמאָנטע „סטאַניסלויער נאַכריכטען״ האָב איך לכת־הילה געהאט אַ נעגאטיוו באציונג. פון זייער דייטשמעריש לשון און דעם גלייכגילט לגבי יידישע קולטור־פראָגן האָב איך שארף אָפּגעחוזקט אין אַ פע־ליעטאָן אין „טאַגבלאַט״, געחתמעט מיטן פסעודאָנים אַ „טשערנאָוויצער״. צום „טאגבלאט״ פלעג איך אויך שיקן קאָרעספּאָנדענצן פון סטאַניסלאָוו וועגן גע־זעלשאַפטלעכע ענינים. כ׳האָב געוואָלט באופן זה צוציען דעם אויפמערק פון געזעלשאַפטלעך פּראָגרעסירטן לייענער צו דער איינציקער יידישער טאָג־צייטונג אין לאַנד.

אין יענער צייט זענען אין יידישע קרייזן געווען שטאַרק פארשפרייט דייטשע און פּוילישע צייטונגען. אין גבירישע היזער און צווישן משכילים, וואָס האָבן געלערנט דייטש פון משה מענדעלסאָנס תנ״ך־פּאַרטייטש, האָט מען געלייענט די ווינער ליבעראַלע „נייע פרייע פּרעסע״. א צוויטע גרויסע ווינער צייטונג „די צייט״, וואָס איר האַלטונג לגבי דער ווינער רעגירונג איז געווען אַ קריטישע און אַמאָל אפילו אַן אָפּאָזיציאָנעלע, האָט געהאַט ווייניק לייענער צווישן יידן. אין פּויליש־אַסימילירטע קרייזן האָט מען אַבאָנירט די גרויסע לעמבעריקער ענדעקישע*) צייטונג „סלאָווא פּאָלסקע״, וואָס איז מיט יעדן יאָר געוואָרן אַלץ

*) נ. ד. זעענען די ראשי תיבות פון „נאַראָדאָוואַ דעמאָקראַציאַ״.

מער רעאקצי׳אנער און אנטיסעמיטיש. דאָס האָט אָבער די יידישע גאַנצע און האַלבע אסימילאַטאָרן נישט אָפּגעהאַלטן פון לייענען זיי. די ציוניסטיש געשטימטע אַסימילאַטאָרן פלעגן זיך פאַרענטפערן דערמיט, וואָס „סלאָווּ פאַלסקע" איז די גרעסטע און בעסטע צייטונג אין לאַנד, האָט אַ רייכן אינהאַלט, גוטע פּאָליטישע אינפאָרמאַציעס, שטענדיקע קאָרעספּאָנדענטן אין ווין, וואַרשע, פּאַריז און אַנדערע שטעט, ברענגט אַרטיקלען, פעליעטאָנען און רעצענזיעס וועגן ליטעראַטור, טעאַטער און קונסט, בעלעטריסטישע ביילאָגעס וכ׳. יידישע סאָציאַליסטישע אָקטיוויסטן האָבן אויסגעשריבן דעם אָרגאַן פון פ.פ.ס.ד. (פּאָלסקע פּאַרטיי סאָציאַליסטישנע) אין מזרח־גאליציע „דזיענניק לודאָווי", וואָס איז אַרויס אין לעמבעריק, בעת אין קראָקע האָט זיך געדרוקט דער צענטראַל־אָרגאַן פון דער פּאַרטיי „נאַפּשוד", וועלכער האָט אין מזרח־גאַליציע נישט געהאַט קיין לייענער צווישן יידן. דעם גרעסטן טיראַזש אין גאסן־פאַרקויף האָט געהאט דער לעמבעריקער „וויעק נאָווי", דאָס וואָלוולסטע בלעטל אין אַ קליינעם פּאָרמאט און מיט א סך כלערליי ידיעות אויף די 16 זייטלעך.

אָט דעם דאָזיקן „וויעק נאָווי" האָט באַדאַרפט אַרויסשטופן פון יידישע שטובן דאָס „טאגבלאט". דאָס האָט זיך אים נישט איינגעגעבן. עס האָט געהאַט צווישן זיינע רעדאַקטאָרן און מיטאַרבעטער מענטשן מיט אלגעמיין און יידיש וויסן, מיט זשורנאַליסטישע פעיקייטן, אָבער זיי האָבן נישט באַוויזן צו שאפן אַ לעבעדיקע, צאַפּלדיקע צייטונג, וואָס זאָל אריינדרינגען אין די בריייטסטע שיכטן פון פאָלק, ווי די יידישע פּרעסע פון יענער זייט גרענעץ. איך האָב געקענט גרשום באַדער, משה קליינמאַן, משה פראָסטיג, פישל וואשיץ, ד״ר מיכל ווירטה, ד״ר אַנזעלם קליינמאַן, ד״ר מאיר וו׳נער, פישל וויטקאָווער (אימ״ן) און אַ סך אנדערע. אַן אינטערעסאנטער פובליציסט — שפּעטער אינגאַנצן א פּאַרגעסענער — איז געווען מאיר כּארטינער (געשריבן האָט ער זיך חאַרטינער). ער האָט געשטאמט פון טאַרנאָפּאָל און געהאַט אַ שאַרפּע סאַטיריישע פעדער. אין זכרון איז מיר פאַרבליבן פון אים א געדרוקטע בראָשור — אויב איך האָב נישט קיין טעות, אַ זאַמלונג פון אַרטיקלען, וואָס ער האָט געדרוקט פאַר די פאַרלאַמענט־וואַלן אין 1907טן יאָר — און אַ סאַטיריש ליד א. ט. „דער יידיש־נאַציאָנאַלער סילווסטער", וווּ ער חוזקט ביטער פון ציוניסטישע אַסימילאַטאָרן. יידישע שרייבער פון גאַליציע האָבן געפונען א מקום מקלט אין „טאגבלאט", פאַר דעם יידישן לייענער איז עס קיין צייטונג נישט געווען.

דאָס אָקאַדעמישע לעבן פון דער יידישער יוגנט האָט זיך נישט באַגרענעצט אויף די שוין דערמאָנטע אקאדעמישע פאַרבינדונגען פון ביידע מינים. עס האָבן אויך עקזיסטירט אין לעמבעריק צוויי הילף־פאַריינען מיט א מיטגלידשאַפט איבערן גאַנצן לאנד, איינער האָט זיך גערופן „אָגניסקאָ", דער צווייטער

„סטאָוואַשישעניע ריגאָראָאַנטוווו" (ריגאָראָאַנטן־פאַריין). דער ערשטער האָט געשטיצט יידישע סטודענטן פון אוניווערזיטעט בעת זייער שטודירן און האָט מיט דער הילף פון אַ יידישן נדבן יעקב שטראָה אויסגעבויט אן אקאדעמיש הויז אויף דער טערעסע־גאַס. דער צווייטער פלעג נישטפאַרמעגלעכע אַקאַדעמיקער נאָכן ענדיקן די שטודיעס אויסבאָרגן געלט אויף אַריינצוטראָגן דעם אָפּצאָל פאַר די ריגאָראָזום־עקזאַמענס און דערפון האָט זיך געגומען זיין נאַמען. דער אָפּצאָל איז געווען לפי ערך א הויכער, ער האָט באַטראָפן צו 120 קראָנען פאַר אַ יעדן פון די דריי ריגאָראָזומס, דערצו איז נאָך צוגעקומען אַ טאַקסע פון ווייטער־דיקע 120 קראָנען פאַר דעם דאָקטאָר־דיפלאָם. דאָקטאָראנטן, וואָס האָבן באַקומען א הלוואה און אַ טייל סטודענטן, וואָס האָבן געקריגן שטיצע, האָבן זיך מתחייב געווען אָפּצוצאָלן זייערע חובות ווי באַלד זיי וועלן זיין ביכולת. די דערמאָנטע פאַריינען האָבן אויך געהאט שטענדיקע מיטגלידער צווישן פאַרמעגלעכע אדוואָקאַטן, דאָקטוירים, גוט־באזיצערס, פאבריקאַנטן, סוחרים און באאמטע. איינמאָל אין יאָר פלעגן פאַרשטייער פון די פאריינען איינמאָנען סיי די חובות סיי די מיטגליד־אָפּצאָלן און אינצייטיק ווערבירן נייע מיטגלידער און אונטערשטיצער. צוליב דעם האָבן זיי בעת די וואַקאַציעס צו צווייט באַזוכט שטעט און שטעטלעך אין לאַנד.

אין יאָר 1909 האָט מען אַ סטאַניסלאָווער תושב, וואָס האָט שטודירט אין לעמבעריקער פּאָליטעכניקום, צוגעטיילט צו באַזוכן די שטעטלעך טשאָרטקעוו, קאָפּיטשינעץ — אויך פּויליש: קאָפּיטשינצע — און הוסיאַטין, וואָס זענען געלעגן אויף אײַן־ליניע, נאָענט איינס פון צווייטן. ער האָט מיר פאָרגעלייגט, כ'זאָל מיט אים מיטפאָרן. אין אַלע דריי שטעט זענען געווען באַווּסטע רביישע הייף, וואָס קיינער פון די סטודענטישע שליחים האָט ביז יענער צייט נישט געהאַט איבערגעטרעטן זייער שוועל. מיך האָט דווקא גערייצט אַרויסצובאקומען א ביסל גלעלט ביי די רביים, וואָס זענען געווינט רק צו נעמען ביי יידן. האָב איך גערן מסכים געווען.

די ערשטע סטאַציע איז געווען טשאָרטקעוו. פון אַלע דריי רביים איז דער טשאָרטקעווער געווען דער אָנגעזעענסטער און האָט געהאַט די מערסטע חסידים. ממילא איז ער געווען דער רייכסטער. דער הויף האָט פאַרנומען אַ גאנצן קוואַדראַלעקס פון בנינים. א גרויסע קלויז, א חדר מיוחד פאַרן רבין, שטובן פאַר די גבאים, דירות פאַרן רבין און זיין גרויס הויזגעזינד.

ביים אַריינקומען אין הויף האָט מען אונדז נישט געמאכט קיין שום שווע־ריקייטן. ווייזט אויס, מען איז געווען צוגעווינט צו חסידים מיט געגאָלטע בערד. ווען מיר זענען געקומען צום גבאי, האָט ער זיך געזומען שרייבן אַ קוויטל. איך האָב אים גלייך געזאָגט, ער זאָל זיך נישט מטריח זיין בחינם, מחמת מיר זענען

געקומען נישט געבן דעם רבין אַ פּדיון, נאָר, פֿאַרקערט, נעמען ביי אים אַ פּדיון.

— וואָס הייסט? — האָט ער אָנגעשטעלט אויף אונדז אַ פּאָר אויגן. ער האָט געמיינט, אַז איך מאַך חוזק פון אים און אין זיינע אויגן האָבן זיך באַוויזן בייזע פייערלעך. איך האָב אים רויק אויפגעקלערט, אַז מיר קומען פון לעמבעריק וי שליחים פֿון א פּאַריין, וואָס שטיצט אָרעמע אקאדעמיקער און מיר ווילן באַקומען פון רבין א נדבה און דערצו נאָך אַ שיינע.

— אַקאַדעמיקער? וואָס היטן נישט אָפּ שבת און עסן טריפעס? — איז דער גבאי געוואָרן אָנגעצונדן.

— טאַקע צוליב דעם, זיי זאָלן נישט מוזן עסן קיין טריפעס, האָט דער פּאַריין איינגעאָרדנט א כשרע קיך. איך בין בטוח, אז דער טשאָרטקעווער רבי וועט זיך נישט אָפּזאָגן צושטייער צו געבן אויף אויסצוהאַלטן אַ כשרע קיך.

דער גבאי האָט אַ וויילע נישט געוווסט וואָס צו ענטפערן. ער האָט געזוכט א תירוץ, ווי אזוי זיך אַרויסצודרייען פון עסק. צו אונדזער שמועס האָבן זיך צוגעהערט חסידים. מען האָט געדארפט אַרויס מיט כבוד.

— דאָס קאָן באשטימען בלויז דער רבי אַליין. לאָזט איבער דעם אַדרעס פון אייער פּאַריין, וועט מען איך צושיקן אַ תשובה.

— איר וועט דאָך אַליין פּארשטיין, אַז מיר האָבן נישט געמאכט קיין הוצאות הדרך, כדי צו וואַרטן אויף א תשובה דורך פּאָסט. לאָזט אונדז אַריין צום רבין, וועלן מיר אים פּאַרלייגן אונדזער בקשה.

— דער רבי איז שטאַרק פּארנומען, ווי איר זעט. דאָ, אין קלויז, אין דוויסן וואַרטן חסידים. ס'זענען דאָ אַזעלכע, וואָס וואַרטן שוין עטלעכע טעג.

— טעג וואַרטן קאָנען מיר נישט, מיר מוזן פּאָרן ווייטער. אָבער אַ ביסל צוואַרטן קאָנען מיר יאָ.

מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט אין הויף, זענען אריינגעגאנגען אין קלויז, האָבן אַריינגעקוקט אין אַנדערע בנינים, געכאַפּט א שמועס מיט חסידים. מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז נאָך מנחה גייט דער רבי אַרויס שפּאַצירן. האָבן מיר באַשלאָסן אָפּצוואַרטן אים.

אין אַ צווייי שעה אַרום האָט ער זיך באַוויזן, באַגלייט דורך דריי פּיר אירע. אַ מיטלווקסיקער מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ, א שוואַרצער בארד און קורצע געקרייזלטע פּאות. אָנגעטון איז ער געווען אין א שווארצן צעפּענטן איבערציער איבער דער פּאַרמאכטער זיידענער זשופּיצע. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ גע־ווינלעכן פּלושענעם קאָפּעלוטש און אין דער לינקער האַנט אַ שטעקן מיט אַ גאַלקע. איך האָב אים פונדערווייטנס באַגריסט, אַראָפּגענמענדיק דעם הוט. ער האָט מיט צווי פינגער פון דער רעכטער האַנט געגעבן אַ דריי לעבן זיין קאָפּע־לוטש. דערנאָך זענען מיר צוגעגאַנגען צו אים. איך האָב אים איבערגעבעטן, וואָס

מיר פֿאַרטשעפֿען אים אויפן שפּאַציר, נאָר מיר מוזן נאָך היינט זיין ביי צוויי אַדוואָקאַטן און מאָרגן פֿאָרן מיר ווייטער קיין קאָפּיטשינעץ און הוסיאַטין. דאַן האָב איך אים איבערגעגעבן קורץ דעם צוועק פון אונדזער באַזוך. ער האָט אויסגעהערט און געהייסן קומען דעם צווייטן טאָג אינדערפרי. איך האָב מיך באַדאַנקט מיט אַ קאָפּ־פֿאַרנייג.

מיר האָבן נאָך באַווייזן אַריינצוגיין צו די צוויי אַדוואָקטן. ביי איינעם פון זיי איז גראָד געווען אַ קליענט. וועז ער איז ארויס, האָט אים דער אדוואָקאט באַגלייט ביז צו דער טיר פון הויז, פֿאַרבייגנדיק זיך עטלעכע מאָל זייער טיף. דער קליענט איז געווען אַ פּריץ. ווי וויניק האָט זיך געביטן דער מאַשעק? — האָב איך געגעבן אַ טראַכט.

וויסנדיק, אַז אונדז וועט אויסקומען צו נעכטיקן אין טשאַרטקעוו, זענען מיר גלייך פון דער באַן, נאָך אידער מיר זענען אוועק אין „הויף", פֿאַרפֿאַרן אין אַ האָטעל, פֿארשטייט זיך, אין אַ יידישן. וועז מיר זענען שפּעט אין אָוונט אַריין אין אונדזער צימער, האָט זיך באַלד באַווייזן דער קעלנער און געפרעגט, צי מיר ווילן עפּעס עסן.

— ניין — האָט מיין חבר געענטפערט — מיר האָבן שוין געגעסן.

— און אפשר וועט איר עפּעס טרינקען? מיר האָבן גוטן ווייז, מעד...

— ניין, מיר טרינקען נישט — האָב אין געענטפערט.

— און אפשר אַ מיידל?

— מוחל.

— דאָס איז חלילה נישט אַ מיידל פון גאָס. א לערערין. זי קומט בלויז צו די בעסטע געסט אונדזערע.

מיר האָבן נישט אויסגעזען ווי יאָלדן, וואָס לאָזן זיך אָפּנאַרן פון אַ קליין־שטעטלדיקן האָטעל־קופלער און וועלן אים גלויבן, אַז א לערערין גייט אין האָטעל אויף אַ באשטעלונג פון א קעלנער. דאָס האָט ער גאָנץ גוט געווּסט. אָבער ער איז — ווייזט אויס — געווען געווינט מכבד צו זיין די געסט פון האָטעל מיט זיין „לערערין".

אויף צומאָרגנס זענען מיר גאָנץ פרי אַוועק אין רבינס הויף. דער גבאי האָט אונדז דערלאַנגט אַ הונדערטער. מיין חבר האָט נישט געוואָלט גלויבן זיינע אויגן.

מיר האָבן נאָך פֿאַרמיטאָג געכאַפּט א צוג קיין קאָפּיטשינעץ. פון וואָקזאַל זענען מיר גלייך אַוועק צום רבין. וועז מיר זענען געקומען אין „הויף", האָט דאָרט געהערט א תשעה באב־שטימונג. חסידים זענען אַרומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און שווער געזיפצט, פון קלויז האָבן זיך דערטראָגן יללות. אין דיווינקלען האָט מען זיך געשושקעט. מיר האָבן געהערט, אַז אין דער משפּחה

פון רבין איז געשען אַן אומגליק. וואָס פאַראַ אומגליק — האָט מען אונדז נישט געזאָגט.

דאָס האָבן מיר זיך דערוווּסט אין שטאָט. באמת אַ פּריקרע זאַך. אַ פּרוי פון "הויף" — כ׳גיט נישט, צי דאָס איז געווען אַ טאָכטער, אַ שנור צו אַן אַנדערע אשה פון דער דינאַסטיע, איז אַרויסגעפאָרן פון קאָפּיטשינעץ אַן אַ זיי־געזונט. און נישט אַליין. זי האָט באַגלייט אַן אָפּיציר פון עסטרייכישן גאַרני־זאָן, וואָס איז געשטאַנען אין שטעטל. מיר האָבן געזען, אַז מיר האָבן נישט וואָס צו וואַרטן. זענען מיר פאַרנאכט אָפּגעפאָרן קיין הוסיאַטין.

וועו מיר זענען געקומען אויפן קאָפּיטשיניצער וואָקזאַל, האָב איך באַמערקט אַן עלעגאנטע יידישע פרוי פון א יאָר פינפאונצוואנציק־דרייסיק. דער פּאָרטיער פון באַן האָט זיך טיף פאַרניגט פאר איר און מיט א שליסל געעפנט די טיר פון וואַרטזאַל פון ערשטן און צווייטן קלאַס. מיך האָט דאָס שטארק פאַראינטריגירט. אזא כבוד גיט מען נישט אָפּ אַבי וועמען. איך האָב געפרוווט טרעפן, ווער די פרוי קאָן זיין. ס׳איז מיר געקומען אויפן געדאנק, אַז עס איז אפשר די פרוי אַדער טאָכטער פון אַ יידישן גוטבאַזיצער. הוסיאַטין איז געלעגן אויף דער רוסישער גרענעץ און כ׳האָב געוווסט, אַז אויף דער עסטרייכישער זייט וווינען יידן, וואָס האַנדלען אויף דער רוסישער מיט גיטער. אַזאַ איינער איז געווען אמאָל מיין פעטער שמחה נתן ווילנער אין פאַדוואָלאָטשיסק, איידער ער איז אוועק קיין אַמעריקע. וועָן דער צוג איז אָנגעקומען, איז די פרוי אַריין אין ערשטן קלאַס. איך האָב נישט לאַנג געטראַכט און בין אַרײַנגעגאַנגען אין זעלבן אָפּטייל.

אָנגעטון איז געווען די פרוי אין אַ שוואַרץ־סאַמעטן קלייד, הגם ס׳איז געווען א הייסער זומער־טאָג. אויף די פיס האָט זי געטראָגן שוואַרצע זיי־דענע לאַטשן מיט לייכטנדיקע ברילאַנטענע קנעפּ. אַזוי האָט מען זיך נישט גע־קליידט אפילו ביי די רייכע יידישע גוט־באַזיצערס, אָפּגערעדט שוין פון סוחרים אין פאַבריקאַנטן. מיין נייגעריקייט איז אַלץ מער געוואַקסן. אין אָפּטייל האָב איך פאַרפירט א שמועס מיט דער פרוי — געריידט האָבן מיר פויליש — אַבער כ׳האָב נישט געקאָנט דערגיין, ווער זי איז. זי האָט עס מיר נישט געזאָגט און פרעגן האָב איך נישט געסמעיעט. אין הוסיאַטין האָט אויף איר געווארט אַן עקוויפּאַזש גע־שפאַנט אין צוויי פערד און מיט א סטאַנגרעט אויף דער קעלניע. מיין נייגעריקייט איז דערגאַנגען צו דער העכסטער מדרגה. האָב איך אַ פרעג געטון אַ פּיאַקערניק פאַרן וואָקזאַל:

— פון וואַנען איז דער עקוויפּאַזש?

— פון הויף — האָט ער געענטפערט.

— פון וואָס פאַראַ הויף?

— פון רבינס הויף.

אויף צומאָרגנס אינדערפרי זענען מיר אַוועק אין „הויף". רעכטס פון אריינגאַנג האָט זיך געצויגן אַ פֿארטער־בנין. דורך אַ פענצטער האָב איך אין איינער פון די שטובן געזען אין עטאַזשערקע אויסגעשטעלט דייטשע קלאַסיקער. אויפגענומען האָט אונדז אַ יונגערמאַן מיט א שיטער טונקל בערדל. ער האָט אונדז געבעטן אין שטוב אַריין, טאַקע אין דער אייגענער, וווּ ס׳זענען געשטאַנען די קלאַסיקער. אינעווייניק איז געלעגן א בארג מיט נומערן „נייע פרייע פרעסע". דער יונגערמאַן האָט זיך פֿארגעשטעלט ווי דעם רבינס איידעם און האָט פֿאַרפירט מיט אונדז אַ שמועס מעניני דיומא, וועגן עסטרייכישער און פוילישער פֿאָליטיק, וועגן דער דייטשער ליטעראַטור און פרעסע. ס׳איז געווען קענטיק, אַז ער איז אָפּגעריסן פון דער וועלט און די ידיעות זיינע שעפט ער רק פון דער „נייער פרייער פרעסע". געריידט האָבן מיר יידיש. איך האָב אים דערציילט וועגן יידישער ליטעראטור און פרעסע פון יענער זייט גרענעץ. ער האָט געעפנט מויל און אויגן.

פון דעם שמועס מיט אונדז האָט ער שטאַרק הנאה געהאַט. ער האָט אונדז צוגעזאָגט משתדל צו זיין זיך ביי זיין שווער דעם רבין, ער זאָל אונדז געבן אַ שיינע נדבה לטובת דעם פאַריין און פון זיך האָט ער אויך געוואָלט עפּעס צולייגן. צי ער האָט געהאַלטן וואָרט — געדענק איך נישט.

פרעמדע האָבן נישט געקאָנט האָבן קיין השגה וועגן דער הנהגה פון די רביישע הייף און זייער באַטייט פאַרן עקאָנאָמישן לעבן פון יידן. צווישן דער שטודירנדיקער יוגנט איז געווען פאַרשפּרייט די מיינונג, אַז רביים פראַווען טיש, זאָגן תורה אָדער דערציילן מעשיות וועגן בעש״ט צי ר׳ נחמן בראַצלאַווער, חסידים פאַרגיין זיך אין דבקות, כאָפן שיריים, זינגען און טאַנצן. דער קורצער באַזוך אין די דריי שטעט האָט מיר באַוויזן דעם אמתן פרצוף פון רביסטוועט.

עס איז נישט געווען קיין ניצוץ פון וואָסערער ניט איז ראַמאַנטיק און אויך נישט פון ווילדקייט. געזען האָב איך גוט אַרגאַניזירטע און גלענצנדיק פונקציאָנירנדיקע געשעפטלעכע אונטערנעמונגען. צווישן זיך האָבן זיי געפירט אַ שארפן קאָנקורענץ־קאַמף, באַנוצנדיק זיך מיט אַלע אויסגעפרוווטע מיטלען, נישט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר בלבולים און מסירות. אמת, זיי האָבן קיין שום זאכן נישט פֿראָדוצירט און מיט קיין שום סחורות נישט געהאַנדלט. אָבער עס וואָלט געווען פּאַלש צו האלטן זיי פאר פּשוטע שווינדלערישע אונטערנעמונגען. דער פֿראָדוקט זייערער איז געווען: גוטע עצות. אין פריוואַט־קאָפּיטאַליסטישן סיסטעם האָבן זיי געהאַט אַ „רעאַלן" ווערט. אין א ראַמאַן וועגן יוליוס צעזאַר האָב איך געלייענט, אַז צו צעזאַרן איז אמאָל געקומען אַ יייד און געבעטן, ער זאָל אים עפּעס געבן צו פאַרדינען.

— וואָס האָסטו צו פאַרקויפן? — האָט צעזאַר געפרעגט.

— גוטע עצות — האָט געענטפערט דער ייד.

די רביים האָבן נישט געשוועבט אין די עולמות העליונים און זענען ווייט גישט געווען קיין באַנקקווטשערס. זיי זענען געווען פּראַקטישע לייט, האָבן זיך אויסגעצייכנט פּאַנאַנדערגעקליבן אין פּראַגן פון האַנדל, פּארמיטלונג, פּאַכט, מיט דער צייט אָבּגעזאמלט אַן אַ שיעור געניטקייט אין די דאָזיקע ענינים, און דער עיקר זענען זיי געווען גוטע מענטשן־קענער. פּאַרבלייבנדיק אין שטענדיקן פּאַר־קער מיט רייכע סוחרים און אונטערנעמערס האָבן זיי געווּסט וועגן געשעפט־לעכע קאָנטאַקטן, באַציונגען, פּראָיעקטן, משפּחה־ענינים, און האָבן צוגעלייגט א האַנט נישט צו איין טראַנזאקציע, נישט צו איין שותפות, וואָס האָט געבראכט מזל און ברכה, נישט צו איין זיווג, וואָס איז געווען מן השמים.

איז נישט קיין וווּנדער, וואָס פּאַר זייערע קליענטן זענען די גרענעצן פון לאַנד נישט געווען קיין מניעה. נישט בלויז פון גאַליציע, אויך פון רוסיש־פוילן זענען סוחרים און אונטערנעמערס צו זיי געפּאָרן, און אפילו פון עסטרייכישע מערב־פּראָווינצן. האָבן זיך די רביים געקאָנט פּאַרגינען צו פירן אַ בריוּ לעבן, עסן און טרינקען פון שענסטן און בעסטן, קליידן זיך און דאָס בני בית אין סאַמעט אוֹן זייד, פּוצן די פּרויען מיט פּערל און בריללאַנטן, האַלטן עקוויפּאַזשן, פּאָרן אין די וואַרעמבעדער, אויסבויען און אויפהאַלטן גרויסע „הייף".

דאָס האָט געגעבן חיונה אַ היפש ביסל מענטשן. און נישט בלויז זיי אַליין. אין זכות פון רבין האָט געלעבט שטאָט אָדער שטעטל. יעדעס יידישע הויז איז געווען אַן אכסניה פאַר צוגעפאָרענע, האָט זיי פאַרדונגען נאַכטלעגער, פאַרקויפט שפּייז און געטראַנק. טויזנטער יידישע נפשות האָבן געלעבט אַרום די רבישע הייף און זענען געווען בלוטיק פאַראינטערעסירט, דער קוואַל, פון וועלכן זיי האָבן געצויגן יניקה, זאָל נישט פאַרטרוקנט ווערן. אַזוי ארום האָט געקאָנט געמאָלט זיין, אז נאָך צענדליקער יאָרן מתנגדות, השכלה, פּריידענקעריי, באַראָן־הירש־שולן, גימנאַזיעס און אוניווערזיטעטן זאָל דער כוח פון רביסטוּוע נישט געבראָכן ווערן. בפרט, אַז סיי די באַלעבאַטים פון לאַנד, די פּוילישע רעאַקציע און סיי די קהלשע תקיפים, די יידישע רעאַקציע, זענען געווען פאַראינטערעסירט, די יידי־שע מאַסן זאָלן לעבן אין אָפּגעשטאַנענקייט און פינצטערניש.

26

מיין לעקטור

דראַמאַטישע ווערק — יידן־פאַרלעגער — מיר בייטן די דירה — אונדזערע נייע שכנים — די „גאָלדענע יוגנט" — טעאַטער־ליטעראַטור.

אין די העכערע קלאַסן פון גימנאזיע האָבן דעם אויבן־אָן אין לימוד פון פֿוילישער ליטעראַטור פארנומען די גרויסע דיכטער: מיצקעוויטש, סלאָוואַצקי, קראַסינסקי. אָבער די באהאנדלונג פון די איינצעלע שאפונגען זייערע איז נישט געווען קיין גלייכע. טייל האָט מען אינגעקנעלט מיט אונדז זייער גרינטלעך, געלייענט זיי אין קלאַס, אנאליזירט כמעט יעדע שורה, ביי אנדערע איז מען יוצא געווען מיט די אלגעמיינע ידיעות פון די לערן־ביכער, וועגן נאָך אנדערע האָט מען אינגאַנצן נישט געוואוסט.

לפּנים האָבן די דעה־זאָגער איבער די שול־פּראָגראַמען געטענהט, אַז כל זמן פוילן איז פּאָליטיש פאַרקנעכט, דאַרף אין צענטער פון פוילישׁ־לימוד שטיין דאָס, וואָס איז עלול צו וועקן און אויפצוהאַלטן דעם נאַציאָנאלן גייסט. אין דער אמתן האָט מען ביי יענע פּאָעטן אַרויסגעהויבן אלדאָס רעאַקציאָנערע, קלעריקאַלע, שאָוויניסטישע און אינגאַנצן פאַרשוויגן דאָס פּראָגרעסיווע און רעוואָלוציאָנערע.

נישט אַנדערש איז געווען די באַציונג צו דער וועלט־ליטעראַטור, אָנגעהויבן פון די גריכישע און רוימישע קלאַסיקער און געענדיקט ביי די שרייבער פון ניינצענטן יאָרהונדערט. אַזוי ארום האָט געקאָנט געשען, אז די דראַמע, וואָס איז שוין לויט איר מהות קעמפעריש און רעוואָלטירנדיק, זאָל פאַרנעמען דאָס לעצטע אָרט, אויב זי האָט נישט געדינט בולט רעאַקציאָנערע אַדער עסטרייכיש־פּאָטריאָטישע צוועקן, ווי די ווערק פון קראַסינסקי אַדער גרילפּאַרצער.

מיינע טעאַטער־פּלענער האָבן געפּאַדערט א גרינטלעכע קענטעניש פון דער דראמאַטישער וועלט־ליטעראטור. פון גימנאזיע האָב איך כמעט ווי גאָר־נישט אַרויסגעטראָגן. ערשט נאָך מאַטורע האָב איך מיר אייגנגעשאַפט דאָס וויכ־טיקסטע. שעקספּירס צען־בענדיקע אויסגאבע פון לייפּציקער ביבליאָגראַפישן אינסטיטוט אין דער דייטשער איבערזעצונג פון שלעגעל און טיק, איבסענס געזאַ־מלטע ווערק אין צען בענד און האָפּטמאַנס דראַמעס אין זעקס בענד — ביידע אַרויסגעגעבן דורכן פאַרלאָג פון ס. פישער אין בערלין. אַלץ איבעריקע — פון

קאַלידאַסאס „סאקונטאַלא" איבער לאָפּע דע ווועגא און קאַלדעראָן ביז צו די מאָדערנע דראמאטיקער — אין די קליינע העפטלעך פון רעקלאמס פאַרלאג אין לייפּציק.

שעקספּיר, איבסען און הויפּטמאַן אין פּרעכטיקע איינבונדן האָבן אָפּגע־קאָסט אַ מטמון געלט און כ׳האָב זיי אויסגעצאָלט א לאנגע צייט אין חודשדיקע ראַטעס. דער מקח פון רעקלאַמס אַ העפּטל האָט באטראָפן אינגאנצן 24 העלער. איך ווייס נישט, צי עמעץ פון די יידישע שרייבער אָדער קולטור־טוער האָט ערגעץ־ווו דערמאָנט, וואָס פּאַראַ באַטייט די דאָזיקע העפּטלעך — עטלעכע טויזנט נומערן פון פאַרשידענע צווייגן פון ליטעראטור און וויסנשאפט — האָבן געהאָט פאַר דעם באקענען די דייטש־לייענדיקע יידן (און וועלכער לייענענדיקער יידישער אין גאַליציע, פּוילן, ליטע, לעטלאַנד האָט נישט פאַרשטאנען דייטש?) מיט די וואָגיקסטע שאָפונגען פון מענטשלעכן גייסט. מען וואָלט דאָס באדארפט טון. פּינקט ווי עס בעט זיך צו באלויכטן די ראָל פון יידן אין פּוילישן פאַרלאג־וועזן. ווילהעלם צוקערקאַנדעל אין זלאָטשעוו, וואָס איז געגאַנגען אין רעקלאמס דרכים און אַרויסגעגעבן אין ביליקע העפּטלעך הונדערטער ווערק פון פּוילישע און פּרעמדע שרייבער, אַלפרעד אלטענבערג און בערנאַרד פּאָלאָניעצקי אין לעמבע־ריק, יאַקוב מאַרטקאָוויטש אין וואַרשע — דאָס זענען בלויז עטלעכע נעמען פון פאַרלעגער אין מיינע יוגנט־צייטן. זייערע פאַרדינסטן פאַר דער פּוילישער ליטע־ראטור און קולטור זענען נישט קיין קלענערע ווי די פארדינסטן פון סאַמועל פּישער, דעם אמאָליקן וואָצלאָווער מעבל־הענדלער און שפּעטערדיקן אָנגעזעענ־מטן דייטשן פארלעגער, פאר דער ליטעראטור און קולטור פון זיין דור. אין דער געשיכטע פון פּוילישער פאַרלעגערייַ, אַרויסגעבעריי, דרוקער־וועזן, בוכהאַנדל און אנטיקווריאַט האָבן שוין אין ניינצענטן יאָרהונדערט יידן ווי די אַרצטס, אָרגעלבראַנדס, גליקסבערגס, לעווענטאַלס א. אַנד. געשפּילט א פּירנדיקע ראָל, וואָס איז איבערגעגאַנגען פון פאָטערס צו זין.

געלייענט האָב איך א דראַמע זייער ענגוי, פאַמעלעך, וואָרט ביי וואָרט. כ׳האָב נישט אנאליזירט דעם טעקסט, נישט געטראכט וועגן בוי און אַקציע, אָבער אין דמיון האָב איך געזען יעדעס בילד, געהערט יעדעס וואָרט. וואָס איז מיר שטאַרק געפעלן אָדער וואָס כ׳האָב נישט געקאָנט גלייך באַנעמען, האָב איך גע־לייענט א צווייט מאָל. ביי טייל טראגעדיעס פון אייסכילאָס און סאָפאָקלעס, קאָ־מעדיעס פון פלאוטוס האָב איך בעתן צווייטן לייענען געהאט פאַר זיך א גריכישן אָדער לאַטיינישן טעקסט און מיין אינעווייניק אויער האָט אויפגענומען די קלאַנגען פון יענע שפּראַכן. שוין דעמלט האָב איך איינגעזען, ווי שטאַרק דאָס גערעדטע וואָרט איז געבונדן מיט דער שפּראַך, אין וועלכער עס איז געבוירן, און ווי שווער עס איז צו איבערזעצן א דראַמע אויף אן אַנדערער שפּראַך.

דאָס אָפשפילן א פּיעסע אין דער פאַנטאזיע בעתן לייענען זי איז געווען אַזוי אינטענסיוו, אז מיט יאָרן שפּעטער, ווען כ׳האָב נישט איינע פון די געלייענטע דראַמעס שוין געהאַט געזען אויף דער בינע, האָב איך קיינמאָל נישט געקאָנט זאָגן מיט זיכערקייט, וועלכע איך האָב געזען אויפגעפירט און וועלכע כ׳האָב בלויז געהאַט געלייענט.

אזא אופן פון לייענען האָט געפֿאָדערט אַבסאָלוטע רו. איך האָב זי אינ־דערהיים נישט געהאַט. אונדזער א. ג. „סאַלאָן" — די אייגנציקע שטוב, וווּ מען האָט געקאָנט בייטאָג לייענען, די צווייטע איז געווען, ווי שוין דערמאָנט, אינגאַנצן אַ פינצטערע — האָט געהאט פענצטער צו דער העליטשער גאַס, נאָענט פון רינג־פּלאַץ. דאָס איז געווען איינס פון די רוישיקסטע ערטער אין שטאָט. האָט די מאַמע געזומען זיך אַרומקוקן נאָך אַן אַנדערער דירה פאַר אונדז. דינגען פּשוט ערגעץ אַנדערש אין אַ שטילער גאַס אַ דירה — דאָס איז נישט געווען איר נוסח. „נאָר איינמאָל אין לעבן בין איך אַ קורצע צייט געווען אַ קאָמעניק — אַזוי האָט מען גערופן בייַ אונדז אויף יידיש אַ לאָקאַטאָר, פון אמאָליקן פּוילישן „קאָמאָר־ניק" — און מער וויל איך עס נישט זיין" — האָט זי געטענהט. און זי האָט באַ־שלאָסן צו קויפן א הויז.

קיין איבעריקער גראָשן איז אין שטוב נישט געווען. מער ווי אויף חינוה האָט דאָס שותפותדיקע תבואה־געשעפט נישט געטראָגן. הלבשה און שטובזאַכן האָט מען געקויפט פון דער הכנסה, וואָס דאָס ירושה־הויז האָט געבראַכט. אָבער די מאמע האָט זיך געגעבן אן עצה. דאָס הויז, וואָס זי האָט געירשנט פון איר פאָטער, איז נישט געווען „פאַרפאַסקודיעט" — אויף גאַליציש לשון האָט עס גע־הייסן, אַז די היפּאָטעק איז געווען א ריינע. האָט די מאמע געזומען א הלוואה אויף דער היפּאָטעק און געסילוקט דערמיט דעם מקח ביים קויפן אַן איינשטאָקיק הויז מיט אַ שטיקל גאָרטן, וואָס האָט זיך גראָד געטראָפן אויף דער שאָפּען־גאַס לעבן „וואַל". דאָס נייע הויז האָט געהאט אַ היפּאָטעק־חוב, די ראַטעס האָט מען געצאָלט פון דירה־געלט פון ביידע הייזער. אין דער נייער דירה האָב איך באַ־קומען פאַר זיך אַ קליין צימער מיט אַ פענצטער צו דער גאַס, וואָס האָט געפירט צום „וואַל". וועגן בעסערע באַדינגונגען צו גייסטיקער ארבעט האָב איך נישט געקאָנט חלומען.

אין הויז אויף שאָפּען־גאַס נר. 6 האָבן געווינט חוץ אונדז נאָך דריי יידי־שע און צוויי קריסטלעכע שכנים. די קריסטלעכע זענען געווען אַרבעטער־משפ־חות, וואָס זייערע מענער זענען געווען באַשעפטיקט אויף דער באַן. צווישן די דאָזיקע משפחות און דער מאַמען האָבן זיך איינגעשטעלט זייער פריינדלעכע באַ־ציונגען. בכלל איז די מאַמע געווען אַ קלוגע און פאַרשטענדיקע פרוי און נישט איין יידענע פון שטאָט איז געקומען בעטן ביי איר אן עצה אין אַן עת צרה און

אייסגיסן פֿאַר איר דאָס ביטערע האַרץ. די מאמע פלעג זי אויסהערן, געבן איר צַן עצה און צום סוף זאָגן: אויף דעם איבעריקן זאָל דיר גאָט העלפן. זי האָט געווווסט, אז דאָס וואָס טוט זייער טיף וויי, קאָן מען גאָר נישט אַרויסברענגען פֿאַרן מויל.

פון די קריסטלעכע משפחות האָט זיך איינע געפירט זייער לייטיש, געהאט אַ שיינע באַלעבאַטישקייט אין שטוב און א גראמאָפאָן מיט אַ ריזיקער טובע, וואָס איז דעמלט נעווען אַ סימן פון איינגעפונדעוועטער בירגערלעכקייט. אין דער צווייטער משפחה איז קיין שלום בית נישט געווען. דער מאַן האָט געהאַט אין שטאָט אַ געליבטע און איר פלעג ער אַוועקגעבן דעם גרעסטן טייל פון זיין שכירות. די אומגליקלעכע פרוי האָט געבעטן די מאַמע, זי זאָל איבעררעדן מיט דעם נישטגעטרייעם מאַן. אין אזעלכע פאַלן פלעג די מאַמע קיינמאָל נישט אָפּזאָגן. זי איז יעדעס מאָל זייער ערנסט צוגעגאנגען צום ענין און האָט אים פריער באַקלערט פון אַלע זייטן. דער באַן־ארבעטער איז שוין נישט געווען קיין יונגערמאן און זיין פֿלוניתטע איז נישט געווען קיין יפת תואר. און קיין גרויסע בריה, עס זאָל נישט אויסגערעדט זיין, איז זי אויך נישט געווען. האָט די מאַמע צוגעטראכט פאַרשידענע אַרגומענטן, אויב דער בעל־דבר וועט רעדן וועגן זיין פאַרליבטקייט און וועגן די מעלות פון יענער אשה.

צו דער באַשטימטער צייט איז אונדזער שכן געקומען אַן אויסגעפוצטער אין די זונטיקדיקע מלבושים, געגעבן דער מאַמען אַ קוש אין האנט און ציכטיק זיך אַוועקגעזעצט אויסצוהערן אירע שטראָף־רייד. זי האָט גערעדט קלוגע דיבורים, דערציילט וועגן משפחה־גליק, געהייסן אים אַראָפּנעמען זיך אַ משל פון צווייטן קריסטלעכן שכן וכ׳. די וויכטיקסטע אַרגומענטן האָט זי באַהאַלטן אויף שפּעטער, ווען ער וועט אַרויסרוקן זיינע טענות. ווען זי האָט געענדיקט, האָט ער געזאָגט נישט מער ווי אָט די וועלטער: „אָבער היינט טוט עס דאָך יעדער". די מאַמע איז געבליבן ווי געפֿלעפט. ס׳איז געווען קלאָר: אים אַליין וואָלט אַזאַ זאַך נישט געקומען אויפן זינען. ער וואָלט זיך שוין ווי עס איז באַגאַנגען אַן אַ געליבטער. אָבער ער האָט דאָך נישט געקאָנט פארשעמט ווערן צווישן אנדערע. און אַז יעדער טוט עס, טאָר מען נישט בלייבן הינטערשטעליק. האָט די מאַמע איינגעזען, אַז איר טירחה איז אַן אומזיסטע, זי וועט דאָ גאָרנישט אויפטון, דאָס איז אַ סימן פון צייט און סביבה.

אויך ביי יידן האָט זיך דאָס משפחה־לעבן אָנגעהויבן צו קרישלען. בעיקר פון אויבן. די זינדלעך פון רייכע טאַטעס — זייער צאָל איז געווען אַ קליינע — האָבן געפירט אַ צעלאָזן לעבן. זיי פלעגן פאַרברענגען אין קאַפעהייזער, רעסטאָראנען און נאַכט־לאָקאלן ביי „וויין, ווייב און געזאַנג". געוווּסט האָט מען זיי

אין שטאָט „די גאָלדענע יוגנט" און דערציילט האָט מען פאַרשידענע מעשיות, ווי אַזוי זיי שלעפּן געלט ביי די טאַטעס.

בחורים מיט מאטורע האָבן געדינט — ווי שוין דערמאָנט — אין מיליטער בלויז אייַן יאָר. זיי האָבן אויך געהאט אַ רעכט אויסצוקלויבן זיך, ביי וואָס פאַרמאַציע זיי ווילן דינען. כדי נישט צוצולאָזן נישטפאַרמעגלעכע יונגעלייט צו דער קאוואלעריע, וווּ ס׳האָבן געדינט פּריצישע קינדער, האָט די מיליטער־מאַכט באשטימט, אז יעדער „אייניעריקער", וואָס ווייל אָנקומען אין דער קאַוואַלעריע, מוז אויף אייגענע הוצאות איינשאפן זיך א פערד. דאָס איז געווען אַלגעמיין באַוווסט. אייניער פון דער גאָלדענער יוגנט, וואָס האָט זיך געלאָזט צוטיילן צו דער אַרטילעריע, האָט געמאָלדן דעם פאָטער, אַן אויפגעקומענעם חי וקים אויף אַ גוט, אז ער מוז מיטברענגען אין מיליטער אַן אייגענעם אַרמאַט, וואָס קאָסט כך וכך טויזנטער. משמעות האָט אים דער טאַטע זיינער געגלויבט און צוגעשיקט אים דעם געפּאָדערטן באַטראָפ.

אין אן אַנדערן פאַל פלעג א יידישער גוט־באַזיצער, וואָס זיין זון האָט געדינט אין סטאַניסלאָוו אין מיליטער, קומען צו פאָרן נאָך יעדן ערשטן און צאָלן די הוּבות, וואָס דער זון האָט אָנגעמאַכט דעם גאנצן חודש. פון דער באַן און צו דער באַן איז ער געגאנגען צו פוס. וען באקאַנטע האָבן געהאַט צו אים טענות, הלמאי ער וויל נישט אויסגעבן אויף אַ דראָשקע איין קראָן — אַזויפיל האָט באטראָפן די טאַקסע פאר א קורס — פאַר זיך, בעת ער צאָלט הונדערטער קראָנען פאַרן זון, האָט ער געענטפערט: „איר זענט גערעכט, מערניט איך האָב נישט קיין רייכן טאַטן וויי מיין זון, מוז איך שפּאָרן יעדע קראָן".

דער רוב בנין ומנין פון דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט האָט נישט געלעבט אין וווילטאָג. זיי זענען געזעסן אין שטעט און שטעטלעך און האָבן שווער געאַרבעט, גרייטנדיק זיך צו די עקזאַמענס. טייל האָבן נאָך געמוזט פאַרדינען אויף היונה מיט לעקציעס אַדער אויף פּריוואַטע שטעלעס. בלויז געציילטע האָבן זיך געקאָנט פאַרגינעז צו ווינען אין אוניווערזיטעט־שטעט.

איך האָב מער פון אַנדערע געליטן דערפון, וואָס כ׳מוז זיצן אין סטאַניסלאָוו, הגם אין גוטע באַדינגונגען. נישט קאָנענדיק אַרויספאָרן קיין ווין, פלעג איך מיד אָפט אַרייַנכאַפן קיין לעמבעריק, אָפּזיצן אַמאָל עטלעכע טעג — אַחוץ דער מומע אידע האָבן אין לעמבעריק געווווינט דער מאַמעס נאָך צוויי אויסגעגעבענע שוועסטער, אַן עלטערע און א יינגערע — א צווייט מאָל עטלעכע וואָכן, אַרבעטנדיק נאָכמיטאָג ווי אַ דערציער פון א יינגל און פארברענגענדיק די פאַר־מיטאָגן אין דער אוניווערזיטעט־ביבליאָטעק. געלייענט האָב איך קודם כל טעאַטער־ליטעראטור, אָפּלייגנדיק דאָס שטודירן געשיכטע פון טעאַטער און דראַמע אויף שפּעטער. אן אויסגעצייכנטער אריינפיר אין טעכנישע פראגן פון דיקציע

איז געווען פאַר מיר „די טעכניק פון לעבעדיקן וואָרט" פון יוליוש טענגער. ביז גאָר אינטערעסאנט זענען געווען די פּראָבלעמען, וואָס דער אייגענער מחבר האָט באַהאַנדלט אין אַ צווייט ווערק א. ט. „די עסטעטיק פון לעבעדיקן וואָרט". איך בין אויך דורכגעגאַנגען דעם אַקטיאָרס אנאסטאַזי טראַפשאָ „האַנטבוך פון דראַמאטישער קונסט". כ'האָב מיר אָפּגעגעבן א דין וחשבון, אז אויב ערגעץ־וווּ קאָן א האנטבוך באין אופן נישט פאַרבייטן דעם לעבעדיקן לערער, איז עס געוויס אין טעאַטער. נאָר א ברירה האָב איך געהאט?

27

לעמבעריקער אוניווערזיטעט

די פּראָפעסאָרן אויפן יוריסטישן פאַקולטעט — ליסקאָווסקי־קאָשעניבאהר — אָסוזאָלד באַלצער — מיין חבר וואַסיל לוקאַטש — פּוילע אייער אויף יוליוש קלייַנערס דאָקטאָר־פּראָמאָציע — יידישע פּאָליטיק אין גאַליציע — די קראָקעווער צייטונג „דער טאָג".

איך פלעג אַריינקומען אין אוניווערזיטעט. די פּאָרלעזונגען פון רוימישן און קאַנאָנישן רעכט, וואָס כ׳האָב געהאט אינסקריבירט, זענען נישט געווען אינטערעסאַנט. דער לימוד פון קאַנאָנישן רעכט איז בכלל גענוג נודנע און אינגאַנצן איבעריק. דער פּראָפעסאָר אַלפרעד האַלבאַן איז געווען א מומחה סיי אויף דייטש רעכט — ער איז פריער געווען פּראָפעסאָר פון דייטשן רעכט אויפן דייטשן אוניווערזיטעט אין טשערנאָוויץ — סיי אויפן רעכט פון דער קאַטוילישער קירך. געשטאַמט האָט ער פון דער מיוחסדיקער משפּחה „ריטער פּאָן האַלבאַן". זיין ברודער יאָזעף איז געווען פּראָפעסאָר פון וויענער אוניווערזיטעט, א וועלטבאַרימטער גינעקאָלאָג און דער מאן פון דער נישט וויניקער באַרימטער זינגערין פון דער וויענער הויף־אָפּערע סעלמא קורץ. זייער פּאָטער לעאָן איז געווען פּראָפעסאָר פון גערייכטלעכער מעדיצין אויפן קראָקעווער אוניווערזיטעט. מערניט איידער דער קייזער האָט אים געאַדלט, האָט ער געהייסן בלומענשטאָק און איז געווען א ייד. אזא מזל האָט שוין געהאט — ווייזט אויס — קאַנאָניש רעכט, אַז משומדים ווי ריטנער און זין פון משומדים ווי האַלבאַן זענען געווען זיינע פּראָפעסאָרן *).

רוימיש רעכט האָבן געלערנט פּראָפּ. כלאַמטאַטש, דער שפּעטערדיקער וויצע־פּרעזידענט פון דער שטאָט לעמבעריק און פּראָפּ. ליסקאָווסקי, שפּעטערדיקער פּראָפעסאָר און רעקטאָר פון וואַרשעווער אוניווערזיטעט. דעמלט איז ליסקאָווסקי געווען דעקאַן פון יוריסטישן פאַקולטעט. ער איז געווען א גרויסער מומחה אין זיין פאך, אָבער ווי א מענטש אומסימפּאַטיש און אָפּשטויסנדיק. שוין אין סאַמע אָנהויב האָב איך געהאַט א צוזאַמענשטויס מיט אים. ביי דער איממא־

*) אגב, האָט אלפרעד האַלבאַנס זון לעאָן געירשנט נאָך אים די קאַטעדרע פון קאַנאָנישן רעכט אויפן לעמבעריקער אוניווערזיטעט.

טריקולאַציע האָב איך אַנגעגעבן יידיש ווי מיין מוטערשפּראַך. בעת איך האָב דערלאַנגט דעם דעקאַן די פּאַפּירן, האָט ער מיך אָפּגעמאַסטן פון קאָפּ ביז די פּיס מיט א בייזן בליק און געזאָגט אין אַ בייסיקן טאָן:

— איר קוקט מיר נישט אויס אויף אַזעלכן, וואָס זשאַרגאָן זאָל זיין זיין מוטערשפּראַך. איר האָט דאָס אַוודאי אריינגעשריבן אונטערן דרוק פון פרעמדער אגיטאַציע. איר זענט נאָך יונג און איר פּאַלט לייכט ארונטער אונטער די השפּעות פון אנדערע. באַטראכט אייך, שרייבט איבער די אַנקעטע און גיט אַן אייער אמתע מוטער־שפּראַך: פּויליש.

ער האָט געהאַט א געפּלעגט פּנים מיט רויטע בעקעלעך און צוגעשוירענע וואָנסעלעך. געקליידט האָט ער זיך מיט אן איבערגעטריבענער עלעגאַנץ און אזוי האָט ער אויך געריידט. אין זיין פּויליש האָבן זיך שטאַרק געלאָזט הערן פרעמדע קלאַנגען: די גומיקע „ר" און די דייטשע „איך־כ". ס'איז געווען אַלגעמיין באַווּוסט, אז ער איז לאנגע יאָרן געווען פּראָפּעסאָר פון רוימישן רעכט אויף דעם קאַטוילישן אוניווערזיטעט אין פרייבורג (שווייץ) און פון דאָרטן האָט ער מיט־געבראכט רעאַקציאָנערע און קלעריקאַלע איבערצייגונגען. זיין פּולע פּאַמיליע האָט געקלונגען ליסקאָווסקי־קאָשענבאַהר, דער צווייטער נאָמען האָט זיך גע־שריבן לויט דער דייטשער אָרטאָגראַפּיע Koschenbahr. בלי ספק איז זיין אָפּשטאַם געווען א דייטשער.

זיין אַטאַק איז געקומען פּאר מיר אינגאַנצן אומגעריכט, בעיקר דער בייי־סיקער טאָן. צווישן די גימנאַזיע־לערער האָבן מיר אויך געהאט איראָניקער וויי למשל דעם לערער פון פיזיק בלאָוט, אָבער קיינמאָל האָבן זיי נישט געריעדט צו שילער אין אָן איראָנישן טאָן. איך האָב באַשלאָסן צו בלייבן רויק און נישט לאָזן זיך פּראָוואָצירן.

— איר האָט אַ טעות, הער דעקאַן, יידיש איז מיין מוטערשפּראַך. מיטן טאטן און מיט דער מאַמען רעד איך יידיש. כמעט אַלע חברים מיינע פון דער סטאַניסלאָווער גימנאזיע רעדן אינדערהיים יידיש. נאָר אין געציילטע הייזער רעדט מען פּויליש.

— איך גלויב נישט. דער יידישער זשאַרגאָן איז נישט קיין שפּראַך. יוב־געלייט מיט מיטלשולבילדונג, וואָס ווילן שטודירן אויפן אוניווערזיטעט, קאָנען זיך אין לעבן נישט באַנוצן מיט א „שוואַרגאָט", וואָס האָט נישט קיין אייגענעם וואָרט־אוצר, קיין אייגענע סינטאַקס, קיין גראמאטישע כללים.

— איר האָט ווידער אַ טעות, הער דעקאַן. איר זענט זיך סומך אויף פאַלשע, אויב נישט אויף בכוונה בייזוויליקע ידיעות. יידיש איז א שפּראך ווי אַלע שפּראכן. איר וואָרט־אוצר, וואָס שטאַמט בעיקר פון מיטלהויך־דייטש, איז אין משך פון צענדליקער דורות איבערגעקנעטן און איבערגעאָכט געוואָרן, איר סינטאַקס

איז א ביבלישער. יידיש רעדן מיליאָנען יידן אין גאַליציע, בוקאָווינע, רומעניע, קרוינפוילן, רוסלאַנד, אַמעריקע. אויף יידיש דרוקן זיך הונדערטער צייטונגען און זשורנאַלן. יידיש פאַרמאָגט א שיינע ליטעראטור, א רעליגיעזע און אַ וועלט־לעכע. איז דען דאָס מעגלעך אַן א גראַמאַטיק? אָט האָב איך נישט לאנג געהאט דעם כבוד צוצוהערן זיך צו די בראטונגען פון א יידישער שפראַך־קאָנפערענץ אין טשערנאָוויץ, וואָס אין איר האָבן זיך באַטייליקט די פירנדיקע יידישע שרייבער פון פוילן, רוסלאַנד, אמעריקע, גאליציע און בוקאָווינע. די פוילישע פרעסע האָט די קאָנפערענץ פאַרשווּיגן, ווייל זי אינטערעסירט זיך לחלוטין נישט מיט דעם אינעווייניקן לעבן פון די יידישע מאַסן. ווען עס וואָלט געווען אנדערש, וואָלט געוויס ווען ניט איז פאַרבלאָנדזשעט געוואָרן אויף די שפאַלטן פנן אַ פוילישער צייטונג אין לעמבעריק אַ דערציילונג פון א יידישן שרייבער. איך פיל מיך לגמרי נישט באַרופן צו זיין אַ פארמיטלער צווישן דער פוילישער געזעלשאַפט און דער יידישער ליטעראטור און איך פאַרמאָג נישט די גענוטקייט פון אן איבער־זעצער, אָבער איך האָב ניט לאַנג, אַזוי זיך צוליב צייטפאַרטרייב, איבערגעזעצט אויף פויליש אַ קליינע זאַך פון גרויסן יידישן שרייבער י. ל. פרץ. איר טיטל איז „עס זענען קיין ווונדער געשען" און דער מחבר באַצייכנט זי ווי אַ פאַעמע אין פראָזע. זי איז געוויס נישט איינע פון זיינע בעסטע זאכן און אפילו נישט כאראק־טעריסטיש פאר זיין שאַפן. אָבער זי גיט אַן אָפשטראל פון די פראָבלעמען, וואָס דער היינטיקער יידישער שרייבער, העגעגעדיק צווישן הימל און ערד, וווייטיקט אויס. אויב איר וועט דערלויבן, הער דעקאַן, וועל איך אייך מאָרגן אריינברענגען די איבערזעצונג. ווען איר וועט געפינען אַ פרייַ מינוט, קוקט אַריין אין איר.

ער האָט א ווייַלע געשוויגן. דאַן האָט ער געזאָגט:

— און איר זייט אייך ביז מאָרגן מישב און שרייבט איבער די אַנקעטע. איך האָב נישט קיין רעכט צו פאַרוועלן אייך אָנצוגעבן די מוטער־שפראַך, וואָס איר ווילט. אָבער איך גיב אייך אַ גוטע עצה. זי וועט אייך צונוץ קומען אויך אין שפעטערדיקן לעבן.

— וואָס ווייסן מיר וועגן דעם, וואָס וואָרט אויף אונדז אין לעבן? יעדער מוז גיין דעם וועג, וואָס ער קלויבט זיך אויס.

איך האָב מיך פאַרנייגט און בין אַרויס. אויף צומאָרגנס האָב איך דער־לאנגט די איבערזעצונג און די נישט איבערגעשריבענע אַנקעטע. ער האָט ביידע ציגענומען און נישט געזאָגט קיין וואָרט. צו זיינע לעקציעס בין איך נישט גע־גאַנגען. סוף אַקאַדעמיש יאָר, ווען כ׳בין געקומען אַמאָל קיין לעמבעריק, האָב איך געענטפערט אין אַקאַדעמישן הויז, וווּ אין איינעם פון די צימערן איז גע־וען א פריי בעט. ביים טיש האָבן חברים געשפילט אין קאָרטן. איך האָב מיך אין שפיל נישט באַטייליקט און אַוועקגעזעצט מיך אויפן בעט. אויף דער עטאַזשערקע

לעבן בעט זענען געלעגן סקריפטן פון ליסקאָווסקיס לעקציעס וועגן רוימישן משפּחה־רעכט און ירושה־רעכט. כ׳האָב אָנגעהויבן צו בלעטערן אין זיי. וואָס ווייטער, בין איך אַלץ מער אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין לייענען. איך בין נשתומם געוואָרן פון די קלאָרע, קורצע און דערביי אויסשפּנדיקע דעפֿיניציעס, וואָס דאָס רוימישע רעכט גיט פון יעדער זאַך.

איידער כ׳האָב מיך אַרומגעזען, איז געווען נאָך האַלבער נאכט. איך האָב מיך נישט געקאָנט אָפּרײַסן פון די סקריפטן. אויף צומאָרגנס האָב איך זיי איבער־געלייענט אַ צוויי מאָל, באמיענדיק זיך צו פּארבאהאלטן דאָס וויכטיקסטע אין זכרון. דעם דריטן טאָג האָב איך מיך מיט נאָך צווי חברים געמאָלדן ביי ליסקאָווסקיס צום קאָלאָקוויום. קאָלאָקוויומס זענען נישט געווען אָבליגאַטאָריש און האָבן אויך נישט באַפֿרייט פון עקזאַמען. אויפן צייגעניש פון קאָלאָקוויום האָט מיר ליסקאָווסקי אָנגעשריבן „זייער גוט". צי האָט ער מיך דערקענט? איך ווייס עס נישט. ער האָט זיך געהאַלטן זייער קאָרעקט. איך האָב בלויז געענטפֿערט אויף די געשטעלטע פֿראַגן און כ׳האָב נישט געהאט קיין באַדערפענישׂ צו פּירן מיט אים אנדערע שמועסן.

דעם שטאַרקסטן אײַנדרוק פון אלע פֿראָפּעסאָרן האָט געמאכט אויף מיר אָסוואַלד באַלצער. ער איז געווען אַ קאַלעקע, ביידע פּיס געהאָט איבערגעבראָכן און אויסגעקרומט אין די קני, קוים וואָס ער האָט זיך געשלעפּט אויף זיי, וואָק־לענדיק זיך אין ביידע זייטן. דערביי איז ער געווען כמעט אינגאַנצן טויב און ווען מען האָט געריידט צו אים, האָט מען געמוזט די ווערטער אַרײַנשרײַען אין א רערל, וואָס ער האָט געהאלטן ביים אויער. אָבער אַ פּנים האָט ער געהאט, וואָס מען האָט נישט געקאָנט פֿאַרגעסן, אויב מען האָט עס נאָר איינמאָל געזען. עס האָט געלויכטן פון אַן אינטעליגענטקייט, געשטראָלט פון אומענדלעכער גוטסקייט. געלייענט האָט ער וועגן דער געשיכטע פון פוילנס מלוכהשער אַרגאַ־ניזאציע און וועגן דער געשיכטע פון עסטרייכס מלוכהשער אָרגאניזאציע. צו זיינע לעקציעס בין איך נישט געגאנגען. אַקעגנשׂ האָב איך באזוכט דעם סעמינאַר וועגן פּוילישן רעכט, וואָס ער האָט געהאַלטן שבת נאָכמיטאָג.

דער גרויסער זאַל איז יעדעס מאָל געווען פול. ווען ער האָט געריידט, האָבן זיך אים ממש געשיט פֿערל פון מויל, ער האָט געהאַט אַ קלינגענדיקע בנעי־מותדיקע שטים און יעדער געדאַנק, וואָס ער האָט אַרויסגעבראכט, איז געווען א שעדעוור פון קלאָרקייט און ריינעם סטיל. דערביי האָט ער געהאַט די דרייסט־קייט צו קריטיקירן שאַרף יענע דינים און מנהגים, יענע אינסטיטוציעס און ג׳ע־ווינקייטן אין מלוכהשן לעבן פון אַמאָליקן פוילן, וואָס האָבן דערפירט צו דער ירידה פון דער פּאָליטישער אומאָפּהענגיקייט און צום אויפטיילן די מלוכה צווישן די דריי שכנים.

דאָס האָט שטאַרק נישט געשמעקט סיי די קאָנסערוואַטיוועֿ טוערס, וואָס האָבן נאָך געהאַלטן די בייטש אין האַנט, סיי די ענדעקעס, וואָס האָבן זיך אַלץ מער אַרויסגערוקט אויף די פאָדערשטע פאָזיציעס פון עפּנטלעכן לעבן. אָבער טשעפּען באַלצערן האָט זיך קיינער נישט דערוועגט. צו גרויס איז געווען זיין השיבות אין אוניווערזיטעטישע און וויסנשאַפטלעכע קרייזן. אין דער וועלט איז זיין נאָמען פאָפולער געוואָרן, וועֿן ער איז אַרויסגעטרעטן פאַרן אינטערנאציאָנאלן בוררים־גערעכט אין סכסוך צווישן עסטרייך און אונגאַרן וועגן דער אָזערע „מאַרסקע אָקאָ" אין די טאַטרן־בערג. ער איז קיינמאָל קיין אַדוואָקאט נישט געוואָרן, אָבער דעם פּראָצעס האָט ער געווינען און די אָזערע איז פאַרבליבן אין די גרענעצן פון גאַליציע.

באַלצערס באציונג צו דער שטודירנדיקער יוגנט איז געווען מער ווי אַ פריינדלעכע. ער איז געווען אן איבערגעבענער און האַרציקער מדריך און פריינד פון אלע, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט אים, אָדער אפילו בלויז זיך באַטייליקט אין זיין סעמינאר. דער חילוק פון רעליגיע, נאַציאָנאליטעט צי ראַסע האָט פאר אים נישט עקזיסטירט. דערפאַר האָבן אים אַזוי ליב געהאט די פּראָגרעסיווע און סאָציאַליסטישע סטודענטן צווישן פּאָלאַקן, אוקראַינער און יידן. צו זיינע חסידים האָב אויך אני הקטן מיך געערכנט. נישט איינמאָל פלעג איך מיך אַריינכאַפּן אויף אַ שבת קיין לעמבעריק, כדי בייזיין אין זיין סעמינאַר. די נסיעה מיט דער באַן פון סטאַניסלאָוו האָט געדויערט העכער פיר שעה און פון הנחה־בילעטן האָבן סטודענטן דעמלט נישט געגאָסן.

די געשיכטע פון פוילנס מלוכהשער אַרגאַניזאציע, וואָס געלייענט האָט ער זי צענדליקער יאָרן, האָט פראָפ. באַלצער קיינמאָל נישט פאַרעפנטלעכט אין דרוק. אַקעגנזשע האָט ער אָפּגעדרוקט די געשיכטע פון עסטרייכס מלוכהשער אַרגאַניזאציע. דאָס בוך האָט געהאַלטן העכער פינפהונדערט זייטן, האָט באַהאַנדלט א האמעטנע און נודנע טעמע מיט א סך מאַטעריאלן, אָבער אדאנק דער שרייבע־רישער קונסט פון מחבר האָט עס זיך געלייענט ווי אַן אינטערעסאַנטער ראָמאַן. אין די פאָר טעג, וואָס כ׳האָב סוף יאָר פאַרבראַכט אין אַקאַדעמישן הויז איז צו מיר אין א פארנאַכט אריינגעקומען מיינער אן אַמאָליקער חבר פון זעקסטן קלאַס גימנאַזיע, לוקאַטש, און געבאָרגט דאָס בוך. ער האָט עס איבערגעלייענט אין משך פון אַ נאַכט און אַ האַלבן טאָג. דעם צווייטן טאָג האָט ער מיר צוריקגע־בראכט דאָס בוך און אויף צומאָרגנס האָט ער גלענצנדיק אויסגעהאַלטן דאָס קא־לאָקוויום פון דעם דאָזיקן לימוד.

וואָסיל לוקאַטש, אן אוקראַיניש־ער סאָציאַליסט, איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע מענטשן, וואָס כ׳האָב באַגעגנט אין מיין לעבן. אין סטאַניס־לאָווער גימנאַזיע האָט ער זיך באַוויזן פלוצים, אינמיטן שוליאָר, ערשט אין

זעקסטן קלאַס. ער איז אַנגעקומען ווי א דערציער צו דריי זין פון דעם פאַר־וואַלטער פון דער סטאַניסלאַווער געריכט־תפיסה פריבעס און איז אָפּגעקומען חיבוט הקבר צוליב די פליישן, מיט וועלכע דער תפיסה־פארוואלטער האָט אים געקאַרמעט און צו וואָס דער פּויערן־זון איז נישט געווען געווינט. לוקאַטש האָט געהאט אַ פענאָמענאלן זכרון. ער האָט געקאָנט שפּילן אייניצייטיק — איך געדענק שוין נישט, צען צי צוועלף פּאַרטיעס שאך „בלינד", ד. ה. זיצנדיק אויסגעדרייט מיט דער פּליצע צו די פּאַרטנערן.

ער האָט אַ סך געטראכט און איז געווען אַ מיטגליד אין אונדזער „תלויה־קרייז". די לימודים פון שול האָבן אים ווייניק אינטערעסירט, זיינע געדאַנקען זענען געווען שטענדיק קאָנצענטרירט אויף אנדערע זאַכן. וועלן ער האָט געדארפט עטפּערן אויף א פּראָגע פון אַ לערער, האָט ער נאָכגעזאָגט, וואָס א חבר האָט אים אונטערגעזאָגט, נישט טראַכטנדיק וועגן דעם, וואָס ער רעדט.

טרעפט זיך אמאָל, אַז דער קאַטעכעט — אזוי האָט מען באצייכנט דעם גלח, וואָס האָט אין שול געלערנט רעליגיע — שטעלט אים אַ פראָגע, ער דער־הערט שלעכט, וואָס מען זאָגט אים אונטער און ענטפערט נישט צו דער זאַך. בייזערט זיך דער קאַטעכעט:

— סאַראַ אידיאָט דו ביזט!
און לוקאַטש חזרט איבער מעכאַניש:
— סאַראַ אידיאָט דו ביזט!

דער קאַטעכעט איז געוואָרן אויפגעקאָכט, ס׳איז אויסגעבראָכן א גרויסער סקאנדאל. עס האָט געהאלטן דערביי, מען זאָל לוקאַטשן ארויסווארפן נישט בלויז פון אונדזער גימנאַזיע, נאָר פון אלע גימנאזיעס אין לאנד. עס האָט זיך אַרויסגע־וויזן, אַז שוין פריער האָט מען אים משלח געווען פון אן אנדערער גימנאַזיע און זיינע איבערצייגונגען זענען אויך נישט געווען קיין סוד פאַר דער שולמאַכט. ז׳ער ענין האָט אַנגעשלאָגן ביז צו דער לעמבעריקער „ראַדאַ שקאָלנא", וווּ לו־קאַטש האָט געהאַט אַ פּראָטעקטאָר. געענדיקט האָט זיך עס דערמיט, וואָס סוף שוליאָר איז ער אַוועק פון סטאַניסלאָוו. ביז צום דערמאַנטן פאַרנאַכט אין לעמבעריקער אַקאַדעמישן הויז האָב איך אים נישט געזען פאַר די אויגן אויך. שפּעטער האָב איך אים קיינמאָל נישט באַגעגנט.

דאָס ארויסוואַרפן עמעצן פון אַלע מיטלשולן אין לאנד פלעג זיך זייער זעלטן טרעפן. איך האָב וועגן אזא פאַל נישט געהערט און כ׳וויס אפילו נישט, וואָס פאר א פאַרם דאָס האָט געהאט. „וואַלטשי בילעטן" ווי אין רוסישע גימנא־זיעס זענען אין גאַליציע נישט געווען. כדי באַזייטיקט צו ווערן אינמיטן שוליאָר, האָט זיך א תלמיד געמוזט זייער שווער פאַרזינדיקן. פאר געווינלעכע חטאים

האָט מען געשטראָפט מיט קאַרצער און אַ פאַרמינערטער נאָטע פון פירונג. איז דער חטא געווען אַ שווערערער, האָט מען דעם שולדיקן צום סוף שוליאַר משליח געווען פון דעם אַנשטאַלט. אין אַזעלכע פאַלן האָט מען אין צייגעניש געמאַכט אַן אַדנאָטאַציע, אז דער דאָזיקער שילער קאָן אַנגענומען ווערן אין אַן אַנדערער מיטלשול. יעדער שול־דירעקטאָר האָט, פאַרשטייט זיך, געווּסט דעם טייטש פון די וועריטער און ביי אים איז געווען די ברירה, צי ער וויל פאַרעכענען דעם בעל־דבר צווישן זיינע תלמידים. אויב דער אַרויסגעוואָרפענער האָט נישט געהאט ערגעץ־וווּ שטאַרקע זכות־אָבות, האָט ער געקאָנט אַרומוואַנדערן אין פאַרשידענע שטעט, ביז ער האָט געפונען א מקום מנוחה.

אויך די נאָטעס זענען אין גאַליציע געווען אַנדערע ווי אין רוסלאַנד. די געווויינלעכע באַצייכענונגען זענען געווען: „זייער גוט" (2), „גוט" (3), „געוגנדיק" (4), „נישטגענוגנדיק" (5). גאָר זעלטן איז געווען „שלעכט" (6), אָפטער „אויסגעצייכנט" (1). די צייגענישן האָבן אַחוץ די נאָטן פון די אייגענע לימודים אָנט־האלטן אן אלגעמיינע נאָטע, וואָס איז געווען דער דורכשניט פון אַלע נאָטעס. קיין זילבערנע און גאָלדענע מעדאַלן ווי אין רוסלאנד זענען ביי אונדז נישט געווען. ווער עס איז אין עסטרייך אַדורכגעגאנגען אלע קלאַסן פון דער מיטלשול מיט אויסצייכענונג און האָט אויך אויפן אוניווערזיטעט אויסגעהאַלטן אַלע עקזאמענס מיט אויסצייכענונג, האָט באקומען במתנה פון קייזער א ברילאנטענעם רינג. דעם דאָזיקן רינג האָט אים איבערגעגעבן אין נאָמען פון קייזער דער שטאָטהאַלטער פון שייכדיקן קרוינלאַנד צוזאַמען מיטן דאָקטאָר־דיפּלאָם אויף דער פייערלעכער פּראָמאָציע, ווּאָס האָט זיך געפונען „סוב אוֹספיציאיס אימפּעראַטאָריס".

אַזאַ פייערונג פלעג זיך טרעפן זייער זעלטן. אין 1908 יאָר בין איך ביי־געווען ביי דער פּראָמאָציע סוב אוֹספיציאיס אימפּעראַטאָריס פון דעם פּאָלאָניסטן יוליוש קליינער (ווי מען האָט דערציילט, האָט מען אים נאָך יינגלווייז אָפּגעשמדט), דעם שפּעטערדיקן באריטן ליטעראטור־פּאָרשער און אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר אין לעמבעריק, ווּאָרשע און נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה אין לובלין און קראָקע. דער פאַרלויף פון אַקט איז געווען זייער אַ פייערלעכער, דער שטאָט־האלטער פון גאליציע ד"ר באָבושינסקי, אליין אַן אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר, האָט איבערגעגעבן קליינערן דעם ברילאנטענעם רינג. צו דער פּראָמאָציע זענען חוץ די אָפיציעלע געסט געקומען אַ מחנה סטודענטן. וועג זי האָט זיך פאַרענדיקט און דער עולם איז שוין געווען אויף די טרעפּ, האָבן פון אַלע זייטן אָנגעהויבן צו פאַלן איבער די קעפּ פוילע אייער. עס איז אנטשטאנען א בהלה און מען האָט זיך געמוטשעט שטופן. איך האָב מיך על פּי צופאַל געפונען אויף די טרעפּ לעבן אַדיוטאַנט פון שטאָטהאלטער. ער איז געווען אָנגעטון אין זיין באַאַמטן־אוניפאָרם מיטן ווּאַרעניק אויפן קאָפּ און מיטן קליינעם שווערדל ביי דער זייט. וועג עס

האָט זיך אַנגעהויבן דאָס באַמבאַרדירן מיט די אייער, האָט ער געגומען פאָכצן מיטן שוועדל אין דער שיידּ. ער האָט אויסגעזען זייער קאָמיש.

אין דער ערשטער מינוט האָט מען געמיינט, אַז דאָס איז א דעמאָנסטראַציע לגבי דעם פאַרשטייער פון דער צענטראַל־מאכט מצד אוקראַינישע סטודענטן, וואָס האָבן אין יענע יאָרן געקעמפט פאר אַן אוקראינישן אוניווערזיטעט. אָבער באַלד האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אָפּגעטון האָבן דאָס שטיקל אַרבעט דווקא פאָלאָקן, וואָס האָבן באופן זה געוואָלט דעמאָנסטרירן קעגן דער כלומרשטער אוקראַינער־פריינדלעכער פאָליטיק פון נייעם שטאַטהאלטער.

נאָכן דערמאָרדן דעם פריערדיקן שטאטהאלטער פון גאליציע אַנדזשעי פאָטאָצקי דורכן אוקראַינער מיראָסלאָוו סיטשינסקי איז באשטימט געוואָרן פאַרן ממלא מקומו ד״ר מיכאל באָבזשינסקי. פאָליטיש האָט ער געהערט צו דער זעלבער שיטה וואָס פאָטאָצקי, צו דער פאַרטיי פון די קאָנסערוואַטיסטן — גע־רופן האָט מען זיי „סטאַנטשיקעס״. ער האָט נישט געהאט בדעה צו מאַכן וועלכע ניט איז ערנסטע קאָנצעסיעס די אוקראַינער. מערניט, אונטער דעם רושם פון מאָרד און כדי צו באַרויקן די צעהיצטע געמיטער, האָט ער געפירט שמועסן מיט דער פאַרלאמענטאַרישער פאַרשטייערשאפט פון די אוקראינער און געוואָלט זיי צווואַרפן עטלעכע מיטלשולן מיט אוקראַינישער לימודים־שפראך. דאָס האָבן אויסגעשפילט די ענדעקעס — אין גאַליציע האָבן זיי זיך גערופן „אַלפוילישע פאַרטיי״ (סטראַנניצטוואָ וושעכפאָלסקע) — וואָס האָבן זיך מיט אַלע מיטלען געריסן צו דער מאַכט אין זייער קאַמף קעגן די קאָנסערוואַטיסטן. זיי האָבן דאָס אזוי שמעקנדיק מכבד געווען דעם ניט לאנג נאָמינירטן שטאַטהאַלטער.

קיין פראַקטישע פעולה האָבן אַזעלכע דעמאָנסטראַציעס נישט געקאָנט האָבן. דאָס האָבן די ענדעקישע רעדלפירער גאָנץ גוט געווּסט. זיי זענען אָבער אויסן געווען גאָר אן אנדערע זאך. פונאנדערבלאָזנדיק יעדעס מאָל די נאַציאָנאליסטישע קאַמפן צווישן דער פוילישער און אוקראינישער אקאַדעמישער יוגנט, האָבן זיי געוואָלט אָפּציען זי פון די פּראָגרעסיווע און סאָציאַליסטישע אידעען, וואָס האָבן זינט אַנהויב יאָרהונדערט געשטראָמט פון עסטרייך און דייטשלאַנד און זענען נאָכן 1905טן יאָר אריינגעבראכט געוואָרן קיין גאַליציע דורך די פּאָליטישע עמיג־רַאנטן פון רוסלאַנד.

די פאַרשאַרפטע קאמפן צווישן פּאָלאקן און אוקראינער זענען נישט גע־בליבן אָן השפּעה אויף דער יידישער יוגנט. אויך אין אונדזערע רייען האָבן וואָס וויטער אַלץ מער באקומען די אויבערהאַנט נאציאָנאליסטישע און רעאק־ציאָנערע כוחות. איך האָב נישט געגומען קיין אַקטיוון אַנטייל אין די פּאָליטישע קאַמפן, אָבער מיך האָט אינטערעסירט דאָס פּאָליטישע לעבן נישט בלויז אין גאַליציע, נאָר אויך פון יענער זייט גרענעץ. וועגן דעם הערשן געראַנגל פון די

יידישע מאַסן מיטן צאַרישן רעזשים האָבן אונדז דערציילט די יידישע פּאָליטישע עמיגראַנטן. דאָס אַקטיוע אַקעגנשטעלן זיך דער פּאָגראָם־פּאָליטיק האָט ביי אונדז אָלע אַרויסגערופן די ווּאַרעמסטע סימפּאַטיעס. א ראיה — דער דערמאָנטער אָוונט לכבוד פּנחס דאַשעווסקי.

אָבער שוין וועגן דער באַטייליקונג פון די יידן אין די וואָלן צו דער ער־שטער דומע זענען געווען חילוקי דעות. עלטערע און מיושבדיקערע האָבן גע־האַלטן, אַז מען דאַרף אויסנוצן דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט אויף אויסצו־קעמפן בירגערלעכע און פּאָליטישע גלייכבאַרעכטיקונג פאר יידן. אונדז יונגווּאַרג איז געווען מער צום האַרצן די שטעלונג פון יענע יידישע קרייזן, וואָס האָבן פּראָקלאַמירט דאָס באַיקאָטירן די וואָלן. שוין דעמלט האָב איך געהאט א נטיה צו זאָגן אַמאָל א שארף ווּאָרט וועגן עניני דיומא. אין זכרון איז מיר פאַרבליבן מיינע א פּאראפראַזע פון א פּסוק אין „הלל" נאָכן פונאַנדערטרייבן די דומע און די רדיפות אויף די געווועזענע דעפוטאַטן „לא המתים יהללויה ולא כל יורדי דומאַ". דאָס איז, אגב, געווען א קאָפולירער אָנצוהערעניש אויף דער „הברה ספרדית", וואָס איז געווען דעמלט אַזוי מאָדיש אויף די דערמאָנטע קורסן פון העברעיש.

נאָך טשערנאָוויץ, ווען כ׳האָב אויסגעשריבן דעם „פריינד" און געלייענט יידישע זשורנאַלן, בין איך געווארן א גאַנצער בקי אין יידישן לעבן „הינטערן קאָרדאָן" — ווי מען האָט גערופן אויף פּויליש ביי אונדז קרוינפּוילן און ליטע. וועג אָנגעזעענע פּוילישע פּובליציסטן — בתוכם אפילו ביז דעמלט פּראָגרעסי־וע — האָבן געגומען אַטאַקירן די „ליטוואַקעס", האָב איך געהאַלטן, אַז די יידישע געזעלשאַפּטלעכקייט אין גאַליציע דארף זיין אינפאָרמירט וועגן דער וואַקסנדיקער אַנטיסעמיטישער כוואַליע אין קרוינפּוילן און די כוחות, וואָס זענען פאַראינ־טערעסירט אין איר ווּוקס. כ׳האָב געווּוסט, אַז דאָס לעמבעריקער „טאגבלאט", וואָס האָט געדרוקט מיינע ליטעראַרישע און קולטור־געזעלשאַפטלעכע ארטיקלען, וועט נישט מסכים זיין מיט מיין באַלויכטונג פון דער אנטיסעמיטישער באַוועגונג. אָבערווינטער 1909 איז אנטשטאנען אין קראָקע א נייע יידישע צייטונג „דער טאָג" ארויסגעגעבן דורך יונה קרעפּעל.

יונה קרעפּעל איז געווען אַן איידעם פון דעם באַוווסטן קראָקעווער דרו־קער יוסף פישער און פארוואלטער פון דעם שווערס גרויסער דרוקערייַ. דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט אַרויסצוגעבן דעם „טאָג" אויף בעסער פּאַפּיר און אין אַ שענערן לבוש אין פארגלייך מיטן לעמבעריקער „טאגבלאט". פון די ער־שטע נומערן האָט מען געקאָנט דרינגען, אַז דער רעדאקטאָר האָט אַן אמביציע אוועקצושטעלן זיין צייטונג אויף אַ הויכער מדרגה. האָב איך צוגעשיקט אין „טאָג" אַן ארטיקל וועגן דעם „ליטוואַקעס־פּראָבלעם" און אין דעם באַגלייט־בריוו האָב איך אָנגעוויזן אויף דער השפּעה, וואָס דער וואַקסנדיקער אנטיסעמיטיזם אין

קרוינפּוילן קאָן האָבן אויף די באַציונגען צווישן פּאָלאַקן און יידן אין גאַליציע. דאָס אַרטיקל האָט די רעדאקציע נישט אָפּגעדרוקט אוֹן בכלל האָט דער „טאָג" נישט באַהאַנדלט דעם גאנצן ענין.

באַלד איז קלאָר געוואָרן, אַז אין די פּוילישׁ־יידישע באַציונגען האָט דער „טאָג" פּארנומען א פּשרה־שטעלונג. אמת, זיין רעדאַקטאָר איז געווען אַ ציוניסט, א טעטיקער מיטגליד פון דער אַרגאניזאציע. אָבער צווישן די ציוניסטן האָבן געהערשט חלוקי דעות וועגן דער באַציונג צום פּאָליטישן לעבן פון לאַנד. טייל — א מיעוט — האָט געהאַלטן, אז מען דאַרף זיך אינגאַנצן אָפּהאַלטן פון פּאָליטישער טעטיקייט אין גלות און קאָנצענטרירן אַלע כוחות אויף שיבת ציון. אַ צווייטע שיטה, די מערהייט, איז געשטאַנען אויפן שטאַנדפּונקט, אז ס׳איז נישטאָ קיין כתירה צווישן ארבעט פאַר ארץ ישראל און פּאָליטישער טעטיקייט אין לאנד. פאַרקערט, דאָס באַטייליקן זיך אין פּאָליטישן לעבן וועקט און שטאַרקט דאָס נאַציאָנאַלע באַווּסטזיין.

עס זענען אויך געווען חלוקי דעות וועגן דעם, אויף וואָסערע פּאָליטישע כוחות אין לאַנד יידן דאַרפן זיך שטיצן. די אסימילאַטאָרן פון אַלטן חדר, וואָס האָבן שוין קיין השפּעה אויף די יידישע מאסן נישט געהאט, אָבער אדאנק דער אונטערשטיצונג מצד דער מאַכט האָבן זיי נאָך געקאָנט אַדורכפירן דעפּוטאַטן אין פּארלאמענט, האָבן זיך אָריענטירט אויף דעם „פּוילישן קאָלאָ". צווישן די ציוניסטן האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף זוכן אַן אַנשפּאר אין די פּוילישע בירגערלעכע גרופּירונגען, איינצעלע האָבן, פאַרקערט, אָנגעקניפּט א קאָנטאַקט מיט אָרטיקע אוקראַיניש אָרגאַניזאַציעס. די גרויסע מערהייט איז אָבער געווען פּאָר א זעלבשטענדיקער פּאָליטיק, זייענדיק בלויז מסכים בעת די פּאַרלאַמענט־וואָלן אויף אָרטיקע פּארשטענדיקונגען מיט אוקראַיניש אָדער סאָציאליסטישע וואָל־קאָמיטעטן.

דאָס לעמבעריקער „טאגבלאט" האָט אָפּגעהיט די דאָזיקע שיטה, די שטעלונג פון קראָקעווער „טאָג" איז געווען — ווי וויט איך געדענק — אַ פּשרהדיקע לגבי די פּוילישע בירגערלעכע פּארטייען. אַנדערע האָבן אַפּילו חושד געווען דעם „טאָג" אין אַסימילאַטאָרישע טענדענצן. צי צוליב דעם צי צוליב אַנדערע סיבות האָט דער „טאָג" אין סטאַניסלאָוו — און איך מיין, אז אין מזרח־גאַליציע בכלל — קיין לייענער נישט געהאַט. אויך איך האָב אים זעלטן געזען *).

*) „דער טאָג" האָט זיך אָפּגעשטעלט אין 1914טן יאָר, נאָכדעם ווי י. קרעפּעל האָט זיך אַריבערגעקליבן קיין וין, ווו ער איז מיט אַ קורצער צייט שפּעטער אַריין אין פּרעסע־דעפּאַרטאַמענט פון אויסערן־מיניסטעריום און האָט זיך נאָך יאָרן דערדינט צום ראַנג פון אַ רעגירונגס־ראַט.

28

טעאַטראַלע לער

די ווינער „אַקאַדעמיע פיר מוזיק אונד דראַמאַטישע קונסט" — רובֿס דראַמאַטישע שול — אַלבערט הייניג — אַטעם־טעכניק — לימוד פון דיקציע — אַקטיאָרישע שפּיל — סטודיום אויפן אוניווערזיטעט — פּראָפ. וויילן פּאָן וויילען און זיין פּאַטער — וויליהעלם קרייצענאך — מאַנאַגראַפּיעס — זשורנאַלן — טעאַטער־רעצענזענטן און פּובליציסטן.

במשך פֿון צוויי יאָר האָבן טאַטע־מאַמע איינגעזען, אז די גוטע באדינגונגען אינדערהיים, די אינטענסיווע קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט און דאָס אָפּטע צופֿאָרן קיין לעמבעריק האָבן מיך נישט אָפּגעהאלטן פון פֿלאַן צו שטודירן אין ווין טעאַטער־קונסט און טעאַטער־וויסנשאפט. בלית ברירה האָבן זיי מסכים געווען, איך זאָל צום אַקאַדעמישן יאָר 1910/11 אַרויספֿאָרן קיין ווין. פון טאַטן האָב איך געזאָלט באַקומען 80 קראָנען אַ חודש, דעם רעשט האָב איך מיר געדאַרפט צופֿאַרדינען מיט לעקציעס אָדער אַנדערע אַרבעטן. הגם דאָס אַקאַדעמישע יאָר האָט זיך אָנגעהויבן אין אָקטאָבער, בין איך שוין דעם 1טן סעפּטעמבער געווען אין ווין, כדי צו שטעלן זיך צום עקזאַמען אין דער דראַמאַטישער אקאדעמיע.

נאָך פון סטאַניסלאַוו האָב איך זיך דורך בריוו געוני אינפֿארמירט וועגן ז׳עם טעאַטראלן שולווען אין ווין. כ׳האָב מיך דערוווסט, אז ספּעציעלע מלוכהשע אָדער געזעלשאַפטלעכע טעאַטער־שולן זענען נישט פֿאָראַן. עס זענען אויך נישטאָ קיין דראַמאַטישע שולן ביי טעאַטערס, ווי למשל די ריינהאַרדט־שול אין בערלין. עס האָט עקזיסטירט אַ פּריוואַטער לערן־אַנשטאַלט פון בורגטעאַטער־אַקטיאָר אָטטאָ רוב, אפשר נאָך א צווייטער פון דעם אייגענעם מין, געוויסע אַקטיאָרן פלעגן געבן פּריוואַטע לעקציעס פון שפּיל. אין דער מלוכהשער מוזיק־אַקאַדעמיע מיט פּיריאָריקע קורסן פאָר אינסטרומענטאַלער און וואָקאַלער מוזיק איז געווען איינגעגלידערט אַ דריי־יאָריקער קורס פאָר אַקטיאָרן. דעריבער האָט זי זיך געפֿרופּן „אַקאַדעמיע פיר מוזיק אונד דראַמאַטישע קונסט".

כדי אָנצוקומען אויפן אַקטיאָרישן קורס, האָט מען געמוזט אויסהאַלטן אַ טאָפּלטן עקזאָמען, איינעם פאָר צוויי אַקטיאָרן, דעם צווייטן פאָר אַ קאָמיסיע, ווו אַחוץ די צוויי אַקטיאָרן זענען געזעסן נאָך שרייבער. דער ערשטער עקזאָמען איז באַשטאַנען פון א רעציטאַציע און אַ געשפּילטער סצענקע, ביים צווייטן האָבן

מיטגלידער פון דער קאָמיסיע אַחוץ דעם פאַרפירט אַ שמועס מיטן קאַנדידאט. אַלבערט היינע און מאַקס פֿאַולזען, וואָס האָבן אין בורגטעאטער געשפילט ערשטע ראָלן *) און אין דער אקאדעמיע זענען זיי געווען לערער פון אַקטיאָרישער שפּיל, האָבן מיך ביים ערשטן עקזאַמען אָנגענומען (איך האָב דעקלאַמירט אויף פּוילישׁ אויסיסקיס „טרויער־מאַרש" און געשפּילט אויף דייטש די ראָל פון אָסוואַלד אין איבסענס „גייסטער"), ביים צווייטן האָט מיך די קאָמיסיע אָפּגעוואָרפן. אין שמועס האָב איך דערקלערט, אז כ׳האָב נישט בדעה צו ווערן אַ דייטשער אַקטיאָר און בכלל נישט קיין אַקטיאָר. אויף דער פראַגע, פאַרוואָס איך וויל אָנקומען אין דראַמאטישער שול, האָב איך געענטפערט, אַז לפי דעתי איז יעדער, וואָס וויל זאָגן אַ דעה אין טעאטער, מחויב אַליין דורכצוגיין דעם לימוד פון אַקטיאָרעריי.

נישט קאָנענדיק אָנקומען אין דער אקאדעמיע, האָב איך אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען אין דער דראַמאַטישער שול פון אָטטאָ רוב. שוין פון די ערשטע לעקציעס בין איך געווען שטאַרק אנטוישט. מיר זענען געווען אַ צוויי דריי מנינים מענער און פרויען. דער לערער האָט גלייך געזומען מיט אונדז איינקנעלן גע־קליבענע פראַגמענטן פון קלאַסישע ראָלן. קיין אנאליז פון דער דראַמע און אפילו פון דער סצענישער געשטאַלט האָט מען נישט דורכגעפירט. דער עיקר איז גע־ווען דיקציע. אָבער קיין שום כללים האָט אונדז דער לערער נישט איבערגעגעבן, קיין שום טעכנישע צוגרייטונגען מיט אונדז נישט דורכגעמאַכט. ער האָט, ווייזט אויס, געהאלטן פון כלל, אז אויסלערנען שווימען קאָן מען צומבעסטן, אַריינוואַר־פנדיק יענעם אין וואַסער און הייסנדיק אים שווימען.

האָט ער פשוט אַרויסגערופן איינעם נאָכן אנדערן, געהייסן אים דעקלאַ־מירן זיין ראָל און פאַריכט אים די גרייזן פון ארטיקולאציע און אינטאָנאציע אָפּלערנען דערפון האָט באדארפט נישט בלויז דער וואָס האָט דעקלאַמירט נאָר אַלע וואָס האָבן זיך צוגעהערט. דאָס האָט געזאָלט זיין די מעלה פון דער „שול" לגבי פריוואַטע לעקציעס ביי אַן אקטיאָר. דער לערער האָט עס דערמאָנט ביי יעדער געלעגנהייט. אין דער אמתן האָבן רוב שילער און שילערינס צוגעהערט זיך מיט איין אויער צו דעם דעקלאַמירן פון אַ צווייטן. יעדער איינער האָט גע־וואַרט אומגעדולדיק, עו׳ אַליין זאָל קומען צום פסוק. דעמלט איז ער געווען אין זיבעטן הימל. ער האָט זיך געקאָנט אויסשפּילן וויפל זיין האַרץ האָט געגלוסט.

כ׳האָב געזען, אַז פאַר מיר איז דאָס נישט קיין דרך. אָבער וואָס צו טון, האָב איך נישט געוווסט. האָב איך אָנגעשריבן אַ בריוול צו אַלבערט היינע, בא־

*) אין דער עסטרייכישער רעפובליק זענען ביידע געווען דירעקטאָרן פון בורגטעאָטער, היינע אין די יאָרן 1918 ביז 1921, פּוילזען פון 1921 ביז 1922.

קלאָגנדיק זיך אויף דעם באַשלוס פון דער קאָמיסיע אין דער אַקאַדעמיע און בעטנדיק אַן עצה אויף ווייטער. קיין גרויסע האָפענונגען, ער זאָל מיר ענטפערן, האָב איך נישט געהאַט. געזען האָב איך אים בלויז ביי די עקזאַמענס און ביידע מאָל האָט ער געשוויגן. אָבער געדאכט האָט זיך מיר, אַז עפּעס האָט ער ביי מיר יאָ געפונען. האָב איך ריזיקירט מיטן בריוול.

אין אַ פּאָר טעג ארום האָב איך באקומען מיט דער פּנעומאַטישער פּאָסט אַ בריוול, אין וועלכן ער האָט מיך אַרויסגערופן צו זיך אַהיים. געווויגט האָט ער אין אַ ווילע אין אַכצענטן באַצירק, זיין אַרבעט־צימער איז געווען מעבלירט שיין אוּן מיט געשמאַק. אויפגענומען האָט ער מיך זייער פריינדלעך. קודם כל האָט ער מיך געטרייסט, כ׳זאָל נישט האָבן קיין עגמת נפש פון באַשלוס פון דער קאָמי־סיע. זי איז אויסן געווען מיין טובה. עס וואָלט זיין אַ שאָד, איך זאָל פּטרן גאַנצע דריי יאָר אויף א לימוד, וואָס צו מיינע צוועקן קאָן איך אים באַהערשן העכסטנס אין איין יאָר. ער איז גרייט צו פאַרנעמען זיך מיט מיין אַקטיאָרישער אויסביל־דונג. די ערשטע לעקציעס וועט ער אַליין מיר געבן, שפּעטער וועט ער מיך איבערגענטפערן אין געניטע הענט און האָבן השגחה אויף דער ווייטערדיקער־ אַרבעט איבער מיר.

דאָס איז געקומען פּאָר מיר אינגאַנצן אומגעריכט. איך בין געווען דער־ פריַיט און געריטן. כ׳האָב געוואָלט אים דאַנקען. אָבער ער האָט נישט געלאָזט. אַן עבירה די צייט — האָט ער געזאָגט — מיר טרעטן גלייך צו צו דער אַרבעט. אוּן ער האָט אָנגעהויבן. אין קורצע, כמעט אַפאָריסטישע זאַצן האָט ער מיר גע־ געבן אַן אריינפיר אין די כללים פון אַקטיאָרישער קונסט, אין דעם — ווי ער האָט געזאָגט — וואָס לאָזט זיך לערנען. יעדן געדאַנק האָט ער אילוסטרירט מיט ביי־ שפּילן פון דער קלאַסישער אָדער מאָדערנער דראַמאַטישער ליטעראַטור. אין זיינע רייד איז נישט געווען קיין סימן פון מלומדות. אַלץ איז געווען לעבעדיק, שפּרו־ דלדיק, שעפּעריש.

אַזוי זענען אַוועק עטלעכע לעקציעס. איך בין געווען באַגייסטערט. דאַן האָט ער מיר דערקלערט, אַז מיר זענען פאַרטיק. ער האָט מיר איבערגעגעבן דאָס עיקרדיקסטע, וואָס קאָן מיר צונוצקומען ביי דער ווייטערדיקער אַרבעט. וואָרום ערשט איצט וועט זיך אָנהויבן די אמתע האַרעווּאָניע. זי וועט גיין כסדר. דאָס ערשטע וועט זיין דאָס באַהערשן די אָטעם־טעכניק, שפּעטער וועט קומען דאָס לערנען דיקציע און צום סוף דאָס שטודירן ראָלן. פאַר יעדן פון די דריי לימודים וועט ער מיך שיקן צו אַן אנדערן מומחה. איצט גיט ער מיר אַ בריוול צום ערשטן פון זיי. ער הייסט פעכטער. איך האָב אים האַרציק געדאַנקט אוּן דערלאַנגט דעם האָנאָראַר פאַר די אָפּגעהאַלטענע לעקציעס. ער האָט נישט גע־

וואָלט הערן וועגן באַצאָלטס. זיין האָנאָראַר — האָט ער געזאָגט — וועלן זיין די באריכטן וועגן מיינע פאָרשריטן.

איך בין גלייך אַוועק צו פעכטערן. ער האָט אין צווייטן עק שטאָט פאַר־נומען אַ באשיידן צימער אין אַ ווילע. איבערגעלייענט היינעס בריוול, האָט ער מיר געהייסן איבערחזרן די ערשטע סטראָפקע פון לידּ, וואָס כ׳האָב רעציטירט ביים עקזאַמען אין דער אקאדעמיע. דאַן האָט ער קורץ געפסקנט:

— איר עטעמט פאַלש!

איך בין געבליבן ווי אָפגעשמיסן. וועגן דער מאָטאָרישער פונקציע פון אָטעם ביים אַרויסברענגען קלאַנגען האָב איך געוווסט פון י. טענגערס און א. טראַפשאָס ביכער, וואָס כ׳האָב — ווי דערמאָנט — געלייענט נאָך אין לעמבעריק. איך האָב אויך געוווסט, אז עטעמען דאַרף מען מיט דער דיאַפראַגמע און כ׳האָב געערעכנט, נישט אנדערש איך עטעם ווי עס דאַרף צו זיין. טענגער האָט בפירוש געשריבן, אַז ברויען עטעמען מיט דער ברוסט (מחמת זיי טראָגן גאָרסעטן), אָבער מענער מיט דער דיאַפראַגמע. מערניט, כ׳האָב פאַרזען, אז ביי מענער איז ער מוסיף א קליינע באַוואָרעניש: על פי רוב.

פעכטער האָט זיך אויך באַנוצט מיטן „על פי רוב". על פי רוב — האָט ער געזאָגט — עטעמען מענער פאַלש. ד. ה. נישט מיט דער דיאַפראַגמע, נאָר מיט דער ברוסט. אַזוי לערנט מען אין שול און אין מיליטער. כדי צו עטעמען מיט דער דיאַפראַגמע און פארבינדן דעם אָטעם־שטראָם מיטן אַרויסברענגען קלאַנגען, פאָדערן זיך מיפולע געניטונגען (איבונגען) ביי א שטענדיקן שאַרפן קאָנטראָל. ער האָט מיר געהייסן אַוועקלייגן זיך אויף דער קאַנאַפּע און געמוסען מיך לערנען „ריכטיק" עטעמען. אַזעלכע אָטעם־געניטונגען האָט ער מיר געהייסן מאַכן עטלעכע מאָל אין טאָג, וואָס מער אַלץ בעסער, תחילת ליגנדיק שפּעטער שטייענדיק. דריי מאָל אין וואָך בין איך צו אים געגאנגען. ער האָט קאָנטראָלירט מיינע דערגרייכונגען און געגעבן מיר ווייטערדיקע אָנווייזונגען. נאָך צוויי חדשים פון אָנגע־שטרענגטער אַרבעט האָט ער פעסטגעשטעלט, אז איך באַהערש די אָטעם־טעכניק ווי געהעריק און ער האָט מיך צוריקגעשיקט צו פּראָפ. היינע.

איצט האָב איך באַקומען א בריוול צו אַן אישה. זי האָט זיך גערופן כּעטראַש־וואָלמוט און איז געווען אַ גרויסער מומחה אויף דיקציע. זי איז געווען לערערין פון דיקציע אין דער אַקאַדעמיע פאַר מוזיק און דראַמאַטישער קונסט אייף די קורסן פאַר זינגער און אַקטיאָרן. איר ספּעציאַליטעט איז געווען אַרטיקו־לאַציע. פאַר יעדן קלאַנג באַזונדער האָט זי אויפגעגעבן געניטונגען אין פערזן און אין פּראָזע. דאָס זענען געווען לויזע פערזן אָדער זאַצן, צוגעקליבן אַזוי, אַז דער שילער זאָל קאָנצענטרירן זיין גאנצן אויפמערק אויף דער אַרטיקולאציע פון קלאַנג און נישט רעכענען זיך מיטן אינהאַלט אָדער זינען פון געזאָגטן. לאַנגע

יאָרן פון פּעדאַגאָגישער ארבעט האָבן אזוי אויסגעשאַרפט דאָס אויער פון פרוי פּעטראַש, אז זי האָט נישט אדורכגעלאָזט דעם מינדסטן אָפּנויג פון ריכטיקער אָרטיקולאציע. איר לערן־סיסטעם איז געווען אַן אויסגעצייכנטער.

שוין ביי די ערשטע לעקציעס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיינע אָרגאנען, סיי די אָרטיקולאַטאָרישע און סיי די רעזאָנאַטאָרישע טויגן אויף תשעה ניינציק כּפרות. וויפל איך זאָל מיך נישט באַמיען אַרויסצוברענגען די טענער ריין און הילכיק, זענען זיי ווי אויף צו להכעיס אַרויסגעקומען געקוועטשטע, פאַרשמירטע, שוואַכע און אָנפאַרביקע. די לעזערין האָט פעסטגעשטעלט, אז די מוסקולן פון די ליפּן זענען אָפּגעלאָזן און באַוועגן זיך פויל און אַז די צונג ליגט אין קימפּעט; א דאָקטער אַ ספּעציאליסט האָט קאָנסטאַטירט, אז די שטים־בענדער האָבן צוליבן פאַרסירן אַלע יאָרן די שטים ביי שלעכטער אָטעם־פירונג געפּטרט זייער עלאַס־טישקייט און אַז די נאָזלעכער זענען פאַרשטאָפּט דורך פּאָליפּן.

בין איך קודם כל אַוועק אין שפּיטאָל און כ׳האָב געלאָזט מיר אויסשניידן די פּאָליפּן פון נאָז. קיין גרויסע תורה איז דאָס נישט געווען און דער דאָקטאָר, ווָאָס האָט זיי אויסגעשניטן האָט מיר מבטיח געווען, אַז אלץ איז אין בעסטער אָרדענונג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז ער האָט אָפּגעטון זיין אַרבעט פאַרטאַטשנע און איך האָב אַ צווייט מאָל געמוזט מיך לאָזן אָפּערירן. דאָס מאָל האָט דורכגע־פירט די אָפּעראַציע פּריוואַט דער ספּעציאַליסט ד״ר רעטהי (Rethi), אַ פּראָ־פעסאָר פון ווינער אוניווערזיטעט און פון דער אקאדעמיע פאַר מוזיק און דראַ־מאַטישער קונסט, ווָאָס האָט געהאַט אַ גרויסע פּראַקטיק אין באַהאַנדלען שטימען פון אַקטיאָרן און זינגער.

דאָן איז אַוועק א סדרה ספּעציעלע געניטונגען פאַר דער צונג און פאַר די מוסקולן פון ליפּן און גאָמבע. מיט אַ קאָרעק צווישן די ציין האָב איך אום־ברחמנותדיק מושטרירט די צונג, ביז זי איז געוואָרן אַ לייט. מיט די מוסקולן פון פּנים האָב איך געאַרבעט מעשים אין דער היים און אפילו אין גאס, ווען קיינער האָט אויף מיר נישט געקוקט.

דאָס שווערסטע איז געווען צו דערפירן צו א סדר די שטים־בענדער. אָנגעהויבן האָב איך מיטן דורכפירן דעם אָטעם־שטראָם רויק און גלייכמאָסיק דורך די שטים־בענדער, אָנשטרענגענדיק זיי וואָס ווייניקער און אַריבערוואַרפּן־דיק די גאנצע ארבעט פון אַרטיקולירן די קלאַנגען אויף ליפּן, ציין, צונג, האָרטן און ווייכן גומען. אַזוי ארום האָב איך געשווינט די שטים־בענדער און דערפירט זיי פאַמעלעך און בהדרגה צו דער נאטירלעכער עלאַסטישקייט. איינצייטיק האָב איך יעדן טאָג אינדערפרי און אין אָוונט געמאַכט גימנאַסטישע געניטונגען צו פאַרשטאַרקן די מוסקולאטור פון די אָטעם־אָרגאנען. געארבעט האָב איך אַזוי מיט ברען און עקשנות ביז פּסח. דאָן בין איך אהיימגעפאָרן.

וועז איך בין צוריקגעקומען, האָב איך לויט דער רעקאָמענדאַציע פון פראָפ. הייגע אָנגעהויבן צו נעמען לעקציעס פון אַקטיאָרישער שפּיל ביים אַרטיסט שרייבער. ער איז געווען איינער פון די חשובע מיטגלידער אין אנסאמבל פון „דייטשן פּאָלקסטעאַטער", וואָס האָט פאַרנומען אין ווינער טעאַטער־לעבן דאָס צווייטע אָרט נאָכן בורגטעאַטער. ביז סוף שוליאָר איז ער אַדורכגעגאַנגען מיט מיר פראגמענטן פון עטלעכע ראָלן פון קלאַסישן רעפּערטואר. זיין צוגאנג איז געווען אַן ערנסטער. זיין גרינטלעכער אנאליז פון דראַמע און געשטאַלט האָט זיך סומך געווען אויף זיין טעאטראַלער באַהאָוונטקייט און אַקטיאָרישער ענין־טקייט. איך האָב א סך געלערנט פון אים.

וועז איך האָב סוף יולי געמאַכט א שטיקל חשבון הנפש, האָב איך געקאָנט זיין צופרידן מיט דער אָפּגעטוענער ארבעט. עטעמען און דיקציע האָב איך גוט באַהערשט. כ׳האָב געהאט א פעסט געגרונטעווטן און אויסהאַלטעוודיקן דיאַפ־ראַגמע־אָטעם, מיין חתוך הדיבור איז געווען א ריינער און קלאָרער, פון אַקטיא־רישער קונסט האָבן מיר הייגע און שרייבער איבערגעגעבן דאָס וויכטיקסטע און פאַר מיר נוציקע. אמת, כ׳וואָלט נאָך געקאָנט ווייטער לערנען אַקטיאָרעריי. דאָס וואָלט געהאט א זינען נאָר דאָן, וועז כ׳וואָלט געוואָלט ווערן אן אַקטיאָר און וועז כ׳וואָלט איינצייטיק אָנגעהויבן שפּילן אויף דער בינע כאָטש די קלענסטע ראָלן. אָבער דאָס איז נישט געווען מיין כוונה.

אויך נישט אין די צווי ווייטערדיקע יאָרן. די געניטונגען פון גימנאַסטיק, עטעמען און דיקציע האָב איך אָפּגעהיט יעדן טאָג ווי א פרומער ייד דאָס דאַוונ־נען, אָבער אין קיין פאָרשטעלונגען, פראָפעסיאָנעלע צי אַמאַטאָרישע האָב איך מיך נישט באַטייליקט. איך האָב געוואָלט לערנען, וואָס מער לערנען. פון אָקטא־בער 1910 ביז אָנהויב 1914 האָב איך אויפן אוניווערזיטעט געהערט לעקציעס וועגן ליטעראַטור ביי די פּראָפעסאָרן יאָקאָב מינאָר, ראָבערט פראַנץ אַרנאָלד, עדוואַרד קאַסטלע און דאָנענט סטעפאַן האָק, וועגן פֿלאַסטישער קונסט ביי די פּראָפעסאָרן מאַקס דוואָזשאַק און יאָזעף סטשזשיגאָווסקי, וועגן עסטעטיק ביי די פּראָפעסאָרן עמיל רייך און ריכאַרד וואַלאַשעק, וועגן געשיכטע ביי דאָנענט לודאָ מ. האַרטמאַן, וואָס איז דעמאָלט אָנגעגאנגען פארן איינציקן סאָציאַליסטישן היס־טאָריקער אויפן אוניווערזיטעט און האָט צוליב דעם נישט געקאָנט ווערן פּראָפע־סאָר (צוליב דעם איגענעם טעם איז רייך געווען בלויז עקסטראָרדינאָרער פּרא־פעסאָר). די גרעסטע דערוואַרטונגען האָב איך פאַרבונדן מיט די פאַרלעזונגען וועגן געשיכטע פון דייטשן טעאַטער, וואָס לויטן פּראָגראַם האָט זיי געדאַרפט לייענען דריי מאָל אין וואָך פּראָפעסאָר אַלעקסאַנדער ריטער וויל פאָן וויילען.

איך האָב פריער קיינמאָל זיין נאָמען נישט געהערט און כ׳האָב מיך געריכט, אז דאָס וועט זיין א ווינער אַריסטאָקראט מיטן גאנצן קנאַק אָדער גאָר א פּריי־

סישער יונקער. ווי נשתומם בין איך געוואָרן, וועז אויף דער קאַטעדרע האָב זיך באַוויזן אַביסל אן איינגעהויקערטער מענטש מיט אַ רויט־ברוינער לענגלעכער באָרד און אמת יידישלעכע תנועות און העויות. די ערשטע רגע האָב איך געראַכנט ניט אַנדערש איך בין על פּי טעות אַריין אין אַ פּרעמדן זאַל, אָבער וועז ער האָט אָנגעהויבן צו רעדן וועגן טעאַטער, האָב איך פּארשטאַנען, אז דאָס איז נישט קיין אַנדערער ווי דער ריטער ווייל פּאָן ווייל־לען. ווי אזוי קומט אָבער צו אים אזא מראה און אַזעלכע העויות — האָב איך מיר באין אופן נישט געקאָנט אויסטייטשן.

דערגאַנגען בין איך עס שפּעטער, וועז כ׳האָב זיך באַקענט מיט דער לי־טעראטור וועגן טעאַטער. אין אן אילוסטרירטער מאַנאָגראַפּיע וועגן ווינער בורגטעאַטער פון רודאָלף לאָטהאַר איז געווען אָפּגעדרוקט א פּאָטאָגראפיע פון יאָזעף ווייל־לען, א מחבר פון דראַמעס, וואָס זענען אין דער צווייטער העלפט פון נייַנצענטן יאָרהונדערט אויפגעפירט געוואָרן אין בורגטעאַטער. ס׳איז קיין שום ספק נישט געווען, אַז דאָס איז דעם פּראָפעסאָרס פּאָטער, אַזוי גרויס איז געווען די ענלעכקייט. נאָך שפּעטער האָב איך מיך דערוווסט, אז יאָזעף ווייל־לען האָט געשטאַמט פון א יידישער משפּחה הינטער פּראָג, האָט געזאָלט ווערן א סוחר, איז אווּעק קיין ווין, האָט זיך באטייליקט אין דער רעוואָלוציע פון 1848, אָפּגעגעבן געוואָרן דערפאַר אין מיליטער ווי אַ געווייַנלעכער זעלנער, דערדינט זיך צום ראַנג פון אָפּיציר, געוואָרן שפּעטער פּראָפעסאָר פון דייטשער ליטעראַטור אין אַ מיליטערישער שול און מיט אַ צווייטן יידישן פּיעסע־שרייבער סאַלאָמאָן הערמאַן מאָזענטהאַל געגרינדעט א דראַמאטישע שול אין ווין. ווייל־לענס פּאַטעטישע און סענטימענטאַלע דראמעס געשריבענע אין פערזן און פּראָזע האָבן געהאַט א שטאַרקן דערפאָלג אין בורגטעאַטער *). דערפאַר האָט אים דער קייזער געאַדלט, פונקט ווי מאָזענטהאַלן.

ווייזט אויס, אַז אין זכות פון פּאָטער איז דער זון געוואָרן פּראָפעסאָר פון ווינער אוניווערזיטעט. וואָרום זיין יחוס עצמו איז נישט געווען גאָר געהויבן. קיין גרויסער אויפטוער אין דען טעאַטער־פּאַרשונג איז ער נישט געווען. ער האָט אָנגעשריבן אַ געשיכטע פון ווינער טעאטער־וועזן און ווי דעם המשך דערצו אַ צווייבענדיקע געשיכטע פון בורגטעאטער. אין דער ווי־סנשאַפּטלעכער וועלט האָט אים ווייט אַריבערגעווואָקסן דער פּראָפעסאָר פון קראָקעווער אוניווערזיטעט

*) אין 1910טן יאָר האָט מען שוין נישט געהערט וועגן ווייל־לענס דראַמעס. אָבער בשעתם זענען זיי געווען אַזוי פּאָפולער, אַז עטלעכע פון זיי זענען אפילו געוואָרן איבערגעזעצט אויף פויליש, ווי „גראַף הארן", „ראָזאַמונדאַ", דראַהאָמירא" — די לעצטע דורך דעם באַווּסטן מחבר פון פּאָלקספּיעסעס ו. ל. אַנטשיץ. מיט איר האָט ער געעפנט אַ „ביבליאָטעק פון אַריגינעלע און איבערגעזעצטע דראַמאַטישע ווערק", אָבער מער ווי די איינע דראַמע איז נישט אַרויס פון דרוק.

ווילהעלם קרייצענאַך (Creizenach — אויך פון יידישן אָפשטאַם, אַן אייניקל פון רעליגיע־פראָפעסאָר מיכאל ק. און אַ זון פון מיטגרינדער פון פראַנקפורטער יידישן רעפאָרם־פאַריין טעאַדאָר ק., וואָס האָט זיך שפּעטער געשמדט). פּראָפּ. ווילהעלם קרייצענאַך האָט זיך קונה שם געווען מיט זיין גרויסער פינפבענדיקער „געשיכטע פון דער נייער דראַמע" (זינט מיטלעלטער), וואָס איז געווארן פאַר דער געשיכטע פון דראַמע און טעאַטער אַ פונדאַמענטאַל ווערק פון וועלטבאַטייט. אין מיינע אוניווערזיטעט־יאָרן זענען שוין געווען פאַרעפנטלעכט פיר בענדער.

נישט קיין קלענערע ראָל פון די שטרענג וויסנשאַפטלעכע ווערק האָבן פאר דער בילדונג פון דער דעמלטיקער יוגנט געשפּילט די צאָליקע פּאָפולער־וויסנשאַפטלעכע מאַנאָגראפיעס אויף פארשידענע טעמעס פון טעאַטער, מוזיק, קולטור, סאָציאָלווויסנשאַפט וכ'. זיי האָבן זיך געדרוקט ווי באַזונדערע בענדער פון זאַמלונגען אונטער דער רעדאַקציע פון באַווסטע שרייבער, וואָס זייערע נעמען זענען ערוב געווען פאַרן אָפּקלויב און איכות פון די פּובליקאַציעס. אַזוי האָט דער באקאנטער רעזישיסער און טעאַטראָלאָג ד"ר קארל האָגעמאן ארויסגעגעבן אַ זאַמלונג א. נ. „דאָס טעאַטער", געאָרג בראַנדעס א זאמלונג „די ליטעראַטור", ד"ר מאַרטין בובער — די „געזעלשאַפט", פּראָפּ. קאָרנעליוס גורליטט — „די קולטור", דער קאָמפּאָזיטאָר ריכאַרד שטראָוס — „די מוזיק", פּראָפּ. אָסקאָר וואלצעל — „פּאַנדאָרא".

פון די עלטערע זאַמלונגען האָבן „זאַמלונג געשען" (Goeschen) און „וויסנשאַפט אונד בילדונג" ארויסגעלאָזט אין די הונדערטער ביכעלעך, נייע און באנייטע אויפלאָגעס פון פריערדיקע. נישט שטענדיק האָב איך געקאָנט מסכים זיין מיט דער שטעלונג פון מחבר, אָבער דער אינפאָרמאַטיווער ווערט פון די פּובליקאַציעס איז געווען אן אָנספּקדיקער. על פּי רוב האָבן די מחברים באַהאַנדלט ליטעראַרישע, קינסטלערישע און טעאַטראַלע פראָבלעמען בלויז לויט אָנגענומענע עסטעטישע כללים, הגם דער באַקאַנטער טעאַטער־אָנפירער מאַקס מארטערשטייג האָט שוין אין יאָר 1904 אין זיין גרויסן ווערק „דאָס דייטשע טעאַטער אין נייַנצענטן יאָרהונדערט" באַנוצט זיך מיטן סאָציאָלאָגישן מעטאָד און נאָך פריער — שוין אין 1892טן יאָר — האָט עמיל רייך, דעמלט נאָך דאָצענט פון ווינער אוניווערזיטעט, אין אַ גרעסערער שריפט א. ט. „די בירגערלעכע קונסט און די באַזיצלאָזע פּאָלקסמאסן" באטראכט די שאפונגען פון פּלאסטישער קונסט און ליטעראטור פון סאָציאליסטישן קוקווינקל.

אָפּהאַנדלונגען און רעצענזיעס ווענן ליטעראַרישע ווערק און טעאַטער־אויפפירונגען פלעג ברענגען צוויי מאָל אין חודש דער ליבעראלער זשורנאל „דאס ליטעראַרישע עכאָ" אונטער דער רעדאַקציע פון באַקאַנטן קענער פון ליטעראַטור און קולטור ד"ר ערנסט היילבאָרן (אַ ייד). פאַר דער בריטסטער

פֿאָפולאריזירונג פון די בעסטע שאפונגען פון פּלאַסטישער קונסט האָט א סך אויפגעטון פערדינאנד אַוועניאַריוס — נישט צו פארבייטן מיטן עמפּיריאָקריטי־ציסטישן פילאָזאָף ריכארד אַוועניאַריוס — אין זיין מער רעכטן האַלבחודש־זשורנאַל „דער קונסטוואַרט" און נאָך מער דורך די ביליקע קונסט־אַלבומען, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן. דער פירנדיקער ליטעראַרישער חודש־זשורנאל „די נייע רונדשאָו", אַרויסגעגעבן דורך דעם דערמאָנטן פֿאַרלאָג פון ס. פישער אין בערלין האָט געדרוקט אויך לידער, פֿאָעמען, דערציילונגען און פראַגמענטן פון ראָמאנען.

אין ווין האָט זיך דער חודש־זשורנאַל „דער מערקער" אונטער דער רעדאַק־ציע פון ריכאַרד שפּעכט פארנומען ספּעציעל מיט מוזיק. „דאָס טעאַטער", גע־דרוקט אויף קרייד־פּאַפּיר און רייך אילוסטרירט, איז געווען באשטימט בעיקר פֿאַרן טעאַטער־סנאָב, בעת דאָס בערלינער וואָכנבלאָט „די שאָוביזנע" האָט גע־פירט א פאַרעקשנטן קאמף קעגן אָפּגעשטאַנענקייט און רעאקציע אין טעאַטער. זיין רעדאַקטאָר איז געווען דער טעמפּעראַמענטפולער זיגפריד יאַקאָבזאָהן, וועגן די ווינער טעאַטערס האָט כמעט יעדע וואָך געשריבן דער גלענצנדער שריפט־שטעלער אַלפרעד פּאָלגאַר, צו די שטענדיקע מיטאַרבעטער פון זשורנאַל האָט זיך געראַטן יוליוס באָב. אַלע דריי — יידן — האָבן פארנומען חשובע ערטער אין דער טעאַטער־פובליציסטיק און האָבן גרויסע פארדינסטן פאר דער אנטוויקלונג פון דייטשער ביגע־קונסט.

פון די טעאַטער־רעצענזענטן אין דער בירגערלעכער טעגלעכער פרעסע זענען געווען די פֿאָפולערסטע אלפרעד קערר — זיין אמתע פאמיליע איז געווען קעמפּנער — אין בערלין און פעליקס זאַלטען אין ווין. טעאַטער־רעצענזיעס אין דער ווינער „אַרבייַטער־צייטונג" האָט געשריבן סטעפֿאַן גראָסמאַן, אין בערלינער סאָציאַליסטישע זשורנאלן, בעיקר „נייע צייט" און „פֿאָלקסבינע", דער היסטאָ־ריקער פון מאַרקסיזם פראנץ מעהרינג. א באזונדערע שטעלונג האָט פארנומען דער ווינער פובליציסט קאַרל קראָוז מיט זיינע שארפע סאַטירישע פיילן קעגן דער בירגערלעכער געזעלשאפט און בעיקר קעגן דער טעגלעכער פרעסע. די העפטלעך פון זיין זשורנאַל „די פאַקעל" אין דער פלאַם־רויטער הילע פלעגן נישט דערשיינען אין באשטימטע טערמינען און מיר יונגע פלעגן מיט אומגעדולד אויסקוקן יעדן נייעם נומער, וואָס איז על פּי רוב אויסגעפילט געווען מדאָסקע לדאָסקע פון אָט דעם גרויסן שרייבער *). אַלע אויסגערעכנטע פובליציסטן זענען געווען יידן.

*) בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז קאַרל קראָוז מפורסם געוואָרן אין דער גאַנצער קולטור־וועלט צוליב זיין אויסערגעוויינלעך דרייסטן און אומברחמנותדיקן קאַמף קעגן דער עסטרייכישער און דייטשער מיליטאַריסטישער קליקע. די פובליציסטישע פאָרם איז געוואָרן צו ענג פאַר אים אוז אַזוי אַרום איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע דראַמאַטישע באַשולדיקונג־ און קאַמף־שריפט א. ט. „די לעצטע טעג פון דער מענטשהייט", וואָס האָט פאַרפולט צוערשט היפּשע עטלעכע העפטן פון דער „פאַקעל" און איז שפּעטער אַרויס וי אַ בוך פון קרוב 800 זייטן.

29

ווינער טעאַטערס

סטודענטן־בילעטן אויפן „אָלימפּ" — בורגטעאַטער און זיין טראַדיציע — אַנדערע בינעס — רעפּערטואַר־ביוראָס און טעאַטער־אַגענטן — דאָס מזל פון „די פינף פראַנקפורטער" — די „פרייַע פאָלקסבינע" — רעצענזיעס אין פאָלקסבילדונגסהיימען — גאַסטראָלן פון פרעמדע אַנסאַמבלען — רודאָלף שילדקרויט בייַ „ראָנאַכערן" — היינריך אייזענבאַכס גלגולים.

אין די ווינער טעאטערס האָב איך נישט דורכגעלאָזט קיין איין וועדטיקע דראַמאטישע אויפפירונג. ביידע הויפבינעס, דאָס בורגטעאטער און די אָפּערע, האָבן אַוועקגעגעבן יעדן טאָג עטלעכע צענדליק בילעטן פאר סטודענטן צוב פריייז פון 60 העלער אין בורגטעאַטער און 80 אין דער אָפּערע. די קופּאָנען האָט מען באַקומען אויפן אוניווערזיטעט 8 אַ זייגער אינדערפרי, אָבער שוין פון 5 פּאַר־טאָג פלעגן זיך די בעלנים אויף זיי אויפקלויבן און אַוועקשטעלן אין א ריי פארן פענצטערל. איך בין געווען שטענדיק איינער פון די ערשטע און נישט איין שעה אין די ווינטערדיקע פּאַרטאָגן בין איך אָפּגעשטאנען מיט אַן אויפגעשטעלטן קאָלנער פון פּאַלטאָ און מיט א ביכל אין האנט ביי דער שיין פון קליינעם לעמפּל וואָס פארן פענצטערל. אין משך פון טאָג האָט מען געמוזט אין דער קאסע פון טעאטער בייטן דעם קופּאָן אויף א בילעט. געווען איז דאָס א שטיי־פלאַץ אויף דער סאָמע העכסטער — אין בורגטעאַטער אויף דער דריטער, אין דער אָפּערע אויף דער פערטער — גאַלעריע. געוויסן האָט מען זי „אָלימפּ", וואָרים צו די גליקלעכע, וואָס זענען זוכה געווען אַריינצובאקומען זיך אַהין, האָט זיך קיינער נישט געקאָנט גלייכן סיידן די געטער פון אָלימפּ.

אויפן „אָלימפּ" פלעגן יונגע אַדעפּטן פון דראמאטישער קונסט, קאנדידאַטן אויף שרייבער און קריטיקער און גלאַט פארבערענטע טעאַטער־חסידים שלינגען מיט אָפּענע מיילער יעדעס וואָרט פון אַקטיאָר, אַרויסגענעמען זיך אינדערפינצטער פון דער פאַרצאמונג פאר שטייפלעצער און רוקן זיך אין די דורכגענג אלץ מער צו פאָרנט, כדי וואָס בעסער צו זען און צו הערן. זיי פלעגן מקפיד זיין אויף אינ־טערפרעטאַציע, שפּיל און דיקציע פון די באַוווסטע אַקטיאָרן, פארגלייכן עס מיט די ידיעות, וואָס זיי האָבן באקומען ביי זייערע פּראָפעסאָרן און לערער און בעת די איבערייסן פירן הייסע וויכוחים. אין דער אָפּערע פלעגן געוויסע מעלאָמאַנען

אַוועקזעצנדיק זיך אויף די ערטער פון „אַלימפּ" צעעפענען פֿאַרטיטורן און בודק זיין ביים אָפּשיין פון די פֿאַרביקע זיכערקייט־לעמפּלעך, צי סאָליסטן, כאָר און אָרקעסטער היפּערן חלילה נישט איבער אַ טאָן. קלויבנדיק זיך צו אַ פֿאָרשטע־לונג, פלעג איך פריער איבערלייענען די דראמע איינמאָל און אויף צומאָרגנס נאָך דער פֿאָרשטעלונג אַ צווייט מאָל.

ווען איך בין געקומען קיין ווין, איז די גלאַנץ־תקופה פון קייזערלעך־קעניגלעכן „האָפּבורגטעאַטער" שוין געהאַט פארביי. אין דער צווייטער העלפט פון ניינצענטן יאָרהונדערט איז עס געווען די ערשטע דייטשע און צייטנווייז די ערשטע אייראָפּעישע בינע. סוף יאָרהונדערט זענען די גרויסע אַקטיאָרן, וואָס האָבן פארשאפט דעם טעאַטער א וועלט־נאָמען, שוין געהאַט אויסגעשטאָרבן. אַ יאָר פאר מיין קומען איז געשטאָרבן דער גרעסטער פון זיי, וואָס איז פון אַ בודא־פעשטער יידיש לערנייניגל ביי א שניידער אויסגעוואקסן צום באטייטנדיקסטן און רעפֿרעזענטאַטיווסטן אַקטיאָר פון זיין צייט: אַדאָלף זאָנענטהאַל. דריי וואָכן נאָך מיין קומען האָב איך געזען דעם געניאַלן און רעפֿרעזענטאַטיוון פאָר זיין דור יאָזעף קאַינץ אויפן קאטאפאלק.

סוף יאָרהונדערט האָט ווין געמוזט אָפּטרעטן די טעאַטער־בכורה צו בערלין, וואָס איז געווארן די ערשטע דייטשע טעאַטער־שטאָט ווי ווין איז אַמאָל געווען. אין בערלין האָבן צוערשט אַרבעטער־אַרגאניזאציעס, סאָציאליסטישע טוערס און סימפּאַטיקערס זיך געגומען שאַפן פאַרייגען פון טעאַטער־באזוכער („פרייע פאָלקס־בינע", „נייע פרייע פאָלקסבינע"), וואָס האָבן זיך קעגנגעשטעלט דער פּאָלי־צייאישער צענזור איבער טעאַטער־אויפֿפירונגען און איינגעאָרדנט געשלאָסענע פאָרשטעלונגען פון פיעסעס מיט אַ סאָציאָלן אינהאַלט. פון בערלין איז געקומען די באַנייונג פון אָפּגעשטאָנענעם און פאַרגליווערטן קלאַסיציסטישן און ראָמאַ־טישן רעפּערטואָר, וואָס האָט געוועלטיקט אויף אַלע דייטשע בינעס. אין בערלין איז געבוירן געווארן די מאָדערנע רעזשי און — געוויס אונטער דער השפּעה פון אַנטואַנס פֿאַריזער „טעאטר ליבר" — דער רעאַליסטישער נוסח פון אַקטיאָרי־שער שפּיל *).

דאָ האָט אין 1889טן יאָר אָטטאָ בראָהם — זיין אמתע פאמיליע איז געווען אבראָהאָמזאָהן — געשאַפן די „פרייע בינע", וואָס האָט די ערשטע אויפגעפירט איבסענס, האופטמאַנס און טאָלסטאָיס סאָציאָלע דראָמעס; שפּעטער האָט בראָהם

*) אין די ערשטע רייען פון די קעמפּער פאַר רעאַליסטישן רעפּערטואַר און רעאַליסטי־שער שפּיל איז געשטאַנען דער אויסגעצייכנטער אַקטיאָר עמאנואל רייכער, אַ גאַליציישער ייד פון באָבּניע, אַ מייסטער פון דייטשער דיקציע. אין יאָר 1919 האָט ער רעזשיסירט אַ ריי פּיעסעס אין „נייעם יידישן טעאַטער" אין ניו־יאָרק.

שוין ווי דער דירעקטאָר פון „דייטשן טעאַטער" און „לעסינג־טעאַטער" — דייטש־לאַנדס ערשטע בינעס אין יענע צייטן — דערפירט דעם רעאַליסטישן שפּיל־נוסח פון אַנסאַמבל צו אַ הויכער מדרגה. דאָ האָט מאַקס ריינהאַרדט אין יאָר 1903 אויפגעפירט גאָרקיס „נאַכט־אַזיל" (נאַ דניע), וואָס האָט דערגרייכט די אומדער־הערטע צאָל פון איבער 500 פאָרשטעלונגען. ביידע דאָטעס זענען געווען גרע־נעץ־שטיינער אין דער געשיכטע פון מאָדערנעם טעאַטער.

איז דאָס ווינער בורגטעאַטער וואָס שייך רעפּערטואָר געווען שטאַרק הינ־טערשטעליק. עס איז געגאַנגען אין זיינע אַלטע דרכים, געשפּילט קלאַסישע דרא־מעס פון שעקספּיר, קאַלדעראָן, געטהע, שילער און אינצייטיק קלאַסיציסטישע און ראָמאַנטישע דראמעס ווי אויך קאָנווערזאַציע־פּיעסעס און קאָמעדיעס אָן לי־טעראַרישן ווערט. אָבער אינגאַנצן קעגנשטעלן זיך די פאָדערונגען פון דער צייט האָט עס נישט געקאָנט. איז דער רעפּערטואָר געווען אַלץ מער עקלעקטיש. איינצעלע שטיק פון איבסען און האָפּטמאַן, וואָס האָבן נישט געטשעפּעט דעם סאָציאַלן סדר פון דער קאַפּיטאַליסטישער וועלט, זענען געווען „בורגטעאַטער־פּעיק" — ווי מען האָט דעמלט געזאָגט.

אַקעגנזשע האָט דאָס בורגטעאַטער שטארק אָפּגעהיט די דורותלאַנגע טראַדיציע פון אַקטיאָרישער קונסט, אינדיווידועלער און אַנסאַמבל־שפּיל. אמת, די איצטיקע אַקטיאָרן זענען נישט געווען אין דער בחינה פון די פריערדיקע געניאַלע אַרטיסטן, אָבער זיי האָבן דערגרייכט אַן אָנזעעוודיקע קינסטלערישע מדרגה, בפרט אין דעם אָזוי גערופענעם „אייזערנעם רעפּערטואָר" ד. ה. אין די קלאַסישע דראַמעס און קאָמעדיעס, וועלכע מען פלעגט שטענדיק שפּילן און יעדעס מאָל באַנייַען. פון די דאָזיקע פאָרשטעלונגען האָבן מיר יונגווארג געקאָנט נאָך אַ סך אָפּלערנען, בעיקר אין הלכות דיקציע.

מיטן בורגטעאַטער האָט זיך פארמאָסטן דאָס „דייטשע פאָלקסטעאַטער". עס האָט אויך געשפּילט קלאסישע דראמעס און פּיעסעס פון מיטצייטלער. עס האָט אויך פאַרמאָגט אויסגעצייכנטע אַקטיאָרן. אָבער עס האָט נישט געמוזט רע־כענען זיך מיטן געשמאַק און מיט קאָנוועניענס פון כלערליי הויפלייט, אַריס־טאָקראטן און ביוראָקראטן. די דאָזיקע דומפיקע הויפלופט האָט פאַרעיפושט נישט בלויז רעפּערטואָר און אקטיאָרן, נאָר אויך די אָנפירונג פון טעאַטער *). האָבן אין

*) אזוי זענען למשל אַלע געוועזן מסכים, אַז דער פּאַסיקסטער דירעקטאָר פּאַרן בורג־טעאַטער וואָלט געווען באַראָן אַלפרעד בערגער, אַ גרויסער קענער פון סצענישער קונסט, אַ פּרעכטיקער פּובליציסט, אַ ליבעראַלער און פּראָגרעסיווער מענטש. האָט אָבער פון קדמונים עקזיסטירט אַ כלל, אַז אַ מאַן פון אַן אַרטיסטין קאָן נישט זיין קיין דירעקטאָר, און זיין פּרוי סטעלאַ האָהענפעלז איז געווען איינע פון די בעסטע אַקטריסעס אין אַנסאַמבל, וואָס דער

„דייטשן פֿאָלקסטעאַטער" געקאָנט קומען צום פּסוק דרייסטערע שרייבער. צוו. אַנד. זענען די פֿרעמיערעס פון קאַרל שענהערס דראַמע וועגן די אכזריותדיקע רדיפות אויף טירָאָלער פּראָטעסטאַנטן מצד דער קאטוילישער קירך („גלויבן און היימאַט") און פון זיינער א צווייטער אנטיקלעריקאַלער פּיעסע („טרענקוואַלדער"), פון לעאָניד אַנדרעיעווס „אַנאַטעמאַ" פֿאַרגעקומען אין „דייטשן פֿאָלקסטעאַטער".

דער דירעקטאָר פון דער „נייער ווינער בינע" ד"ר זיגפריד גייער (אַ ייד), וואָס האָט — ווי די איבעריקע ווינער טעאַטערס — געשפּיזט דעם עולם אַלע טעג פון א גאנץ יאָר מיט אַמוזיר־סחורה, האָט געהאט די אמביציע אַרויסצוברענגען אין א יומא דפגרא א ווערטיקע פּיעסע. צוו. אנד. האָט ער אויפגעפֿירט שלום אַש „יחוס" א. ט. „משפּחה גראָסגליק", וואָס איז שוין פריער אַרויס פון דרוק אין דערמאַנטן פּישער־פֿאַרלאָג. אַן אַנדערע בינע „יאָזעפֿשטעדטער טעאַטער" אונטער דער דירעקציע פון יאָזעף יאַרנאָ האָט א חוץ פֿאַרווייַלונג־שטיק געשפּילט אַמאָל ליטעראַרישע דראמעס, אַמאָל פֿאָלקסטימלעכע פּיעסעס, וואָס זענען געווען ווי אָנגעמאַסטן פֿאַר דער הויפּטראָליסטין פון טרופּע האַנזי ניזע. אין „טעאַטער אַן דער ווין" האָט אין פֿאָלקסטימלעכן רעפּערטואַר געלויכטן אייַנער פון די גרויסע מייסטערס פון אקטיאָרישער קונסט, אלעסקאַנדער זשיראַרדי, דער לעצטער יורש פון ווינער טעאטראַלער פֿאָלקסקונסט.

פּיעסעס, וואָס זייער אקציע קומט פֿאַר אין אַמאָליקן ווין, האָבן די טעאַטערס גערן געזומען. אַרטור שניצלערס שוואַכע „דראמאטישע היסטאָריע" פון נאַפּאָלעאָנס צייטן א. ט. „דער יונגער מעדאַרדוס", וואָס שפּילט זיך אָפּ אין ווין, האָט דאָס בורגטעאַטער אויפגעפירט, הגם זי האָט פֿאַרמאָגט נישט ווייניקער ווי פופציק בילדער מיט א פּראָלאָג און פּיראוניזבעציק ראָלן, האָט אָפּגעקאָסט אַ מטמון געלט און אַן אַ שיעור אַרבעט און מי. אָקעגנזשע דעם זעלבן מחברס קאָמעדיע „פּראָפעסאָר בערנאַרדי", ווו א ווינער יידישער פּראָפעסאָר לאָזט נישט צו אין אַ קימפּעטאַרין־אַנשטאַלט דעם גלח מיטן סאַקראַמענט פון לעצטער אייַלונג צו אַ שטאַרבנדיק מיידל, וואָס מיינט אין צושטאַנד פון עופּאָריע, אז אָט אָט ווערט זי אינגאנצן געזונט — האָט די ווינער צענזור פֿאַרווערט, הגם דאָס שטיק איז געווען ווייט פון וועלכע ניט איז קאָמף־טענדענצן. אין טעאַטראַלישע און ליטעראַרישע קרייזן האָט זיך געקאָכט, אָבער געהאָלפן האָט עס גאָרנישט. די פּרע־

בורגטעאַטער האָט באין אופן נישט געקאָנט מוותר זיין אויף איר מיטאַרבעט. צוואַנציק יאָר האָט זיך געפירט אַ קאָמף אַרום דעם, די הויפּלייט זאָלן מסכים זיין אייַנמאָל אויף אַ יוצא מן הכלל. וען זיי האָבן סוף כל סוף נאָכגעגעבן, איז באַראָן בערגער, וואָס האָט די גאַנצע צייט אָפּגעריכט גלות אין האַמבורג וי דער דירעקטאָר פון דאָרטיקן טעאַטער, געוען אַן אַלטער אויסגעמאַטערטער מאַן, וואָס פלעג אַנטשלאָפן ווערן בעת די רעפּעטיציעס. אין אַ קורצער צייט איז ער געשטאָרבן.

מיערע פון „פראָפעסאָר בערנאַרדי" איז פאַרגעקומען אין איינעם פון די בערלי־נער טעאַטערס.

וואָס מער די פריוואַטע טעאַטערס האָבן זיך קאָמערציאַליזירט, אַלץ גרע־סער איז געוואָרן די צערודערונג אין רעפּערטואָר. מען האָט זיך געיאָגט נאָך דערפאָלג־פּיעסעס, אָבער טרעפן פריער, וועלכע פּיעסע וועט האָבן דערפאָלג, איז נישט געווען פון די גאָר לייכטע זאַכן, אפילו פאַר געניטע קענער פון טעאַטער. האָבן די דירעקטאָרן בדרך כלל נישט געוואָלט ריזיקירן מיט אורפּרעמיערעס, וואַרטנדיק ליבערשט ביז אן אויפּפירונג וועט האָבן ערגעץ אַנדערש דערפאָלג. דאַן האָבן זיי זיך געפּעדערט אויסצוכאַפּן אזא פּיעסע וואָס גיכער, איידער אַן אנ־דערער דירעקטאָר אין דער זעלבער שטאָט וועט זי פאַרקאָנטראַקטירן.

דיספאָנירט מיט די פּיעסעס האָבן על פּי רוב נישט די מחברים אַליין, נייערט א. ג. טעאַטער־פאַרלאגן. דאָס זענען געווען רעפּערטואַר־ביוראָס, וואָס פלעגן זיך פאַרנעמען מיט פּלאַסירן פּיעסעס אין די טעאַטערס און איינמאָנען לטובת די מחברים דעם האָנאָראַר, אין וועלכן זיי זענען געווען פראָצענטועל באַ־טייליקט. אויך די מערסטע אַקטיאָרן זענען נישט געוואָרן אנגאָזשירט דירעקט, נאָר דורך א טעאַטער־אַגענטור אָדער טעאַטער־אגענט, וועמען דער אקטיאָר האָט געמוזט צאָלן לויפיק פּראָצענטער פון זיין שכירות. ביידע פאַרמען פון פאַרמיט־לעריי מיט אַלע באַגלייטנדיקע דערשיינונגען ווי די ברודיקסטע קאָנקורענץ־מעטאָדן, אויסכאַפּן פּיעסעס, אָפּרעדן אַקטיאָרן וכ׳, זענען געווען אַן איבעריקער באַווייז פאַר דער קאָמערציאַליזאציע פון טעאַטער.

א פאל, וואָס איז ביז גאָר כאראַקטעריסטיש פאַר דעם דעמלטיקן טעאַטער־לעבן און וועגן וועלכן מען האָט בשעתו א סך גערעדט, האָט זיך געטראָפן מיט אַ שטיק פון קאַרל רעסלער (Roessler), אַ ווייניק באַקאַנטן אַקטיאָר, וואָס האָט אויך געשריבן קאָמעדיעס. איז אים איינגעפאַלן אויסצוקלויבן פאַר אַ טעמע די ראָטשילדס. אָנגעשריבן די פּיעסע, האָט ער זי קודם צוגעשיקט די ראָט־שילדס, אויסרעכענענדיק, אז אין ביידע פאלן, צי זיי וועלן מסכים זיין אויף אַן אויפּפירונג צי נישט, וועט ער נישט דערלייגן צום עסק. זיי ווידער האָבן פאַר־שטאַנען, מיט וואָס דער ענין שמעקט און האָבן דערקלערט, אַז זיי אינטערעסירט די זאַך לגמרי נישט. האָט דער מחבר פאַרגעלייגט דאָס שטיק דעם „דייטשן פאָלקסטעאַטער" אין ווין. די דירעקציע האָט עס אָפּגעוואָרפן. נישט מער מזל האָט רעסלער געהאַט ביי אַנדערע בינעס אין דייטשלאַנד. זענדיק, אַז קיין בעלנים אויף דער סחורה זענען נישטא, האָט ער זי אַריינגעשיקט דעם... בורגטעאטער. טאָמער אפשר. און ער האָט געטראָפן. דאָס בורגטעאַטער האָט די פּיעסע אָנגע־נומען און זי גאָר גיך אויפגעפירט, וואָס פלעגט זעלטן טרעפן. איך בין געווען

אויף דער פרעמיערע. מיר איז די קאָמעדיע — געהייסן האָט זי „די פינף פראַנק־פורטער" — נישט געפעלן.

קיינער האָט נישט געגלויבט, זי זאָל האָבן דערפאָלג. נאָר אַזוי ווי אין טעאַטער קאָן מען קיינמאָל נישט וויסן, האָט זי דווקא יאָ אויסגענומען. אויף דער פרעמיערע האָבן איך געזען, ווי דער עולם פאַטשט שטאַרק בראַוואָ. אויף צומאָרגנס האָבן זיך די טעאַטערס אין גאַנץ עסטרייך און דייטשלאנד אָנגעהויבן שלאָגן אַרום „די פינף פראַנקפורטער", כדי זי וואָס פריער צו שפילן. פון אַ סטאַטיסטיק, וואָס כ׳האָב געלייענט שפּעטער אין דער „שאָובינע", האָב איך זיך דערווּוסט, אַז נאָך אין דעם אייגענעם סעזאָן האָט זי דערגרייכט טויזנט מיט עטלעכע הונדערט פאָרשטעלונגען אויף אַ פאָר צענדליק דייטשע בינעס. זי איז נאָך געגאנגען אין די ווייטערדיקע סעזאָנען.

דער ווינער פראָלעטאַריאַט און די פראָגרעסיוועּ קרייזן זענען אין יענע יאָרן געווען נאָך צו שוואַך אויפצוהאַלטן אַן אייגן טעאַטער, אָבער געגוג שטאַרק, כדי ווי אן אַרגאַניזירטער כוח משפּיע צו זיין די רעפּערטואַר־פאָליטיק פון די עקזיסטירנדיקע בינעס. אונטער דער אָנפירונג פון דערמאָנטן טעאַטער־קריטיקער סטעפאַן גראָסמאַן און טעאַטער־טוער ד״ר אַרטור רונד (בריידע זענען געווען יידן) איז לויטן מוסטער פון בערלין אנטשטאַנען א פאַריין „פרייע פאָלקסבינע", וואָס פלעג אָפּקופּן ביי די טעאַטער־דירעקציעס גאַנצע פאָרשטעלונגען פאַר אירע מיט־גלידער. מיטן ווּוקס פון זייער צאָל האָט זי געקאָנט איינקויפן צו עטלעכע און מער אויפפירונגען פון יעדער ווערטיקער פּיעסע. פאַר איין קראָן האָט יעדער מיט־גליד באַקומען אַ זיץ־פלאַץ און אן עקזעמפלאַר פון אינהאַלטרייכן זשורנאַל „פרייע פאָלקסבינע". אין דער קראָן איז שוין געווען אַריינגערעכנט דער אָפּצאָל פאַר גאַרדעראָב. מיט דער צייט האָט דער פאַריין געפירט אַן אייגענע „פאָלקסבינע". ווו עס זענען צוו. אַנד. געשפּילט געוואָרן דראַמעס פון גאָלסוואָרטי.

דער קאָנטאקט צווישן דער ווינער ארבעטער־באפעלקערונג מיט די בעסטע אַקטיאָרן האָט זיך נישט באַגרענעצט אויף די טעאַטער־פאָרשטעלונגען. אין די פאָלקסבילדונגסהיימען, וואָס האָבן עקזיסטירט אין עטלעכע באַצירקן, פלעגן אין די זונטיקדיקע און חגאדיקע פאָרמיטאָגן אָדער נאָכמיטאָגן אַרויסטרעטן די באַ־טייטנדיקסטע אַקטיאָרן און רעציטאַטאָרן. איך האָב בייגעווווינט צוו. אַנד. רעציטאציעס פון פראָפּ. אַלבערט הייניג, פראָפּ. פערדינאַנד גרעגאָרי, איינעם פון די פאָרדינסטפולסטע אקטיאָרן און טעאטער־אָנפירער, פון באַרימטן אַקטיאָר אַלעק־סאנדער מאָיסי. יעדער אַרויסטריט איז מצד דעם פובליקום, וואָס איז באַשטאַנען ס׳רוב פון יונגע ארבעטער און אָנגעשטעלטע, אויפגענומען געווארן מיט גרויס באגייסטערונג. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם אָוונט פון מאָיסי, ווען דער יוגנטלעכער עולם האָט געשלאָסן א לעבעדיקע קייט אַרום דעם פּאָדיום,

נישט געוואלט אַראָפלאָזן דעם ארטיסט און געצוונגען אים אַלץ צו נייע רעצי־טאציעס, ביז עס האָט אים פאַרפעלט רעפערטואר און ער האָט אָנגעהויבן זינגען. נישט קיין קלענערן דערפאָלג האָבן געהאט די רעציטאַטאָרן עמיל מילאָן און לודוויג האַרדט, וואָס האָבן רעציטירט אויסנווייניק גאנצע דערציילונגען מיט אומפאַרגלייכלעכער טעכנישער מייסטערשאַפט און גרויס קינסטלערשאַפט.

הגם ווין האָט אויפגעהערט צו זיין די מעטראָפּאָליע פון דייטשער טעאַטער־קונסט, פלעגן די בעסטע בערלינער אַנסאַמבלען און די באַטיי־טנדיקסטע דייטשע אַקטיאָרן גאַסטראָלירן אין ווין. צוו. אַנד. האָבן איך געזען מאקס ריין־האַרדטס מאסן־אויפפירונגען „מיראקעל", „קיניג עדיפּ", „יעדערמאן" אין צירק, אַלבערט באַסערמאנעס, רודאָלף שילדקרויטן און דעם גרויסן איטאַליענישן אק־טיאָר ערמעטע נאַוועללי אין דער „נייער ווינער בינע". אין אַ זומער־סעזאָן האָט דאָס בערלינער לעססינג־טעאַטער אונטער דער דירעקציע פון אָטטאָ בראהם גע־שפילט א גאנצן איבסען־ציקל.

אויפן אוניווערזיטעט האָט שוין זינט עטלעכע סעמעסטערס פּראָפ. עמיל רייך געלייענט לעקציעס וועגן איבסענען. יענעם זומער זענען צוליב דעם צונויפ־טרעף פון די בערלינער גאַסטראָלן מיט די פאַרלעזונגען פון פראָפ. רייך געקומען קיין ווין איבסען־חסידים פון עסטרייך, דייטשלאַנד און אויסלאנד. איינמאָל האָט זיך אַ גרופּע איבסען־קענער אויפגעקליבן און מען האָט געלייענט פראַגמענטן פון איבערזעצונגען פון איבסענס דראַמעס אין עטלעכע שפראַכן. צום שטאַרקסטן האָט אויסגענומען יאָן קאַספראָוויטשס איבערזעצונג פון „בראַנד" און „פּער גינט". געלייענט פון מאַנוסקריפּט דורך דעם בארימטן פּוילישן ארטיסט קאַראָל אַדוועג־טאָוויטש.

שילדקרויטן האָב איך געזען אויפטרעטן אויך ביי „ראָנאַכער". דאָס איז געווען אַ גרויס פארוויילונג־עטאבליסמאן, ווו עס פלעגן אַרויסטרעטן כל המינים אַרטיסטן, טענצער, אַקראָבאַטן, קונצנמאַכער און גאַנצע רעוויעס. אין אַן אייג־אקטער פון הערמאַן הייערמאנס — דעם מחבר פון דער „פאַרלוירענער האָפענונג" — א. ט. „קיטכענבום" (חד גדיא), האָט שילדקרויט געשפילט נאַכאַנאַנד זיבן טיפּן פון פארשידענע אַרעסטאַנטן, וואָס ווערן צוליב אן אמנעסטיע באפרייט פון תפיסה נאָכן אָפּזיצן אין איר לאַנגע יאָרן. הגם דער דאָזיקער אויפטריט איז געשטאנען אויף דער גרענעץ צווישן אקטיאָרישער מייסטערשאפט און ווירטואָוי־שער טראַנספאָרמאציע און מען האָט געקאָנט האָבן ספקות, צי מען דארף פאַרע־כענען דעם דאָזיקן מין פּראָדוקציע צו אַקטיאָרישער קונסט, איז דער רושם געווען א שטאַרקער און דערשיטערנדיקער. אין משך פון די געציילטע מינוטן, וואָס יע־דער פאַרמשפּטער איז געשטאנען פאַרן דירעקטאָר פון תפיסה און אויפגענומען די ידיעה וועגן זיין אומגעריכטער באַפרייונג, האָט שילדקרויט מיט עטלעכע

שטריכן געשאַפן גאנצע מענטשן, ווייטע איינער פון צווייטן ווי מזרח פון מערב, שטאָלץ אויפגעריכט און קעמפעריש דער פֿאַליטישער, טיף דערשלאָגן אַ צווייטער, אינגאַנצן פֿאַרלוירן אַ דריטער א.א.וו.

ביי שילדקרויטן, וואָס האָט געשפילט ערשטע ראָלן אין די בעסטע דייטשע טעאַטערס, איז דאָס אַראָפּלאָזן זיך פון די „ברעטער, וואָס באַטייטן אַ וועלט" — אַ באַליבט ווערטל אין דער דייטשער ליטעראטור — צום „איבערברעטל" פון פֿאַרוויילונג־לאָקאל געווען שוין געוג סענסאַציאָנעל, עולם זאָל לויפן צו „ראָנאַכערן" ווי נאָך מצה־וואָסער. אַן אנדערער אקטיאָר מיט א נאָמען, היינריך אייזענבאך, האָט כל ימיו באַשיינט מיט זיין גרויסן טאלאנט דאָס „בודאַפּעסטער אָר־פֿעום", אַ פֿאַרוויילונג־לאָקאַל אין צווייטן — יידישן — באַצירק, וואָס איז אין יעדן פֿרט געשטאַנען אַ סך נידעריקער פון „ראָנאַכערן", וועלכער האָט זיך געַרעכנט פֿאַרן ערשטן „פֿאַמיליע־לאָקאַל" אין דער רעזידענץ־שטאָט. דאָס פּובליקום פון „בודאַפּעסטער אָרפֿעום" זענען געווען יידישע סוחרימלעך און קאָמיוואָיאַזשאָרן, אָרטיקע און ס׳רוב צוגעפֿאָרענע פון בעמען און מערן, גאַליציע, בוקאָווינע און אונגאַרן. זיי פלעגן זיצן ביי טישלעך און באַלעקן זיך פון די יידישע פעטע מאכלים, וואָס מען האָט זיי דערלאַנגט פון קיך און פון די יידישע „שמאַנצעס", וואָס מען האָט זיי דערלאַנגט פון בינעלע. איך בין צוליב אייזענבאַכן אַריינגעגאַנגען עטלעכע מאָל אין אָט דעם לאָקאַל און נאָך היינט זע איך פֿאַר די אויגן די בריי־צעשמייכלטע פנימער מיט דעם שמאַלץ, וואָס רינט איבער די בערד, און די וואַנסעס איינגעטונקענע אין גרויסן בויך־גלאַז.

אייזענבאַך פלעג אויפטרעטן דערציילנדיק אַנעקדאָטן אָדער שפילנדיק אין שקיצן, וואָס זענען ספּעציעל פֿאַר אים אָנגעשריבן געווארן. ער איז שטענדיק געווען אַ שליממזלדיקער, אָפּגענאַרטער „נעבוכאַנט" (אַ דייטשע וואָרטפֿאָרם געשאַפן פון יידישן „נעבעך"). אין אָפּגעריבענע הויזן, אַ קורץ אָפּגעבליאָקעוועט רעקל, דעם פֿאַרשמאַלצעוועטן הארטן קאָפּעלוטש אַראָפּגערוקט איבער די אָפּ־שטייענדיקע אויערן, איז ער געווען א פֿאַרגייער פון טשאַרלי טשאפלין. דער אינהאַלט פון די שקיצן איז געווען כולו נבול פה, די סיטואַציעס שוין אפילו נישט קיין צווייטייטיקע. אָט שפילט ער אַ מאַן, וועמען זיין פריינד — קריכנדיק צו זיין וויב אַהיים — האָט געהייסן היטן אין קאָפּעהויז עפּעס אַן אייביקן בי־לאַרד־שפילער צי קאַרטן־שפילער. דער מאַן איז נישט חושד קיין שום בייז און שפּאנט אַרום שטאָלץ און גליקלעך פון דעם צוטרוי, וואָס זיין פריינד וווייזט אַרויס צו אים.

אַן אנדער מאָל שפילט ער א מאַן פון א פרוי, וואָס האָט א נערוועזן ציטער פון קאָפּ. אויף דער גאַס פֿאַרשטייען עס פרעמדע מענער ווי אַ וווּנק, באַגלייטן די פרוי אַהיים און ווען זיי טרעטן אַריבער די שוועל, פֿאַלט אָן אויף זיי דער מאַן

מיט געוואַלדעס, ביז זיי קויפן זיך אויס, ווער מיט מזומן און ווער מיט אַ פּעקל טחורה, וואָס ער האָט געדאַרפט ערגעץ אַוועקטראָגן. אַ דריט מאָל שפּילט ער איינעם, וואָס האָט קוים מיט צרות געפּוּעלט ביי אַן אישה. ביידע הויבן זיך אָן פּאַמעלעך אויסצוטון אויף דער בינע. האלב אויסגעטוענע גייען זיי אַריין אין דער קוליסע, אָבער פּלוצלינג קומט „ער" צוריק, זוכט עפּעס אַרום, געפינט אַ פּעקל פּוטער אין דער באַוווסטער פּאַקונג און לויפט אַריין אין דער קוליסע. **מיר גלוסט** זיך פון עקל ברעכן, דער עולם ביי די טישלעך הירזשעט פּאַר תענוג.

עקזיסטירט האָט אין ווין אַן „אַקאַדעמישער פּארבאנד פּאַר ליטעראטור און מוזיק", וואָס האָט געציילט קרוב צו טויזנט מיטגלידער און פּלעג אייראַרד־נען פּון צייט צו צייט אַרויסטרעטונגען פון קינסטלער. אין אוונט האָט מען אָפּגע־געבן אייזענבאַכן — אויב איך האָב נישט קיין טעות, אין צוזאַמענהאַנג מיט זיינעם אַ יובילייַ. איך בין נאָר וואָס געהאט אַריין אין דער אימפּרעזע־קאָמיסיע און כ׳האָב באין אופן נישט געקאָנט פּאַרשטיין, פּאַרוואָס מען טיילט אים צו אזא כבוד. מיינע חברים האָבן געהאט אַן אנדערע מיינונג.

— וואָס פּאַר א פּנים וועלן מיר האָבן מיט זיין ניבול פּה? — האָב איך געזאָגט.

— ווער האָט אייך געזאָגט, אַז ער וועט לייענען ניבול פּה?

— קען ער דען עפּעס אַנדערש?

— וואַרט צו, וועט איר זען.

רעציטירט האָט ער ערנסטע זאַכן, צוו. אַנד. לידער פון מאַריס ראָזענפעלד אין בערטאָלד פייוועלס דייטשער איבערזעצונג. „אויפן בוזים פון ים" און „מיין יינגעלע" האָבן געהאט אַ שטורמישן דערפאָלג. די טענער, וואָס ער האָט געפונען פּאַרן פּראָלעטאַרישן פּאָטער פון דעם יינגעלע, וואָס „נאָר זעלטן זעט ער אים" און פּאַרן עלנטן יידישן עמיגראַנט, וואָס „אַמעריקע טרייבט אים קיין רוסלאנד צוריק", האָבן געשטראָמט פון ריינסטן קוואַל. מיט זייער העכסטער פּשטות און טיפן צער האָבן זיי אויפגערודערט די געמיטער פון די צוהערער. האָב איך נאָך שטאַרקער געהאַט פּאריבל אויף אים, וואָס אַלע נעכט פון אַ גאַנץ יאָר שטעקט ער איבער די אויערן אין דער טומאה.

אין טעאַטער־קרייזן איז הייניריך אייזענבאַך אָנגעגאַנגען פּאר איינעם פון די באַטייטנדיקסטע קינסטלער. וועז מען האָט געדאַרפט איינאַרדנען אַ יובילייַ פּאר אים, האָבן זיך מתעסק געווען אקטיאָרן פון בורגטעאַטער און האָבן זיך באַטייליקט אין אָוונט. צוליב זיין גרויסן טאַלאַנט האָט מען אים מכפּר געווען דאָס שפּילן אין „בודאַפּעסטער אָרפּעום" — אַנדערע האָבן עס בכלל נישט געהאַלטן פּאַר קיין חטא. איך האָב לאַנג נישט געקאָנט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז אַן אַקטיאָר פון אזא מדרגה וואַלגערט זיך אין בלאָטע. אָבער מיט דער צייט האָב

איך איינגעזען, אַז נישט ער איז דער הויפּט־חייב, נייערט די צייט און די סביבה, וואָס פאָדערן און קאָנסומירן אַזאַ סחורה. זיין טאַלאַנט האָט אפשר נישט געקלעקט פאַר גאַנצע ראָלן אין דריי־, פיר־, פינפאַקטיקע מאָדערנע און קלאַסישע קאָמע־דיעס צי אַפילו פאַרסן. איך זאָג „אפשר", ווייל מיר איז נישט באַווּוסט, ער זאָל עס האָבן ווען ניט איז געפרווּוט. זיין זשאַנר איז געווען דער אַנעקדאָט, העכסטנס דער איינאַקטער. ביי אַנדערע באַדינגונגען וואָלט מען געשריבן פאַר אים ווערטיקע פאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע סאַטירישע וויצן און סקעטשן. אין קאָמף פאר אַ בעסערער אָרדענונג וואָלט ער געקאָנט ברענגען נוצן אָן אַ שיעור.

אַז איך בין נישט געווען אומגערעכט, האָב איך מיך איבערצייגט מיט אַ היפּשער צייט שפּעטער. דאָס איז געווען אין טאָג פון מיין דאָקטאָר־פּראָמאָציע, דעם 20טן יולי 1916. אין אָוונט האָבן מיינע פריינד פאַרבעטן מיך אין אַ געזעלדל. אין פּראָגראַם האָט געדאַרפט אויך אַרויסטרעטן אייזענבאַך מיט זיינעם א נומער. איך האָב אים שוין לאַנג נישט געהאָט געזען. בין איך געווען נייגעריק, מיט וואָס ער וועט זיך באַווייזן אין אַ געזעלדל אין מלחמה־צייט.

קנאַפּע צוויי יאָר האָט שוין געדויערט די מלחמה. יעדע פּאָר חדשים מאַכט מען אַ נייע „מוסטערונג", צווישן די פריער אויסגעקירטע שלעפּט מען אַרויס צענדליקער און הונדערטער טויזנטער מענער און פאַרפולט מיט זיי די רעזערוו־באַטאַליאָנען. אויפן פראָנט, אין עטאַפּ, אין הינטערלאַנד וואקסט דער באַלאַגאַן און די דעמאָראַליזאַציע. און אָט שטייט אייזענבאַך אויפן בינעלע פון געזעלדל, ווי זיין שטייגער, אין די אויסגעריבענע הויזן, אויסגעבלאַקירטן רעקל, מיטן האַרטן קאַפּעלוטש איבער די אָפּשטייענדיקע אויערן און דערציילט, ווי זיין שטייגער, אַן אנעקדאָט. פּאַרשטייט זיך, אַן עראָטישן. וועגן אַ יונגענמאַן, וואָס מען האָט צוגענומען אין מיליטער, געשיקט אין קאַדר אויף אויסבילדונג, שפּע־טער אויפן פראָנט. דאָרט גיט מען אים צו וויסן, אַז זיין ווייב לעבט אַ גוטן טאָג מיט זיינעם אַ פריינד. בעט ער אורלויב, קומט קיין ווין, דערטאַפּט זיי אין פלאָג־ראַנטי און דערשיסט מיט זיין ביקס צוערשט דאָס ווייב און דערנאָך דעם פריינד. די דאָזיקע געשיכטע דערציילט ער אויף צומאָרגנס אַ צווייטן פריינד און יענער רייסט אים יעדעס מאָל איבער די דערציילונג מיט אַ טרייסט־וועדטל „ע, בע, מע, עס קאָן נאָך ערגער זיין".

דאָס דערציילן געדויערט אַ צוואַנציק מינוט און אפשר נאָך לענגער. ער שטעלט זיך אָפּ אויף יעדן טראָט. צום פּריזיוו קומען כלערליי שלעק און קאַליקעס, ברודיקע און שיכורע. יעדער וויל זיך אַרויסדרייען מיט אַן אנדערער קרענק און יעדן זאָגט דער דאָקטאָר, אַז ער אליין ליידט אויף דער אייגענער קרענק און מוז פונדעסטוועגן דינען אין מיליטער. ביז איינער פאַלט אויף אַ שפּיצל צו זאָגן, אַז ער איז משוגע און דער דאָקטאָר מוז שווייגן. פאַרמיטאָג באַפרייט מען א האָר־

באַטן, מיטאָג קומט א טעלעגראַם, אז נעמען זאָל מען יעדן אָן אויסנעם און ווען דער האַרבאַטער שטייט נאָכמיטאָג במקום אַ צווייטן, נעמט מען אים צו; אַרויס־ גייענדיק שרייט ער איבער אַלע קעפ צו יענעם, פאַר וועמען ער איז געשטאַנען, „דו, דיך האָבן זיי צוגענומען!". אין די קאַזאַרמעס זענען קיין ביקסן נישטאָ, מאַכט מען מיט שטעקענעס: פיף פאַף, דערצו אַ ביסל גימנאַסטיק: „פאַל", „שטיי אויף", אַ ביסל לויפן. דאָס איז די גאַנצע מיליטעריש אויסבילדונג במשך פון דריי, פיר וואָכן און דאָן היידאַ אויפן פראָנט! דער וועג איז אַ לאנגער. ער פירט איבערן לאַנגן עטאפּ, הינטער־פראָנט צו דער פראָנט־ליניע און אומעטום דער גרעסטער באלאגאן, די טייערע עסטרייכישע „שלאַמפּעריי".

אייזענבאַך איז, ווי שטענדיק, דער שליממזל, דער „נעבוכאַנט". ער רעדט שטיל, בנעימותדיק און יעדע זאַך אילוסטרירט ער מיט באַרעדעוודיקע תנועות. יעדעס מאָל פלעכט ער אַריין אן אנדערן ווינץ און מאַכט זיך תמעוואַטע ווי ער וואָלט אויסן געווען בלויז די דאָזיקע וויצן און נישט דאָס אַנדערע, וואָס לאָזט זיך הערן פון יעדן וואָרט און פון יעדער תנועה: דער פאַנאַנדערפאַל פון אַ רע־ זשים, וואָס איז פאַרפוילט ביז צו די סאַמע וואָרצלען. ווען ער דערגייט צום דער־ שיסן דאָס ווייב מיטן געליבטן, און דער פריינד, וועמען ער דערציילט כלומרשט די מעשה, הערט נישט אויף מיט זיין לעקישעוואַטע „ע, בע, מע, עס קאָן נאָך ערגער זיין!" שיטן זאָלץ אויף זיינע וווּנדן, ווערט ער אַנגעצונדן און שרייט אויס: וואָס קאָן נאָך ערגער זיין?, ענטפערט אים יענער קאַלט און גלעזאַסן: ווען דו וואָלסט געקומען נעכטן, וואָלט איך געווען דער צווייטער.

ווער קאָן עפּעס האָבן צו אייזענבאַכן? צו וועמען? צו אַ קאַבאַרעט־אקטיאָר, וואָס האָט כל ימיו געפראַווט ניבול פה און פראָווט אים ווייטער? און צוליב וואָס? פאַר דעם בינטל ויצן מיט אַן עראָטישער פּוענטע צום סוף?

אין דער אמתן איז דער צוואַנציקמינוטיקער כלומרשט עראָטישער אַנעק־ דאָט געווען דער ביטערסטער חוזק, די סאמע צעשמעטערנדיקסטע קריטיק פון צעפוילטן רעזשים. קיינעם וואָלט דאָס נישט אָפּגעלאָפן גלאַט — חוץ אייזנבאַכן. קיינער וואָלט עס נישט געקאָנט אַזוי קונציק — מיט וואָרט, העוויה אוּן תנועה — דערלאַנגען דעם עולם ווי ער. און דעריבער דאַרף ער פאַרעכנט ווערן צו די גע־ ציילטע מענטשן, וואָס האָבן אין יענע טעג פון ליגנערישקייט און פחדנות פאַר־ מאָגט די דרייסטקייט צו ווייזן עפּנטלעך דעם אמתן פּרצוף פון דער „גרויסער צייט" — ווי די דעמלטיקע מיליטער־לייט און זשורנאַליסטן האָבן זי געפונפן.

30

ווינער אוניווערזיטעט

יוריסטישער פאַקולטעט : פּראָפעסאָרן לאמאש, שטאָס, שיי, גרינהוט און אַנדערע — פּסיכאָלאָגיע פון עקזאַמענס — מעדיצינישער פאַקולטעט : די פּראָפעסאָרן האבערדא, טאַנדלער, חאַגנער פּאָן יאורעג.

ווען כ׳האָב מיך נאָך מאַטורע — נישט קאָנענדיק ארויספאָרן קיין ווין — פאַרשריבן אויפן יוריסטישן פאַקולטעט פון לעמבעריקער אוניווערזיטעט, האָב איך מער ווי ווידערווילן צו אַדוואָקאַטערייַ נישט געפילט. איך האָב נישט געהאַט בדעה צו שטודירן רעכט און כ׳האָב געריכטן, אַז ווי נאָר כ׳וועל מיך אַרויסבא־קומען קיין ווין, וועל איך מיך גלייך אַריבערטראָגן אויפן פילאָזאָפישן פאַקולטעט. באַקענענדיק זיך אָבער מיטן רוימישן רעכט און באַטיילקנדיק זיך אין סעמינאַר פון פּראָפּ. באַלצער וועגן פּוילישן מלוכה־רעכט, האָב איך איינגעזען, ווי ווייט ס׳איז דער מהלך פון יוריסטישער לערע צו דער פּראַקטיק פון רוב אַדוואָקאטן. מיין ווידערווילן צו דער אַדוואָקאטישער פּראָפעסיע איז דורך דער גאנצער צייט פון מיינע אוניווערזיטעט־שטודיעס נישט געמינערט געוואָרן אויף אַ האָר, אָבער מיין דרך ארץ פאַר דער רעכט־לערע, איר געזעלשאַפטלעכן באַטייט, איר לאָגי־שער אַרגומענטאציע און קלאָרע פאָרמולירונגען איז געוואַקסן פון יאָר צו יאָר.

אדאנק דער דאָזיקער פאראינטערעסירונג האָב איך געקאָנט אין משך פון אַ לפּי ערך קורצער צייט באַקענען זיך מיטן הויפּט־מאַטעריאל צו יעדן עקזאַמען. נישט גריבלענדיק זיך אין פּירושים, נישט אַריינלאָזנדיק זיך אין פּלפּול, נישט קנעלנדיק אויף אויסנווייניק פאַראַגראַפן, האָב איך מיך באַמיט קלאָר צו באַנע־מען דעם מהות פון א יעדער רעכט־אינסטיטוציע, די כוונה פון א יעדער באשטי־מונג, די געזעלשאַפטלעכע סיבות, וואָס האָבן זי גורם געווען, און די פּעולה, וואָס זי האָט געהאט אויף די געזעלשאַפטלעכע באַציונגען. מיט דעם דאָזיקן לייכטן באַגאַזש, נישט באַשוועריק איבעריק דעם זכרון, בין איך יעדעס מאָל געגאַנגען צום עקזאַמען.

פון שטענדיק אָן האָט מיך אינטערעסירט די פּסיכאָלאָגישע זייט פון די עקזאַמענס. שוין אין גימנאַזיע בין איך דערגאַנגען דערצו, אַז ביי אַן עקזאַמען איז דער עיקר נישט א גרויסער סכום פון איינגעקנעלטע קענטענישן, נאָר דאָס ריכטיקע באַנוצן זיך מיט דעם, וואָס מען וויסט. מיינע שפּעטערדיקע אָבסערוואַ־

ציעס האָבן מיך איבערצייגט, אז אין עקזאַמען איז א פֿרוווּשטיין נישט בלויז פֿאַר דעם עקזאַמינירטן, נאָר אין נישט קיין קלענערער מאָס אויך פֿאַרן עקזאמינאַטאָר. פֿאראן צוויי מינים עקזאַמינירנדיקע: דער ערשטער וויל דערגיין, וואָס דער קאַנדידאט ווייסט, דער צווייטער — וואָס ער וויסט נישט. דער ערשטער האָט הנאה פון יעדן אינטעליגענטן ענטפער, דער צווייטער האָט דערפון בפירוש עגמת נפש. וואָס וויניקער אינטעליגענט דער עקזאַמינאַטאָר, וואָס ענגער זיינע האָריזאָנטן, אַלץ שטרענגער איז ער לגבי דעם עקזאַמינירטן, אַלץ מער איינגעקנעלטע קענטענישן פֿאַדערט ער פון אים.

דאָס האָב איך אויך געקאָנט פעסטשטעלן בעת דעם ערשטן מלוכה־עקזאַמען אויפן לעמבעריקער אוניווערזיטעט. נאָך מער האָבן מיך פֿאַרשטאַרקט אין דער דאָזיקער מיינונג די עקזאַמענס און ריגאָראָזומס אין ווין. דער יוריסטישער פֿאַקולטעט פון ווינער אוניווערזיטעט האָט געהאַט אין יענע יאָרן פֿראָפעסאָרן מיט וועלט־נעמען. שטראָפֿרעכט האָבן געלערנט היינריך לאַמאַש (Lammasch) און קאַרל שטאָס (Stoosz), ביידע זענען געווען פֿאַרעכנט צו די גרעסטע מומחים אין זייער פֿאַך.

לאַמאַש איז געווען מיטגליד פון אינטערנאַציאָנאַלן טריבונאַל אין האָג און דער מחבר פון פּראָיעקט פון עסטרייכישן שטראָף־קאָדעקס. אין פֿאָליטישן לעבן איז ער געווען אַן אָנהענגער פון אַ פֿאַרשטענדיקונג צווישן די פעלקער און אַ קעגנער פון עסטרייכס בונד מיט דייטשלאַנד. דעמלט האָט אזא שטעלונג גע־פֿאַדערט אַ סך דרייסטקייט מצד אַ נאָמינירטן מיטגליד פון סענאַט (הערן־הויז) אין עסטרייכישן פֿאַרלאַמענט און א שטענדיקן בעל־יועץ פון יורש־הכסא (טראָן־פֿאָלגער) פּראַנץ פערדינאַנד, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט מיט א רעאַקציאָנער־קלעריקאַלער כנופיה.

די שטראָף־רעכטלעכע שיטה פון פּראָפֿ. שטאָס איז געווען אַ מער ליבעראַ־לע. ער איז געווען אַ שווייצער, דער מחבר פון פּראָיעקט פון שווייצערישן שטראָף־קאָדעקס און אַ קעגנער פון טויט־שטראָף. ער האָט אויך אָנגעשריבן אַ לערנבוך פון עסטרייכישן שטראָף־רעכט. זינט לאַנגע יאָרן האָט מען זיך אין די דייטשע אוניווערזיטעטן באַמיט אינצופירן אַן אינהייטלעכע הברה, דאָס א. ג. „הויכ־דייטש", וואָס אויף אים זאָלן האַלטן לעקציעס אַלע פּראָפֿעסאָרן, וועלכע האָבן געשטאַמט פון פֿאַרשידענע קאַנטן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, שווייץ, באַלטישע לענדער. די שטאַרקסטע חסידים פון אינהייטלעכן אַרויסרעד זענען געווען די פּראָפֿעסאָרן פון דייטשלאַנד. עסטרייכער און שווייצער האָבן זיך געפילט צום בעסטן, ווען זיי האָבן זיך געקאָנט באַנוצן פונקט ווי אין פֿריוואַטן לעבן, אויך אויף דער קאַטעדרע און ביי די עקזאַמענס מיט זייערע היימישע דיאַלעקטן. וועגן פּראָפֿ. שטאָס האָבן סטודענטן דערציילט, אַז בעתן עקזאַמען פון מאַקס שאַץ

(מ. אַנין), וואָס האָט געשטאַמט פון קורלאַנד, האָט באַהערשט זייער גוט די דיי־טשע שפּראַך און געפלייסט זיך צו רעדן הויכדייטש, האָט ער אים אין אַ געוויסן מאָמענט איבערגעריסן און אַ פרעג געגעבן:

— וואָס פאַראַ לאנדסמאן זענט איר?

— איך בין פון קורלאַנד.

— זענט איר אַ ייד?

— יאָ.

— טאָ רעדט יידיש!

מ. שאַץ האָט אים משמעות צוליב געטון און פּראָפּ. שטאָס האָט שטאַרק הנאה געהאַט דערפון. אַ סך יידישע קלאַנגען זענען אין זייער אַרויסרעד זייער נאָענט צום שווייצערישן דיאַלעקט.

פּראָפּעסאָר פון ציווילרעכט איז געווען באַראָן יאָזעף שיי (Schey). ער איז געווען דער מחבר פון דער בעסטער אויסגאַבע פון עסטרייכישן ציווילי־קאָדעקס און האָט זיך באַטייליקט אין די צוגרייטונגען פון כמעט אַלע נאָווועלעס צום ציווילי־רעכט, וואָס זענען פאר זיין צייט אַרויסגעגעבן געווארן. ער איז געווען א זון פון דעם יידישן באַנקיר פרידריך שיי, וואָס איז אין די יונגע יאָרן געקומען פון אונ־גאַרן קיין ווין און איז שפּעטער נאָביליטירט געוואָרן דורכן עסטרייכישן קייזער.

פרידריך שיי איז געווען א גרויסער פריינד פון טעאַטער־קונסט. אין זיין סאַלאָן פלעגן זיך אויפקלויבן באַקאַנטע דראַמאַטיקער, אַקטיאָרן, קריטיקער און טעאַטער־פריינד. וועג דער באַרימטער בורגטעאַטער־דירעקטאָר הינריך לאָובע האָט נאָך אַכצן יאָר דערפאָלגרייכע אַרבעט פארלאָזט זיין שטעל און ווי אַן אָנפי־רער פון לייפּציקער שטאָט־טעאַטער נישט געקאָנט אַנטוויקלען זיינע גרויסע טעאַטראַלע פעיקייטן, האָט פרידריך שיי אַרגאַניזירט און פינאַנסירט אין ווין אַ געזעלשאפט אויף אַקציעס, וואָס האָט געשאפן פאר לאָובען א ניי טעאַטער, דאָס „שטאָט־טעאַטער". אין די אויבערשטע קרייזן פון דער ווינער געזעלשאַפט האָבן סיי דער פאָטער סיי דער זון געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָל.

אין יענע יאָרן זענען אַקטיאָרן פון די ווינער טעאַטערס און בעיקר פון בורגטעאטער געווען די פּוסקים אחרונים אין אלע ענינים פון מאָדע, הלבשה, האַלטונג, מאַניערן. מען האָט זיך געקליידט ווי זאָגענטאַל און געטראָגן זומער אַ זשיראַרדי־הוט, אַ פלאכן שטרויענעם שטייפן קאַפּעלוטש, וואָס האָט פאַרדאַנקט זיין נאָמען דעם שוין דערמאָנטן גרויסן ארטיסט אַלעקסאנדער זשיראַרדי.

באַראָן יאָזעף שיי איז געווען א שלאַנקער, עלעגאַנטער, מיט אַ שפּיציק בלאָנד־גרוי בערדל און זייער פיינע מאַניערן. צו דער סביבה, אין וועלכער ער איז אויפגעוואַקסן, איז ער געווען שטאַרק צוגעבונדן, אַזוי ווייט, אַז ער האָט כל ימיו רעספּעקטירט דעם רצון פון זייער פאָטער, וואָס האָט אים אין דער צוואה

פֿאַרשריבן דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן בתנאי, ער זאָל בלייבן געטרייַ דער אמונה פון זיינע אָבות. לויט רעכטלעכע כללים איז אזא באשטימונג "קענן די גוטע מדות" און ס׳איז א לייכטע זאַך זי מבטל צו מאַכן. האָבן פֿאַרשידענע לייט געהאט שטאַרק פֿאַריבל אויף שייען, הלמאי אַ יוריסט פון זיין מדרגה פֿאַרשווייגט אזא שוערע עוולה קעגן זיין אייגענער פֿערזענלעכער פרייהייט. ער האָט נישט געגומען קיין אַנטייל אין יידישן לעבן, אָבער אויסבייטן דאָס רענדל האָט ער נישט געוואָלט.

אין ווין זענען די באַציונגען צווישן דער יוריסטישער און טעאַטראלער וועלט געווען נאָענטע. אין די נייַנציקער יאָרן איז באַשטימט געוואָרן פֿאַרן דירעקטאָר פון בורגטעאַטער א דאָצענט פון יוריסטישן פֿאַקולטעט און סעקרעטאַר אין יוסטיץ־מיניסטעריום ד״ר מאַקס בורקהאַרד (Burckhard). דערציילט האָט מען, אַז אייַנער פון די הויכע הויפלייט, וואָס איז געווען אַ ממונה אייַנצייטיק אי איבערן יוסטיץ־מיניסטעריום אי איבער די הויפבינעס, האָט אַמאָל ביים קאָרטנ־שפּילן געפרעגט דעם פֿאַרטנער, צי ער קאָן אים נישט רעקאָמענדירן אַ פּעיקן און ענערגישן דירעקטאָר. מיינענדיק, אַז ס׳גייט וועגן אַ דירעקטאָר אין יוסטיץ־מיניסטעריום, האָט יענער אים רעקאָמענדירט בורקהאַרדן, וואָס האָט פֿאַרמאָגט די געפּאָדערטע מעלות. בורקהאַרדס נאָמינאַציע אין בורגטעאַטער איז געקומען אינגאַנצן אומגעריכט. אַרויסגעווינען האָט זיך אָבער, אַז ער איז געווען אַן אויס־געצייכנטער טעאַטער־דירעקטאָר. אין די אַכט יאָר, וואָס ער איז געשטאַנען בראש פון בורגטעאַטער, האָט ער באַווינען אָפּצופֿרישן דעם אַנסאמבל מיט א רייַ באַטיי־טיקע אַקטיאָרן, צו באַרייכערן דעם רעפּערטואָר מיט פּיעסעס פון איבסען, האָפּט־מאַן און אנדערע רעאַליסטישע שרייבער, אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס.

וועמ איך בין געקומען קיין ווין, זענען שוין געווען פֿאַרביי העכער צוועלף יאָר זיינט זיין דעמיסיע, אָבער דער זכר פון זיין טעטיקייט איז געווען נאָך אַ פֿרי־שער און לעבעדיקער. מען האָט דערציילט אַן אַ שיעור מעשיות וועגן זיינע אויפ־טוען און קלוגע רייד. צווייַ געשיכטעס פון אָלגעמיינעם באַטייַט זענען מיר פֿאַר־בליבן אין זכרון און נישט אייַנמאָל האָב איך זיי דערמאָנט. בורקהאַרד האָט פֿאַר־מאָגט א גרויסע ביבליאָטעק, וואָס האָט פֿארנומען עטלעכע צימערן. אַ ווינער מיידל, וואָס האָט אים אַמאָל באזוכט, האָט אויסגערופן מיט גרויס באַוווּנדערונג:

— דאָס אָלץ האָט איר אדורכגעלייענט, הער האָפּראַט? איר מוזט זיין זייער געבילדעט.

— נישט דאָס איז בילדונג — האָט ער געענטפערט. — בילדונג איז אָט וואָס — און ער האָט זי צוגערופן צום שרייבטיש און אַרויסגענומען פון דאָרט א פּאַק חשבונות פון בוכהענדלער — כדי צו זיין געבילדעט, מוז מען נישט אָלץ לייענען, מען דאַרף נאָר וויסן, אין וועלכן בוך אַריינצוקוקן און וווּ דאָס בוך שטייט.

די זומער־חדשים פלעג ד״ר בורקהאַרד פאַרברענגען אין די טיראָלער בערג, וווּ ער האָט געהאט אן אייג הויז. וועז ס׳איז אַמאָל קראַנק געוואָרן איינער פון זיינע לייט, האָט ער געהייסן דעם דינער גיך לויפן נאָכן אַרטיקן בריוווטרעגער.

— צו וואָס דער בריוווטרעגער? מיר האָבן דאָך הי אַ דאָקטאָר.

— אַ קלוגער בריוווטרעגער קאָן אַ קראנקן מער העלפן ווי א נאָרישער דאָקטאָר.

אַ נאָמען אין דער וועלט האָט געהאט קאַרל גרינהוט, פּראָפעסאָר פון האַנדל־רעכט און וועקסל־רעכט. משמעות האָט ער אויסגעטראַכט אַ נייע ,עכט־לעכע פאַרם פון שותפות: די געזעלשאַפט מיט באגרענעצטער ערבות (געזעל־שאַפט מיט בעשרענקטער האַפטונג, ג.מ.ב.ה.), וווּ די שותפים זענען ערוב פאַר די חובות פון דער פירמע נישט מיט זייער גאַנצן פאַרמעג, ווי ביי אַ געווינלעכן שותפות, נאָר בלויז ביז צו דער הויך פון דעקלאַרירטן אַנטייל *). פּראָפּ. גרינהוט האָט געהאט דעם טיטל „קייזערלעך קעניגלעכער האָפראַט״ און איז געווען אַ מיטגליד פון סענאַט אין עסטרייכישן פּארלאַמענט. ער האָט געהאט א הויכן למדנישן שטערן, ברייטע וואָנסעס, צוויי עלעגאַנטע באַקנבערד אָלאַ פראַנץ יאָזעף. צום עקזאַמען פלעג ער קומען אין גלאַנציקן צילינדער און א שוואַרצן שלוסראָק, וואָס פון זיינע אַרבל האָבן אַפּירגעקוקט שנייווייסע קיילעכדיקע שטייפּע מאַנשעטן.

אויפן ווינער אוניווערזיטעט האָט מען ביים עקזאַמען געלייגט גרויס אכט אויף דער הלבשה. אַ שווארצער פראַק, א ווייס העמד מיט א שטייף אָנגעקראָכ־מאַליעטן טיפן גאַרס, א שטייענדיקער שטייפער קראַגן מיט א שוואַרץ מאשל — דאָס איז געווען די אָנגענומענע עקזאַמען־טראַכט. א שווארצער סמאָקינג אָדער עלעגאַנטער שוואַרצער גארניטור איז נאָך ווי עס איז אָנגעגאנגען, אָבער גע־שטרייפטע הויזן צו אַ שווארץ רעקל אָדער גאָר אַ קאָלירטער גאַרניטור, אפילו אַ טונקעלער, איז געווען אַ בפירושע באַליידיקונג פאַרן עקזאַמינאַטאָר.

צו די מער באַוווסטע פּראָפעסאָרן אויפן יוריסטישן פאַקולטעט האָבן זיך געריכנט עוגען בעהם־באַווערק עוגען פיליפּאָוויטש (Philippovich) און קאַרל גרינבערג, פּראָפעסאָרן פון פּאָליטישער עקאָנאָמיע. דער ערשטער איז געווען דער גרינדער פון דער א. ג. „עסטרייכישער שול״, דער צווייטער — איינער פון

*) ביי די סטודענטן האָט פּראָפּ. גרינהוט געגאָלטן ווי דער אויסגעפינער פון ג.מ.ב.ה. צי ס׳איז אַזוי געווען באמת, צי ער איז געווען בלויז דער מחבר פון עסטרייכישן געזעץ וועגן ג.מ.ב.ה. — וויסן איך נישט. אַזוי ווי דאָס געזעץ וועגן ג.מ.ב.ה. איז אַרויס אין דייטשלאַנד אין יאָר 1892 און אין עסטרייך ערשט אין 1906, איז מעגלעך, אַז ער איז בלויז דער פאַטער פון עסטרייכישן געזעץ. די ערשטע קאָנצעפּציע איז אָבער ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש פאַר דער באַציונג מצד סטודענטן צו פּראָפעסאָרן, פון וועלכע זיי האָלטן.

די פאַרשטייערס פון דער א. ג. סאָציאַל־פאָליטישער שיטה אין דער דייטשער עקאָנאָמישער וויסנשאַפט, דער דריטער — אַן איידעם פון פראָפ. גרינהוט — האָט פאַרעפנטלעכט ארבעטן צו דער געשיכטע פון סאָציאַליזם, אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג „הויפטווערק פון סאָציאַל־פאָליטיק" און סאָציאַל־פאָליטיק און אַ זשורנאַל „אַרכיוו פאַר דער געשיכטע פון סאָציאַליזם און ארבעטער־באַוועגונג".

אָבער דערמאָנטע פראָפעסאָרן האָבן זיך נישט בלויז געראַטעוועט פאַר די באַטייטנדיקסטע מומחים אין זייערע ספעציאַליטעטן, זיי האָבן געהאָט ברייטע האָריזאָנטן און ביים עקזאַמען זענען זיי בודק געווען נישט אזוי פיל די אויסגע־לערנטע קענטענישן פון סטודענט ווי זיין אָריענטאַציע און אינטעליגענץ. צום צווייטן מין עקזאַמינאַטאָרן, וואָס האָבן געטרענט די אָדערן דעם עקזאַמינירטן און פארמאַטערט אים מיט כלערליי פראָגן וועגן געזעצן, דעקרעטן, פּאַראַגראַפן וכ', האָט געהערט דער פּראָפעסאָר פון פארוואלטונג־רעכט בערנאַציק (Bernatzik).

מיט אים האָב איך געהאַט ביים ריגאָראָזום אַ צוזאמענשטויס. איינע פון די טעמעס, וואָס ער האָט מיר געגעבן, איז געווען דאָס גמינע־רעכט. איך האָב אָנגע־וויזן בקיצור אויף דער ראָל פון דער קאָמונאַלער אַליין־פאַרוואַלטונג, אָבער שוין נאָך די ערשטע פּאָר זאַצן האָט ער מיר איבערגעריסן און געפאָדערט, איך זאָל אים זאָגן, וואָס איך וויס וועגן עסטרייכישן גמינע־געזעץ. געווויסט האָב איך וועגן דעם זייער וויניק און אפשר נאָך וויניקער ווי וויניק. ער האָט עס באַלד דער־שנאַפּט און זיך אָנגערופן:

— זאָגט מיר, ווי אַזוי עס לייענט זיך דער ערשטער פּאַראַגראַף פון עסט־רייכישן גמינע־געזעץ?

— איך וויס עס נישט.

— און וועלכן פּאראגראף פון דעם דאָזיקן געזעץ וויסט איר יאָ?

— איך בין נישט מחויב צו וויסן אויף אויסנווייניק די איינצעלע פאַרא־גראַפן פון כלערליי געזעצן, הער פּראָפעסאָר. דאָס ריגאָראָזום איז אַ ווייסנשאַפּט־לעכער עקזאַמען, נישט א פּראַקטישער.

— איר וועט מיך נישט לערנען, הער קאַנדידאט, וואָס איך דארף עקזאַ־מינירן ביים ריגאָראָזום.

אָפּגעזאָגט, אויפגעהויבן זיך און אַרויסגעגאנגען. וואָלט דאָס פאַרגעקומען ביים מלוכה־עקזאַמען, וווּ עס זיצן אייניציטיק פיר סטודענטן, וואָלט ער זיך גע־וויס אָפּגעקילט ביי אַ צווייטן. אַזוי איז ער אַרויס מלא כעס און איך בין געבליבן ווי אָפּגעשמיסן. די פריערדיקע עקזאַמענס און ריגאָראָזומס האָב איך אויסגעהאַלטן מיט אויסצייכענונגען און כ'האָב געווּוסט, אז פון אַנדערע לימודים וועל איך אויך דאָסמאָל באַקומען אויסצייכענונגען. אויב אָבער בערנאַציק וועט מיך אַדורכוואַרפן, וועלן די אנדערע אויסצייכענונגען בטל ווערן. ער האָט מיך נישט דורכגעוואַרפן.

נישט געקוקט אויף די אויסצייכענונגען ביי די עקזאַמענס און ריגאָראָזומס האָב איך מיך ווייט נישט געהאַלטן פאר אן „אויסגעצייכנטן" יוריסט. אין די אויס־צייכענונגען האָב איך געזען אַ שפּיצל פון יצר הרע, וואָס וויל מיך אַראָפּפירן פון גלייכן טעאַטער־וועג.

באַזונדערס שטאַרק איז געווען דער נסיון ביים צווייטן — א. ג. געריכט־לעכן — מלוכה־עקזאַמען. אין היפך צו די ריגאָראָזומס אויפן אוניווערזיטעט זע־נען די מלוכה־עקזאַמענס פאָרגעקומען אין בנין פון „יוסטיץ־פאלאץ" און עקזא־מינירן פלעגן נישט בלויז פּראָפעסאָרן פון אוניווערזיטעט, נאָר אויך פאָרזיצערס פון די העכסטע געריכטן און אמטן. דעם עקזאַמינאַטאָר פון ציווילרעכט האָב איך פריער קיינמאָל פאַר די אויגן נישט געזען. נאָכן עקזאַמען איז ער צוגעגאנגען צו מיר און האָט מיר געזאָגט, אַז אויב איך וואָלט וועלן אַרבעטן אין דער פינאַנס־פּראָקוראַטאָריע, איז ער מיך גרייט אונטערצושטיצן.

די עובדה פון דער פינאַנס־פּראָקוראַטאָריע איז באַשטאַנען אין פירן ציווי־לע פּראָצעסן אין נאָמען פון מלוכהשע אנשטאַלטן. אין יוריסטישע קרייזן האָט מען דאָס אָנקומען אין דעם דאָזיקן אָמט געהאלטן פאר אַ גרויסן כבוד און א שטאַרקע סגולה צו פרנסה. איך האָב מיך נאָכגעפרעגט ביי די חברים, ווער דער עקזאַמינאַטאָר איז געווען און כ׳האָב מיך דערווּוסט, אַז ער רופט זיך וויטאָרעלי (Vitorelli) און איז אַ פאָרזיצער פון עפעס אַ הויכן טריבונאל צי אָמט — פון וועלכן געדענק איך שוין נישט. דעם נסיון בין איך לייכט בייגעשטאַנען. נישט קיין רגע האָב איך געטראכט צו פאַרבייטן דאָס טעאטער אפילו אויף אזא בכבו־דיקער און פרנסהדיקער קאריערע ווי די פינאַנס־פּראָקוראַטאָריע.

דער מעדיצינישער פאַקולטעט פון ווינער אוניווערזיטעט האָט אין יענער צייט געהאַט אַ שם אויף דער וועלט. קיין ווין האָט געצויגן נישט בלויז יידישע מעדיצין־סטודענטן פון גאַליציע, נאָר אויך סטודענטן פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן אין אַלע עסטרייכישע קרוינלענדער. אויף די פאָרואָכיקע קורסן אין „אַלגעמיינעם קראַנקנהויז" פלעגן קומען צו פאַרן פּראַקטיצירנדיקע דאָקטוירים פון פאַרשידענע לענדער אין אייראָפּע, אַמעריקע און אַזיע. א היפּשע צאָל פּראָפעסאָרן זענען אזוי ארום מפורסם געווארן ווייט מחוץ די גרענעצן פון דער מאָנאַרכיע. איך האָב מיט זיי קיין מגא ומשא נישט געהאַט. בלויז מיט דריי פון זיי האָב איך מיך באַגעגנט.

לעקציעס וועגן געריכטלעכער מעדיצין האָט געלייענט פּראָפ. האָבערדאָ. פון זיין פאַמיליע איז צו דרינגען, אז ער האָט געשטאמט פון טשעכן, אָבער גע־רעדט האָט ער מיטן ריינסטן ווינער דיאַלעקט, וואָס מיר איז אויסגעקומען ווען ניט איז צו הערן. דאָס האָט זיינע לעקציעס צוגעגעבן א באַזונדערן חן און אַ זעל־טענע לעבעדיקייט. איך האָב מיך עטלעכע מאָל צוגעהערט צו זיי.

שטאַרק פאָפולער אין די סטודענטישע קרייזן איז געווען דער פּראָפעסאָר

פון אַנאַטאָמיע טאַנדלער. ער איז געווען דער אָנפירער פון פּראָסעקטאָריום. חברים מעדיצינער האָבן מיך מיטגענומען אַמאָל אין פּראָסעקטאָריום. פֿלוצלינג גיט מען צו וויסן, אַז דער פּראָפעסאָר גייט. ס׳איז שוין געווען צו שפּעט צו מאַכן פּיס. האָט מען מיר גיך אָנגעטון אַ ווייסן פאַרטוך, אַריינגעשטעקט אין האָנט אַ לאַנצעט, געהייסן איבערבייגן זיך איבער אַ צעשניטן מת און מאַכן דעם אָנשטעל, גלייך כ׳וואָלט זיך געפּאַרעט ביי די קישקעס, מען האָט מיך געווארנט, אַז טאָמער וועט דער פּראָפעסאָר דערקענען, אַז איך בין א פּרעמדער, וועט ער מיך אָננע־מען ביים קאַרק און אַרויסשליידערן. אַלץ איז אַדורך בשלום.

פּראָפּ. טאַנדלער איז געווען זייער בייסיק. זיינע לעקציעס און עקזאַמענס פלעג ער דורכפלעכטן מיט שטעכווערטלעך. באַזונדערס האָט ער דערקוטשעט סטודענטקעס. נישט איינמאָל פלעג ער זיי פאַרפאַרן הינטער דער זיבעטער ריפּ, נישט רעכענענדיק זיך מיטן באַן טאָן, וואָס האָט געהערשט אין ווין לגבי פרויען. אַליין א געשמדטער ייד איז ער געווויס נישט אויסן געווען צו שיקאַנירן ספּעציעל יידישע סטודענטקעס. אָבער זיי האָבן מער פון אַלע אנדערע געליטן דערפון.

בלויז אַ קליינע צאָל יידישע מיידלעך פון גאַליציע האָבן געקאָנט פּועלן ביי טאַטע־מאַמע — אָפט ערשט נאָך לאַנגע קאַמפן — מען זאָל זיי אַרויסשיקן קיין ווין. קיין מלוכהשע מיטלשולן פאר מיידלעך זענען — ווי דערמאָנט — אין גאַלי־ציע כמעט ווי נישט געווען. האָבן די געצייטלטע סטודענטקעס, וואָס האָבן געענ־דיקט אַ פריוואַטע מיטלשול אָדער גאָר אויסגעהאַלטן דעם מאַטורע־עקזאַמען ווי עקסטערנע, געליטן על פּי רוב פון א קאַמפּלעקס פון געמינערטער ווערטיקייט סיי לגבי די סטודענטן סיי לגבי די פּראָפעסאָרן. וועלנדיק וואָס גיכער ענדיקן די סטודיעס, כדי צו פאַרדינען אויף .חיונה, האָבן זיי שווער געהאַרעוועט און גע־לייגט וויניק אָכט אויף אָנטון און פּוצן זיך. דאָס האָט נאָך מער פאַרמינערט זייער אַליין־באַווּסטזיין. האָבן זיי פּראָפּ. טאַנדלערס אָנצוהערענישן, שטעכווערטלעך און אַמאָל אפילו פּשוטע גראָבקייטן שטאַרק ווי געטון.

א מאָדנע באַגעגעניש האָב איך געהאט מיט דעם באַרימטן פסיכיאָטער וואַגנער פאָן יאַוּרעג (Wagner von Jauregg). מיין קאָרעספּאָנדענץ פלעג איך באַ־קומען אַהיים. טייל סטודענטן האָבן געהייסן אַדרעסירן צו זיך בריוו אויפן אוני־ווערזיטעט. זייערע פאַמיליעס פלעג מען אויפשרייבן מיט קרייד אויף אַ גרויסן טאָוול, וואָס האָט געהאָנגען אין צימער פון פּאָרטיער. אין איינעם אַ נאַכמיטאָג גיט מען מיר צו וויסן, אַז מיין נאָמען פיגורירט דאָרטן. כ׳האָב מיך גלייך געמאָלדן און כ׳האָב אָפּגענומען אַ פּאָסטקאָרטל, וואָס האָט זיך געלייענט בזה הלשון: „ליבער קאָלעגע! איך בין פאַרסמט. מיין באַלעבאָסטע האָט מיר אַריינגעשיט סם אין בעט־געוואָנט. גיב צו וויסן דעם טאַטן און נעם נקמה פאַר מיין טויט". געהתמעט דאָס קאָרטל האָט א חבר, וואָס האָט אָמאָל באזוכט די גימנאזיע אין סטאַניסלאָוו און

האָט איצט שטודירט אין ווין.איך פלעג מיך זייער זעלטן טרעפן מיט אים און כ׳האָב אפילו נישט געווּסט ריכטיק, וואָס ער שטודירט.

פּאַרשטייט זיך, אז איך בין גלייך אַוועק אויפן אָנגעוויזענעם אַדרעס. די באַלעבאָסטע פון דער דירה האָט מיר איבערגעגעבן, אַז מיין חבר איז פּסיכיש קראנק געוואָרן און מיט א פּאָר שעה צוריק האָט מען אים אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל אַריין. עס איז שוין באַלד געווען אוונט און עס האָט נישט געהאָט קיין זינען צו באַזוכן אים איצט. אויף צומאָרגנס בין איך שוין גאַנץ פרי געווען אויף דער פּסיכיאַטרישער אָפּטיילונג פון „אַלגעמיינעם קראנקנהויז״ און כ׳האָב געבעטן, מען זאָל מיר דערלויבן צו זען זיך מיטן חבר. געענטפערט האָט מען מיר, אַז דערצו מוז געבן זיין הסכם דער דירעקטאָר פון דער אָפּטיילונג פּראָפ. וואַגנער פּאָן יאָורעג. אָבער איצט לייענט ער גראָד א לעקציע. נאָך דער לעקציע וועט מען מיך אַריינלאָזן צו אים.

נישט האָבנדיק וואָס צו טון, בין איך אַריינגעגאַנגען אין הער־זאָל. דער פּראָפּעסאָר האָט דעמאָנסטרירט איין קראנקן און אַ צווייטן. פלוצלינג זע איך, ווי מען פירט ארויף מיין חבר. איך בין געוואָרן אינגאַנצן אויפגעציטערט. דער פּראָפּעסאָר פּאָדערט אים אויף, ער זאָל דערציילן די געשיכטע מיטן פּאַרסמען אים. דערנאָך פּאַרפירט ער א שמועס מיט אים, שטעלט אים פּאַרשידענע פּראָגן און יענער ענטפערט געהן. צום סוף הייסט ער אים אַרויספירן. פּאָר די צוהערער רופט ער אָן די קראַנקייט „דעמענציאַ פּרעקאָקס״ (dementia praecox) און נעמט אַנאַליזירן אירע סמנים אויפן סמך פון מיין חברס אַרויסזאָגונגען. איך האָב נישט געקאָנט קומען צו זיך און גלייך ווי די לעקציע האָט זיך געענדיקט, בין איך אַריין צום פּראָפּעסאָר אין קאָבינעט.

— הער פּראָפּעסאָר — האָב איך אָנגעהויבן, ציטערנדיק פון אויפרעגונג — ווי אַזוי האָט איר געקאָנט אַ סטודענט פון אונזער אוניווערזיטעט דעמאָנסטרירן ווי אַן אָביעקט אויף צומאָרגנס נאָכן ברענגען אים אין שפּיטאָל. טאָמער ווערט ער געזונט, זעט ער דאָך נישט קאָנען קוקן די חברים אין פּנים אַריין.

וואָגנער, אַ הויכער, מיט אַ לאַנג פּנים, ברייטע וואָנסעס און א בייזן בליק, האָט מיך אָפּגעמאָסטן פון קאָפּ ביז די פּיס.

— וואָס שטודירט איר? — האָט ער מיך געפרעגט.

— רעכט — האָב איך געענטפערט.

— אויף וועלכן יאָר זענט איר?

— אויפן דריטן.

— זעט איר, דריי יאָר וועט איר נאָך מוזן שווער אַרבעטן א גאנץ יאָר אין די געריכטן בחינם. שפּעטער וועט איר נעמען אָפּשלאָגן די שוועלן פון פּאַרשידענע געריכטן,

אַמטן, אַדוואָקאַטישע קאַנצעלאַריעס, כדי אַנצוקומען אויף אַ שטעל, וואָס וועט אייך קיין פֿרנסה נישט געבן. און ס׳איז נאָך אַ גרויסער ספק, צי איר וועט באַקומען אַ שטעל. אַקעגנזשע אייער חבר איז שוין פֿאַרזאָרגט אויפֿן גאַנצן לעבן. ער קאָן נאָך אָפּלעבן דרייסיק און פֿערציק יאָר. אָבער פון דאגות פֿרנסה איז ער אויסגעזאָרגט. מפֿרנס זיין וועט אים די מלוכה.

דער ציניזם פון די רייד האָט מיך נאָך מער אויפֿגערעגט.

— און וואָס וועט זאָגן דערויף דער פֿאַריין פון קראַנקע שטודירנדיקע?

— דאָ האָט שוין קיינער נישט וואָס צו זאָגן.

ער האָט זיך אויסגעדרייט און איז אַריין אין צווייטן צימער.

דער „פֿאַריין פון קראַנקע שטודירנדיקע" איז געווען אַן ארגאַניזאַציע, צו וועלכער יעדער סטודענט איז געווען מחויב צו געהערן. צוזאַמען מיט דער טאַקסע פֿאַר די פֿאַרלעזונגען האָט ער געמוזט אַריינטראָגן אַ באַשטימטן אָפּצאָל לטובת דעם פֿאַריין, געשטאַנען איז דער פֿאַריין אונטערן פּראָטעקטאָראַט פון קייזער פּראַנץ יאָזעף און האָט געגעבן די קראַנקע מעדיצינישע הילף פון די בעסטע דאָקטוירים און פּראָפעסאָרן, רפואות און שפּיטאָל אינגאַנצן בחינם. די באַהאַנדלונג איז געווען אַן אויסנעמלעך גוטע און זאָרגעוודיקע. וועו עס האָט געגאָסן פון איר, האָט זי נישט געקאָנט געזונט אָפּלויבן. איך בין געווען זיכער, אַז פּראָפ. וואַגנער וואָלט זיך נישט באַצויגן אַזוי צו א סטודענט, וען דאָס וואָלט נישט געווען קיין ייד. צווישן די פֿאַציענטן, וואָס פלעגן קומען צו אים מארבע פּינות העולם, זענען געווען אַ שפּאָר ביסל יידן. דאָס האָט אים אָבער נישט געשטערט אַרויסצוווייזן זיין אַנטיסעמיטיזם לגבי אַן אָרעמען יידישן סטודענט, וואָס מוז צוליב זיין קראַנקייט ווערן אַ „קעטקינד ביי דער מלוכה".

31

אַנטיסעמיטיזם אין ווין

ווינער „געמיטלעכקייט" — רעסטאָראַנען — „מענסאַ אַקאַדעמיקאַ" און „אַר־קאַדען־קאַפע" — מאָריץ — צוזאַמענשטויסן אויפן אוניווערזיטעט — סטו־דענטישע בורשנשאַפטן — ד"ר קאַרל לועגערס הצלחה — יידן אין ליטעראַטור און פּרעסע — „שוואַרצע פּאָרטפעלן" — יידישע וויצן — סך הכל.

מיין חולשה צו „מעסטן שטראָזן" — ווי די מאַמע האָט עס גערופן — האָט מיך אויך אין ווין נישט געלאָזט אײַנזיצן אויף אַן אָרט. האָב איך מיר אײַנגעשאָפט א פּלאַן פון דער שטאָט און א רשימה פון די גאַסן און יעדעס מאָל האָב איך מיר אויסגעזוכט אַן אנדערע גאַס צום שפּאַצירן. אזוי ארום האָב איך מיך באַקענט קודם מיט די א"ג אינעוויניקע באַצירקן (1 ביז 9), שפּעטער האָבן איך מיך אַרויסגעלאָזט אין די א"ג דרויסנדיקע (10 ביז 21) און אַפילו אין דער סביבה אַרום ווין. אויף ווייטע שפּאַצירן פלעג איך מיך אַוועקלאָזן אין די זונטיקן און הגאות. פון אינדערפרי ביזן שפּעטן אָוונט האָב איך ארומגעשפּאנט, מיטאָגצייט אָן אין אָוונט בין איך אַריינגעגאנגען אין א ביליקן פּאָלקסרעסטאָראַן.

די ערשטע צייט פלעג איך מיך אַוועקזעצן בייַ א באזונדער טישל, הייסן מיר עפּעס דערלאַנגען און אַבסערווירן די אַרומיקע. אָבער באַלד האָב איך איינ־געזען, אַז דאָס איז נישט נוסח ווין. אין סטאַניסלאָוו אַדער לעמבעריק האָט מען, אַריינקומענדיק אין א לאָקאַל, ווו עס זענען נישט געזעסן קיין באַקאַנטע, פּאַרנו־מען א בענקל בייַ א פריי טישל. אין ווין וואָלט דאָס אויסגעקוקט ווילד. וויפל בישטפּאַרנומענע טישלעך זאָלן נישט זיין, האָט אַן אריינקומענדיקער צוגעזעצט זיך דאָרטן, ווו אַנדערע זענען שוין געזעסן. דאָס איז געווען אזוי פשוט און נא־טירלעך, אז ער האָט אפילו נישט געבעטן קיין רשות בייַ די זיצנדיקע, ווי מען איז זיך נוהג געווען בייַ אונדז אין די פּאַלן, ווען קיין פרייַע טישלעך זענען נישט געווען. באַלד האָט מען דעם צוגעקומענעם אַריינגעצויגן אין שמועס און אין א שעה אַרום האָט ער געהאַט א שפּאָר בינטל ידיעות וועגן לעבן און פירונג, רגילותן און שוואַכקייטן פון די מענטשן, מיט וועלכע ער האָט זיך נאָר וואָס באַקענט.

דאָס שליסן קענטשאַפטן אויף אזא אופן איז פאַרגעקומען נישט בלויז אין ביליקע רעסטאָראַנען פון די דרויסנדיקע באַצירקן. אויך אין די קאַפעהייזער און רעסטאָראַנען פון דער „אינעוויניקער שטאָט" האָט מען לייכט אָנגעקניפּט שמועסן.

פון צייט צו צייט פלעג איך אַריינקומען אין אָוונט אין „ראָטענטורם־קעלער", אַ רעסטאָראַן אין סאַמע צענטער פון שטאָט אויף דער „ראָטענטורם־שטראַסע", וווּ מען האָט געקאָנט פאר ביליק געלט אָפּעסן געשמאקע „פּאַלאַטשינקן" (אַמלעטן גע־פילטע מיט איינגעמאַכטס), „קייזערשמאַרן" (שטיקלעך פּוכיקער אייערקוכן באַ־שיטע מיט צוקער), אונגאַרישן סאַלאַמי, שווייצער־קעז און פאַרטרינקן מיט אַ גלאָז פּריש ביר אָדער א „געשפּריצטן" (וויין מיט סאָדעווואַסער). דאָרט זענען בכלל קיין בענקלעך נישט געווען, נאָר האָרטע בענק ארום לאַנגע טישן. האָט גע־קאָנט אויסקומען צו זיצן איינמאָל בשכנות מיט אַ פּורמאַן א צווייט מאָל מיט אַ „האָפּראָט". אפילו די רעסטאָראַנען פאַר פּירנעמע לייט האָבן געהאַט אַן א״: „שוועממע", אַן אָפּטייל פאַרן פּשוטן עולם.

סטודענטן פון דער פּרעמד האָבן געווויינט ס׳רוב אין אַכטן און נייַנטן באַ־צירק, נאָענט פון אוניווערזיטעט און „אַלגעמיינעם קראַנקנהויז". זיי פלעגן אָפּ־דינגען איינציקווייז א „קאַבינעט", א שמאָל איינפענצטערדיק שטיבל, אָדער צו צווייט אַ גרעסער „צימער" מיט צווי פענצטער ביי אַ נישטפאַרמעגלעכער משפּחה צי ביי אַן אַלמנה, וואָס האָט פאַרדונגען אַ טייל פון איר דירה אָדער אפילו די גאַנצע, וווינענדיק אַליין אין קיך. ביים אַרויספאָרן אויף וואַקאציעס אָדער אויף הגאות פלעגן זיך סטודענטן אַרויסציען און צוריקקומענדיק דינגען אנדערע דירות. אַזוי ארום איז מיר אויסגעקומען אין די ערשטע אַנדערהאלבן יאָר צו וווינען נאָכאַנאַנד אין עטלעכע דירות. פרילינג 1912 האָב איך מיך איבערגעקליבן ווייט פון צענטר אין דרייצענטן באַצירק, וווּ איך האָב ביי אַן עמעריטן פאָלקסשול־לערער אָפּגעדונגען א צימערל אין איינעם פון די איינשטאָקיקע הייזלעך מיט גערטנדלעך אין דעם א״ג לאַינצער באַאַמטן־קאָטעזש. דאָרט בין איך שוין פאַר־בליבן א לענגערע צייט.

אין די שמועסן, וואָס איך האָב פאַרפירט מיט פּשוטע פאָלקסמענטשן אין די דירות, וווּ כ׳האָב געווויינט, אין די רעסטאָראַנען, וווּ כ׳בין אַריינגעקומען, און אויף די ווייטע שפּאַצירן, האָב איך זיך נישט אָנגעשטויסן אויף אַנטיסעמיטן. אויך צווישן די שילער פון דראַמאַטישע שולן און ביי די לערער האָב איך נישט אָנגעטראָפן קיין שנאה צו יידן. פאַרקערט, די באַציונגען צווישן דייטשן און יידן זענען געווען גוטע און חברשע. וואָס שייך די סטודענטן פון אוניווערזיטעט, מוז מען מבחין זיין צווישן סטודענטישער אַרעמקייט און זינדלעך פון רייכע טאטעס. די ערשטע זענען געווען ס׳רוב צוגעפאַרענע פון אַלע קרוינלענדער. זיי האָבן גע־געסן אין דער „מענסאַ אַקאַדעמיקאַ" אַ מיטאָג פון זופ, אַ פּיצל רינדערן פלייש און אַ שטיקל מעלשפּייז פאר 60 העלער. געזעסן זענען זיי ביי לאַנגע נישטגעדעקטע טישן, באַזונדער לויט די נאַציאָנאַליטעטן (דייטשן, פֿאַלאַקן, אוקראיִנער, סערבן וכ׳), ווייל מען האָט זיך געפילט היימישער צווישן אייגענע. אָבער קיינמאָל האָט

מען נישט אַוועקגעטריבן אַ פרעמדן, וועלן ער האָט זיך צוגעזעצט צו אייגעם פון די טישן, און מען האָט זיך נישט איבערגעוואָרפן פון טיש צו טיש מיט שטעכ־ווערטלעך.

אין שכנות פון אוניווערזיטעט איז געווען אַ קאַפעהויז, וואָס האָט זיך גע־רופן „אַרקאַדן־קאַפע". צווישן צימערלעך, וואָס זענען געלעגן פונקט אַנטקעגן דעם הינטערשטן אַרויסגאַנג פון אוניווערזיטעט, האָבן געהייסן „קלייניע אַרקאַדן". אהין פלעגן אריינקומען סטודענטן אויף אַ גלאָז „מעלאַנזש" (קאַווע מיט מילך). אין אָזונט האָבן זיי געשפּילט אין דאָמינע אָדער געכאַפּט אַ קערטל. שעהנוויז, ביז אין דער שפּעטער נאַכט אַריין, פלעגן אין א ווינקל אָפּשטיין א הויזירער אין יידי־שער טראַכט און מיט א ברייטער בארד. אין דער האנט האָט ער געהאַלטן אַ פלאַך קעסטעלע, אין די קעשענעס און הינטער דעם אונטערשלאַק פון פאַלטאָ האָט ער געהאַט א לאַגער פון כלערליי סחורות .ס׳איז נישט געווען קיין איין זאך פון גא־לאנטעריע, שרייבמאַטעריאלן, היגיענע און קאָסמעטיק, מען זאָל זי נישט קאָנען באַקומען ביי אים. סטודענטן פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן האָבן גערן געקויפט ביי אים, וואָס זיי האָבן באַדאַרפט. ער איז נישט געווען צודרינגלעך, האָט קיינמאָל נישט געבעטן, מען זאָל עפּעס קויפן. ער איז שטיל געשטאַנען און געוואַרט, ביז מען איז צוגעגאַנגען צו אים אָדער מען האָט אים צוגערופן צו אַ טישל. גערופן האָט מען אים ביים נאָמען „מאָריץ", זיין פאַמיליע האָט קיינער נישט געוווסט. וועלן איך האָב אים אַמאָל געפרעגט, פאַר וואָס ער לאָזט זיך רופן ביים נאָמען, האָט ער מיר געזאָגט בסוד, אַז ער האָט אַ זון אן אַדוואָקאט, וויל ער אים נישט מבייש זיין. קיינמאָל האָב איך נישט געהערט, עמעצער זאָל מאַכן חוזק פון אים אָדער זאָגן אים אַ קרום וואָרט.

אויפן אוניווערזיטעט גופא איז פון צייט צו צייט געקומען צו צוזאַמענ־שטויסן. נישט אין די הערזאָלן, אָבער אין דער אַולאַ, דעם גרויסן האָל ביים אַריינגאַנג. דייטשע סטודענטן האָבן נישט אטאקירט טעטיק יידן, ווי דאָס פלעגן שפּעטער טרעפן אויף די פּוילישע אוניווערזיטעטן, נאָר פראָוואָצירט זיי. א בא־ליבטע פאָרם פון פּראָוואָקאַציע איז געווען דאָס „פּיקסירן": מען פלעגט פאַרעקשענט אַריינקוקן אַ צווייטן אין פּנים אַריין אָדער אָפּמעסטן אים מיטן בליק פון קאָפּ ביז די פיס. אָדער מען האָט פאַרטשעפּעט אַ ייד מיט די ווערטער „וואָס פּיקסירט איר מיך?" און דאָן איז שוין אַוועק ווי געשמירט. מיט יאָרן צוריק האָבן יידישע סטודענטן ווי געהעריק רעאַגירט און ס׳איז נישט איינמאָל געקומען צו אַ דועל, וווּ דער דייטש האָט מיאוס אָפּגעשניטן. האָבן זיך די דייטשע סטודענטן מישב געווען, אַז דאָס איז נישט קיין עסק פאַר זיי, און האָבן באַשלאָסן אויף אַ צוזאַמענ־פאָר (ווייהאָפן 1897), נישט צו „געבן יידן קיין סאַטיספאַקציע", מחמת זיי האָבן נישט קיין „ערע" און פּטור. אין מיינע צייטן האָט אויך געטראָפן, אַז עס האָבן זיך

אויפגעקליבן גרעסערע מחנות סטודענטן פון ביידע צדדים, מען איז אָפּגעשטאַנען אַ היפש שטיקל צייט אין קאַמף־גרייטקייט, שטעקן האָבן זיך געהויבן און עטלעכע מאָל איז געקומען צו אַ געשלעג.

דערפאַר האָבן די דייטשע סטודענטן גערן דעמאָנסטרירט זייער כלומרשטע גבורה. אַ געלעגנהייט דערצו פלעגן זיין די דאָקטאָר־פּראָמאָציעס אויפן אוניווער־זיטעט. זייער פאַרלויף איז געווען אַ פייערלעכער און יעדער דאָקטאָראַנד פלעגּ פארבעטן זיינע קרובים, פריינד און באַקאַנטע. איז דער פּראָמאָווירטער געווען אַ מיטגליד פון א סטודענטישער קאָרפּאָראַציע, האָבן זיינע „קאָמיליטאָנען" באַשיינט די שמחה. זיי פלעגן פאַרפאָרן מיט א לאנגער ריי פיאַקערס, בריט צעזעצט צו צווייט אין אַ פיאקער, „אין פולער וויקס", דאָס מיינט אין פאַרביקע מיצלעך אַדער קאָשקעטלעך אויף די קעפּ, מיט קאָלירטע בענדער איבער דער ברוסט און ראַפירן אין די הענט. אויף אונדז, פּראָגרעסיווע סטודענטן, האָט זייער פאַרשטעלערייּ געווירקט קאָמיש. אָבער זיי אַליין האָבן זיך געבלאָזן וויי אינדיקעס און צווישן די יידישע פאַבריקאַנטישע זינדלעך האָט נישט איינער זיי מקנא געווען.

אין די דייטשע סטודענטישע קאָרפּאָראַציעס א״ג „קאָרפּס" און „בורשענ־שאַפטן" זענען געווען אָרגאַניזירט זין פון גוטבאַזיצערס, הויכע באַאַמטע, פאַברי־קאַנטן, רייכע סוחרים. זיי פלעגן נישט בלויז פריילעך פאַרברענגען ביי ביר און גע־זאַנג, לאָזן זיך ווּוילגיין און לעבן אַ גוטן טאָג, פעכטן זיך און דועלירן. זיי האָבן אויך געהאַט אין זינען זאַכן ממשותדיקע ביז גאָר. די מיטגלידער פון די קאָרפּאָרא־ציעס זענען געווען איינגעטיילט לויט דער עלטער אין דריי קאַטעגאָריעס. יעדער נייער מיטגליד, א „פוקס" האָט געהאַט א „בורש", וואָס איז געווען זיין אַפּוטרופּוס און מדריך. נאָכן ענדיקן דעם אוניווערזיטעט און פאַרנעמען אַ שטעל איז דער בורש געוואָרן אַן „אלטער הער". ער האָט זיך אָבער ווייטער אינטערעסירט מיטן גורל פון זיין אַמאָליקן פוקס און האָט אים פאַרלייכטערט בכל אופן די קאַריערע אין לעבן. געווייסע שטעלעס אין דער דיפלאָמאַטיע, אין די מיניסטעריומס און אין אַנדערע הויכע אַמטן זענען געווען אַ חזקה פון איינצעלע קאָרפּאָראַציעס. האָט יעדע פון זיי געהיט די פּריווילעגיעס פון איר קאַסטע און געפירט אַן אָפּגעזונ־דערט לעבן. נאָר ווען די אינטערעסן פון גאַנצן הערשנדיקן קלאַס זענען געווען אין סכנה, ווי למשל אין קאמף קעגן אויפשטייגנדיקן פּראָלעטאַריאט, האָבן זיי זיך פאַרבונדן צו אַ בשותפותדיקער אָקציע.

דער קאַמף פון פּראָלעטאַריאט מיט דער בורזשואזיע איז נישט געווען דער איינציקער, וואָס האָט אויפגעטרייסלט די מאַנארכיע. די וואַקסנדיקע אַרומרייסע־נישן צווישן די נאַציעס, פארשארפט דורך די בורזשואזע פאַרטייען, כדי אָפּצו־ווענדן דעם אויפמערק פון די מאַסן פון געמיינזאַמען שונא, האָבן אונטערגעגראָבן די יסודות פון דער מאָנאַרכיע און געשטעלט אין סכנה די אינטערעסן פון דער

דינאַסטיע. כל זמן די ליבעראַלן האָבן געהאַט דאָס בייטשל אין האַנט, האָט די דינאַסטיע מקרב געווען יידן, צוגעלאָזט זיי צו הויכע מלוכה־פאָסטנס, נאָביליטירט איינצעלע משפחות, נישט רעכענענדיק זיך מיט דער אומצופרידנקייט, ווָאס דאָס האָט אַרויסגערופן ביים אייגנזעזסענעם אַדל. אָבער ווי נאָר די קריסטלעך־סאָציאַלע האָבן באקומען די אויבערהאַנט, האָט די דינאַסטיע געמומען אַריענטירן זיך אויף די קלעריקאַל־רעאַקציאָנערע כוחות. אויב פראַנץ יאָזעף האָט מיטן כוח פון אינערציע ווייטער געשפילט לגבי די יידן די ראָל פון אַ מלך חסד, איז דער יורש הכסא פראַנץ פערדינאַנד געווען אַ געצייג אין די הענט פון די קלעריקאַלן.

צוויי מאָל האָט פראַנץ יאָזעף געהאַט זיך אָפגעזאָגט צו באַשטעטיקן די וואַל פון דעם פירער פון דער קריסטלעך־סאָציאַלער פאַרטיי ד״ר קאַרל לוּעגער אויפן אַמט פון ווינער בירגערמייסטער. צום דריטן מאָל — דאָס איז געווען אין יאָר 1897 — האָט ער נאָכגעגעבן. די פאָפולאַריטעט פון ד״ר לוּעגער ביי די ווינער איז געווען אין לשער. צו פאַרדאַנקן האָט ער זי אָבער געהאַט נישט אַזויפיל די אַנטיסעמיטישע לאָזונגען פון זיין פאַרטיי און נישט אַפילו די פאָזיטיוויע זייטן פון איר פראָגראַם, ווי די פערזענלעכע מידות זיינע, דעם מייסטערישן אופן, ווי אַזוי ער האָט געשפילט אויף די געפילן פון זיינע „ווינער קינדער״.

א כאַראַקטעריסטישער שטריך פון ווינער איז געווען דאָס, ווָאס זיין באַציונג צו מענטשן אין פּאָליטיק, ליטעראַטור, קונסט איז זיך נישט סומך געווען אויף זאַכלעכע מאַמענטן, נאָר בעיקר אויף פערזענלעכע. צום בולטסטן האָט מען עס געקאָנט זען אין טעאַטער. דער קולט פאַרן אַקטיאָר איז אין ווין געווען חוץ לדרך הטבע. מען האָט זיך אינטערעסירט מיט יעדער קלייניקייט פון זיין פריוואַטן לעבן, מיט דעם, ווָאס ער זאָגט און טראַכט, ווי ער עסט און קליידט זיך, מיט וועמען ער פאַרבראַנגט. מען איז געלאָפן באַוווּנדערן באַליבטע ארטיסטן נישט בלויז אין נייע ראָלן, נאָר אויך אין אַלטע, ווָאס מען האָט שוין געזען צענדליקער מאָל. מיט די יאָרן בייטן אַקטיאָרן זייער אַמפּלוֹא: אַן אמאַנט נעמט שפּילן פאָטער־און כאַראַקטער־ראָלן, אַן אַמאַנטין — סאַלאָן־דאַמען און מוטער־ראָלן. דאָס איז אומע־טום געראָטן, אָבער נישט אין ווין. דאָ האָבן זיך אַקטיאָרן און אַקטריסעס געעלטערט אין עושר און אין כבוד צוזאַמען מיט זייערע ראָלן און מיטן פובליקום, נישט פאַרלירנדיק דערביי קיין שמץ פון זייער פאָפולאַריטעט. דאָ האָט געקאָנט פאַסירן, אַז סטעללאַ האַהענפעלס זאָל היפשלעך איבער די חמישים שפּילן אין בורגטעאַטער די טיטלראָל אין מאַטערלינקס „מאָננאַ וואַננאַ״, ווו זי אַנטבלויזט אויף דער בינע איר קערפער.

די זעלבע באַציונג האָבן ווינער געהאַט צו זייערע פאָליטיקער. וואָלט ד״ר לוּעגער געווען דער פאָרשטייער נישט פון דער אַנטיסעמיטישער שיטה, נאָר פון אַן אנדערער ריכטונג, וואָלטן א סך פון זיינע ווינער אַנהענגער געשטימט אויף

אים ביי יעדער וואַל. והא ראיה? נאָך זיין טויט — ער איז געשטאָרבן אין 1910טן יאָר — האָבן די קריסטלעך־סאָציאַלע געליטן ביי די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, וואָס זענען פּאַרגעקומען אין יאָר 1911, אַ וויסטע מפּלה*). די סימפּאַטיעס פון די ווינער וויילער זענען אריבער צום פירער פון די סאָציאַליסטן ד"ר אַדלער און ווידער אין א גרויסער מאָס אַדאַנק זיינע פערזענלעכע מעלות, הגם ער איז געווען גאָר אַן אנדערער מענטש ווי ד"ר לוגער, אָבער די באַליבטקייט זיינע ביים מאַסן־וויילער איז נישט געווען א סך א קלענערע.

נישט מער מזל האָט געהאַט דער אנטיסעמיטיזם אין די ווינער וויסנשאַפטלעכע, ליטעראַרישע און קינסטלערישע קרייזן. וויסנשאַפטלערס יידן אָדער פון יידישן אָפּשטאַם האָבן נישט נאָר פּאַרנומען קאָטעדרעס אויף אַלע דריי וועלטלעכע פאַקולטעטן (יוריסטישער, מעדיצינישער, פילאָזאָפישער) פון ווינער אוניווערזיטעט, נאָר האָבן אויך געהאַט אַ פּאַרדינטן שם אויף דער וועלט. פון די ווינער שרייבער האָבן הוגאָ פּאָן האָפמאַנסטאַל און פּעטער אַלטענבערג געשפּילט אַ ראָל אין דער ליטעראַרישער וועלט פון זייער צייט. ריכאַרד בעער־האָפמאַנס ערשטע דראַמע „דער גראָף פּאָן שאַראָלע" מיט דער פּרעכטיקער יידישער געשטאַלט פון „רויטן איציק" האָט אים גלייך פּאַרשאַפט א בכבודיק אָרט צווישן די דייטשע דראַמאַטישע דיכטער. ארטור שניצלערס פּיעסעס זענען געשפּילט געוואָרן אין אַ סך טעאַטערס אין עסטרייך און דייטשלאַנד, זיינע נאָווועלעס און ראָמאַנען האָט מען שטאַרק גענייענט און געלויבט. אין צוזאַמענהאַנג מיט זיין יוביליי אין 1912טן יאָר האָבן די אָנגעזעענסטע נישטיידישע שרייבער, צוו. אַנד. טאָמאַס מאַן, הייניריך מאַן, קאַרל שפּנהער, טאַדעוס ריטנער, הערמאַן באַהר, אָפּגעדרוקט ארטיקלען וועגן אים, האָבן די וויכטיקסטע צייטונגען און ערנסטע זשורנאַלן אין עסטרייך און דייטשלאַנד פּאַרעפנטלעכט אָפּשאַצונגען פון זיין שאָפן. פּיעסעס פון ראָול אוערנהיימער און פעלקיס זאָלטען זענען אויפגעפירט געוואָרן אין בורגטעאַטער און אין דייטשן פאָלקסטעאַטער.

אין דער ווינער פּרעסע האָבן יידן געשפּילט אַן אָנזעעוודיקע ראָל ווי אַרויסגעבערס, רעדאַקטאָרן, זשורנאַליסטן און שטענדיקע מיטאַרבעטער. דעם אויבן אַן צווישן די ווינער צייטונגען האָט פאַרנומען דאָס וועלט־בלאַט „נייע פרייע

*) פון דרייאונדרייסיק דעפוטאַטן, וואָס ווין האָט געשיקט אין עסטרייכישן „רייכסראַט", האָבן די קריסטלעך־סאָציאַלע ביי די פּריערדיקע וואַלן געהאַט צוואַנציק מאַנדאַטן, נאָך לוגערס טויט בלויז דריי, דערביי זענען אַדורכגעפאַלן אַלע זייערע פּירער: דער געוועזענער פּרעזידענט פון „רייכסראַט" ד"ר פאַטאַי, דער מיניסטער ד"ר וויסקירכנער, דער ביראָרמייסטער פון וין ד"ר נייַמייער, פּרינץ ליכטענשטיין. די סאָציאַליסטן, וואָס האָבן ביז איצט געהאַט זיבן מאַנדאַטן אין וין, האָבן ביי די וואַלן אין יאָר 1911 באַקומען זעכצן.

פּרעסע", איר אַרויסגעבער און שעף־רעדאַקטאָר איז געווען מאָריץ בענעדיקט. אויפן צווייטן אָרט אין דער פּרעסע־היערַכיע איז געשטאַנען „די צייט" מיטן אויסגעצייכנטן פּראָפעסאָר איזידאָר זינגער בראש. יאַקאָב ליפֿאָוויץ איז געווען דער גרינדער און אָנפירער פון „נייעם ווינער זשורנאַל", וואָס האָט געבראכט פּליאָטקעס פון הויף, אַריסטאָקראַטיע, טעאַטער וכ', און איז צוליב דעם שטארק געלייענט געווָארן דורך פּרויען אין דער גאַנצער מאָנאַרכיע. מער א לאָקאַלן כאַראַקטער האָבן געהאַט דאָס ערנסטע „נייע ווינער טאַגבלאַט", די פֿאָפּולערע „עסטרייכישע פֿאָלקסצייטונג" און די ביליקע „קראָנען־צייטונג". דער שעף־רעדאַקטאָר פון דעם סאָציאַל־דעמאָקראַטישן פֿאַרטיי־אָרגאַן „אַרבייטער־צייטונג" איז געווען פרידריך אָוסטערליץ.

די אַנטיסעמיטישע רעדלפירערס האָבן זייער שארף אטאקירט די „יידישע" פּרעסע. איר פאַרשפרייטקייט האָט דערפון נישט געליטן. דאָס האָט זיי נאָך מער צעבייזערט און זיי פלעגן פאנאנדערבלאָזן יעדע שטרויכלונג פון א ליבעראלער צייטונג, נישטערנדיק כלומרשטע יידישע מידות דאָרט, ווו עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן פּריוואַט־קאַפּיטאַליסטישע שפּיצלעך צו פארלויפן דעם וועג א קאָנקורענט.

אזא פאַל האָט זיך געטראָפן מיט אן אַרטיקל וועגן לעוו טאָלסטאָי. ווען טאָלסטאָי איז אַנטלאָפן פון יאַסנאַיַא פּאָלאַנאַ, האָט די אַמטלעכע טעלעגראַפן־אַגענטור פאַנאַנדערגעשיקט ביינאַכט א ידיעה, אַז ער איז אונטערוועגס געשטאָרבן. אויף צומאָרגנס האָט די „נייע פרייע פּרעסע" די ערשטע געבראַכט א הספּד וועגן נפטר, אָנגעשריבן דורכן שוין דערמאָנטן באָראָן א. בערגער. אין א פּאָר שעה אַרום האָט די טעלעגראַפן־אַגענטור דעמענטירט איר פריערדיקע מעלדונג און אויך די „נייע פרייע פּרעסע" האָט גלייך אָפּגעדרוקט א הכחשה. אָבער די אַנטיסעמיטישע קאָנקורענץ האָט געמאכט א ויצקו: „געוואַלד! מען האָט מספּיד געווען א לעבעדיקן, נישט בשוגג נאָר במזיד. בערגערס אַרטיקל איז שוין געווען פון לאַנג אָנגעשריבן". זיי האָבן אויסגערעכנט ביז צו דער מינוט, אַז ס'איז געווען פיזיש אוממעגלעך אין דער קורצער צייט פונעם באַקומען די ידיעה ביז צום דרוקן די צייטונג אָנצושרייבן און אויסצוזעצן אַן ארטיקל, בפרט, אז ס'איז געווען באַווּוסט, אַז בארָאָן בערגער איז נעבעך א חלוש און ער איז גאָר נישט אַזוי פלינק אויף דער פּעדער.

אַז די גנבים קריגן זיך, קומט אַרויס די גנבה. האָט מען זיך דערוווּסט, אַז אלע גרויסע צייטונגען האָבן „שוואַרצע פּאַרטפעלן" מיט הספּדים אויף לעבעדיקע מענטשן. פון צייט צו צייט ווערן די הספּדים איבערגעקוקט און דערגאַנצט, און ווען עס קומט די שעה זאָל נישט זיין, איז אַלץ פאַרטיק פאַרן הבחור הזעצער. מען האָט אַפילו דערציילט, אַז די ווינער קאָרעספּאָנדענטן פון די גרעסטע צייטונגען אין פּאַריז, לאָנדאָן און ניו־יאָרק האָבן שוין זינט יאָרן גרייטע הספּדים אויפן

עסטרייכישן קייזער. אפילו אֶפּמאַכן מיט דער פּאָסט זענען געשלאָסן, אז אין אַזאַ פּאל מוזן זייערע לאַנגע טעלעפּאָנאָגראמען ארויסגעשיקט ווערן פּאַר אַלע אנדערע. דער סדר איז אַ באַשטימטער, די צאָל ווערטער אַ פעסטגעשטעלטע און דער אָפּצאָל איז דעפּאָנירט אין אַ באַנק. אין די אויגן פון די גענעמיטלעכע ווינער האָט דאָס נישט געהויבן דעם פּרעסטיזש פון דער פּרעסע, אָבער אַ סענסאַציע איז עס געווען.

כידוע האָט קייזער פראנץ יאָזעף זייער לאנג רעגירט (פון 1848) און נישט געהאַט קיין חשק נפטר צו ווערן, פון וואָס דער יורש הכסא פּראַנץ פערדינאַנד האָט געהאַט שטאַרק עגמת נפש. אָן א שיעור וויצן האָבן קורסירט ווענן דעם. איינעם פון זיי איז כדאי צו פאַרצייכענען.

אין אַ פאַלקסשול, וווּ עס לערנען זיך קאַטוילישע, פּראָטעסטאַנטישע און יידישע קינדער, איז קראַנק געוואָרן דער לערער. אַזוי ווי אין פאַלקסשול לערנט איין לערער אַלע לימודים אין קלאַס, קאָן אים פאַרבייטן בלויז אַ לערער פון רעליגיע. האָט מען אַריינגעשיקט דעם קאַטוילישן קאַטעכעט. זיין לימוד קאָן ער נישט לערנען, גיט ער אויף די קינדער רעטענישן צו טרעפן. צווישן אַנדערע פרעגט ער, וועמען זיי האָבן צום בעסטן ליב, און זאָגט צו אַ קראָן יענעם, וועלכער ווערט טרעפן, וואָס ער מיינט. אָבער לאַנג קאָנען די קינדער נישט טרעפן. איינער האָט שטאַרק ליב די מאַמע, א צווייטער דעם טאַטן אא"וו. ביז אַ יינגל רופט זיך אָן:

— יעזוס כריסטוס.

— בראָווא! ווי הייסטו?

— מאַריץ אַפּפעלבוים.

— ווי פאַלסטו אויס צו זאָגן, אַז דו האָסט צום בעסטן ליב יעזוסן?

— פּשוט. כ'האָב געזאָגט, אַז מען קאָן פאַרדינען אַ קראָן, האָב איך געפרוווט צו טרעפן דאָס רעטעניש.

עס פאַרגייט אַ שטיקל צייט, דער גלח מאַכט זיך נישט וויסנדיק, די קראָן זעט מען נישט. שטעלט זיך מאַריץ אויף און זאָגט:

— און איצט, הער לערער (ער ווייסט נישט, אַז דעם קאַטעכעט טיטולירט מען „האָכווירדען"), וועל איך אייך אויפגעבן אַ רעטעניש.

דעם קאַטעכעט איז דאָס נישט ניחא, אָבער ער מאַכט צוליב די קינדער דעם אָנשטעל פון לייטזעליקייט.

— אַדרבא, לאָמיר הערן — זאָגט ער.

— וואָס פאַר אַ חילוק איז פאַראָן צווישן דעם טראָנפאָלגער און מיר?

— ווי וואָגסטו עס, יידן־יונג, אַרויסצורעדן אין איין אָטעם זיין הויכקייט און זיך!

— וואָס טויגן מיר די שפּיצלעך, הער לערער, איר ווייסט עס צי איר ווייסט עס נישט?

— זעץ דיך, דו מחוצף!

— איך זע, אז איר ווייסט נישט, וועל איך עס אייך זאָגן: נישטאָ צווישן אונדז קיין שום חילוק. מיר ביידע וואַרטן אויף דער קראָן.

ביי טעאַטער, מוזיק, מאָלעריי האָבן טאַלענטירטע יידישע ארטיסטן געקאָנט אַנטוויקלען זיך און פּראָגרעסירן. אין אנדערע פּרייַע פּראָפעסיעס, ווי אַדוואָקאטור, מעדיצין, דענטיסטיק, איז די קאָנקורענץ־שנאה געווען א שטאַרקע, די קוואַליפיקאַציעס זענען נישט געווען אזעלכע בולטע און ממילא האָבן אַנטיסעמיטישע לאָזונגען געפונען אַ בריייטערן אָפּהילך און אַ גרעסערע אָנהענגערשאַפט. אָבער בכלל געמומען קאָן מען דרייסט זאָגן, אַז ארום 1910/11 האָט דער אַנטיסעמיטיזם, נישט געקוקט אויף זיין פערציקיאַריקער אינטענסיווער פּאָליטישער טעטיקייט און שרייערישדעמאַגאָגישער פּראָפּאַגאַנדע אין ביכער, בראָשורן, צייטונגען און אויף מיטינגען, נישט געקוקט אויף די דערפאָלגן אין געוויסע גרויסבורזשואַזע, מיטל־ און קליינבירגערלעכע קרייזן — נישט באַוויזן משפּיע צו זיין דאָס טאָגטעגלעכע לעבן פון פשוטן ווינער פּאָלקסמענטש און זיין באַציונג צום יידישן מיטבירגער.

32

יידיש לעבן אין ווין

יידיש טעאַטער — יידישע קולטור — דער קאַמף פאַר נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע — די יידישע „מענסא אַקאַדעמיקא" — מ. ב. ראַטנער — מאַקסים אינן — בער באַראַכאָוו — ו. מעדעם — מ. כמיעלניצקי, מ. ראַוויטש, ש. י. אימבער, מ. גראָס, י. שרייער — י. ל. פרצס און ד"ר זשיטלאָווסקיס באַזוכן — הוגו צוקערמאַן און פריץ לעהנער — ב. פֿאַלאַק, ה. נאגלער, א. נייער — „קאָנקובינאַטן" אין ווין — יידישע חתונות — יידישע מוכרי ספרים — א. ש. יוריס — ביכער פון קלעצקין־פאַרלאָג.

א יידיש קולטור־לעבן — ווי מיר פאַרשטייען עס — איז אין יענע יאָרן אין ווין נישט געווען. די איינגעזעסענע ווינער יידן האָבן זיך אויסגעלעבט קולטורעל אין דער דייטשער ליטעראַטור, פרעסע, טעאַטער, קאָנצערטן, אויסשטעלונגען. יידן צוגעוואַנדערטע פון גאַליציע און בוקאָווינע — בעיקר סוחרישע און באַלמעלאָכישע עלעמענטן — האָבן קיין גרויסע קולטורעלע הצטרכותן נישט געהאַט. פאַר זיי זענען געווען גענוג געווען די בתי מדרשים אין צווייטן באַצירק, ווו זיי האָבן זיך באַזעצט. פאַרוויילונג האָבן זיי געזוכט אין שוין דערמאַנטן „בודאַפּעסטער אָרפֿעום" אָדער ביי דער יידישער טרופּע פון מ. זיגלער, וואָס האָט אין באַשטאַנד פון עטלעכע פאַרשוין געשפילט פּיעסעס פון דעמלטיקן יידישן רעפּערטוּאַר, צושניידנדיק זיי אויף אייגאַקטערס און צושמעלצנדיק זיי פון פאַרנט און פון הינטן מיט אַ „דיוועדטיזעמענט" פון לידלעך און קאָנצערט־נומערן.

אייגמאָל — געדענק איך — האָט זיך באַוויזן אין דער פרעסע אַ מעלדונג, אַז די טרופּע וועט אויפּירן אַ שטיק פון פּרץ הירשביין און אַז דער מחבר וועט פאַר דער פאַרשטעלונג אַרויסטרעטן מיט א רעפעראט. איך בין אַוועק אין טעאַטער, אָבער נישט פּרץ הירשביין איז געווען, נישט מען האָט געשפּילט זיינע אַ פּיעסע, געגעבן האָט מען ווי אַלעמאָל דעם געמישטן פראָגראַם. וועג איך בין אַרויס מיט תרעומות צום דירעקטאָר, האָט ער מיר דערקלערט, אַז פּרץ הירשביין איז „צום באַדויערן" נישט געקומען און דעריבער האָט מען זיין דראַמע נישט געשפילט.

די קינדער פון די איינגעוואַנדערטע יידן זענען געגאַנגען אין דייטשע שולן, האָבן געלייענט דייטשע צייטונגען און ביכער, באַזוכט דייטשע טעאַטערס

און פֿאלקסבּילדונגס־הייזער. זיי זענען געווען אויסגעהונגערט נאָך וועלטלעכער קולטור און האָבן פֿאַרשלונגען אַלץ, וואָס ס׳איז זיי געקומען אונטער דער האַנט. אַוודאי וואָלט מען געקאָנט לפֿחות אַ טייל פון זיי און זייערע עלטערן פֿאַראינטערעסירן מיט שאַפֿונגען פון יידישער ליטעראַטור און קולטור, וועמען וואָלט צוגעגאַנגען דערצו מיט דער גאַנצער ערנסטקייט און נויטיקער עקשנות. אָבער דאָס איז נישט געשען.

דער סטודענטישער פֿאַריין „יידיש קולטור", וואָס האָט זיך אַזוי רירעוודיק געהאַט געפֿאָרעט אַרום דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפֿערענץ, האָט נישט אַרויסגעווויזן קיין סימנים פון לעבן. מעגלעך, אַז ער האָט שוין אינגאַנצן נישט עקזיסטירט. די ציוניסטישע אַקאַדעמישע יוגנט איז געווען אָרגאַניזירט אין פֿאַר־בינדונגען, „שלאָגנדיקע" און נישטשלאָגנדיקע. צו זיי האָבן געהערט סטודענטן, וואָס האָבן געשטאַמט פון ווין, פון דייטש־עסטרייכישע לענדער, פון בעמען און מערן און נאָר אַ נישט באַטייטנדיקע צאָל גאַליציאַנער. א גרעסערע גרופּע יידישע סטודענטן פון גאַליציע האָט זיך געפונען אין די רייען פון דער פּועלי־ציון־באַוועגונג, אייניצעלע זענען אַריין אין דער עסטרייכישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פֿאַרטיי. אויפֿן אוניווערזיטעט האָבן אויך שטודירט יידן פון רוסלאַנד, אין ווין גופא האָבן געלעבט אָנגעזעענע פֿאָליטישע עמיגראַנטן.

אין יענע יאָרן איז אין צענטער פון פֿאָליטישע דיסקוסיעס געשטאַנען די פֿראַגע פון נאַציאָנאלער אויטאָנאָמיע. זינט דערווינער סאָציאַליסט ד״ר קאַרל רענער איז אין יאָר 1899 אַרויסגעטרעטן מיט זיין שריפט „מלוכה און נאַציע" און אייניצייט אויפן צוזאַמענפֿאָר פון דער עסטרייכישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פֿאַרטיי אין ברין מיט זיין פּראָגראַם פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, איז די דאָזיקע פֿראָגע נישט אַראָפּ פון סדר היום אין די סאָציאַליסטישע און פּראָגרעסיוועַ קרייזן פון דער מאָנאַרכיע. זיי האָבן געזען אין איר די אייניציק מעגלעכע פֿאַרענטפֿערונג פון דעם זייער אָנגעוויטיקטן נאציאָנאליטעטן־פּראָבלעם אין עסטרייך. רענער, אָטטאָ באַוער און אַנדערע האָבן אין ווייטערדיקע שריפטן אָנטוויקלט דעם גרונדאָנק פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע.

גאָר גיך האָבן אים אויפגענומען די יידישע פֿאָליטיקער. יענע ציוניסטישע עסקנים, וואָס האָבן אין דער באַטיילונג פון די יידן אין די אַרטיקע פֿאָליטישע קאַמפֿן נישט געזען קיין סתירה צו דער אַרבעט לטובת ארץ ישראל, האָבן אין רענערס פּרינציפּ פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע מיט באַזונדערע פֿאָליטישע און עקאָנאָמישע רעכט און באַווערעניש, מיט נאַציאָנאַלע קאַטאַסטערס (וואַל־קוריעס) וכ׳. געפונען די אייניקע באַזע פֿאַר קאָמף אַרום אָנערקענען די יידן אין עסטרייך ווי אַ באַזונדערע נאַציע. די דאָזיקע מיינונג האָבן געטיילט נאַציאָנאלע יידן, וואָס זענען נישט געווען קיין ציוניסטן.

אין גאַליציע האָט דאָס געהאַט א גרויסן פראקטישן באַטייט. דאָרט האָבן געלעבט העכער דריי מיליאָן פאַלאַקן און כמעט אַזויפיל אוקראַינער (רוטענער). די איבער אַכטהונדערטטויזנט יידן זענען געווען דאָס צינגל אין דער וואָג. צו וועלכער נאַציע מען האָט זיי צוגערעכנט, יענע האָט געהאַט א מערהייט, מיט אלע פּראַקטישע קאָנסעקווענצן סיי אין לאַנד גופא סיי לגבי דער צענטראַלער מאַכט אין ווין. ביי די פאַלקסציילונגען האָט מען אין עסטרייך נישט פאַרשריבן לויט דער נאַציאָנאַלער צוגעהעריקייט, נאָר לויט דער שפּראַך, מיט וועלכער דער געציילטער באַנוצט זיך אין טאָגטעגלעכן לעבן („אומגאַנג־שפּראַך"). .האָבן די פּוילישע מאַכטהאָבער געצוווּנגען די יידן ביי די פּריערדיקע פאַלקסציילונגען אָנצוגעבן פּויליש, הגם ס׳איז געווען אומעטום באַווּוסט, אַז — מיט גאָר וויניקע אויסנעמען — באַנוצן זיי זיך אויסשליסלעך מיט יידיש. אַזוי אָרום האָבן די פּאַלאַקן געשאָפן פאר זיך אַ קינסטלעכע מערהייט.

אויך פאַר דער פאַלקסציילונג אין 1910טן יאָר האָבן די פאַלאַקן געלאָזט אין גאַנג דעם אויסגעפרווּוטן אפּאראט פון טעראָר. מען האָט געשיט מיט סטראַשונקעס, אויפן באַפעל פון שטאַטהאַלטער באָבזשינסקי האָט דער בעלזער רבי אָרויסגעלאָזט אַ קול קורא צו גאַליצישע חסידים, וואָס האָבן קיין שום אַנדער לשון חוץ יידיש בכלל נישט געקענט, זיי זאָלן חס ושלום נישט אָנגעבן יידיש ווי זייער שפּראַך, אָרעמע יידן האָט מען פאַר דעם דאָזיקן חטא געקנסט מיט אַדמיניסטראַטיוו שטראָפן אין דער נישטפּראקטיצירטער הויך פון 40 קראָנען. ווען דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפן און יידן האָבן מאַסנווייז דעקלאַרירט יידיש, האָבן זיך די פּוילישע פאַרטייען אַן עצה געגעבן. זיי האָבן געפּועלט ביי דער מלוכה, זי זאָל נישט אָנערקענען יידיש פאַר א שפּראך. עס איז דערגאַנגען צו אַ פּראָצעס פאַרן מלוכה־טריבונאל אין ווין. אין נאָמען פון די יידן האָט אַדוו. ד״ר מאַרגוליעס דערווייזן דעם קולטור־וואָרט פון יידיש אין ליטעראטור און פּרעסע, דער פאַרשטייער פון דער מלוכה האָט דערקלערט, אַז יידן זענען נישט קיין נאַציאָנאליטעט זון יידיש איז נישט קיין שפּראך. דער טריבונאַל האָט אָפּגעווּאָרפן די טענות פון די גאַליצישע און בוקאָווינער יידן און געפּסקנט, אַז „דער יידישער זשאַרגאָן קאָן אונטער קיין שום תנאי נישט אָנערקענט ווערן פאַר אַ שפּראַך. וואָס שייך דער יידישער נאַציאָנאַליטעט, האָט דער טריבונאַל נישט געפונען פאַר נויטיק צו פאַרנעמען זיך מיט איר *).

הייסע וויכוחים וועגן פאָליטישע פראַגן פלעגן זיך פירן אין רעסטאָראַנען און קאַפעהייזער, וווּ עס פלעגן זיך באַגעגענען אָנהענגער פון פאַרשידענע שיטות.

---

*) ציטירט לויט טעלעגראַמעס אין דער קראַקעווער פּריצישער צייטונג „טשאַס" פון 8טן און 11טן יולי 1911.

וועגן דער "מענסא אקאדעמיקא", וואס האָט זיך געפונען בשכנות פון אוניווערזי־
טעט, האָב איך שוין דערציילט. געווען אויך אַ יידישע אקאדעמישע "מענסא", וווּ
מען האָט געקאָנט אָפּעסן א ביליקן (און א כשרן) מיטאָג סיי פאַר אייגן געלט סיי
פאַר קופּאָנען, וואָס יידישע פילאַנטראָפּישע געזעלשאַפטן פלעגן פארטיילן צווישן
אָרעמע סטודענטן, נישט חלילה אויף אַלע טעג, נאָר אויף אַ געוויסער צאָל טעג
אין חודש. א בעסערן מיטאָג, וואָס האָט שוין געקאָסט אַ קראָן, האָט מען געקאָנט
באַקומען ביי פרוי שטיין אויף דער "אַלזערשטראסע" אין אכטן באַצירק, נישט
וויַיט פון אוניווערזיטעט; דאָ האָט מען געקאָנט טרעפן אַ סך יידישע סטודענטן
פון גאַליציע. רוסישע עמיגראַנטן זענען געקומען אין וועגעטאַרישן רעסטאָראן
און אין דער "קאָכשול" — ביידע זענען געווען אין ערשטן באַצירק.

אין דער קאָכשול פלעג אַריינקומען מ. ב. ראַטנער, וואָס האָט דעמלט
געלעבט אין ווין. מען האָט אַ סך דערציילט וועגן דער ראָל, וואָס ער האָט גע־
שפּילט אין דער רוסישער סאָציאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, וועגן זיינע
גרויסע דערפאָלגן אויף די פּראָצעסן, אין וועלכע ער איז אַרויסגעטרעטן, וועגן
אָרט, וואָס ער האָט פאַרנומען אין דער אָנפירונג פון "סערפּ" (סיימיסטן), וועגן
זיינע שוועָרע פּערזענלעכע איבערלעבונגען צוליב דער פרוי, וואָס האָט אים פאַר־
לאָזט. הגם ער האָט שוין געהאַט אַ פאַראַליזירטע האַנט, האָט ער זיך נאָך זייער
גוט געהאַלטן, אַרויסגעוויזן אַ סך וויטאַליטעט און ענערגיע. אין די דיסקוסיעס
אַרום דער נאַציאָנאַלער פראַגע האָט ער געזומען אַ לעבעדיקן אָנטייל, פאַרטיידי־
קנדיק דעם פרינציפּ פון פערסאָנאַלער אויטאָנאָמיע קעגן די אָנהענגער פון טע־
ריטאָריאלער אויטאָנאָמיע.

מיט דער נאַציאָנאַלער פראַגע האָט זיך פאַרנומען מאַקסים אַנין (מ. שאַץ)
אין זיין דאָקטאָר־דיסערטאציע א. ט. "די נאַציאָנאליטעטן־פּראָבלעמען" פון דער
היינטיקייט", אין וועלכער ער שטעלט זיך אָפּ אויף דעם נאַציאָנאַליטעטן־פּראָב־
לעם אין דער שווייץ, עסטרייך, רוסלאַנד און טערקיי און פאָדערט פאר יידן אַ
טעריטאָריאלע אויטאָנאָמיע אין א "פּריילאַנד". אָפּגעדרוקט האָט ער זיין סטודיע
אין יאָר 1910 אין ריגע און אַריבערגעפירט זי אין ווינער פאַרלאג "ר. לעוויט",
וואָס איז דעמלט איבערגענומען געוואָרן דורך דעם זייער רירעוודיקן גאַליציש
יונגענמאַן מ. פרעגער, וועלכער האָט נאָר וואָס געהאַט געענדיקט דעם פילאָזאָפישן
פאַקולטעט פון ווינער אוניווערזיטעט מיטן דאָקטאָר־טיטל און האָט זיך מיטן
גאַנצן ברען געוואָרפן אויף פאַרלעגעריי פון יידישע ביכער אויף דייטש.

אין 1910 צי 1911 האָט אַ צייט געלעבט אין ווין בער באָראָכאָוו. אין יענע
יאָרן איז די פּועלי־ציון־באַוועגונג אין גאליציע שטאַרק אויסגעוואַקסן. צווישן
די גאַליצישע פירער האָבן זיך געפונען ד"ר מאַקס ראָזענפעלד, אַ קעמפער פאַר
אָנערקענען יידיש ווי אַ נאַציאָנאַלע שפּראַך און דער שפּעטערדיקער מחבר פון

בוך „די פּוילישע יידן־פּראָגע*) און ד״ר יצחק שיפּער, וואָס האָט שוין דעמלט געהאַט פּאַרעפנטלעכט עטלעכע וויכטיקע וויסנשאַפּטלעכע אַרבעטן וועגן עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין מיטלעלטער. פון ווין פּלעג צופּאַרן אינזש. ש. קאַפּלאַנסקי, פון רוסלאַנד זענען אריבערגעקומען ב. באַראַכאָוו, כתריאל, זרבבל. זיי אַלע זענען אַרויסגעטרעטן אין די גאַליציישע שטעט מיט רעפּעראַטן אויף יידיש, פּאַדערנדיק דאָס אָנערקענען די יידישע נאַציאָנאַליטעט מיט יידיש ווי אַ נאַציאָנאַלער שפּראַך און אַ קולטורעלע ווי אויך אַ געווּיסע עקאָנאָמישע אויטאָנאָמיע.

אין ווין האָט ב. באַראַכאָוו געקליבן מאַטעריאַלן פאר זיין ביבליאָגראפיע פון דער יידישער פילאָלאָגיע, וואָס ער האָט שפּעטער אָפּגעדרוקט אין ווילנער „פּנקס״. כמעט יעדן טאָג פלעג איך אים זען אין דער אוניווערזיטעט־ביבליאָטעק אָן איבערגעבויגענעם איבער אַלטע ביכער. ער האָט שוין דעמלט געהאַט א שם אין דער פּועלי־ציון־באַוועגונג און אין דער יידישער פּאָליטישער וועלט, אָבער וועגן זיינע פילאָלאָגישע סטודיעס האָט מען אין בריטערע קריזן נישט געווּסט. דעריבער איז צו זיינעם א רעפּעראַט וועגן יידיש געקומען א קליינער עולם, ס׳רוב זיינע פּאַרטיי־חברים.

פּאַרגעקומען איז דער רעפּעראַט אין אַ סוטערין פון אַ קאָפּעהויז אין ערשטן באַצירק. די צוהערער האָבן שיטער באַזעצט די טישלעך, פּאַרן רעפּערענט, וואָס איז אויך געזעסן ביי א טישל מיטן פּנים צום עולם, איז געשטאַנען אַ גרויסער קופּל ביר. מיר איז דאָס אַלץ געווען דערווידער — דער דומפּיקער קעלער, די גלעזער אויף די טישן, דער קופּל פּאַרן רעדנער. איך האָב מיך געריכט אויף אַ פּראָפּאגאנדע־רעדע פאר יידיש אין באווּסטן פּאַרטייאישן נוסח, אָבער געהערט האָב איך אַ ביז גאָר אינטערעסאנטן ווייסנשאַפּטלעכן רעפּעראַט וועגן דער אַנטוויקלונג פון יידיש. כ׳האָב געמוען א וואַרט אין דער דיסקוסיע פון פאַלעמיזירט מיט איינער פון דעם רעפּערענטס טעזיסן, שטיצנדיק זיך אויף מיינע ידיעות פון דייטשער פּאָנעטיק. אין דעם אופן, ווי באַראַכאָוו האָט מיך איידל אָפּגעשמיסן, האָט זיך אַרויסגעווּיזן זיין גרויס בקיאות און נישט וויניקער זיין פּערזענלעכע קולטור.

ערגעץ אַרום 1912 האָט זיך באַזעצט אין ווין וו. מעדעם. אויך וועגן אים האָט מען דערציילט וווּנדערלעכע מעשיות. וועגן זיין פּאָטער דעם געלערטן אין דער רוסישער אַרמיי, וואָס האָט זיך אָפּגעשמדט צוליב קאַריערע**), וועגן זיין פּראַוואָסלאַווּנער דערציונג, וועגן דעם ווי אַזוי ער האָט שוין א דערוואַקסענער

*) ווין 1918, פּאַרל. ר. לעוויט.

**) אַ סך שפּעטער האָב איך מיך דערווּוסט, אַז ער איז געווען בלויז אַ מיליטער־דאָקטאָר און געשמדט האָט ער זיך קורץ פאַרן טויט.

אומגעקערט זיך צו יידישקייט, וועגן זיין פאַרבינדונג מיט די יידישע אַרבעטער, וועגן זיין אָנפירערשאַפט אין „בונד", וועגן זיין שטעלונג אין דער רוסלענדישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פאַרטיי, וועגן זיין לערנען זיך אין די שפּעטע יאָרן יידיש ד׳עדן און לייענען, וועגן זיין רעדנערישן שם, זיין שטאַרקער באַליבטקייט. אין ווין האָט ער זיך נישט איבעריק עקספּאָנירט, אין קאָמף אַרום דער נאַציאָנאַלער פּראָגע האָט ער געפּאָדערט פּאַר יידן נאַציאָנאַל־קולטורעלע אויטאָנאָמיע אויף פּערסאָנאַלע יסודות.

מעדעמען האָב איך געזען אין „קאַפע צענטראל" אויף דער הערן־גאַס. דאָס איז געווען דאָס ליטעראַרישע קאָפּעהויז פון ווין. שטענדיק איז דאָרט געזעסן אויף זיין „שטאַמפּלאַץ" פּעטער אַלטענבערג, אַרומגערינגלט מיט זיינע חסידים. אויך אנדערע שרייבער, מער און ווייניקער באקאנטע, נישט דערשאצטע אָדער אינגאַנצן אומבאַקאַנטע זענען געווען „שטאַמגעסט" אין קאַפע צענטראַל. אין ווין האָט יעדעס קאַפּעהויז געהאט זיינע שטאַמגעסט, וואָס פלעגן דאָרטן אָפּזיצן שעהנווייז. זיי האָבן זיך געהייסן דערלאַנגען אַ גלאָז „מעלאַנזש" אָדער אַ „שוואַרצן". אייגנטיש האָט דער קעלנער געבראַכט א בּאַרג צייטונגען און זשורנאַלן. ער האָט געוווסט, וואָס יעדער פון זיינע שטאַמגעסט לייענט. פון צייט צו צייט איז ער צוגעגאַנגען, דערלאַנגט אַ פּריש גלאָז וואַסער און אוועקגענומען די אַיבערגעלייענטע צייטונגען.

פון יידישע דיכטער האָט דעמלט געלעבט אין ווין מלך כמיעלניצקי, וואָס האָט געארבעט ווי א דאָקטאָר אין א שפּיטאָל. אַרום 1912 צי 1913 האָט זיך דאָ באַזעצט מלך ראַוויטש, ער איז געווען אַנגעשטעלט אין „ווינער באַנק־פאַריין". אַ קורצע צייט איז געווען ביי מיר צו גאַסט שמואל יעקב אימבער. 1914/1913 איז געקומען קיין ווין און פאַרבליבן דאָ א. מ. פוקס. דייטשע לידער האָבן געשריבן משה גראָס (אונטערן פסעודאָנים מ. אָזע־גראָס) און יצחק שרייער. איך פלעג זיך אַמאָל טרעפן מיט איינעם אָדער אַ צווייטן פון זיי, אָפטער מיט ראַוויטשן, מיט וועמען מיר זענען געווען באַפריינדט נאָך פון סטאַניסלאַוו. קיין יידישע ליטעראַרישע סביבה איז אין ווין נישט געווען.

ערגעץ אין 1911טן יאָר איז אין ווין געווען אַ פּאָר טעג י. ל. פּרץ. ער האָט געהאַט א שיינעם קבלת פּנים. איך בין דעמלט געווען אין שפּיטאָל אויף אַן אָפּע־ראַציע פון נאָז־פּאָליפּן און כ׳האָב זייער באַדויערט, וואָס כ׳האָב מיך נישט גע־קאָנט באַטיילקן אין אים.

אַרום 1913 איז אַדורכגעפאָרן ווין ד״ר חיים זשיטלאָווסקי. מען האָט אים אָפּגעגעבן גרויס כבוד. צו זיין רעפעראַט, וואָס ער האָט געהאַלטן אויפן ווינער אוניווערזיטעט — אויף דייטש — זענען געקומען אויך עטלעכע פּראָפעסאָרן. אויף אַ באַגעגעניש אין אַ קאָפּע אין א גרעסערן קרייז, האָבן מיר ביידע דערציילט זכרונות פון דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ.

עטלעכע מאָל האָב איך מיך געטראָפן מיט דעם פּוילישׂ־דייטשן שרייבער טאַדעוש ריטנער און מיט די דייטש שרייבנדיקע יידישע פּאָעטן ד״ר הוגאָ צוקערמאַן און ד״ר פריץ לעהנער. הוגאָ צוקערמאַן איז געווען זייער א סימפּאַטישער מענטש, א האַרציקער ליריקער און פיינער איבערזעצער. צווישן זיינע שאַפונגען האָבן זיך געפונען נאָכדיכטונגען פון חומש, נביאים און שיר השירים, איבערזעצונגען פון י. ל. פרץ, שלום אַש, אברהם רייזען, זלמן שניאור און אמתע פּערל פון פּאָלקסטימלעכקייט, ווי דאָס „געטאָלידל״ („רחל, אָ רחל, ווי שיין איז די וועלט״) און דאָס „רייטערליד״, פול מיט פּאַרגעפיל פון טויט אויפן שלאַכטפעלד *). דאָס „רייטערליד״ האָט ער אָנגעשריבן אַ יאָר פאַר דער מלחמה און אָפּגעדרוקט עס אין אַ מיליטערישן זשורנאַל. בעת דער מלחמה איז עס געווארן דאָס סאַמע פּאָפולערסטע ליד אין דער עסטרייכישער אַרמיי, מען האָט עס געזונגען אויף עטלעכע צענדליק מעלאָדיעס, קאָמפּאָנירטע דורך פאַרשידענע מוזיקער. אין 1915טן יאָר איז צוקערמאַן — א רעזערוו־לייטענאַנט אין דער עסטרייכישער אַרמיי — אויפן גאליציש פראָנט שווער פאַרוווּנדעט געווארן און איז אין זיין סודעטישער היימשטאָט עגער געשטאָרבן פון דער וווּנד. זיין פרוי, ווואָס האָט זיך צוליב אים מגייר געווען און אָפּגעהיט ליכטבענטשן און אַנדערע יידישע דינים, האָט זיך דערשאָסן אויף זיין קבר.

פריץ לעהנער האָט אונטערן פסעוודאָנים „בעדא״ געשריבן ביז גאָר גרויסע סאַטירישע לידער. אַ טייל פון זיי האָט ער אויפגעקליבן אין צוויי זאַמלונגען „געשמדטע און באַלד־געשמדטע״, „איזראַעליטן״ און אַנדערע אַנטיסעמיטן״. די לידער פון הוגאָ צוקערמאַן און בעדאַ זענען געווען זייער פּאָפולער, מען האָט זיי אָפט דעקלאַמירט און געזונגען אין יידישע פאַרייניגן און פריוואָטע געזעלשאַפטן.

מיין שטענדיקער קרייז אין ווין איז באַשטאַנען פון די סטאַניסלאַווער בני עיר בעטי פּאָלאַק און הערש נאַגלער און פון די ווינער באַקאַנטע אַלעקסאַנדער נייער און יאָהאַנעס וועדטהיים מיט זיין פרוי. בעטי פּאָלאַק איז געווען זייער אַ פּעיקע און ענערגישע פרוי. זי האָט שטודירט אויפן פילאָזאָפישן פאַקולטעט, בעת דער מלחמה האָט זי געשאַפן אין ווין אַ גימנאַזיע פאַר יידישע פליטים פון גאַליציע, נאָך דער מלחמה איז זי אַוועק קיין בערלין, געאַרבעט אין א פאַבריק, שפּעטער אין דער פאַרוואלטונג פון ריינהאַרדטס בינעס און צום סוף — אָנגעפירט מיט

---

*) נאָכן טויט פון מחבר האָט אָטטאָ אַבעלעס אַרויסגעגעבן אין יאָר 1915 אַ זאַמלונג לידער פון צוקערמאַן, 1917 זענען זיי איבערגעדרוקט געוואָרן, 1920 איז אַרויס זיין איבערזעצונג פון י. ל. פרצס „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק״ — אַלע אין פאַרלאַג ר. לעוויט (ד״ר מ. פרעגער) אין ווין.

עטלעכע בערלינער טעאַטערס. הערש נאַגלער האָט שטודירט אויפן פילאָזאָפישן פאַקולטעט געשיכטע פון קונסט און באַקומען דעם דאָקטאָר־טיטל. אין די צוואַנ־ציקער יאָרן איז ער אַוועק קיין מאָסקווע און האָט דאָרטן פאַרנומען פאַראַנט־וואָרטלעכע מלוכהשע פאָסטנס. אַלעקס. נייער האָט שוין געהאַט געענדיקט זיינע סטודיעס, איז געווען אַ פסיכאָלאָג פון קרייז אַרום זיגמונד פרויד און אַלפרעד אַדלער און האָט אָנגעשריבן עטלעכע אַרבעטן פון זיין פּעך. ד״ר יאָהאַנעס ווערט־הים איז שפּעטער געוואָרן דער אָנפירער פון ווינער „פאַרלאַג פאַר ליטעראַטור און פּאָליטיק״, וואָס האָט אין די צוואַנציקער יאָרן אַרויסגעגעבן מאַרקסיסטישע און לענינישע ליטעראַטור.

בעטי פּאָלאַק און נייערן האָב איך געהאט צו פאַרדאנקען דאָס באקענען זיך מיטן יידישן טעמפּל אין ווין. זיי האָבן באַשלאָסן חתונה צו האָבן און אַזוי ווי די נידעריקסטע טאַקסע האָט באטראָפן פופציק קראָנען און זיי האָבן זיך נישט גע־קאָנט פאַרגינען אזא הוצאה, איז געבליבן, איך זאָל פועלן ביים ראַבינער, ער זאָל זיי באַפרייַען פון אָפּצאָל. ווינער ראַבינער איז דעמלט געווען ד״ר מאַקס גרונ־וואַלד. איך בין אווען צו אים און האָב אים דערציילט א מעשה, אז מיינע פריינד, וואָס פאַר זיי בין איך מיך משתדל, זענען פרייַדענקער און וואָלטן זיך ווי עס איז באַגאַנגען אָן חופּה וקדושין, נאָר איך קאָן נישט פאַרליידן אַזאַ חילול השם און כ׳רעד זיי שטאַרק צו, זיי זאָלן חתונה האָבן כדת משה וישראל. איך גלויב נישט, אַז דאָס וואָס זיי זענען נישט ביכולת אַריינצוטראָגן דעם אָפּצאָל, זאָל מוזן גורם זיין דאָס לעבן אין קאָנקובינאַט.

מען דאַרף וויסן, אַז אין יענער צייט האָבן געלעבט אין ווין — ווי מען האָט איבערגעגעבן — אָן ערך עלפטויזנט קאָטולישע פּאַרלעך אין קאָנקובינאַט. דאָס זענען געווען מענער, וואָס זענען זיך פאַנאַנדערגעגאנגען מיט זייערע פרויען אָדער פרויען, וואָס האָבן זיך צעשיידט מיט זייערע מענער. סיי דער עסטרייכישער ציווי־לער קאַדעקס פון 1911 סיי די שפּעטערדיקע צוגאָב־געזעצן האָבן אין חתונה־ענינים פון קאַטאָליקן אָנערקענט די באַשטימונגען פון קאָנאָנישן רעכט. אַזוי ווי אין דער קאַטוילישער קירך איז די חתונה א סאַקראַמענט, וואָס בינדט מאָן און ווייב אויפן גאַנצן לעבן, האָט אויך די מלוכה נישט געגעבן קיין גט. נישט קאָנע־דיק זיך אויפצינדן פון זיווג און חתונה האָבן אַ צווייט מאָל, האָבן די באַטראָפענע בלית ברירה געמוזט לעבן פאַרמעל אין קאָנקובינאַט, הגם פאַקטיש זענען דאָס געווען גוטע און געטרייַע פּאַרפאָלקן.

ביי יידן זענען אַזעלכע קאָנקובינאַטן נישט געווען. פּאַרפאָלקן האָבן זיך געקאָנט פאַנאַנדערגיין אויפן סמך פון אַ גט, וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורכן מלוכה־געריכט. א חתונה צווישן מענטשן, וואָס זענען געווען פאַרשריבן אין די מעטריקעס ווי יידן, האָט לויטן עסטרייכישן געזעץ געמוזט פּאַרקומען פאַר אַ רב

אָדער אַ ראַבינער. קיין אַנדערע ברירה איז נישט געווען. סיידן אייגער פון זיי זאָל ווערן קאָנפּעסיעלאָז. אין דעם פאַל האָט א דעקרעט פון 1870 דערלויבט אַ ציווי־לע חתונה. אָבער צוליב פופציק קראָנען ווערן קאָנפּעסיעלאָז איז נישט געווען קיין יושר.

דער ראַבינער האָט מיינע פריינד באַפּריים פון אָפּצאָל און דערצו נאָך בכבודו ובעצמו זיי מסדר־קידושין געווען. ער האָט אַפילו אין א קורצער רעדע געזאָגט אַ פּאָר הארציקע ווערטער, וואָס איז פאַר אונדז אַלע געווען אַ סיורפּריז.

אין זיילערשטער טעמפּל האָט מען אין געוויסע טעג געפּראַווט עטלעכע חתונות נאָכאַנאַנד. דאָס איז געווען באַקווים און שפּאָרעוודיק. זענען מיר פאַר־בליבן אויף דער צווייטער חתונה. דאָס איז געווען אַ גבירישע חתונה. אַ סך מחותנים און גאַסט זענען פאַרפאָרן אין אויטאָמאָבילן און פיאַקערס. די כלה אין אַ ווייס זיידן קלייד מיט אַ חופה־שלייער (הגם אין פאָרגעשריטענע קרייזן איז דעמלט די כלה געגאַנגען צו דער חופה אין אַ שפּאציר־קאָסטיום אָדער א רייזע־קאָסטיום), דער חתן אין פראק און צילינדער, מחותנעסטעס אין טייערע טואַלעטן, מחותנים אין שלוסערק אָדער קאָטעווייס (אין עסטרייך האָט מען זיי גערופן גיי־ראָק) מיט צילינדערס און שאָפאָקלאָקס. די צערעמאָניע איז געווען די אייגענע, וואָס ביי מיינע פריינד, נאָר די דרשה האָט געדויערט אַ האלבע שעה און אפשר דריי פערטל שעה און געהאַלטן איז זי געווארן מיט מער פּאַטאָס און שמנזיתדיקייט. אין פּאָליש זענען געשטאַנען שמשים מיט פושקעס און טאַצן און האָבן געבעטן נדבות פאַר פּארשידענע חברות.

אַרויסגייענדיק פון טעמפּל האָב איך דערזען אַ געוועלב פון אַ יידישן מוכר ספרים מיט טליתים, מזוזות וכ׳. אויף צומאָרגנס בין איך געקומען זוכן דאָרטן יידישע ליטעראָטור. געפונען האָב איך גאָרנישט. אָבער כ׳האָב אַ טראַכט געטון: אויב ס׳איז דאָ איין געוועלב, ווי געשיקט זיך עס, אַז ס׳זאָל נישט זיין בשכנות אַ צווייטס? אויך אין צווייטן זענען קיין יידישע ביכלעך נישט געווען. „אויב ס׳זענען פאַראַן צווי מוכרי ספרים — האָב איך געלערנט אַ פּשט — הייסט עס, אַז זיי האָבן פּרנסה? וועט זיי אַ דריטער ייד שווייגן? איך האָב גענומען וווייטער זוכן. די געסלעך זענען געווען קרומע און צעדרייטע. עס האָט געדויערט אַ ווייל, ביז כ׳האָב געפונען דעם דריטן מוכר ספרים. אָבער צוריק אויספּלאָנטערן מיך האָב איך נישט געקאָנט. עס איז געווען דאָס איינציקע מאָל, וואָס איך בין אין ווין — און דווקא אין סאָמע צענטער — פאַרבלאָנדזשעט געוואָרן.

אין יאָר 1912 צי 1913 האָב איך מיך באַפּריינדט מיט א. ש. יוריס. באַ־קענט האָבן מיר זיך אויפן אוניווערזיטעט אין איינעם אַ טאָג ביים פענצטערל, ווו מען האָט אַרויסגעגעבן הנחה־קופּאָנען אויף טעאַטער־בילעטן. ער איז ווי איך געווען איינער פון די ערשטע אין דער ריי. ער האָט ווי איך ליב געהאַט טעאַטער.

ער האָט געשטאַמט פון אַ קאָלאָמייער עמכדיקער משפּחה און איז געווען אַ פריי־
לעכער בחור, מיט יענער יידישער פריילעכקייט, וואָס ציט איר יניקה פון אומעט.
ער האָט געשריבן אַרטיקלען אויף יידיש און דייטש און האָט פֿאַראַפֿאַזירט עדמאָן
ראָסטאַנס א מאָנאָלאָג פון „סיראַנאָ דע בערזשעראַק", וואָס הויבט זיך אָן מיט די
ווערטער „מיר זענען גאַסקאָניער קאַדעטן" אויף „מיר זענען אַשמדאי־קאדעטן"
און צוגעבויט דערצו אַ גאנצע פריילעך־טרויעריקע פילאָזאָפיע פון אַשמדאי־
קאַדעטיזם. אָן אייַדעלער ראַמאנטיקער איז ער פארליבט געווען אין א סך מענטשן
און זאַכן. צום שטאַרקסטן אין דער יידישער ליטעראטור.

אַ שיינעם פרימאָרגן — דאָס איז געווען פרילינג 1914 — האָט ער מיר
דערציילט, אָז לעאָן כאַזאַנאָוויטש (כתריאל) איז געוואָרן דער פֿאָרשטייער פון
ב. קלעצקינס פֿארלאג פֿאר עסטרייך און ער האָט באַקומען א טראַנספֿאָרט סחורה.
יוריס האָט מיך אַרויפגעפֿירט אויפן העכסטן שטאָק פון אַ הויז — אין ניינטן באַ־
צירק, אויב דער זכרון נאָרט מיך נישט — ווו אינמיטן שטוב איז געשטאַנען אַ
גרויסער און הויכער קאַסטן פול מיט ביכער. איך האָב מיך איינגענורעט אין אים
און אַרויסגעשלעפּט איין אוצר נאָכן צווייטן.

שוין פֿאַרן בלויזן אויג איז אַלץ געווען ניי. דער שניט פון דער שריפט,
דער קלאָרער זאַץ, דער זויבערער דרוק, דאָס סאָלידע פּאַפּיר, ועל כולם די גע־
שמאַקפולע איינבונדן. דאָס האָב איך ביז איצט נאָך נישט געזען אויפן יידישן
ביכערמאַרק. די טעכנישע זייט פון די אַרויסגעגעבענע ביכער איז געווען ביז
דעמלט זייער אַ פּרימיטיווע. פון פריערדיקע פּובליקאַציעס זענען מיר פֿאַרבליבן
אין זכרון בלויז צוויי ביכער, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט מיט דער זאַרגעוודיקייט
פון זאַץ, דרוק און פּאַפּיר: דער ערשטער באַנד פון מענדעלע מוכר ספרימ ווערק
אין ביאַליק און ראַווניצקיס אָדעסער פֿאַרלאג „מוריה" און דאָס זאַמלבוך „הילף",
וואָס שלום־עליכם האָט אַרויסגעגעבן לטובת די פּאָגראָם־געליטענע פון קישענעוו.

איך בין געווען שטאַרק אויסגעהונגערט נאָך אַ יידיש וואָרט. אהיימגעקומען
האָב איך מיך אוועקגעזעצט לייענען דוד בערגעלסאָנס „אָרום וואָקזאַל". כ'האָב
מיך נישט געקאָנט אָפּרייסן פון בוך. איך בין אינגאַנצן געווען ווי פֿאַרכישופט פון
נייעם אופן שרייבן. דערנאָך האָב איך פֿאַרשלונגען „נאָך אַלעמען", שפּעטער
גיך איבערגעלייענט שלום אַשס „מערי", „שלמה נגיד", זיינע דראַמעס, א. ווייטערס
„דער שטומער" און געגומען לייענען „דעם פּנקס", אַרטיקל נאָך אַרטיקל, נאָטיץ
נאָך נאָטיץ, צום סוף די „יידישע וועלט". פון אַלץ האָב איך געהאט הנאה, אָבער
דעם שטאַרקסטן רושם האָבן געמאַכט אויף מיר דוד בערגעלסאָן און „דער פּנקס".

אויף ביכער, טעאַטער, קאָנצערטן, וואנדערונגען האָט נישט געקלעקט קיין
געלט פון 80 קראָנען, וואָס דער טאַטע פלעג — ווי ער האָט צוגעזאָגט — שיקן
יעדן חודש אויף חיונה. מוותר זיין אויף מיינע קולטור־באַדערפענישן האָב איך

נישט געקאָנט, האָב איך מיר געמוזט צופאַרדינען מיט אַרבעט, תחילת מיט לעק־ציעס, שפּעטער מיט שרייבן נאָטיצן און באַריכטן פון טעאַטער און געריכט־זאַל פאַר פּוילישע צייטונגען און זשורנאַלן און אַ געוויסע צייט אויך געמוזט קלויבן אַנאָנסן פאר זיי. אזוי ארום בין איך געקומען אין באַריר מיט כלערליי מענטשן און כ׳האָב באַקענט זיך מיטן לעבן פון דער פּראקטישער, עקאָנאָמישער זייט און אינצייטיק מיט דעם טעכנישן און אַדמיניסטראַטיוון אפּאראט פון דער פּרעסע.

33

ערב און בעת דער וועלט־מלחמה

אַ סילוועסטער־אָוונט אויף דער ראקס — טאטארעוו אין די בעסקידן־בערג — שוחייצער בערג — קאַרלסבאַד — ראַבינער ד״ר ציגלער — פּראָפּ. פּיק אין ווין — באדען הינטער וין — איך גרייט מיך צו פאָרן קיין בערלין — דער בערלינער פאַרלעגער א. ווייכערט — ד״ר ציגלערס רעקאָמענדאַציע־בריוו.

עטלעכע מאָל האָב איך מיך ווינטערצייט אַרויסגעלאָזט פון ווין אויף ווייטערע וואַנדערונגען אין די אַלפּן־בערג: ווינער וואַלד, זעמערינג, ראַקס. איינמאָל האָב איך מיט מיינע פריינד פּאַרבראַכט עטלעכע חגא־טעג אויף דער ראַקס אין א פּענסיאָנאַט. א מאָדנע געזעלשאפט האָט זיך דאָרט אויפגעקליבן: אַן עסטרייכישער גענעראַל, אַ בארימטער קאָרעספּאָנדענט פון אַ גרויסער פּאַריזער צי לאָנדאָנער צייטונג. עדוואַרד פוקס, דער מחבר פון דער באַוווסטער זעקסבענדיקער „זיטן־געשיכטע״, טעאָדאָר הערצלס טאָכטער, פּוילינע, אַ ווינער בירזשע־שפּעקולאַנט, אַ פּאָר שרייבער און מיר עטלעכע סטודענטן און סטודענטקעס. פון די עלטערע האָט יעדער דערציילט אינטערעסאנטע זאַכן וועגן זיך, נאָך אינטערעסאנטער וועגן אנדערע. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז אייניגע האָט געווּסט א סך וועגן לעבן פון צווייטן. סילוועסטער־אָוונט האָט מען זיך געווויילט, געטאַנצט, געזונגען. ווער עס האָט געקענט שפּילן פּיאַנע, האָט צוגעשפּילט צום טאַנץ אָדער באַגלייט די געזאַנגען. דער בירזשע־שפּילער, וועגן וועמען מען האָט דערציילט, אַז ער האָט שוין א סך מאָל פאַרמאָגט קורחס אוצרות און נישט וויניקער מאָל איז ער געווען א קבצן אין זיבן פאָלעס, האָט זיך לאַנג געלאָזט בעטן ביז ער איז צוגעגאַנגען צום קלאַוויר. געשפּילט האָט ער רק יידישע ניגונים: באַנאַלע טעאַטער־לידלעך און ווילגאַריזירטע פאָלקסלידער. דער עולם האָט געפּאַטשט בראַוואָ און געפּאָדערט נאָך. מיר יונגע האָבן געהאַט שטארק עגמת־נפש דערפון.

אויף די זומערדיקע וואַקאַציעס האָט מיך געצויגן צו די היימישע בערג. האָב איך איבערגעלאָזט ווין מיטן ווינער וואַלד, מיטן זעמערינג און מיט דער ראקס, באַזעצט זיך אויף א פּאָר וואָכן אין טאַטאַרעוו (אויף פּוילישּ: טאַטאַרוווּ) ביים פרוט, אַ דאָרף אין די מזרח־בעסקידן און פון דאָרטן געוואנדערט אין די בערג. בעת קיין יאַרעמטשע פלעגן קומען אסימילירטע יידן פון גאנץ מזרח־גאַליציע, קיין מיקוליטשין און דאָרע ס׳רוב פּשוטע יידענעס פון סטאַניסלאָוו און קאָלע־

מיי, זענען אויף טאטארעוו אינגאַנצן קיין בעלנים נישט געווען. טאטארעוו איז געווען א באַן־סטאַציע צווישן מיקוליטשין און וואַראַכטע. קיין דאטשעס, רעסטאַ־ראנען, פּענסיאָנאַטן זענען דעמלט דאָרטן נישט געווען. די איינציקע צוויי היל־צערנע ווילעס, איינע לעבן דער צווייטער, זענען זומער געווען פאַרמאַכט. גערופן האָט מען זיי „פּרינץ ליכטענשטיינס יאַגד־שלעסער", מחמת ווינטער פלעגן אַמאָל קומען אַהער דער פּרינץ און זיינע געסט אויף געיעג. זיי האָבן מיטגעבראכט מיט זיך פון כל טוב, די געשמאַקסטע מאכלים און טייערסטע ווייַנען. מען האָט אויך דערציילט, אז ערגעץ ווייט איז פאַראַן א סאנאטאָריע, וווּ ד״ר טאַרנאָווסקי, דער אייגענער וואָס אין קאָסעוו, היילט זיינע פּאַציענטן פאַר טייער געלט מיט הונגער־קוראַציעס. קיינעם פון די טוריסטן איז נישט געלעגן אין קאָפּ צו באַזוכן די סאנאַטאָריע.

די אָרטיקע באפעלקערונג איז געווען אַ הוצולישע. פרעמדע זענען געווָאָרן געווָאָרנט נישט צו האָבן קיין שום מגע ומשא מיט די אָרטיקע און אפילו נישט נוצן זייער געפּעס. שוין עטלעכע דורות האָט דאָ געבושעוועט סיפּיליס, פאַרשלעפּט אהער נאָך בעת די נאַפּאָלעאָנישע מלחמות. די עסטרייכישע רעגירונג האָט בא־שטימט א פּרעמיע פון צען קראָנען פאר יעדן הוצול, וואָס האָט זיך געלאָזט היילן אין שפּיטאָל. דאָס האָט נישט קיין סך געהאָלפן.

איך האָב געדונגען א שטוב ביי אַ הוצול, געגעסן האָב איך אין יענע טעג, וועו כ׳בין נישט געווען אויף וואַנדערונגען, ביי אַ יידן. יעדן טאָג דאָס אייגענע: אינדערפרי און אָוונט מאַמאָליגע מיט זויערמילך, מיטאָג אַ פערטל עוף. אַ צרה איז געווען מיט שבת. קיין מאמאליגע האָט מען נישט געקאָכט — א טעם האָט בלויז פרישע מאמאליגע — און טשאָלנט האָב איך פיינט געהאט. האָב איך פאַרליב געגומען מיט א קאַלט שטיקל עוף צו מיטאָג און מיט ראַזעווע ברויט און זויער־מילך אינדערפרי. פרייטיקצונאַכטס האָט מען געקאָכט די מאמאליגע פאר ליכט־בענטשן, שבתצונאַכטס נאָך הבדלה.

דעם פאַמיליע־נאַמען פון ייד געדענק איך נישט, אָבער זיין געשטאַלט שטייט מיר נאָך היינט ווי לעבדיק פאַר די אויגן. געווען איז ער זייער א הויכער מיט ברייטע פּלייצעס און א ווייסער באָרד. ער איז אַלט געווען עטלעכעאונזיבע־ציק יאָר, שוין קרוב צו די שמונים, אָבער געזונט געווען ווי אַ דעמב. איבער זיין בעט האָט געהאָנגען אַ געלאָדענער פּיסטויל. באַנוצט האָט ער אים נישט. די הוצולן האָבן סיי ווי געציטערט פאר אים אימת מות.

איינמאָל איז געקומען קיין טאַטאַרעוו א רבי מיט חסידים. פון וואַנען — געדענק איך נישט. זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין וואַלד. דאָרט האָב איך זיי געטראָפן דאָוונענען מנחה אונטער א בוים. שפּעטער האָב איך פאַרפירט אַ שמועס מיטן רבין. ער האָט מיר נישט דערציילט וועגן זיינע אָבות, נישט וועגן ניסים

ונפלאות פון אנדערע גוטע יידן זכותם יגון עלינו. געדענק האָט ער וועגן בורא עולם, וואָס אַנטפלעקט זיך אין דער ליכטיקייט פון דער זון, אין דער שיינקייט פון די בערג, אין דער ריינקייט פון דער לופט, אין ריח פון יעדן בוים און פון יעדן גרעזעלע.

אַן אנדער מאָל האָב איך באַגעגנט א יידישע חתונה. אויף אַ פֿאָר פויערישע פורלעך זענען געזעסן קלעזמאָרים, חתן־כלה, מחותנים און מחותנעסטעס. גע־פֿאָרן איז מען פון אַ חתונה־סעודה. דער וועג האָט זיך געשלענגלט באַרג ארויף און געשלעפּט האָבן זיך די פורלעך פֿאמעלעך. די קלעזמאָרים האָבן שטיל געשפּילט „חתן כלה מזל טוב". די מעלאָדיע האָט געהאַט אין זיך עפּעס פון די בערג, פריי־לעכס און בענקנדיקס אייגנצייטיק. זי איז מיר פֿאַרבליבן אין אויער און מיט אַ סך יאָרן שפּעטער האָב איך זי איבערגעגעבן דעם קאָמפּאָזיטאָר הענעך קאָן און געבעטן אים, ער זאָל זי פֿאַרוועבן אין דער מוזיק צו מיין אינסצענירונג פון שלום אַשס „קדוש השם".

זומער 1914 האָב איך מיך געוואָלט באַקענען מיט די שווייצערישע אַלפֿן. קיין פּעסער פון עסטרייך אין דער שווייץ האָבן זיך נאָך דעמלט נישט געפֿאָדערט. האָב איך אַראָפּגעבראַכט מיין שוועסטער פון סטאַניסלאָוו און מיר האָבן זיך אַרײַנגעזעצט אין דער באַן. אין אָפּטייל זענען געזעסן א יידישער בחור, א מיידל און דריי קינדער. זיי זענען געפֿאָרן פון רוסלאַנד דורך פֿראַנקרייך קיין אַמעריקע. פֿאַר דער גרענעץ זענען זיי געוואָרן זייער אומרויק. דאָס מיידל האָט מיר מגלה סוד געווען, אז זיי אלע פֿאָרן אויף איין פּאָס, זי מיטן בחור זענען פארשריבן ווי מאָן און וויב און דאָס קליינוואַרג ווי זייערע קינדער. זיי ציטערן, די גרענעץ־פֿאָליצייַ זאָל נישט אויפדעקן דעם שווינדל. זיי ביידע זענען נישט אַ סך עלטער ווי צו צוואַנציק יאָר און די קינדער זעקס, פינף און דריי. איך האָב זיי געטרייסט, אַז מיר האָבן בכלל נישט קיין פּאַספּאָרטן און דערפון דרינג איך, אז קיין קאָנטראָל פון פּעסער וועט נישט זיין. און כך הוה. ערשט אויף דער שווייצערישער זייט האָבן אונדזערע שכנים אָפּגעעטעמט. אָבער באַלד האָבן זיי געמומען דאגהנען זיך, וואָס עס וועט זיין אויף דער שווייצערישער־פּראָנצויזישער גרענעץ.

די שוועסטער מיינע איז קיין באַרג־גייערין נישט געווען, איז זי נאָך דער ערשטער טור פֿאַרבליבן אין טייפּען הינטער סאַנקט־גאַלען און איך בין אַוועק וויטער. איבער צירעך, לוצערן, פירוואַלדשטעטער אָזערע, ברונען, פליעלען, גע־שענען, אַנדערמאַט, גרימזעל־פּאַס, פורקא־פּאַס צום גאָטהאַרד־פּאַס. די שיינקייט פון די בערג האָט מיך אינגאַנצן פֿאַרשיכורט. באַשרייבן זי מיט ווערטער קאָן אַ געווײַנלעכער בשר ודם נישט. איך האָב אינגעזאפט אין מיר אָן אַ שיעור בילדער און א טייל פון זיי זע איך נאָך ביז היינט פֿאַר די אויגן. מיינע איבערלעבונגען זענען געווען זייער שטאַרקע. און ווי נישט איינמאָל האָב איך באַצאָלט פאר זיי

מיטן געזונט. אויפן סאַנקט־גאָטהאַרד האָב איך מיך אויסגעגליטשט און בין אַפּ־ געלעגן עטלעכע שעה אין שניי. מיין אַלטע קראנקייט האָט זיך אָפּגערופן. דאָס מאָל האָט די אנטצינדונג ארומגעכאפט געלענקן אין די פיס, הענט און אפילו אין פּנים. מען האָט מיך געבראַכט אין א סאַנאַטאָריע הינטער סאַנקט־גאַלען. נאָך א פּאָר וואָכן האָט מיך די שוועסטער אַריבערגעפירט קיין סאַנקט־גאַלען צו א מא־ סאזשיסט אין א פּריוואַטער דירה. ערשט אין אַ פּאָר חדשים ארום האָט זי מיך געקאָנט טראַנספּאָרטירן קיין קאַרלסבאַד, וווּ טאטע־מאַמע האָבן זיך געפונען.

זיי זענען מיט נאָך אנדערע יידן אַנטלאָפן פון סטאניסלאָוו קורץ נאָכן אויס־ בראָך פון דער מלחמה. אַבט טעג האָבן זיי זיך געשלעפּט אין א משא־וואַגאָן ביז זיי זענען דערפאָרן אויפן אָרט. אין קאַרלסבאד האָט זיך באַזעצט א געוויסע צאָל אַנטלאָפענע יידן פון גאַליציע. זייער לאָגע איז געווען זייער א שווערע. די מלו־ כהשע שטיצע האָט באַטראָפן זיבעציק העלער טעגלעך אויף אַ קאָפּ. אָנקומען אויף אַרבעט האָט מען נישט געקאָנט. אויף דער סעזאָן־אַרבעט אין און אַרום די בעדער האָבן איינגעזעסענע — ס׳רוב דייטשן — געהאט א חזקה פון כמה יאָרן. ווינטער האָבן אויך זיי נישט געהאַט וואָס צו טון. האַנדלען איז נישט געווען מיט וואָס. דער קאַרלסבאַדער האנדל, אויסגערעכנט אויף די קורגעסט, וואָס פלעגן זיך צו־ נויפפּאָרן פון גאָר דער וועלט, האָט זיך געפונען זינט דורות אין די הענט פון געוויסע משפחות, יידישע און דייטשע.

מיט איינער פון זיי האָב איך מיך באַקענט דאָס איז געווען דער שעף פון דער יידישער פירמע מ. י. גאָלדמאַן, א גרויס געוועלב מיט וועש אויף איינער פון די שענסטע גאַסן. פון זיינע צוויי זין איז איינער געווען דאָצענט פון מעדיציין אין פּראָגער דייטשן אוניווערזיטעט און דער צווייטער אַ גערמאַניסט אין ווין. ער אַליין האָט ליב געהאַט יידישע גלייכווערטלעך בפרט אַזעלכע, וואָס זענען געווען באַקוועם פאַר זיין קלאָס. נישט איינמאָל האָט ער מיר איבערגעחזרט, אַז „טאָורע איז די בעסטע סכאָורע". אָבער וועז די פּרייזן פון כלערליי סחורות האָבן געגומען וואָקסן, האָט ער ביי מיר געפרעגט אַן עצה, צי ס׳איז נישט גלייכער פאַרן גאַנצן מזומנעם געלט צו קויפן סחורה, טאָמער וועט זי נאָך מער שטייגן. איך האָב אים געענטפערט, אַז איך בין קיינמאָל קיין סוחר נישט געווען און הגם מיין טאַטע האָט געהאַנדלט מיט תבואה, האָב איך מיך קיינמאָל נישט אינטערעסירט מיט מסחר און דעריבער קאָן איך אים קיין עצה נישט געבן, כ׳מיין אָבער, אַז פאר אַ סוחר איז נישט תורה די בעסטע סחורה, נאָר סחורה די בעסטע תורה. וועז איך בין מיט העכער אַ יאָר שפּעטער געקומען צו טאַטע־מאַמע, האָט ער מיר מיט פרייד דערציילט, אז ער האָט געפאָלגט די עצה, וואָס כ׳האָב אים נישט געגעבן און ער איז ברוך השם מצליח געווען, היינט איז וועש עטלעכע מאָל טייערער ווי דעמלט. דערפאַר האָט ער מסכים געווען צו באַהאַלטן אין מאגאזין עטלעכע קאָס־

טנס מיט מיינע ביכער. „איר דאַרפט נישט פאַרקלאפֿן די קאַסטנס — האָט ער גע־זאָגט — ביכער גנבעט ביי אונדז נישט".

ראַבינער אין קארלסבאַד איז געווען ד"ר ציגלער. ער האָט זיך אינטערע־סירט מיטן גורל פון די פּליטים. ער האָט אויך אונדז באַזוכט און פאַרפירט א שמועס מיט מיר. מיינע עלטערן האָבן קיין שטיצע נישט געניומען. זיי האָבן דאָס געהאַלטן פאַר קצבה. ד"ר ציגלער האָט געהאט אן אנדערע מיינונג. די שטיצע מצד דער מלוכה איז איר חוב לגבי די בירגער. זי איז א מינימאַלע און קלעקט אפילו נישט אויף עסן, פון א דאַך איבערן קאָפּ און אַ בגד אויפן לייב איז אָפּגע־רעדט. פאַר דער מלחמה האָט ד"ר ציגלער דיספּאָנירט מיט גרעסערע באַטרעפּן, וואָס יידישע מנדבים האָבן אים געגעבן און איבערגעשיקט לטובת ארעמע קור־געסט. אָבער קיין סך בעלנים אויף שטיצע זענען אין קארלסבאַד נישט געווען. היינט איז פארקערט. ער קאָן זיך נישט באַקלאָגן אויף דוחק אין מקבלים. דאָס געלט, וואָס ער האָט געהאַט נאָך פון יענע גוטע צייטן און דאָס, וואָס ער האָט באַקומען בעת דער מלחמה, האָט ער שוין פארטיילט, אויך מלבושים און וועש. ער האָט זיך געווענדט צו רודאָלף מאָסס, דעם ארויסגעבער פון „בערלינער טאָגעבלאַט", די צייטונג האָט געמאַכט א זאַמלונג צווישן אירע לייענער און מאָסס האָט איבערגעשיקט עטלעכע וואָגאָנען מיט מלבושים און וועש.

איך האָב מיך ביז צו יענער צייט קיינמאָל נישט געהאט באַגעגנט מיטן פּראָבלעם פון סאָציאַלער הילף און דער גאַנצער ענין איז געווען פאַר מיר א נייער. איך האָב נישט געקאָנט מסכים זיין מיטן פילאַנטראָפּישן סיסטעם פון קלאַפֿן מיט דער פושקע, אָבער כ'האָב געמוזט איינזען, אַז אָן דעם וואָלט געווען אַ סך ערגער.

אין קאַרלסבאַד האָבן מיר זאַלבעפערט געווינט אין אַ שטוב פון „הויז אוניאָן", אין וועלכן עס פלעגן פאַר דער מלחמה איינשטיין קורגעסט — ס'רוב יידישע — פון גאַליציע. איצט האָבן אַלע צימערן פאַרנומען פּליטים. אָבער ווי נאָר דער פרילינג האָט זיך אונטערגערוקט און מען האָט זיך געריכט אויף קור־געסט, האָט מען געבעטן די פּליטים מוחל זיין און אָפּטראָגן זיך אויפן „פישערן", אַ פאַרשטאָט פון קאַרלסבאד און אין די ארומיקע דערפער. די מאַמע האָט אָפּגע־דונגען אין א דאָרף הינטער קאַרלסבאד — דראַהאָוויץ האָט עס געהייסן — צוויי קליינע שטיבלעך ביי אַ מוזיקער פון קור־אָרקעסטער. דאָרט האָבן מיר געהאַט ווייניקסטנס גוטע לופט און אַמאָל פלעג א פויערטע אריינברענגען מילך, קעז אָדער אייער.

אין שמועס מיט ד"ר ציגלער האָבן מיר באַרירט נאָך אַנדערע טעמעס. ער האָט אויסגעווייזן צו זיין א פארשטענדיקער, ערלעכער און גוטער מענטש. בין איך געווען נייגעריק צו וויסן, ווי אַזוי ער דרשנט אין טעמפּל. אין איינעם אַ שבת בין איך אַריין אין טעמפּל, כדי אים צו הערן. אָנגעהויבן האָט ער זיין פּרעדיקט

מיט אַן אַפּאָטאָז פון „דער גלאָררייכער עסטרייכישער ארמיי, וואָס שטייט אָרעם ביי אָרעם מיט איר גרויסן פּאָרבינדעטן, דעם דייטשן רייך, אין קאַמף קעגן גע־מיינזאַמען שונא". איך בין געזעסן ווי אויף קוילן און כ׳האָב באין אופן נישט געקאָנט משיג זיין, ווי אַזוי א פּאָרשטענדיקער און ערלעכער מענטש קאָן רעדן אַזעלכע דיבורים. מען נייט אים דען פון קהל צו רעדן דווקא וועגן דער מלחמה? פּאָר וואָס נעמט ער נישט אָ פּסוק פון דער פּרשה און דערציילט נישט וועגן אַמא־ליקע יידן? פּאָר וואָס אַפּעלירט ער נישט צו די בייכיקע „דייטשן" אין די ערשטע בענק, זיי זאָלן אַרויסווייזן מער האַרץ צו זייערע ברידער די פּליטים? אָבער נאָכן פּאַטעטישן אַריינפיר האָבן זיך געלאָזט הערן אנדערע טענער. תחילת שטיל און ווי פּארשעמט, וואָס ווייטער אָלץ דרייסטער און דרייסטער. דער סוף פון דער דרשה האָט אויסגעקלונגען אין א שאַרפן פּראָטעסט קעגן דער מערדעריישער מלחמה און אין א הייסן רוף צו שלום און ברידערלעכקייט צווישן מענטשן.

די גאַנצע דרשה איז געווען אָ שעדעוור פון רעטאָרישער קונסט. געריידט האָט ד״ר ציגלער מיט אַ קלינגנדיקער שטים, מיט טעמפּעראַמענט, זיינע שוואַרצע אויגן האָבן געגליט. די לעצטע זאצן זענען געווען דברים היוצאים מן הלב. איצט האָב איך פּאַרשטאַנען, פּאָר וואָס ער האָט געמוזט אָנהייבן מיט אַזאַ באַגייסטערונג פּאר די קעמפּנדיקע חיילות. דאָס האָט געדארפט כשרן דעם פּינאָל און אָפּהיטן די דרשה פון א בייז אויג. וועג איך בין מיט אָ יאָר שפּעטער ארויס פון ווינער געריכטנדל נאָך הייניריך אייזענבאַכס אַנעקדאָט „ע, בע, מע, עס קאָן נאָך ערגער זיין", האָב איך נישטווילנדיק געמוזט אָ טראַכט טון וועגן ראַבינער ציגלער און זיין דרשה. און מיר איז געקומען אויפן זינען געטהעס אָ וואָרט פון „פּאָוסט": אָ קאָמעדיאַנט וואָלט געקאָנט לערנען אָ גלח.

פּאָר מיין אָפּפּאָר פון קאָרלסבאַד בין איך געווען ביי ד״ר ציגלער אינ־דערהיים. ער האָט מיר דערציילט וועגן זיין הילף־אַרבעט לטובת די פּליטים, וואָס פּילט אים אויס די טעג, וועגן זיין פּריערדיקער ראַבינערישער טעטיקייט, וואָס האָט אים קיינמאָל נישט אינגאַנצן באפּרידיקט, וועגן דער „געשיכטע פון יידן־טום", וואָס ער האָט אָנגעשריבן און וועגן זיינע רעליגיעזע שריפטן, וואָס זענען זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן סיי אין די יידישע סיי אין די פּראָטעסטאַנטישע קרייזן. איך האָב דערמאָנט מיינע טעאַטער־פּלענער און דערציילט אים וועגן דער יידישער ליטעראַטור. די העברעישע השכלה־ליטעראטור האָט ער גוט געקענט, וועגן פּרצן, אַשן, שלום־עליכמען האָט ער געהערט, פּרצס דערציילונגען אין דער דייטשער איבערזעצונג פון ד״ר נתן בירנבוים (מתתיהו אחר) האָט ער געלייענט. כ׳האָב אים געבעטן, ער זאָל זיך אַרויסנעמען פון מיינע קאָסטנס, וואָס געפינען זיך ביי גאָלדמאַנען, עטלעכע יידישע ביכער און איבערלייענען זיי. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו טון עס.

אין קאַרלסבאד האָב איך מיך וויטער געהיילט. כ׳האָב שוין אַוועקגעוואָרפן די קוליעס און בין אַרומגעגאַנגען אָנגעשפּאַרט אין צוויי שטעקנס. אינגאַנצן קומען צו זיך האָב איך נישט געקאָנט. בין איך געפֿאָרן קיין ווין, כדי צו האַלטן זיך אן עצה מיט פּראָפעסאָר פּיק. באַקענט האָב איך זיך מיט אים נאָך זומער 1911, וועז כ׳בין אַריינגעקומען צו אים מיט א צעטל פון „פּאַריין פון קראַנקע שטודירנדיקע". אַ מיטגליד פון פּאַריין האָט זיך געקאָנט אויסקלויבן וועלכן דאָקטאָר ער האָט געוואָלט פון אַ רשימה מיט דאָקטוירים און פּראָפעסאָרן, וואָס האָבן זיך געשטעלט אין רשות פון פּאַריין. ד״ר פּיק איז געווען פּראָפעסאָר פון ווינער אוניווערזיטעט און מיליטער־דאָקטאָר אין ראַנג פון גענעראַל, אָבער זייער א צוגעלאָזטער און גוטער מענטש. ער האָט זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט מיר, געטרייסט מיך, אַז ער אליין ליידט זינט כמה יאָרן פון אַרטריטיזם און האָט מיר געווייזן זיינע פינגער מיט אַרטריטישע „קישעלעך". ער האָט מיר געגעבן עצות, ווי אַזוי איך דאַרף מיך פירן, און געהייסן מיר — אפילו וועז כ׳וועל זיין אינגאַנצן געזונט — אַריינקומען צו אים אין אָדער צוויי מאָל אין יאָר. פלעג איך זומער, איידער כ׳בין געפֿאָרן אין די בערג, ווייזן זיך פּאַר אים.

איצט איז ער געווען אָנפירער פון אַ גרויסן מיליטעריש שפּיטאָל און איך בין געווען שטאַרק מסופּק, צי ער וועט האָבן צייט פאַר מיר, אַ פּשוטן בשר ודם, א „ציווילי־באַאַמטער" — ווי מען האָט דעמלט געזאָגט. אויפגענומען האָט ער מיך זייער פריינדלעך, אויסגעפרעגט זיך אַלע פּרטים וועגן מיין שווייצערישער טור, וועגן פּאַל אויפן גאָטהאַרד־בארג און דער ביזאיצטיקער קוראַציע. געהייסן האָט ער מיר אַרויספֿאָרן קיין באַדען בייַ ווין און נעמען דאָרט שוועבל־בעדער. ער האָט מיר מיטגעגעבן בריוו צו אַ דאָרטיקן דאָקטאָר און צו דער דירעקציע פון די בעדער. די הוצאות פון דער קוראַציע האָט געדעקט דער „פּאַריין פון קראַנקע שטודירנדיקע" *).

אין באַדען בין איך פאַרבליבן אויך נאָכן פאַרענדיקן די קוראַציע. דאָרטן האָבן אָפּגעריכט גלות אַ ביסל פּליטים פון גאַליציע, בתוכם פּראָפּ. ד״ר משה שאָר מיט זיין פרוי און צוויי טעכטערלעך. מיר האָט זיך נאָך נאָכגעשלעפּט דאָס לעצטע ריגאָראָזום. כ׳האָב עס אויסגעהאַלטן אין חודש מאַי צי יוני און יולי איז פאַרגעקומען די דאָקטאָר־פּראָמאָציע. מיין געזונט איז געווען אַזוי וויית אויף אַ דרך, אַז איך האָב מיך געקאָנט גרייטן אַרויסצופֿאָרן קיין בערלין, וווּ כ׳האָב געהאַט בדעה צו שטודירן בייַ מאַקס ריינהאַרדט.

---

*) פּראָפּ. פּיק איז בעת דער מלחמה געוואָרן פּרעזידענט פון מיליטערישן סאַניטעט־קאָמיטעט אין עסטרייך און נאָך דער מלחמה פּרעזידענט פון דער יידישער קהילה אין ווין.

אַרויספֿאָרן בעת דער מלחמה פון עסטרייך האָט מען נישט געקאָנט אַן אַן הסכמה מצד דער שטאַטהאַלטעריי פון קרונלאַנד, צו וועלכן מען האָט געהערט. די גאַליציש שטאַטהאַלטעריי, וואָס איז עוואַקוירט געוואָרן פון לעמבעריק, האָט זיך געפונען אין ווין. נאָך אַ פערזענלעכער אינטערוועניע האָב איך באַקומען אַן שוועריקייטן די דערלויבעניש. ערגער איז געווען מיטן הסכם מצד דעם דייטשן קאָנסולאַט אויף אַריינצוקומען קיין בערלין.

ביי דער גרויסער וואָפֿן־ברודערשאַפֿט צווישן ביידע מלוכות האָט דייטש־לאַנד נישט געקאָנט אַריינגעלאָזט עסטרייכער צו זיך אין לאַנד. וועג איך בין אַוועק אין דייטשן קאָנסולאַט און האָב זיך אַוועקגעשטעלט אין דער ריי פֿאַר אַ פענצטערל, האָב איך געהערט, ווי ביי יעדן פֿענצט פרעגט זיך דער באאַמטער אויס, צוליב וואָס ער פֿאָרט, וואָהין און צו וועמען, מיט וואָס דער צו וועמען ער פֿאָרט פֿאָר־נעמט זיך, ווי לאַנג א.א.וו. אַנדערע, וואָס האָבן שוין פריער געהאַט געענטפערט אויף אַלע פראַגן, זענען געקומען נאָך אַ באַשייד. די מערסטע האָבן באַקומען אַן אָפּזאָג, בתוכם אויך א פראָפעסאָר פון ווינער אוניווערזיטעט. האָב איך איינגעזען, אַז מיינע שאַנסן צו באַקומען א דערלויבעניש זענען נישטיקע. איך האָב אַבער נישט געוואָלט מוותר זיין אויפן סטודיום ביי ריינהאַרדטן, וואָס כ׳האָב עטלעכע יאָר — אויך בעת דער קראַנקייט — געטראַכט וועגן אים. האָב איך מיך שטיל אַרויסגעגנבעט פון דער ריי, בין אַרויס אין גאַס און געגומען קלערן, וואָס מען טוט.

קיין סך יידישע משפחות מיט דער פאַמיליע ווייכערט זענען אין גאַליציע נישט געווען. וועגן טאַטנס ברודער אין פּראַיץ און זיין געשוועסטערקינד אין בערזשאַן האָב איך דערציילט. ווען כ׳האָב אַמאָל געפרעגט דעם טאַטן וועגן אונ־דזער אָפּשטאַם, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט א גאַלדענעם יחוס־בריוו, פון וועלכן ס׳איז געדרונגען, אַז מיר שטאַמען פון דוד המלך. דער טאַטע איז געווען בטבע אַן עניו און פלעג נישט רעדן דערפון. כ׳האָב אויך געהאַט דעם איינדרוק, אַז קיין שטאַרקער מאמין אין דער עכטקייט פון יחוס־בריוו איז ער נישט געווען. ער האָט מיר נאָך דערציילט, אז תחילת איז די פאַמיליע געווען „ווייכהערץ", נאָר אַזוי ווי פאַדאַליער רעדן נישט אַרויס קיין „ה", איז דערפון געוואָרן „ווייכערט". צוויי ווייכערטס זענען אַוועק אין די יונגע יאָרן קיין אויסלאַנד און דאָרט געוואָרן לייט. איינער איז קאָנסול אין קאַנאַדע און אַ צווייטער — פֿאַרלעגער אין בערלין. איך האָב טאַקע געזען דייטשע קלאַסיקער אַרויסגעגעבן דורך אַ פארלאג א. ווייכערט אין בערלין. דער טאַטע האָט געזאָגט, אז ער הייסט אברהם עזרא.

בין איך אַוועק צו מיין בוכהענדלער און געפרעגט, צי אים איז נישט באַ־קאַנט עפּעס וועגן דערמאָנטן פֿאַרלאג. ער האָט מיר דערלאַנגט א בוך, וווּ עס זענען געווען אויסגערעכנט אַלע דייטשע בוכהענדלער־ און פֿאַרלעגער־פירמעס מיט אינפֿאָרמאַציעס, ווי לאַנג די פירמע עקזיסטירט, וויער ס׳איז געווען איר גרינ־

דער, צו וועמען זי געהערט, ווער עס האָט אַ רעכט צו חתמענען אין נאָמען פון דער פירמע וכ׳. איך האָב מיך אויסגעלערנט אויסנוויניק אַלץ, וואָס דאָרט איז געשטאַנען און אויף צומאָרגנס האָב איך עס איבערגעחזרט ביים פענצטערל אין קאָנסולאַט. ווען כ׳בין אין צווייַ טעג אַרום געקומען נאָך אַ תשובה, האָב איך באַקומען די דערלויבעניש. איך בין געווען זיכער, אז דער באאמטער ביים פענצטערל האָט דאָס וואָס כ׳האָב אים געזאָגט נאָכקאָנטראָלירט אין דעם אייגענעם בוך, פון וועלכן איך האָב מיך עס אויסגעלערנט.

איך וואָלט דעם גאַנצן ענין נישט דערמאָנט, ווען נישט דער גראָטעסקער עפילאָג, וואָס ער האָט געהאַט. פארשטייט זיך, אז מיר איז נישט געלעגן אין דער לינקער פּאה צו זוכן אין בערלין מיין קרוב אברהם עזרא. כ׳האָב געהאט אין זינען בילכערע זאַכן. אָבער אַמאָל איז עס דאָך געקומען צו רייד. איך בין שוין דעמלט געווען אין בערלין אַ דרייפערטל יאָר. צווישן אַנדערע האָב איך מיך באַקענט מיטן ביבליאָטעקאָר פון דער קעניגלעכער ביבליאָטעק פּראָפ. ד״ר הייניריך לעווע. ער איז געווען אַ ציוניסט און א רעליגיעזער ייד און שבת פלעג ער נישט קומען אין ביבליאָטעק. אַמאָל האָט ער מיך פאַרבעטן צו זיך אַהיים. איבער אַן אויסשניט פון זיין אָפּענער ביבליאָטעק האָט געהאָנגען אַ פרוכת, הינטער וועלכן עס איז געשטאַנען אַ ספר תורה. אין שמועס האָט ער מיך געפרעגט, ווי אַזוי מיר האָט זיך איינגעגעבן צו באַקומען א דערלויבעניש אויף אַריינצופאָרן קיין דייטשלאַנד, ווייל, כידוע, לאָזט מען קיין עסטרייכער נישט אַריין. האָב איך אים דערציילט די מעשה מיטן אַדרעס־בוך.

פּלוצלינג שיסט ער אויס מיט אַ געלעכטער, אַז די לאנגע און ברייטע באָרד טרייסלט זיך אים. איך הייב נישט אָן צו פאַרשטיין, פון וואָס ער לאַכט.

— זענט איר געווען ביי אייער קרוב? — פרעגט ער.

— כ׳האָב געהאַט אנדערע דאגות אויפן קאָפּ.

— ווייסט איר כאָטש, ווער דאָס איז?

— פון וואַנען זאָל איך וויסן?

— וועל איך עס אייך זאָגן: דאָס איז אָן אָנפירער פון די בערלינער אַנטי־סעמיטן. ער איז קיינמאָל קיין ייד נישט געווען, נישט ער און נישט זיינע אָבות.

— ווער איך בדלות. אָבי כ׳האָב אין זיין זכות באַקומען אַ דערלויבעניש צו קומען קיין בערלין.

מיטן פּאַפּירל אין קעשענע בין איך פון ווין אַרויסגעפאָרן צו די מיניקע. כ׳האָב נאָך געהאַט העכער אַ חודש צייט ביז אָנהויב טעאַטער־סעזאָן. אין דראַהאַ־וויץ איז דאָס לעבן געוואָרן נאָך אומעטיקער, די אָפּראָויזאַציע נאָך אַ סך ער־

גער. קיין זעמל און חלה, אפילו פון טונקעלן מעל, האָט מען שוין אינגאַנצן נישט געבאַקן, צום ברויט האָט מען צוגעמישט פריער קוקורודזע־מעל און קלייען, שפּעטער געמאָלענע קאָרע פון ביימער. איבער אזא ברויט פלעג דער טאַטע מאַכן קידוש. ליכט האָט די מאַמע געבענטשט אין שטיקלעך געטרוקנטע ערד. די זיל־בערנע לייכטער זענען געווען שוין פון לאַנג פאַרמשכונט, תחילת האָט מען די ליכט אַריינגעשטעקט אין קאַרטאָפל, איצט איז אַ קאַרטאָפל געווען אַן אוצר. די מענער ביז צו פופציק יאָר, וואָס האָבן קיינמאָל נישט געדינט אין מיליטער, האָט מען כאַפּ־לאַפּ „געשולט" אין די קאזארמעס — אין גאליציע האָט מען זיי געפרופן „קאַסערן" — פאַרן אוועקשיקן אויפן פראָנט. די שטימונג איז געווען זייער אַ גע־דריקטע.

ווען כ׳האָב באַזוכט ד״ר ציגלער, האָט ער מיר געדאַנקט פאַר די יידישע ביכער, וואָס ער האָט אַרויסגענומען פון קאַסטן. ער האָט זיי געלייענט און געהאַט שטאַרק הנאה דערפון. מיר האָבן גערעדט וועגן דער יידישער ליטעראַטור, אירע קינסטלערישע וועגן, איר באַטייט פאר די מאסן אין מזרח־אייראָפּע און אמעריקע אין זייער קאַמף פאַר נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באפרייונג. דאָן האָט ער מיך געפרעגט, צי כ׳האָב נישט אויפגעגעבן מיינע טעאַטער־פלענער. מיר האָט עס געגעבן א שטאָך.

— פאַר וואָס פרעגט איר? מאָדנע. מיט עטלעכע טעג צוריק האָט מיך דאָס אייגענע געפרעגט ד״ר נתן בירנבוים. מיר זענען געזעסן אין אַ גרעסערער געזעל־שאַפט אין ווינער „צענטראַל־קאפע". מיט ד״ר בירנבוים האָב איך מיך לאַנגע יאָרן נישט באַגעגנט, אָבער ער האָט מיך געדענקט פון דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ. פון יענער צייט זענען פאַרבייַ אַכט יאָר. ער אַליין איז ווייט אַוועק פון די אידעען, וועלכע ער האָט דעמלט אַזוי הייס פאַרטיידיקט. דאָס איז זיין טבע. ער קאָן נישט לאַנג פאַרבלייבן אויף אַן אָרט. ער איז אייביק אַן „אחר". קאָן ער נישט פאַרשטיין, ווי אַזוי מען קאָן אַזוי פיל יאָרן זיין „דער זעלבער". ער איז אַן אומרויקער גייסט און ליידנשאַפטלעכער זוכער. ער וויל אַראָפּברענגען די גאולה פאַר כל ישראל. איך בין אַ פשוטער מענטש און כ׳האָב ליב דעם פשוטן יידישן מענטש. און איך מיין, אַז ער פאַרדינט א בעסער טעאַטער ווי מען גיט אים. דאָס איז אַלץ.

— הייסט עס, אַז איר קלייבט זיך טאָקע קיין בערלין צו ריינהאַרדטן?

— ווי דען אַנדערש?

— אויב אַזוי, וועל איך אייך מיטגעבן א פאַר רעקאָמענדאַציע־בריוו.

— אַ דאַנק. אָבער צו וואָס דאַרף איך זיי? איך בעט דאָך נישט קיין שטעל. איך וויל אָנקומען צו ריינהאַרדטן אויף דער לער און צוקוקן זיך צו דער אינע־ווייניקער אַרבעט פון טעאַטער. קאָן דען געמאָלט זיין, ער זאָל מיר אָפּזאָגן?

— איר זענט זייער נאַיוו. איר קענט ווייניק די וועלט. איך גלויב נישט, אין אַ שטאָט ווי בערלין זאָל מען ערגעץ־ווו קאָנען אָנקומען אָן אַ גוט וואָרט פון עמעצן.

מיר איז געווען קאַלאַמוטנע אויפן הארצן. ביז איצט האָב איך נישט גע־נוצט קיין פּראָטעקציע. אומעטום האָב איך מיר אַליין אויסגעטרעטן דעם וועג. ער האָט באַמערקט מיין ווידערווילן.

— איך וועל אייך געבן עטלעכע בריוולעך צו מיינע באַקאַנטע. ממה נפשך? וועט איר אַליין געפינען אַ וועג צו ריינהאַרדטן, איז אוודאי גוט. אלא נישט, וועט איר אַריינגיין צו איינעם אָדער צווייטן פון די מענטשן.

געגעבן האָט ער מיר פיר בריוו; צו רודאָלף מאָססע, דעם פּרעסע־מאַג־נאַט, צו פריצי מאַססאַרי, וואָס איז דעמלט געווען די באַרימטסטע אָפּערעטע־אַרטיסטן אין בערלין און די פרוי פון נישט ווייניקער באַרימטן אַקטיאָר מאַקס פּאַלענבערג, צום טעאַטער־דירעקטאָר לאָוטענבערג און צום פּראָטעסטאַנטישן טעאָלאָגיע־פּראָפעסאָר טעאָדאָר קאַפּשטיין. שוין אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך מיך איבערצייגט, אז נישט איך בין געווען געעכט, נאָר ד״ר ציגלער.

34

ביי מאַקס ריינהאַרדט

רודאָלף מאַססע — ריינהאַרדטס דראַמאַטורגיש ביורא — פרעקאַס שליסל־ראָמאַן — רעזשיסערן פאַר ריינהאַרדטן — ריינהאַרדטס אַקטיאָרישקייט — זיין רעזשי־בוך — זיין באַהאַנדלען דאָס וואָרט — מימיק און געסטיק — וועריגער קראוז אין „פאָלק אין נויט" — ריינהאַרדטס אַרבעט מיט די אַקטיאָרן — גרים און קאָסטיום — דעקאָראַטיווע רעם — מוזיק און מאַסן־סצענעס — סך הכל.

קיין בערלין בין איך געקומען דירעקט פון קאַרלסבאד. דריי טעג נאָכאַ־נאנד האָב איך געפרוווט צו כאַפן א שמועס מיט מאקס ריינהאַרדט אדער עמעצן פון זיין טעאַטער־דירעקציע. דאָס האָט זיך מיר נישט איינגעגעבן. דעם פערטן טאָג בין איך אַוועק צו רודאָלף מאַססע אין גרויסן בנין פון זיין פאַרלאָג, כ׳האָב איבערגעגעבן דעם בריוו פון ד״ר ציגלער און געווארט אין קאָנפערענץ־צימער, וווהין מען האָט מיך אַריינגעפירט.

רודאָלף מאַססע איז געווען איינער פון די דריי גרויסע צייטונג־מאַגנאַטן אין בערלין (די צוויי אַנדערע זענען געווען אולשטיין און שערל). ער האָט אַרויס־געגעבן עטלעכע טאָג־צייטונגען, בתוכם דאָס ליבעראַלע „בערלינער טאַגעבלאַט", וואָס האָט פאַרנומען דעם אויבן־אָן צווישן די בערלינער צייטונגען, אַ ריי זשור־נאַלן און ביכער, בעיקר אַדרעס־ביכער, קיצורים פאַר טעלעגראַמעס וכ׳, וואָס זענען געווען פאַרשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט. אַ חוץ אַ גרויסער דרוקערייי האָט ער געהאַט אַן אַנאַנסן־ביוראָ, וואָס האָט געשמט אין דער וועלט און געהאַט אָפטיילונגען אין א סך דייטשע און אין די גרעסטע אויסלענדישע שטעט. דאָס אַנאַנסן־ביוראָ האָט אים געזיכערט די שליסל־פאָזיציע אין דער פרעסע־וועלט. אין יענע יאָרן איז די עקזיסטענץ פון יעדער צייטונג — ווער איר אַרויסגעבער זאָל נישט זיין — געווען אָפהענגיק פון די אַנאַנסן, וואָס זי האָט באַקומען. וועגן דעם האָט דעצידירט אין אַ גרויסער מאָס די פירמע רודאָלף מאַססע.

אַרויסגעקומען צו מיר אין קאָנפערענץ־צימער איז טעאָדאָר וואָלף, דער שעף־רעדאַקטאָר פון „בערלינער טאַגעבלאַט". ער האָט פאַרפירט מיט מיר אַ שמועס און געהייסן מיר קומען אין צוויי טעג אַרום. וועג איך בין דאָס צווייטע מאָל געווען ביי אים, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט איבערגערעדט וועגן מיר

מיט ריינהאַרדטן און אַז איך דאַרף מיך מעלדן אין טעאַטער מיטן בריוו, וואָס ער גיט מיר מיט.

אין קאַנצעלאַריע פון טעאַטער האָט מען מיך אַריינגעבעטן אין ביורא פון דראַמאַטורג, וווּ עס האָבן געוואַרט אַ צווויי מנינים מענטשן. יעדעס גרעסערע דייטשע טעאַטער האָט געהאַט אַ „דראַמאַטורג". דאָס איז געווען אַ ליטעראַרישער אַנפירער און זיין עובדה איז באַשטאַנען בעיקר אין לייענען און אָפשאַצן פּיעסעס צוגעשיקטע דורך מחברים אָדער רעפּערטואַר־ביוראָס, ווי אויך אין באַארבעטן פּאַרן טעאַטער קלאסישע דראמעס און קאָמעדיעס. אַחוץ דעם איז ער נאָך געווען דער „פּרעסע־שעף" פון טעאַטער, וואָס פלעג רעדאַגירן די קאָמוניקאַטן פאַר די צייטונגען, שרייבן בריוו און טון אַ סך אַנדערע מלאכות. מאַקס ריינהאַרדט, וואָס האָט אַנגעפירט מיט עטלעכע טעאַטערס — אין יענער צייט מיט דריי: „דייטשעס טעאַטער", "קאַמערשפּילע", „פאָלקסבינע" — האָט געהאט אַ דראמאטורגיש ביירא מיט אַרטור קאָהאַנע, פעליקס האָלענדער און עריך רייס בראש.

קאהאנע האָט מיר מודיע געווען, אַז פּראָפעסאָר ריינהאַרדט — אַזוי האָבן אים טיטולירט זיינע מיטאַרבעטער — האָט אַדאַנק דער השתדלות פון שעף־רעדאַקטאָר וואָלף מסכים געווען, איך זאָל ווי אַ האָספּיטאַנט בייווינען די רעפּעטיציעס אין זיינע טעאַטערס. איך בין דער אייגנציקער, וואָס איז דערצו זוכה, וואָרום בדרך כלל טאָר זיך קיין זייטיקער נישט געפינען ביי די פּראָבעס. די אַנפירונג פון טעאַטער איז זיכער, אַז איך וועל נישט מיסברויכן מיטן צוטרוי, וואָס זי האָט צו מיר.

אויפן ארט האָב איך נישט פאַרשטאַנען, וועגן וואָס פאַר א צוטרוי און וואָס פאר א מיסברויך ער האָט געהאט. שפּעטער האָב איך מיך דערוווּסט, אַז פריערדיקע יאָרן איז ריינהאַרדט געווען לייטזעליקער, ער פלעג צולאָזן אַספּיראַנטן און משמעות האָט ער איינעם צי צוויי סעזאָנען געפירט א מין רעזשיסור־קורס. אָבער איינער פון די אַספּיראַנטן, פרידריך פרעקזאָ, האָט אַנגעשריבן א שליסל־ראָמאַן א. ט. „עדווין בערנשטיינס טעאַטראַלישע שליחות", וווּ ער האָט אויף אַ מיאוסן אופן אַרונטערגעריסן ריינהאַרדטס טעאטראלישע טעטיקייט. אַ „שליסל־ראָמאַן" האָט זיך געהרופן א ראָמאן, וואָס באַשרייבט באַקאַנטע מענטשן און זייערע פאַסירונגען אויף אזא אופן, אז דער לייענער קאָן זיך לייכט אָנשטויסן, וועמען דער מחבר מיינט. איך האָב פרעקזאָס ראָמאַן נישט געלייענט. מיך האָבן הינטער־קוליסן־פּליאָטקעס נישט אינטערעסירט. קיינמאָל נישט. אויך נישט שפּעטער, וועו כ׳האָב אַליין געארבעט אין טעאַטער.

אין עטלעכע טעג אַרום בין איך געשטעלט געוואָרן פאַר א נסיון. אויפן סמך פון א רעקאָמענדאַציע פון מיינעם א פריינד האָט דער דירעקטאָר פון איינעם פון די דיסעלדאָרפער טעאַטערס פאַרגעלייגט מיר א שטעל פון אַ רעזשיסער־

אַסיסטענט מיט א שכירות פון תחילת הונדערט מאַרק אַ חודש. דער נסיון איז געווען אַ גרויסער, מחמת מיין אייגן קאַפּיטאַל האָט געקלעקט בלויז אויף אַ חודש צייט. אָבער איך בין בייגעשטאַנען דעם נסיון. אַ באַקאַנטע גאַליציש משפּחה, וואָס האָט זיך בעת דער מלחמה באַזעצט אין בערלין און געהאַנדלט מיט גרינ־ווארג, האָט מיר אויסגעבאָרגט דעם נויטיקן באַטרעף, איך זאָל קאָנען דורכהאַלטן דאָס געפלאַנטע יאָר ביי ריינהאַרדטן.

איך האָב אַ סך געלערנט אין משך פון דעם יאָר. מער ווי כ׳האָב מיך גע־ריכט. ריינהאַרדט איז געווען נישט בלויז אַ גרויסער קינסטלער, נאָר אויך אַ גרוי־סער אַרגאַניזאַטאָר. רעזשי פאָדערט קינסטלערישן טאַלענט אין אַ גלייכער מאָס ווי אַרגאַניזאַטאָרישן. נישטאָ קיין צווייטער קונסט־מין, וואָס זאָל האָבן צו טון מיט אַזוי פיל פאַרשידענע עלעמענטן, מענטשלעכע און זאַכלעכע, לעבעדיקע און טויטע, קינסטלערישע און טעכנישע. פון אָט די עלעמענטן, וואָס זענען נישט בלויז פארשידענע לויט זייער מהות, נאָר נישט איינמאָל אויך היפּכדיקע און אפילו ויתרוצצדיקע, שאַפן אַ הארמאָנישע גאַנצקייט — דאָס איז די קונסט פון רעזשי.

דאָס וואָרט „רעזשי" האָט שוין עקזיסטירט פאַר ריינהאַרדטן. אָבער עס האָט געהאט א באַגרענעצטן און איינזייטיקן באַטייט. ער האָט עס ערשט אויסגע־פילט מיט תוכן ביז איבער די ברעגעס. די רעזשיסערן, וואָס כ׳האָב פריער באַ־געגנט אויף דער פּוילישער צי דייטשער בינע — אין יידישן טעאַטער זענען אין יענער צייט בכלל קיין רעזשיסערן נישט געווען — זענען געקומען אָדער פון טעאַטער אָדער פון אוניווערזיטעט. די ערשטע — אַ מערהייט — זענען געווען על פּי רוב אַקטיאָרן אין די מיטעלע אָדער עלטערע יאָרן, וואָס האָבן אין משך פון זייער סצענישער אַרבעט אַנגעקליבן פּראַקטישע דערפאַרונגען און אויסגעפרווועט עפּעקטן און האָבן א טייל פון זיי בעת די פּראָבעס איבערגעגעבן אַנדערע אַק־טיאָרן. ווי באַלמעלאָכישע מייסטערלעך האָבן זיי געהיט, אַז דאָס זאָל געשען אַן זייער שאָדן, אַז א גרויסער סכום פון זייערע קענטענישן זאָל פאַרבלייבן ביי זיי ביזן טויט אַריין. רעזשיסערן פון צווייטן מין — אַ סך קלענער אין דער צאָל — האָבן געענדיקט אַן אוניווערזיטעט, זענען געווען באַהאָוונט אין דער ליטעראַטור, בעיקר אין דער דראַמאַטישער, און האָבן זיך באַטראכט פאַר פאָרשטייערס פון די דראַמאַטישע דיכטערס לגבי די אַקטיאָרן. זיי האָבן ליב געהאַט צו האַלטן בעת די פּראָבעס לאַנגע און אָפט לאַנגווייליקע לעקציעס פאַר אַקטיאָרן, וואָס האָבן פיינט געהאט די דאָזיקע „שרייבטיש־רעזשיסערן" בתכלית השנאה.

ריינהאַרדט איז געווען איינער פון די געציילטע דייטשע רעזשיסערן פון נייעם טיפּ, וואָס האָבן פאַראייניקט די מעלות פון יענע ביידע מינים, נישט האָבן־דיק זייערע חסרונות. הגם ער האָט נישט געענדיקט קיין אוניווערזיטעט, האָט ער פאַרמאָגט אַ זעלטן פארשטענדעניש פאַר דראַמאטישער ליטעראַטור. דאָס דאָזיקע

מאַקס רײַנהאַרדט
1943—1873

פֿאַרשטענדעניש האָט ער נאָך מער אַנטוויקלט דורך לייענען די ווערטיקסטע ווערק ווען דראַמאַטישע שרייבער און זייערע שאפונגען. דער בוכהענדלער, ביי וועמען איך פלעג אַמאָל קויפן א בוך, האָט מיר דערציילט, אז ער איז מחויב צו־צושיקן ריינהאַרדטן אַלץ, וואָס באווייזט זיך ווען דראַמאַטיש שאפן. דער פֿראָפּעסאָר קוקט עס אַדורך און דאָס, וואָס האָט פאָר אים אַ ווערט, קויפט ער איין.

ריינהאַרדט איז געווען אן אַקטיאָר, איידער ער איז געוואָרן אַ רעזשיסער, דאָס איז אים זייער צונוצגעקומען אין זיין רעזשיסערישער טעטיקייט. קודם כל האָט עס שטאַרק דערנענטערט צו אים דעם אַקטיאָר. דער רעזשיסער האָט נישט געהאלטן פאר די אַקטיאָרן בעת די פֿראָבעס קיין לאַנגע דרשות, נישט גערעדט צו זיי „אויף לאַטייניש" — די „שרייבטיש־רעזשיסערן" האָבן ביי דייטשע אַקטיאָרן געהייסן אויכעט „לאַטיינישע רעזשיסערן" — נאָר אויף אַקטיאָריש מיט קורצע דיבורים, האַלבע ווערטער און אַמאָל אינגאנצן אָן ווערטער, אויף שטום־לשון. נאָך וויכטיקער איז געווען, וואָס ריינהאַרדט האָט נישט בלויז געקאָנט אַזוי גוט צונויפרעדן זיך מיט די אַקטיאָרן, נאָר אַליין פאַרמאָגט אַ כמעט אומאויסשעפּ־לעכע פּאָטענציעלע אַקטיאָרישקייט. ער איז געווען ביכולת אָפּצושפּילן אַלע ראָלן נאָכאַנאַנד אין די פּיעסעס, וועלכע ער האָט רעזשיסירט. און ער איז געווען גענוג קלוג, נישט צו שפּילן — אָחוץ אין סאָמע אָנהויב — קיין שום ראָל. האָט אים איין ראָל נישט פאַרשטעלט דעם בליק אויף דער גאַנצקייט פון דער אויפּפירונג.

אין אָפּהיטן די גאַנצקייט פון דער אויפּפירונג האָט געשטעקט זיין גרעסטער כוח. ביי דער רייכקייט פון זיין רעזשיסערישער פאַנטאַזיע, ביי דער שפּע פון די טעאַטראַלישע מיטלען, מיט וועלכע ער האָט זיך באַנוצט, האָט אויף יעדן טריט געלויערט די סכנה, דער פּרט זאָל נישט דערדריקן דעם כלל, דער טפל דעם עיקר. ער האָט זיך געמוזט לכתחילה באַוואָרענען פאַר יעדער מעגלעכער שטרויכלונג. געטון האָט ער עס אין דעם א. ג. „רעזשי־בוך", וואָס ער האָט צוגעגרייט צו יעדער אויפּפירונג פון אַ נייער פּיעסע און נישט זעלטן אפילו צו אַ באַנייונג פון אַן אלטער.

ער איז נישט געווען דער ערשטער רעזשיסער, וואָס איז געקומען אויף די פּראָבעס מיט א רעזשי־בוך. ווי א מיטגליד פון דער „פאַרייניקונג פון קינסטלע־רישע בינע־אָנפירערס" האָב איך געהאט די מעגלעכקייט דורכצוקוקן רעזשי־בי־כער פון פּריערדיקע דייטשע רעזשיסערן, בתוכם אויך פון באַרימטן אָטטאָ בראָהם. אָבער קיין איינציקס פון זיי האָט זיך נישט געקאָנט גלייכן צו ריינהאַרדטס אַ רעזשי־בוך. דאָרטן זענען געווען פאַרשריבן מיזאַנסן — אַמאָל מיט געצייכנטע סיטואַציע־פּלענער — און איבערגענג, דאָ און דאָרט באַמערקונגען וועגן געפּיל־מצב פון אַ געשטאַלט אין אַ געוויסן מאָמענט אָדער וועגן א באַוועגונג פון אַן אַקטיאָר אָדער וועגן בייטן דאָס ליכט וכ׳. דאָס זענען געווען פּראָגמענטאַרישע

נאָטיצן, זיי האָבן קיינמאָל נישט אויסגעשעפט דאָס גאַנצע פון אַ סיטואַציע צי פון א געשטאַלט, אַ פשיטא שוין פון אַן אויפפירונג.

ריינהאַרדטס רעזשי־בוך איז געווען אַ פולע פּאַרטיטור פאַר אן אָרקעסטער, וואָס זיינע אינסטרומענטן זענען געווען אַלע לעבעדיקע און טויטע עלעמענטן פון דער געגעבענער פאָרשטעלונג. צווישן יעדע צוויי זייטלעך פון דראַמאַטישן טעקסט זענען געווען אַריינגעקלעפּט צווויי און אָפט מער זייטלעך פאַרשריבענע מיט דריב־נעטשקע אותיות. זיי האָבן אַנטהאַלטן בפרטיותדיקע באַשרייבונגען פון אַלץ, וואָס האָט א שייכות צו דער כוונה פון מחבר און רעזשיסער, פון יעדער דראַמאַטישער טיטואַציע, פון די פסיכישע צושטאַנדן פון א יעדער געשטאלט, פון דער לאָגישער אינטערפּרעטאַציע און מוזיקאַלישן אויפבוי פון יעדן זאַץ, פון יעדער תנועה און העוויה פון אַקטיאָר, פון באַוועגונגען פון די מאַסן, פון גרים, קאָסטיום, דעקאָראַ־ציע, ליכט, מוזיק צו יעדער סצענע.

עס וואָלט זיך געדאַכט, אַז די דאָזיקע פאַרצייכענונגען געשריבענע אין משך פון וואָכן פון אינטענסיוער און קאָנצענטרירטער אַרבעט, זענען אַ חוק ולא יעבור. אַ ווילדער טעות! ריינהאַרדטס לכתחילהדיקע פאַרטראַכטונג איז אויסן געווען צו זיכערן דעם אייגנהייטלעכן כאראקטער פון דער אויפפירונג, אָבער נישט צו באַגרענעצן אָדער גאָר צו האַמעווען די יכולתן פון זיינע קינסטלערישע און טעכנישע מיטאַרבעטער.

שרייבנדיק זיין רעזשי־בוך האָט ריינהאַרדט געזען פאר זיך דעם אקטיאָר, וואָס דאַרף שפּילן די געגעבענע ראָל. אויך אין אָט דעם פּרט האָט זיך זיין רעזשי־בוך אויסגעטיילט פון אַ סך פריערדיקע רעזשי־ביכער, וואָס זענען ס׳רוב געווען בלאַנקאָ־וועקסלען, קאָנפעקציע־מלבושים, וואָס מען האָט געקאָנט אָנטון יעדן גוטן אקטיאָר, אויב מען האָט געגעבן דאָ א צי אַרויף, דאָרט אַ שלעפּ אראָפּ. הגם ריינהאַרדט האָט געקענט אויסגעבונדן די אַקטיאָרן, מיט וועמען ער האָט געאַר־בעט, האָט ער אויך די רעפּעטיציעס אויספראָבירט פאַרשידענע מעגלעכקייטן פון שפּיל, ביז ער האָט געפונען די בעסטע פון זיי. און ער האָט זיך נישט געשעמט פאַר אלעמענס אויגן ארויסצונעמען די פול־פּעדער פון קעשענע און מיט אַ לייכט האַרץ אדורכצושטרייכן דאָס, וואָס ער האָט געהאט אַריינגעשריבן אין זיין רעזשי־בוך, אויב דער אַקטיאָר האָט עס געמאַכט בעסער, ווי ער האָט עס פאַרטראַכט. אַן אַנדערער, קלענערער רעזשיסער וואָלט זיך פאַרעקשנט געהאלטן ביי דעם זייניקן. אויך דערינען האָט געשטעקט זיין גרויסע גבורה. איזהו גיבור? גובר את עצמו.

ריינהאַרדט האָט איינגעזאפט אין זיך דאָס בעסטע און שענסטע, וואָס דאָס דייטשע — און נישט בלויז דאָס דייטשע — טעאַטער האָט געשאפן פאר אים. ער אַליין איז געווען יאָרן אַ מיטגליד אין אָטטאָ בראַהמס אנסאַמבל, וואָס האָט געשאפן אין דייטשן טעאַטער דעם א״ג נאַטוראליסטישן (אין יענער צייט אידענטיש מיט

רעאַליסטישן) נוסח. אָבער ער איז נישט געבליבן שטיין דערביי. ער האָט געוווסט, אז דאָס לעבעדיקע וואָרט אויף דער בינע דינט נישט בלויז ארויסצוברענגען אַ געדאנק אָדער א געפיל מיט דער הילף פון דער לאָגישער אינטאָנאַציע, נאָר אַז עס אַפּעלירט אייניצייטיק מיט זיין קלאַנג צום געפיל און צו דער פאַנטאַזיע פון צוקוקער. זינט דער גרעסטער דייטשער דיכטער געטהע האָט סוף אַכצענטן יאָרהונדערט איבערגענומען די אָנפירונג פון וויימאַרער הויפטאָטער, איז דיקציע געוואָרן דער עיקר ביים אַקטיאָר אין דייטשלאַנד. אַזוי וויט, אז מען האָט זי נישט בלויז געלערנט ווי אַ הויפט־לימוד ביי פּריוואַטע טעאַטער־לערערס און שפּעטער אין דראַמאטישע שולן, נאָר אויך אָפּגעהיט זי און קאָנטראָלירט ביי צייטיקע און אפילו גרויסע אַרטיסטן. צענדליקער יאָרן איז ביז איבערן סוף פון ניינצענטן יאָרהונדערט דער גרעסטער ממונה איבער דיקציע אין די פּירנדיקע דייטשע (און אַ געוויסע צייט אויך פראַנצויזישע) טעאַטערס געווען דער וועלט־באַרימטער רעציטאַטאָר און אַמאָליקער אונגאָרישער בית־מדרש־בחור אַלעקסאַנדער סטראַקאָש. דער גרעסטער דייטשער אַקטיאָר פון סוף פאָרגאַנגענעם און אָנהויב היינטיקן יאָרהונדערט, יאָזעף קאַינץ, האָט ביז אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן טאָג אין טאָג אויס געמאַכט דיקציע־געניטונגען. נישט קיין וווּנדער, וואָס ער איז געווען אַן אומפאָרגלייכלעכער מייסטער פון לעבעדיקן וואָרט.

ביי אַזאַ מצב איז נישט לייכט געווען נאָך עפּעס מחדש צו זיין אין הלכות דיקציע. און דאָך האָט ריינהאַרדט אויך אין אָט דעם פּרט אויפגעטון אַ סך. די זעלבע פולקייט און פאָרביקייט, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאָר זיין גאַנצן טעאַטראַלן שאפן, האָט געפונען אַ בולטן אויסדרוק אין דעם אופן, ווי ער האָט דינאַמיזירט דאָס געראַטע וואָרט, אַריינגעהויבן אין אים נשמה, לעבן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן, ווי ער האָט אויף די רעפּעטיציעס פון סטרינדבערגס „גייסטער־סאָנאַטע" מיט איינעם פון די טאַלענטירטסטע יונגע אַרטיסטן, פּאָול האַרטמאַן, לאַנג געזוכט פאַרן וואָרט „ערדע" (ערד) אַ קלאַנג, וואָס זאָל אויסדריקן די גאַנצע גרויסקייט און שווערקייט פון דער ערד. און ער האָט אים געפונען! פונקט אַזוי דורכגעקנעטן און אויסגעאַרבעט, הן לאָגיש און הן מוזיקאַליש, איז געוואָרן אויף די פּראָבעס יעדער זאַץ, יעדע רעפליק, די גאַנצע ראָל.

ניי איז געווען ריינהאַרדטס באַהאַנדלען די מימיק און געסטיק פון אַקטיאָר. אין דער צווייטער העלפט פון פאָרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָט מען זיך איינגערעדט, אַז מען קאָן אויסאַרבעטן פעסטע כללים פאָר דער שפּיל פון די מוסקולן אין מענטשלעכן פּנים. מען האָט אַנאַליזירט די איינצעלע געפּילן און פעסטגעשטעלט פאָר יעדן אַ פארגליווערטן אויסדרוק פון פּנים. מען האָט אָפּילו געדרוקט אלבומען, וואָס האָבן אילוסטרירט די דאָזיקע כללים. אָטטאָ בראָהם האָט אויסגעראָמט דאָס גאַנצע מיסט, לערנענדיק, אַז דעם אקטיאָרס פּנים דאַרף

אויסדריקן אויף אַ נאטירלעכן אופן דאָס, וואָס ער פילט. איז געקומען ריינהאַרדט און האָט געלערנט, אַז נישט דאָס, וואָס דער אַקטיאָר פילט איז דער עיקר, נאָר ווי אַזוי ער ווירקט אויפן צוקוקער. בעת בראָהם האָט געהייסן זיינע אַקטיאָרן אונטערקוקן די תנועות און העוויות פון כלערליי מענטשן אין טאָגטעגלעכן לעבן און דערנאָך איבערחזרן זיי אויף דער בינע, האָט ריינהאַרדט געפאָדערט פון אַקטיאָר, ער זאָל געפינען פאַר יעדער געשטאַלט און פאַר יעדער סיטואַציע אַן אייגענעם אויסדרוק, וואָס ווירקט סוגעסטיוו אויפן צוקוקער.

און ווידער קאָן איך ברענגען אַ פאקט, וואָס איז א סך איבערצייגנדיקער ווי אַלע ווערטער. מען האָט פראָבירט א דראמע פון קאַרל שהנער א. ט. „פאָלק אין נויט", וואָס די טעמע אירע איז געווען דער טיראָלער אויפשטאַנד קעגן נאַפּאָלעאָנען אין 1809טן יאָר. ווי דערמאָנט, האָט צו די געווייגלעכע רעפּעטיציעס קיינער נישט געהאָט קיין צוגאַנג. אַקעגנזשע צו דער גענעראַל־פּראָבע פלעג ריינהאַרדט פאַרבעטן פריינד פון דער קינסטלערישער, ליטעראַרישער און זשורנאַליסטישער וועלט און נאָך דער פּראָבע אויסהערן זייערע באַמערקונגען. אויך מיטגלידער פון אנסאמבל, וואָס האָבן זיך נישט באַטייליקט אין דער אויספירונג, האָבן געקאָנט בייזיין. אָחוץ דעם פלעג קומען אומגעבעטן די פּאָליצייאישע צענזור, וואָס האָט קיינמאָל נישט געהאט קיין איבעריקן צוטרוי צו טעאַטער־לייט און האָט געוואָלט כאָפן דעם לעצטן בליק אויף דער פּאַרטיקער פּאַרשטעלונג, איידער מען ווייזט זי דעם בריטן עולם. אויף דער געזעלשאַפט־פּראָבע פון שהנערס פּיעסע איז געקומען דער דעמלטיקער פּאָליצייי־פּרעזידענט פון בערלין פאָן גלאַזענאַפּ בכבודו ובעצמו, צווישן די אַרטיסטן האָט זיך געפונען דער יונגער אַקטיאָר פאָן וואַנגענהיים, אַ זון פון אַנגעזעענעם מיטגליד פון ריינהאַרדטס טעאַטער עדוואַרד פאָן ווינטערשטיין (וואָס זיין אמתע פאָמיליע איז געווען: באַראָן פאָן וואַנגענהיים)*). איינע פון די ראָלן האָט געשפילט וועלנער קראָוז.

די טיראָלער האָבן נישט קיין אַמוניציע. שול־קינדער קריכן אַרום איבערן שלאַכטפעלד און קלויבן אויף די אויסגעשאָסענע פראַנצויזישע קוילן, וואָס אַ קוילן־גיסער שמעלצט זיי גלייך איבער פאַר די טיראָלער ביקסן. איז יעדע קויל אַן אוצר. קראָוז ליגט אין אַן אָקאָפּ, די האָנט אויף דער ביקס און צילט. יעדע קויל, וואָס ער שיסט אויס, טרעפט. צעפּיניקט פון צער, וואָס ער האָט געמוזט אַוועק פון הויז און הויף, פון ווייב און — נאָך נישט געבוירן — קינד, ציילט ער יעדן פראַנצויז, וואָס ער האָט אַוועקגעליגט. דער אויסדרוק פון זיין פּנים איז פאַרביסן, אַנגעצויגן ביז צום פּלאַצן, די שטים, קעליק און געפּרעסט, מאַכט ממש

*) ע. ווינטערשטיין — היינט אַ בן שמונים — פאַרנעמט נאָך אַ חשוב אָרט אין טעאַטער פון דער דייטשער דעמאָקראַטישער רעפובליק.

אויפציטערן. פלוצלינג דערהערט זיך אַ האַרצרייסנדיקער אויסגעשריי. אַ רגע זענען אַלע זיכער, אַז דאָס קומט פֿאַר אין שפּיל. אָבער באַלד ווערט אַ טומל, מען לאָזט אַראָפּ דעם פּירהאַנג, אין זאַל ווערט ליכטיק און צוויי חברים פּירן אַרויס דעם יונגן וואַנגענהיים, וואָס האָט, צוקוקנדיק זיך פון זאַל צו דער פֿראָבע, באַקומען אַ נערוון־שאָק. ער איז נישט לאַנג צוריקגעקומען פון פֿראָנט און דער סוגעסטיווער כוח פון קראָוז שפּילן איז געווען אזוי שטאַרק, אז זיינע נערוון האָבן נישט אויסגעהאַלטן. נאָך אַ קורצן איבערייס איז די פֿראָבע באַנייט געוואָרן, אָבער נאָכן פֿאַרענדיקן האָט פֿאָליציי־פֿרעזידענט גלאַזענאַפּ ענערגיש געפֿאָדערט, מען זאָל „מילדערן" די אַקטיאָרישע שפּיל.

כדי אַרויסצורופן ביים אַקטיאָר אזא כוח פון סוגעסטיע לגבי דעם צוקוקער, האָט ריינהאַרדט געמוזט פֿארמאַגן נישט קיין קלענערן כוח פון סוגעסטיע לגבי דעם אקטיאָר. ער האָט אים פֿאַרמאַגט. פון אַלע טאַלענטן זיינע — און ער האָט געהאַט א סך טאַלענטן פֿארן טעאַטער — איז דער שענסטער געווען דאָס באהאנדלען די אַקטיאָרן בעת די רעפּעטיציעס. ער האָט נישט געהאט קיין פֿאַרטיקן שאַבלאָן פֿאַר אַלע. צו יעדן איז ער צוגעגאַנגען אויף אַן אנדערן אופן אוּן צו יעדן האָט ער געפונען א וועג. מען דארף געדענקען, אז פון אלע קינסטלער זענען די אקטיאָרן די פילבאַרסטע און מען טאָר נישט פֿאַרגעסן, אַז אין אנסאמבל האָבן זיך געפונען אַ טייל גרעסטע ארטיסטן פון זייער דור, א היפּשע צאָל ביז גאָר טאַלענטירטע און אַלע איבעריקע זענען געווען זייער פּעיקע.

רעזשיסערן, וואָס זענען אַדער זענען געווען אַקטיאָרן, און אַזעלכע, וואָס זענען שטאַרק פֿאַרגלויבט אין זיך, הגם זיי זענען נישט קיין אַקטיאָרן, האָבן געהאָט און האָבן נאָך הייַנט א טבע פֿאַרצושפּילן פֿארן אַקטיאָר זיין ראָל און הייסן אים נאָכשפּילן. אויף דייטש רופט זיך דאָס „פֿארמאַכן". יידיש האָט נישט קיין ספּעציעל וואָרט דערויף, אָבער אונדזער „נאָכמאַכן" זאָגט בפירוש, וואָס אזא אַרבעט איז ווערט. ריינהאַרדט האָט זיך קיינמאָל נישט באַנוצט מיט אזא מעטאָד. אפילו דאָן נישט, וען ער האָט געוויזן דעם אַקטיאָר, ווי אזוי ער דאַרף שפּילן. ביי די פּראָבעס צו „סאָלדאַטן" — אַ פארגעסענע סאָציאלע דראמע פון דעם יונגן געטהאָס אַ מיטצייטלער י. מ. ר. לעניץ, וואָס ריינהאַרדט האָט מחיה מתים געווען פֿאַר דער בינע — האָט די טאַלענטירטע ארטיסטין קאמילאַ אייבעשיץ באין אופן נישט געקאָנט אַרויסברענגען אין אירע באַווענגונגען די לייכטקייט אוּן דעם מיידלשן חן, וועלכע דער רעזשיסער האָט געפֿאָדערט. האָט ריינהאַרדט מיט עטלעכע באַווענגונגען פון זיין פּעסטן מאַנסבילישן קערפּער אילוסטרירט, וואָס ער מיינט. זי האָט עס אונטערגעכאַפּט; נישט די באַווענגונגען, נאָר די כוונה פון רעזשיסער.

ריינהאַרדטס סיסטעם פון באַהאַנדלען אינדיווידועל יעדן אקטיאָר האָט געפֿאָדערט נישט בלויז געניע קענטעניש פון יעדנס כאַראַקטער, נאָר אויך אַן

אַ שיעור אליינבאַהערשונג און סבלנות. די דיספּאָזיציעס פון רעזשיסער זענען געווען באַשטימטע און קלאָרע, אָבער דער טאָן איז געווען א רויקער, עלעגאַנטער, ממש אַ סאַלאָניקער. קיינמאָל האָב איך נישט געזען, אַז ריינהאַרדט זאָל אַרויס פון די כלים. אַרטיסטן, וואָס זענען לאנגע יאָרן געווען מיטגלידער פון זיין אַנסאמבל, האָבן דערציילט, אז זייער זעלטן האָט געטראָפן, ער זאָל זיין אין כעס. דערביי האָט זיך דאָס איינשטודירן ראָלן מיט די אַקטיאָרן נישט באַגרענעצט בלויז אויף די אַלגעמיינע רעפּעטיציעס. וועג מען האָט געדאַרפט, האָט ריינהאַרדט צוגעקנעלט באַזונדער מיט איינעם אָדער אַ צווייטן. און אפילו ביי דער גענעראַל־פּראָבע, וואָס איז פאקטיש געווען שטענדיק אַ פארטיקע פאָרשטעלונג, האָט געקאָנט פאַסירן, ער זאָל בעת די איבעריין צווישן די אַקטן זוכן מיט איינצעלע אַרטיסטן נייע טענער, ווייל די שוין פיקסירטע האָבן אים נישט אינגאַנצן באפרידיקט. איך בין געווען אַן עדות פון א פאַל, וועג ער האָט שוין נאָכן פאַרענדיקן די גענעראַל־פּראָבע פון סטרינדבערגס „גייסטער־סאָנאַטע", וווּ אין די סצענעס מיט וועגענערן און האַרטמאַנען האָט אַנטיילגענומען אַ יינגערע אקטריסע פון קלענערן פאָרמאַט, לאנגע שעהן פּראָבירט מיט איר, כדי נאָך אין דער לעצטער מינוט צו דערהויבן זי צום ניוואָ פון צוזאַמענשפּיל מיט יענע צוויי.

קיינמאָל האָט ריינהאַרדטן נישט באַפרידיקט אפילו די העכסטע קונסט פון שפּיל ביים אינצעלן אַקטיאָר, אויב זי האָט זיך נישט צונויפגעגאָסן האַרמאָניש מיט דער שפּיל פון די פּאַרטנערן. זיין ציל אין יעדער סצענע און אין דער גאַנצער פאָרשטעלונג איז געווען: אַנסאַמבל־קונסט. און ער האָט זי דערפירט צו אַ גאָר הויכער מדריגה.

ווי פיל מי און כוחות ריינהאַרדט האָט אַוועקגעלייגט ביי דער אַרבעט אַרום יעדער ראָל, אַפילו דער קלענסטער, ווי שעפּעריש און באַפרוכפּערנדיק די דאָזיקע ארבעט איז געווען, האָבן זייטיקע נישט געקאָנט וויסן. אָפשאַצן ווי גע־העריק האָבן עס געקאָנט בלויז די, וואָס האָבן זיך צוגעקוקט צו די פּראָבעס און די אַקטיאָרן גופא. זענען טאָקע אַקטיאָרן געווען זיינע הייסטע חסידים. יונגע האָבן זיך גערישן אַנצוקומען צו אים, צייטיקע האָבן לאַנגע יאָרן אָפּגעווארפן קאָנטראָקטן אויף גרעסערע ראָלן און טאָפּעלע, דרייפּאכיקע און פינפּפאכיקע שכירות אין קיניגלעכע, פירשטלעכע און שטאָטישע טעאַטערס, כדי וואָס לענגער צו שפּילן אונטער זיין אַנפירערשאַפט.

ריינהאַרדט איז געווען אַ זעלטענער מבין אויף אַקטיאָרישע טאַלענטן נאָך איידער זיי האָבן באוויזן צו אנטפלעקן זיך פאר אַנדערע. וועג ער האָט זיך דער־וווסט, אז ערגעץ אין אַ שטאָט שפּילט אַ יונגער טאַלענטירטער אַרטיסט, האָט ער זיך נישט געפוילט צו מאַכן א נסיעה אין יענער שטאָט, אַריינצוגיין — אָפּט אינקאָגניטאָ — אין טעאַטער בעת א פאָרשטעלונג און צוקוקן זיך גענוי צו זיין

שפּיל. האָט ער אַרויסגעפילט יענעמס טאַלענט, האָט ער אים געהייסן אַנגאַזשירן אין זיין טעאַטער פון קומענדיקן סעזאָן אָדער ער האָט אים גוט פאַרגעדענקט און אינטערעסירט זיך מיט זיין וויטערדיקער אנטוויקלונג. דערביי האָט ער זיך פאַרלאָזט אינגאַנצן אויף זיין אייגענער מבינות און האָט נישט מורא געהאט אַקעגנצושטעלן זיך סיי דער קריטיק סיי דעם פובליקום, הגם בדרך כלל האָט ער זיך געריכטן מיט ביידע. אַזא פאַל האָט געטראָפן מיט אַלעקסאַנדער מאַיססי, וואָס א לאַנגע צייט האָבן פובליקום און קריטיק אים אָפגעווארפן. יעדער אַנדערער טעאַטער־אָנפירער וואָלט קאַפּיטולירט. ריינהאַרדט האָט אים פאַרעקשנט נישט בלויז געהאַלטן אין אנסאַמבל, נאָר אויך געגעבן אים אַלץ גרעסערע ראָלן, ביז ער האָט אים דערפירט צו אַ פולן טריומף ביים עולם און צו גרויס אָנערקענונג ביי דער קריטיק.

ביי ריינהאַרדטן זענען די אַקטיאָרן געווען די טרעגער פון דער פאַרשטע־לונג, די זיילן, אויף וועלכע דער גרויסער בנין פון טעאַטער האָט זיך געהאַלטן, אָבער זיי זענען נישט געווען דער בנין גופא. צום בנין האָט ער צוגעפּגעטראָגן ציגל פון וואָנען ער האָט נאָר געקאָנט. מאַלעריי, פלאַסטיק און אַרכיטעקטור, ליכט און מוזיק האָבן געדינט דערצו אויסצופילן דעם חלל אַרום אַקטיאָר, נישט בלויז זיין אַ פאַסיקע רעם פאר אים, נאָר אויך מיטשפּילן מיט אים, שאָפן די האַרמאָנישע גאַנצקייט פון א יעדער אויפּפירונג.

כדי דעם אַקטיאָרס פּנים און גוף זאָלן קאָנען ווירקן סוגעסטיוו אויפן צו־קוקער, האָבן זיי געמוזט אינגאַנצן זיין אין זיין רשות. גרים און קאָסטיום האָבן באין אופן נישט געטאָרט שטערן. אין ניינצענטן יאָרהונדערט האָבן דייטשע אַק־טיאָרן פאַרנוצט אָן אַ שיעור שמינקע, קיט און קליאָטשע אויף זייערע פּנימער. זייער כאראקטעריסטיש: גרים האָט זיך אויף דייטש געפּופן „מאַסקע". האָבן טאַקע מאַסקעס ווי פאַרגליווערטע מיט פּאַרוקן, בערד און וואָנסעס אינגאַנצן פאַרשטעלט דאָס אייגענע פּנים פון אַקטיאָר און לכתחילה צונישט געמאַכט יעדע מימישע ווירקונג. אויך דאָס דאָזיקע מיסט האָט אַרויסגעווארפן אָטטאָ בראָהמס אנסאַמבל. האָבן בעסערע אַקטיאָרן אויך אין אנדערע טעאַטערס אויפגעהערט צו פאַרשמירן און פארשטעלן די פּנימער. אָבער בלויז אין מאַדערנע פּיעסעס, אין קלאַסישן רעפּערטואר איז געבליבן ביים אַלטן. ריינהאַרדט האָט געהאַט די דרייסט־קייט אויך אין קלאַסישע און אפילו היסטאָרישע דראַמעס צו לאָזן שפּילן דעם אקטיאָר מיטן „נאַקעטן" פּנים. דאָס מיינט נישט, אַז מען האָט אינגאַנצן אויפגע־הערט צו נוצן שמינקע. מערניט זי האָט געדינט בלויז בולטער צו מאַכן ביים סצענישן ליכט כאַראַקטעריסטישע שטריכן אין פּנים פון א געשטאַלט. און ווען מען האָט שוין געמוזט נוצן אַ בארד, האָט זי נישט געטאָרט פאַרשטעלן דאָס פּנים. ביז צום זיבעצנטן יאָרהונדערט איז דאָס טעאַטער אויסגעקומען מיט אַ

באַגרענעצטער צאָל קאָסטיומען, טיפּישע פֿאַר די שטענדיקע טעאַטער־פּיגורן, אָבער נישט כאַראַקטעריסטישע פֿאר די געשטאַלטן פון א דראמע אָדער א קאָ־מעדיע. דער באַראָק האָט אַריינגעבראכט אַ רייכע שפּע פֿאַרביקע און שפּילעוודיקע קאָסטיומען, זיי האָבן אָבער געהאַט א קנאַפּע שייכות צו די געשפּילטע פּיעסעס. דאָס מיינינגער הויפּטעאַטער, וואָס האָט זיך אין די זיבעציקער יאָרן פון פֿאַר־גאַנגענעם יאָרהונדערט קונה שם געווען מיט זיינע גאַסטראָלן אין גאַנץ אייראָפּע און אמעריקע און בשעתו שטאַרק משפּיע געווען די טעאַטראלע קונסט סיי אין דייטשלאַנד סיי אין אויסלאַנד, האָט אָפּגעהיט אין קאָסטיום און דעקאָראַציע דעם היסטאָרישן אמת. ערשט ביי ריינהאַרדטן איז דער קאָסטיום געוואָרן דעם אַק־טיאָרס צווייטע הויט און האָט ווי אַן אַרגאַנישער טייל פון דער פֿאַרשטעלונג צוזאַמען מיט אַקטיאָרישער שפּיל, דעקאָראַציע און ליכט געשאַפֿן א האַרמאָנישע גאַנצקייט.

אין דער דעקאָראַטיוויער אויסשטאַטונג פון דער ביזע האָבן אין משך פון ניינצענטן יאָרהונדערט געביטן זיך פארשידענע שיטות. ריינהאַרדט האָט נישט אויפגענומען קיינע פון די דאָזיקע שיטות און אויכעט נישט געשאַפֿן קיין נייע. ער האָט מיט גרויס קענטעניש, פֿאַרשטענדעניש און געשמאַק געשעפּט מיט פולע הענט פון רייכן אוצר פון קלאַסישער און מאָדערנער מאָלעריי, אַרכיטעקטור און פּלאַסטיק, און באַנוצנדיק זיך מיט די נייסטע ביזע־טעכנישע דערגרייכונגען, פֿאַרטראַכט פֿאַר יעדער נייער אויפּפירונג אַ ספּעציעל צוגעפּאַסטע פֿאָרם, וואָס איז שטענדיק געווען מער ווי אַ בלויז דעקאָראַטיווע רעם, נאָר — ווי אַלץ אנדערע ביי אים — אַן אָרגאַנישער טייל פון דער געגעבענער פֿארשטעלונג. א באַזונדערע ראָל האָט אין ריינהאַרדטס אינסצענירונגען געשפּילט דאָס ליכט. אין שיין פון סצענישן ליכט זענען מענטש און בילד, גרים און קאָסטיום, אַרכיטעקטאָניק און פּלאַסטיק, געקומען צום פולן אויסדרוק, האָבן פֿאַרקערפּערט דעם מחברס און רע־זשיסערס כוונה.

וואָרום נאָך עפּעס מוז געזאָגט ווערן צום שבח פון מאַקס ריינהאַרדט. אין דער צייט צווישן ביידע ווועלט־מלחמות האָבן זיך געוויסע רעזשיסערן אַרויסגע־רוקט אויפן אויבן־אַן אין טעאַטער, דערדריקנדיק סיי דעם אַקטיאָר סיי דעם מחבר. דער אַקטיאָר איז געווארן א געהאָרזאם געצייג אין זייערע הענט, דער מחבר א צושטעלער פון טעקסטן פאר זייערע רעזשיסעריש אויפטוען. ריינהאַרדט, אַן ספק דער געניאַלסטער רעזשיסער פון זיין דור, האָט פֿאַר יעדער אויפּפירונג זיינער געהאַט א בולטע רעזשיסעריש אידעע, א געבוירענע פון דער רעזשיסע־רישער וויזיע. אָבער קיינמאָל איז זי נישט געווען אין סתירה מיט דער אידעע פון מחבר. אויפּפירנדיק פּיעסעס פון די פֿארשידנסטע מחברים פון די עלטסטע צייטן ביז די סאַמע לעצטע, האָט זיך ריינהאַרדט באמיט וואָס טיפער אַרייַנצו־

דרינגען אין דער כוונה פון אַ יעדן מחבר, כדי צו געפינען פאַר איר די בעסטע סצענישע פאַרקערפֿערונג, די פאַסיקסטע פאַר אונדזער דור.

דער דאָזיקער רעזשיסערישער אידעע האָבן געדינט די פֿאַרשידענע אופנים פון אַריינציען אינסטרומענטאַלע מוזיק אין גבול פון סצענישע ווירקונגען בייַ דראַמאַטישע אויפפירונגען און דאָס באַהאַנדלען די מאַסן אויף דער בינע צי אַרענע יעדעס מאָל אַנדערש. וועט עס האָט געזען ריינהאַרדטס פאַרשטעלונגען אין טעאַטער און אין צירק — און איך מיין, אַז טעאַטראַליש־פאַראינטערעסירטע מענטשן אויף ביידע קאָנטינענטן האָבן זיי געזען — ווייסט, ווי פאַרשידן אָבער אייניצייטיק אויך ווי סוגעסטיוו סיי די מוזיק סיי די באַוועגונגען פון די מאַסן האָבן געווירקט, נישט שטערנדיק די גאַנצקייט פון דער פאַרשטעלונג, נישט פאַרשטע־לנדיק דעם אַקטיאָר, נישט אויסקרומענדיק דעם מחברס מיין.

כדי צו דערפירן יעדע אויפפירונג צו אַזאַ שלימותדיקייט, האָט זיך געפאַ־דערט אחוץ כלערליי קינסטלערישע טאַלענטן און קענטענישן נאָך אַ שיעור אַרבעט, ענערגיע, אַרגאַניזאַטאָרישע און דיפלאָמאַטישע פעיקייטן אין דער צוזאַ־מענארבעט מיט אקטיאָרן, מחברים, ליטעראַרישע מיטאַרבעטער, מאָלער, אַרכי־טעקטן, מוזיקער און כל המיני טעכניקער. עס טרעפט זייער זעלטן, אַז די דאָזיקע פעיקייטן זאָלן גיין האַנט ביי האַנט מיט יענע טאַלענטן, און דערצו נאָך אויף אַזאַ הויכער מדריגה. אין דעם דאָזיקן מזלברכהדיקן צונויפטרעף ליגט די איינמאָלי־קייט פון דער טעאַטראַלער דערשיינונג וואָס איר נאָמען איז: מאַקס ריינהאַרדט.

35

טעאַטער ווי אַן אונטערנעמונג

פּריוואַטער קאַפּיטאַל — דער כאַראַקטער פון דער טעאַטער־סחורה — ערשטיק אין טעאַטער — קאַנצענטראַציע פון טעאַטערס, אירע מעלות און חסרונות — סאַציאַלע היפּוכים אין דער אַקטיאָרישער פּראַפעסיע — יאַנינגס שיקט לוביטשטן נאָך פּאַריאָן — די אָרגאַניזאַציע פון פּובליקום — מלחמה־רעפּער־טואַר — קלייסטס „הערמאַנסשלאַכט" און די רעאַקציע פון מזרח־יידן.

ריינהאַרדטס טעאַטער איז געווען אַ פּריוואַטע אונטערנעמונג. בעת אַ טייל דייטשע טעאַטערס זענען אויסגעהאלטן געוואָרן אינגאנצן דורך מלכים און פירשטן (אין בערלין גופא זענען געווען צוויי קיניגלעכע טעאַטערס: אַ דראַמאַטיש און אַן אָפּערע) און אנדערע האָבן געגאָסן פון שטאָטישע סובסידיעס, האָבן פּריוואַטע בינעס געמוזט אָנקומען צו פּריוואַטן קאַפּיטאַל. כידוע, קאַלקולירט דער פּריוואַטער קאַפּיטאַליסט זיין ריוח לויט דער ריזיקע. וואָס גרעסער די ריזיקע, אַלץ מער וויל ער פאַרדינען. פון אַלע געשעפטן איז טעאַטער דאָס סאַמע ריזיקאַלישסטע. קיינמאָל קאָן מען נישט וויסן פאָרויס, צי און ווי שטאַרק אַן אויפּפירונג וועט אויסנעמען ביים עולם.

ביי קיין שום אינדוסטריעלער אָדער געשעפטלעכער אונטערנעמונג איז די ריזיקע נישט אַזוי גרויס. געראָטן נישט איין פּראָדוקציע־פּראָצעס אָדער איין האַנדל־טראַנזאקציע, קאָן מען דעם פּראָדוקט אָדער די סחורה פאַרקויפן פאַר א וואָלוועלערן פּרייז, מיט אַ קלענערן ריוח צי אינגאַנצן אָן ריוח אָדער אפילו מיט היזק, אָבער אויב שוין נישט דעם גאַנצן קרן, עפּעס אַרויסנעמען קאָן מען בכל אופן. ביי אַ דורכגעפאַלענער אויפּפירונג מוז מען „דאָס שטיק אַראָפּנעמען פון אָפּיש" און אויס פּראָדוקט, אויס סחורה! מען זעט נישט קיין איין גראָשן. דער גאַנצער אינווסטירטער קאַפּיטאַל איז באַגראָבן.

דעריבער איז אזוי שווער געווען צו באַקומען גענלט פאַר א פּריוואַטער טעאַטער־אונטערנעמונג. אין צייטן, ווען דער גענלט־מאַרק איז געווען איבער־געזעטיקט מיט קאַפּיטאַל, האָט זיך געפונען גענלט אויך פאַר טעאַטער. אין דייטש־לאַנד איז דאָס פאַרגעקומען איינמאָל נאָך די זיבעציקער יאָרן פון פאַראַנגענעם יאָרהונדערט, ווען די פּראָנצויזישע מלחמה־קאָנטריבוציע פון פּינף מיליאַרד גאָלד־פראַנק האָט פאַרפלייצט דעם גענלט־מאַרק און עס האָבן זיך געפונען מערן „גרינ־

דונגען״ אָן אַ שיעור (די דאָזיקע תקופה ווערט באַצייכנט אין דער עקאָנאָמישער געשיכטע פון דייטשלאַנד ווי די ״גרינדער־יאָרן״) און אַ צווייט מאָל נאָך 1900, ווען דער פינאַנס־קאַפּיטאַל איז קאָלאָסאַל אָנגעוואַקסן. ביידע מאָל איז אַנטשטאַנען אַ הי׳פּשע צאָל פּריוואַטע טעאַטערס. אָבער אויך דעמלט איז דער צוטרוי צו טעאַטער־אונטערנעמער נישט געווען קיין איבעריק גרויסער, אויב די מאַכט האָט יעדעסמאָל ביים אַרויסגעבן אַ קאָנצעסיע אויף א טעאַטער געפֿאָדערט מצד דעם קאָנדידאט א פינאַנסיעלע ערבות, אז ער וועט אויספירן זיינע התחייבותן סיי לגבי דעם פּערסאָנאַל און סיי לגבי די בעלי חובות.

פון אַזעלכע פאַלן, אַז פּריוואַטע מעצענאַטן זאָלן אַוועקגעבן גרויסע באַטרעפן לטובת אַ קינסטלעריש טעאַטער, ווי עס האָט למשל געטון אין רוסלאַנד מאָראָזאָוו פּאַר סטאַניסלאַווסקין, מאַמאָנטאָוו פּאַר דער מאָסקווער אָפּערע, באַראָן גינזבורג פּאַר דיאַגילעוווס באַלעט, אָדער אז טעאַטער־דירעקטאָרן זאָלן פּטרן אייגענע גרויסע פּאַרמעגנס אויף קינסטלעריש טעאַטערס, ווי למשל טאַדעוש פּאָווליקאָווסקי אין פּוילן, האָב איך אין דייטשלאַנד נישט געהערט. דאָרטן האָט יעדעס פּריוואַטע טעאַטער, צי עס האָט געדינט פּאַרוויילונג־צווועקן צי קינסטלערישע, געמוזט אָנקומען צו אַ קאַפּיטאַליסט. פּאַרשטייט זיך, אַז ביי אַמוזיר־בינעס איז די ריזיקע געווען א קלענערע און מען האָט לייכטער און גיכער געקאָנט געפינען אַ בעלן אויף אריינלייגן געלט אין דער אימפּרעזע. א טעאַטער מיט קינסטלערישע אמביציעס האָט נאָר דאָן געקאָנט באקומען פּריוואַטן קאַפּיטאַל, אויב דער דירעקטאָר האָט שוין פּריער געהאַט שטארקן דערפאָלג מיט זיינע אויפּפירונגען.

צו אַזעלכע דירעקטאָרן האָט זיך געערכנט מאַקס ריינהאַרדט. מען האָט געזאָגט וועגן אים, אַז ער האָט אַ ״געבענטשטע האַנט״. אין דער אמתן איז נישט די האַנט זיינע געווען געבענטשט, נאָר זיין שטאַרקער טאַלענט, די מיפּולע אַרבעט, די אומאויסשעפּלעכע ענערגיע ועל כולם די גרויסע ליבע זיינע צום טעאַטער. פונדעסטוועגן אינגאַנצן אויסגעהיט פון דורכפאַלן איז ער נישט געווען. נישט יעדע אויפּפירונג האָט גלייך אויסגענומען, איינע מער, אַ צווייטע וויניקער. ביי די ריזיקע הוצאות, וואָס א פּרעמיערע פלעג אָפּקאָסטן, איז יעדער קלענערער דערפאָלג געווען שוין אַ שטיקל דורכפאַל. אַ פּולער דורכפאַל פלעג זיך אויך טרעפן. אין סעזאָן 1916/17 איז עס געווען ״טאָביאַס בונטשוה״, אַ פּיעסע פון קאַרל הויפּטמאַן, דעם ברודער פון באַרימטן דראַמאַטיקער גערהאַרד הויפּטמאַן.

ביי אַזעלכע באַדינגונגען איז דאָס באַלעבאַטעווען אין טעאַטער נישט געווען פון די גרינגע זאַכן. שפּאָרן אויף הוצאות פּאַר אן אויפּפירונג האָט מען נישט געקאָנט. דאָס וואָלט זיך אָפּגערופן אויף דעם איכות פון דער פּאַרשטעלונג און וואָלט געקאָנט שטעלן אין סכנה איר דערפאָלג. פּאַרגרעסערן די הכנסה דורך הייבן דעם סיי ווי הויכן פּרייז פון בילעטן האָט מען אויך נישט געקאָנט. דאָס

וואָלט פֿאַרמינערט די צאָל טעאַטער־באַזוכער. האָט מען געמוזט זוכן אַנדערע מיטלען, וויאַזוי צו פֿאַרקלענערן די הוצאות פון דער גאַנצער אונטערנעמונג און פֿאַרגרעסערן אירע הכנסות.

דאָס גלייכסטע און פֿשוטסטע וואָלט געווען אויסצופילן יעדן אָוונט דעם טעאַטער־זאָל. וואָרום אין טעאַטער בלייבן די הוצאות די אייגענע אלצאיינס, צי אין זאָל געפינען זיך צען, הונדערט אָדער טויזנט צוקוקער. ביי יעדער אַנדערער סחורה וואַקסן די הוצאות פֿראָפֿאָרציאָנאַל צו דער צאָל קונים. יעדער נייער קאָנ־סומענט פֿאַרנוצט אַ געוויסן סכום מאַטעריאַל און אַרבעט. בלויז אין טעאַטער איז אַנדערש. בדרך כלל האָט אין יענע צייטן א טעאַטער קאַלקולירט די הכנסה מיט 25% פון בילעטן־קאָמפּלעט (אין יידישן טעאַטער רופט זיך דאָס „סבאָר"). דאָס הייסט, אַז 75% אַרבעט און געלט זענען געגאַנגען לאיבוד. האָט מען געפרווט אויף פֿארשידענע אופנים צו הייבן די טעאַטער־פרעקווענץ: דורך שאפן אבאָנ־מענטן, איינאָרדענען ספּעציעלע פֿאָרשטעלונגען צו הנחה־פֿרייזן, פֿאַרקויפן ספּעקטאַקלען פֿאַר פֿאַריינען, שולן וכ׳, פֿאַרשפֿרייטן הנחה־בילעטן צווישן טעא־טער־פֿריינד, יוגנט וכ׳. דאָס אַלץ האָט ווייניק געהאָלפֿן.

אינצייטיק האָט מען געפרווט נאָך מיט אַנדערע מיטלען צוציען דעם באַזוכער. אַ היפּשע צאָל פֿריוואַטע טעאַטער־אונטערנעמונגען, וואָס זענען אויפ־געקומען סיי אין די „גרינדער־יאָרן" סיי נאָך 1900, זענען געווען אויסגערעכנט לכתחילה בלויז אויף צו באַפֿרידיקן די באַדערפענישן נאָך פֿאַרוויילונג פון אַ נישט איבערקלויבערישן בורשואַזן עולם. פון איין זייט זענען אַנטשטאַנען „רעוויעס" מיט גרויסע באַלעטן פון האַלב־נאַקעטע פרויען אין פֿאַנטאַסטישע קאָסטיומען ביי רייכע דעקאָראַציעס, פון דער צווייטער — קאַבאַרעטן ס׳רוב אין רעסטאָרא־נען, וווּ מען האָט דערלאַנגט צו טישלעך שפּייז און משקאות. סיי דאָ און סיי דאָרט זענען די „נומערן" געווען געזאַלצן און געפּעפּערט מיט שאַרפֿער ערָאָטיק, אָפט מיט גראָבן סעקסואַליזם. אַזעלכע פּראָדוקציעס האָבן „געצויגן סבאָרן", „געמאַכט קאַסע". האָבן אויכעט אַנדערע בינעס, וואָס האָבן געשפּילט גאַנצע פּיעסעס, גע־נומען זוכן פֿאַר זייער רעפּערטואָר געפּעפּערטע סחורה. צוגעשטעלט האָט זי אין אַ פּיינערער אויסאַרבעטונג — פֿאַריז, אין אַ גרעבערער, פֿאַפּיריצירטער — בודאַ־פּעשט. אויך היימישע בעל־מלאכות האָבן געפּרווט — מיט ווייניק מזל — אימי־טירן אויסלענדישן אימפּאָרט.

אַזוי ווייט האָבן דירעקטאָרן געהאַלטן פון דער דאָזיקער סגולה צו „פֿאַלנע סבאָרן", אַז אפילו ערנסטערע טעאַטערס האָבן צומאָל צוגעפּעפּערט ווערטיקע פֿארשטעלונגען. אַזוי איז למשל געשען אין סעזאָן 1916/17 מיט היינריך מאַנס „מאַדאָם לעגראָ" אין בערלינער לעסינג־טעאַטער. דאָס טעאַטער אויפן נאָמען פון באַנייער פון דער דייטשער בינע און מחבר פון „מינא פֿאָן באַרנהעלם" און „נתן

חכם״ האָט בימי אָטטאָ בראַהם געהאַט — ווי שוין דערמאָנט — גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דייטשער טעאַטער־קונסט. נאָך זיין טויט — ער איז געשטאָרבן 1912 — האָט זיין נאָכפאָלגער וויקטאָר באַרנאָווסקי (ער איז געווען אַ ייד און האָט געהייסן אַבראַמאָווסקי, ריינהאַרדטס אמתע פאַמיליע איז געווען גאָלדמאַן), אליין א רעזשיסער און געווען אַקטיאָר, זיך באַמיט אָפצוהיטן דעם גוטן שם פון לעסינג־טעאַטער און האָט אַרויסגעבראכט נישט איין ווערטיקע אויפ־פירונג. אין ״מאַדאַם לעגראַ״ געפינט אַ וועשערין א צעטעלע, וואָס אן אומשולדיק פאַרשפּאַרטער אין דער באַסטיליע העכער דרייסיק יאָר וואַרפט אַרויס פון תפיסה־פענצטערל. זי נעמט זיך אזוי איבער מיט דער גרויסער עוולה, אז זי זוכט אומעטום יושר פאַרן אומשולדיקן, ביז זי געפינט אים ביי די פאַריזער מאַסן, וואָס שטורע־מען די באַסטיליע. אויף אירע וואַנדערונגען קלאַפט זי אָן אויך אין א פאלאָץ פון א הויפמאַן. בעת זי רעדט, האַלט דער אריסטאָקראט זיין געליבטע אין די אָרעמס און האָט ווילד הנאה פון די ליידן פון פאַרשפּאַרטן. כ׳האָב נישט געווּוסט, סאַראַ חלק דער מחבר האָט אין דער דאָזיקער סצענע, אָבער ס׳איז פאַר מיר נישט געווען קיין ספק, אַז פאר דער בולטקייט פון דער סאַדיסטישער ליבע־שפיל קומט אַ יישר־כוח דעם דירעקטאָר־רעזשיסער.

וועג אָזעלכע סגולות און ענלעכע באַבסקע רפואות האָבן אויך נישט גע־האַלפן, האָבן טעאַטער־אונטערנעמערס געמוען אָנוועגדן אַנדערע מיטלען אויס־געפרווועט אין דער פריוואַט־קאַפּיטאַליסטישער באַלעבאַטישקייט. קודם כל: קאָנצענטראַציע און פּוזיע. מען האָט פאַרייניקט צוויי אָדער דריי טעאַטערס אין איין האַנט. ריינהאַרדט איז געווען איינער פון די ערשטע, וואָס האָבן זיך געלאָזט אויפן דאָזיקן וועג. צום טייל האָט עס גורם געווען זיין רעזשיסערישע עקספּאַנ־סיע. ער האָט נישט געקאָנט געפינען קיין באַפרידיקונג אין געווײַנלעכן טעאַטער. פון איין זייט האָט אים געצויגן צו קאַמעראַלע פאַרשטעלונגען אין אַ קליינעם זאַל און מיט עטלעכע אַקטיאָרן, וווּ ער האָט געקאָנט דערהייבן די קונסט פון צוזאַמענ־שפיל צו דער העכסטער מדריגה, פון דער צווייטער זייט צו גרויסע אויפפירונגען פאַר טויזנטער צוקוקער, וווּ ער האָט געקאָנט באַווייזן זיין מייסטערשאַפט אין אָפּעריר מיט מאַסן. דאָס ערשטע האָט דערפירט צום עפענען שוין אין 1906טן יאָר די ״קאַמערשפּילע״ אין שכנות מיט ״דייטשעס טעאַטער״, וועמענס דירעקציע ריינהאַרדט האָט איבערגענומען מיט אַ יאָר פריער, דאָס צווייטע האָט געבראַכט צו די אויפפירונגען אין צירק, אין יאָר 1910 אין בערלין און שפּעטער אין די גרעסערע שטעט פון דייטשלאַנד און אויסלאַנד. 1915 האָט ריינהאַרדט איבער־גענומען די דירעקציע פון דער ״פאַלקסבינע״.

אין פלוג געמוען האָט אַזאַ קאָנצענטראציע פארמאָגט מעלות. ערשטנס האָט דאָס בשותפותדיקע פאַרוואַלטן צוויי אָדער דריי טעאַטראלע אונטערנעמונ־

גען פֿאַרביליקט געוויסע הוצאות אויף אַדמיניסטראַציע, רעקלאַמע און מאטעריאַל. צווייטנס האָט עס פֿאַרקלענערט די ריזיקע ביי האַלבע און פערטל־דערפֿאָלגן צי אפילו ביי גאַנצע דורכפֿאַלן. האָט אין איין טעאַטער אַן אויפֿפירונג נישט אינגאַנצן אויסגענומען אָדער זי איז דורכגעפֿאַלן, האָט אַ שטאַרקער דערפֿאָלג אין צווייטן טעאַטער אויסגעגלייכט אינגאַנצן אָדער טיילווייז דעם געליטענעם היזק. דריטנס האָט עס דערמעגלעכט דאָס פולערע אויסנוצן דעם קינסטלערישן פּערסאָנאַל.

דאָס צונויפֿשטעלן אַ פּערסאָנאַל, וואָס זאָל קאָנען שפּילן סיי אין קלאַסישן סיי אין מאָדערנעם רעפּערטואַר, איז געווען איינע פון די שווערסטע זאַכן פּאר יעדן דירעקטאָר. אַמאָליקע יאָרן איז עס געווען גאָר לייכט. מען האָט אַנגאַזשירט יעדן אַקטיאָר אויף אַ באַשטימטן „אַמפּלוא" — אויף דייטש האָט זיך דאָס גערופֿן „ראָלן־פאַך" — ווי למשל ביי מענער: אַמאַנט, כאַראַקטער־שפּילער, רעזאָניאָר, קאָמיקער, ביי פרויען: דראַמאַטישע אמאנטין, נאַיווע, סאָלאָן־דאַמע, קאָמישע אַלטע וכ׳. אַ דירעקטאָר, וואָס האָט אַנהויב סעזאָן געוואָלט קאָמפּלעטירן אַ טרופּע, האָט באדארפט מערניט נעמען אין האנט די רשימה פון פּערסאָנאַזש אין שילערס „אינטריגע און ליבע" און נאָכקוקן, צי ער קאָן פארטיילן אַלע ראָלן. אויב יאָ, האָט ער געהאט אַ געוגנדיקן פּערסאָנאַל.

מיטן אויפֿקומען פון מאָדערנעם רעפּערטואַר זענען די „ראָלן־פּעכער" אָפּגעפּאָלן. אַקטיאָרן האָט מען אַנגאַזשירט לויט זייערע אינדיווידועלע טאַלענטן און פעיקייטן און זיי גערעכנט שפּילן ראָלן, צו וועלכע זיי טויגן. האָט געקאָנט טרעפֿן, אַז ביי אַ געוויסער אויפֿפירונג זאָל איין אַקטיאָר אָדער אַ צווייטער אַרומגיין ליידיק. אַזוי ווי די קאָנטראַקטן זענען געווען יאָריקע און די גאַזשעס חודשדיקע, האָט די דירעקציע געמוזט צאָלן שכירות דעם אַקטיאָר, צי ער האָט יא געשפּילט צי נישט. ביים פאַרייניקן עטלעכע טעאַטערס האָט מען דעם אַקטיאָר, וואָס איז נישט געווען פאַרנומען אין איין טעאַטער, געקאָנט באַשעפטיקן אין אַ צווייטן.

באַלד האָבן זיך אָבער אַרויסגעוויזן די חסרונות פון דער קאָנצענטראַציע. אַזוי ווי מען האָט נישט געקאָנט פאָרויסזען, ווי לאַנג א פיעסע וועט זיך האַלטן, האָט זיך נישט געלאָזט אויסרעכענען, ווען דער אָדער יענער אַקטיאָר, וואָס שפּילט אין איר, וועט ווערן פרייַ פאַר אן אויפֿפירונג אין אַ צווייט טעאַטער. עס פלעגט טרעפֿן, אַז אין סאמע רעכטן ברען פון דערפֿאָלג האָט מען אַוועקגענומען אַן אקטיאָר און אזוי ארום געשעדיקט די צוזאַמענשפּיל, וואָס האָט אָפּגעקאָסט אַזוי פיל ארבעט און מי. וועלנדיק א נייע פּרעמיערע אין יעדן טעאַטער באשיינען מיט די בעסטע ארטיסטן, כדי צו באַקומען די גינציקסטע רעצענזיעס אין דער פּרעסע, האָט מען זיי אַרויסגענומען פון אנדערע פאַרשטעלונגען, אין וועלכע זיי האָבן זיך באַטייליקט. מיט דער צייט איז דערגאַנגען דערצו, אַז די פּולע באַזעצונג פון דער פּרע־

מיערע האָט געשפּילט לערך אַ קורצע צייט און דאָס פּובליקום, וואָס איז געקומען צו די שפּעטערדיקע פּאַרשטעלונגען, שטיצנדיק זיך אויף די רעצענזיעס אין די צייטונגען, האָט פּאַר דעם אייגענעם געלט באקומען ערגערע סחורה, האָט געמוזט פּאַרליב נעמען מיט אַ צווייטער און נאָך שפּעטער אפילו מיט אַ דריטער באַזע־צונג. פּאַרשטייט זיך, אַז דער אקטיאָר, וואָס האָט באדארפט פּאַרבייטן א צווייטן, האָט נישט געקאָנט איינשטודירן די ראָל ווי געהעריק, נישט געקאָנט האָבן די נויטיקע צאָל רעפּעטיציעס, האָט זיך אָפט געמוזט באנוגענען מיט צוויי, דריי אַריינפיר־פּראָבעס און אַ פּאָר אָנווייזונגען פון רעזשי־געהילף, אָן דער באַטייליקונג פון רעזשיסער, וואָס האָט געשטעלט די פּיעסע.

די געציילטע אויסגערופענע אַרטיסטן, וואָס אָן זיי האָט זיך די טעאַטער־אונטערנעמונג נישט געקאָנט באַגיין, האָבן געפּאָדערט און באַקומען קאָלאָסאַלע גאזשעס, וועלכע האָבן דערגרייכט צו דער הויך פון אַכציק און הונדערט טויזנט מאַרק א יאָר. א פּאָר וויטערדיקע גוטע אקטיאָרן האָבן פּארדינט צו עטלעכע טויזנט מאַרק, דערגייענדיק העכסטנס ביז צו צען, צוועלף טויזנט אַ יאָר. די אי־בערוועגנדיקע מערהייט האָט זיך געמוזט באַנוגענען מיט א שכירות פון 150 ביז 300 מאַרק א חודש. אין די מלחמה־יאָרן האָבן אלע דירעקציעס אויסגענוצט דאָס, וואָס אַרבעט אין טעאַטער האָט געקאָנט באַפרייען פון מיליטער־דינסט, און האָבן נאָך מער געדריקט די גאַזשעס פון די מענער.

צוליב די דאָזיקע צושטאַנדן האָבן זיך אַלץ מער פּאַרשאַרפט די סאָציאַלע היפּוכים אין דער אקטיאָרישער פּראָפעסיע. פון איין זייט האָט זיך געשאפן אַן אַקטיאָרישע אריסטאָקראַטיע, פון דער צווייטער איז די פּראָלעטאַריזאציע פון די איבעריקע פּאָרגעקומען אין אַ גיכן טעמפּ. דאָס האָט זיך אויך אָפּגערופן אויף די באַציונגען צווישן די אקטיאָרן גופא. בעת אַן אַלבערט באַסערמאן צי א פּאָול וועגענער האָט נאָך אָפּגעהיט חברישע פּאָרמען לגבי אלע ארטיסטן, האָבן אַנ־דערע, גרעבערע נפשות, נישט געוועכנט זיך איבעריק מיט פּראָפּעסיאָנעלער חברשאַפּט. ווען עס האָט זיך געמאַכט אַ גלעגנהייט, האָבן זיי אַ צווייטן גלאָזט פילן זייער גרויסקייט און יענעמס שפלות.

אַזאַ פאל איז מיר פארבליבן אין זכרון. דאָס איז געווען ביי די רעפּעטי־ציעס פון מאָליערס „קאַרגן" אין דער באארבעטונג פון קאַרל שטערנהיים. אין דער ערשטער סצענע פון צווייטן אַקט האָט רייניהאַרדט צוגעטראכט אַ בריף גע־מעל, ווי אַזוי קלעאַן — האַרפּאַגאַנס אויסברענגעריש זינדל — מאַכט טואַלעט, און האָט אַריינגעפירט דעם מעקלער סימאָן, וואָס ביים מחבר גופא האָט ער נאָר איין קורצן אויפטריט אין דער צווייטער סצענע פון זעלבן אַקט. בעת אַ פּראָבע האָט זיך עמיל יאַנינגס אָנגערופן צו דעם אַרטיסט, וואָס האָט געשפּילט די ראָל פון סימאָן, האַלב אין שפּאס: „לייבוש, האָל מיר מאַל ציגאַרעטן!". „לייבוש"

האָט אים געפֿאַלגט און געבראַכט פֿאַפּיראָסן. געווען איז דאָס ערנסט לוביטש, וואָס איז קורץ נאָך דער מלחמה געווארן דער באַרימטסטער דייטשער פילם־רע־זשיסער און אַ ביסל שפּעטער איינער פון די באַרימטסטע האָליוווד־רעזשיסערן. אַגב, האָט לוביטש צוגעצויגן יאַנינגסן צום פילם און געגעבן אים הויפּט־ראָלן, וואָס מיט זיי האָט ער זיך קונה שם געווען אין דער גאַנצער וועלט.

ווי ווייט שעדלעך די קאָנצענטראַציע פון טעאַטערס מיט אלע אירע דער־שיינונגען איז געווען, האָט זיך אַרויסגעוויזן אין דער גאַנצער שאַרפקייט ערשט נאָך דער מלחמה, וען א פּאָר טעאטער־דירעקציעס אין בערלין האָבן פֿאַרייניקט אין איין האַנט צו צוויי, דריי און מער בינעס. די דאָזיקע פֿאַרייניקונגען האָבן נישט געהאט קיין האַפּט, זיי פלעגן זיך סוף סעזאָן און אַמאָל אפילו אינמיטן סע־זאָן פֿאנאנדערפאלן און באַלד אנטשטיין פון דאָס ניי אין אַן אנדערן צונויפשטעל, אריינטראָגנדיק נאָך מער צערודערונג אין דער טעאַטער־וועלט. דאָס האָט אַג־דערש נישט געקאָנט זיין, וען אן אינסטיטוציע, וואָס איז לויט איר גאַנצן כא־ראקטער, אירע צילן און ווירקונגען דורכאויס אַ געזעלשאפטלעכע, ווערט גע־פירט לויט פּריוואַט־קאַפּיטאליסטישע כללים.

די אייניציקע אָרגאַניזאציע, וואָס האָט דאָס איינגעזען פון סאַמע אָנהויב פון איר עקזיסטענץ, איז געווען די שוין דערמאָנטע „פּרייע פאָלקסבינע". זי איז אַנטשטאַנען נאָך אין 1890טן יאָר און איר מיטגלידשאַפט האָט זיך רעקרוטירט בעיקר פון דער בערלינער ארבעטערשאפט. זי איז דורכגעגאנגען קאַלטס און וואַרעמס, האָט זיך געשפּאָלטן („נייע פּרייע פֿאָלקסבינע") און ווידער פֿאַרייניקט, אָבער איר צוגאַנג איז געווען שטענדיק דער זעלבער. זי האָט נישט אָנגענהויבן פון צונויפשטעלן א טרופּע אָדער פון פּירן א טעאַטער. זי האָט קודם כל גענומען אָרגאַניזירן די טעאַטער־באַזוכער. יעדער מיטגליד איז געווען מחויב צו באַזוכן איין פֿאַרשטעלונג אין חודש. שטיצנדיק זיך אויף אַ פּעסטער צאָל מיטגלידער, האָט זי געקאָנט פֿאַרפולן אַ פֿאַרשטעלונג ביז צום לעצטן פּלאַץ און קאַלקולירן נישט מיט 25%, נאָר מיט גאַנצע 100% פון „סבאָר". דאָס האָט איר געגעבן די מעגלעכקייט צו באַשטימען זייער א נידעריקן פּרייז, אן איינהייטלעכן פּאַר אַלע פּלעצער (1 מאַרק).

די „פּרייע פֿאָלקסבינע" פלעג אָפּקויפן ביי די טעאַטערס גאַנצע ספּעקטאַק־לען, אויסקלויבנדיק סאָציאַלע און ווערטיקע פּיעסעס. וועגן די צאָל מיטגלידער איז געווּאָקסן, האָט זי אין 1910טן יאָר אָנגעהויבן צו פּירן אַן אייגן טעאַטער אין בער־לינער ארבעטער־קווארטאַל אויף דער „קעפּעניקער־שטראַסע". איינצייטיק האָט זי געמוען שאָפן א קאפּיטאל פּאַר אן אייגענעם בנין, צורעכנדיק אַ קליינעם צו־גאָב־אָפּצאָל צו יעדן בילעט און פּאַרשפּרייטנדיק פּאַיען צווישן די מיטגלידער. זייער צאָל איז אויסגעוואַקסן ביז צו 150.000 און שוין נאָך פיר יאָר — 1914 —

איז געשטאַנען אזיפן בילאַוו־פּלאַץ דער פֿרעכטיקער בנין פון דער „פּאַלקס־בינע", איינער פון די גרעסטע, שענסטע און מאָדערנסטע טעאַטער־בנינים בשעתו, פֿראַיעקטירט דורך דעם באַרימטן טעאַטער־אַרכיטעקט אָסקאַר קויפמאַן *).

דער אויסבראָך פון דער מלחמה און דער פֿאַליטישער פּאַראַט פון דער דייטשער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער מערהייט, וואָס האָט געשטימט אין רייכסטאָג פֿאַר מלחמה־קרעדיטן, האָט אויפגעטרייסלט די יסודות אויך פון דער „פּאַלקס־בינע". די מיטגלידער האָבן זיך אָנגעהויבן פּאַנאָנדערצוקריכן, דאָס נאָר וואָס אויסגעבויטע טעאַטער, וואָס האָט נאָך געהאַט א סך חובות, איז געשטאַנען פֿאַר א באַנקראָט. כדי אים אויסצומיידן, האָט די פֿאַרוואלטונג פון פֿאַריין איבערגעגעבן די פירונג פון טעאַטער ריינהאַרדטן. ער האָט עס געפּירט ביז צום יאָר 1918, פּאַרייניקנדיק עס מיט די צוויי בינעס, וואָס ער האָט שוין געהאַט: „דייטשעס טעאַטער" און „קאַמערשפּילע".

פֿאַרשטייט זיך, אז ביי די באַדינגונגען פון דער מלחמה־צענזור, וואָס האָט יעדעס מאָל נישט בלויז זייער גענוי בודק געווען דעם טעקסט פון דער אויפּפּירונג, נאָר אויך — ווי מיר האָבן גענזען — דעם אופן פון רעזשיסירן און שפּילן, האָט נישט געקאָנט זיין קיין רייד וועגן וועלכער ניט איז אויסגעאַלטענער רעפּערטואַר־ליניע. ריינהארדטס רעפּערטואר איז געווען ווי שטענדיק און אומעטום אַ געמישטער. געוויס האָט ער אריסגעבראכט נישט איין וועריטיקע פּאַרשטעלונג, אָבער געוויסע אויפּפּירונגען האָבן געבראַכט מער שאָדן איידער נוצן.

אָט האָט די „פּאַלקסבינע" אין סעזאָן 1916/17 אויפגעפּירט „די הערמאַנסשלאכט"", א דראמע פון טאַלענטירטן דייטשן פּאָעט הייניריך פּאָן קלייסט. אָנגעשריבן האָט ער זי אין 1808טן יאָר אין דער צייט פון די קאַמפּן מיט נאַפּאָלעאָן. לפּנים שפּילט זי זיך אָפּ אין ערשטן יאָרהונדערט, וועו אַרמיניוס (הערמאַן), דער פירשט פון גערמאַנישן שבט כערוסקער האָט אָרגאַניזירט אַן אויפשטאַנד פון די גערמאַנישע שבטים קעגן די רוימער און האָט זיי מנצח געווען אין דעם שלאַכט אין טעוטאָבורגער וואַלד. אינדעראמתן איז זי אַ ליידנשאַפטלעכער רוף צו אן אויפשטאַנד פון די דייטשן קעגן נאַפּאָלעאָנען. בשעתה האָט זי איר ציל נישט דערגרייכט. זי איז ארויס פון דרוק ערשט אין יאָר 1821, אין יאָר פון נאַפּאָלעאָנס טויט, און געשפּילט געוואָרן איז זי צום ערשטן מאָל אין 1863טן יאָר.

די אויפּפּירונג פון דער „הערמאַנסשלאַכט" דורך דער „פּאַלקסבינע" בעת דער מלחמה האָט געהאַט פֿראַפּאַגאַנדיסטישע צוועקן. זי איז אויסן געווען צו וועקן ביי די דייטשן נקמה־געפּילן קעגן זייערע שונאים, הגם נישט זיי זענען געווען די

*) אָסקאַר קויפמאַן האָט אויך שפּעטער פֿראַיעקטירט דעם בנין פון „הבימה" אין תל־אביב.

אַגרעסאָרן און נישט זיי זענען אַריינגעדרונגען קיין דייטשלאַנד. די דראַמע פאַר־מאַגט א שפּאָר ביסל מלחמה־אַכזריותן און פראָוואָקאציעס, אָבער איין סצענע שטייגט אריבער אין איר אוממענטשלעכקייט אלץ אנדערע. הערמאַנס פרוי טוס־נעלדאַ פארנארט דעם לעגאַט פון רוים וועגטידיוס, וואָס האָט איר מציל געווען דאָס לעבן און האָט זיך פארליבט אין איר, אויף א ראנדע־וווּ און לאָזט אים פאר אירע אויגן לעבעדיקערהייט צעריסן דורך אַ חיה רעה. זי חוזקט נאָך ביטער פון זיינע יסורים. די דאָזיקע סצענע קאָנען נישט צוזען טוסנעלדאַס דינסט און אפילו דער בענדיקער פון דער חיה און זיי ווילן בגוואַלד אַרויסרייסן פון אירע הענט דעם שליסל פון דער שטייג, וואָס אין איר האָט זי פאַרשפּאַרט דעם רוימער מיט דער אויסגעהונגערטער בערעכע. די דאָזיקע סצענע געפינט זיך אין פיפטן אַקט, קנאַפּ פארן סוף פון דער פאַרשטעלונג.

ווען איך בין נאָך דער פאַרשטעלונג אַרויס אָפּנעמען מיין פּאַלטאָ אין גאַרדעראָב, האָב איך געהערט, ווי אַ גרופּע יונגעלייט רעדן יידיש. איך האָב מיך צוגערוקט צו זיי און מיט גרויס חידוש און נאָך מער ווייטיק פאַרנומען, אַז זיי זענען נתפּעל פון דער דראַמע און בעיקר פון דער סצענע מיט דער ווילדער חיה.

36

דאָס מלחמה־לעבן אין בערלין

די אויסניצטערונג נאָך דעם מלחמה־שכרות — שטרייקן און דעמאָנסטראַציעס — הונגער — די אומגעריכטע שפּייז־פעקלעך — פּריץ מרדכי קויפמאַן — פּראָדייטשע אָריענטאַציע פון יידן — מיין באַזוך ביי מאַרטין בובער — די באַגעגענישן מיט הערמאַן שטרוק, אַרנאָלד צווייג, מאָריץ היימאַן, זיגפריד יאַקאָבזאָהן — מאַקסימיליאַן האַרדען — פּראָפ. מאַקס הערמאַן — מיינע פּאָנעטישע און קונסטהיסטאָרישע סטודיעס — מיין אַרויספאָר קיין ווארשע.

אין יאָר 1916/17 האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע אין דייטשלאַנד געוויטיקט אין מלחמה־פּראָפּאַגאַנדע נישט בלויז פון דער בינע. נאָך דער לכתחילהדיקער באַגייסטערונג, וואָס האָט אַפילו געכשרט דאָס ברעכן די נייטראַלקייט פון בעלגיע, נאָך די ערשטע נצחונות אויף די פראָנטן אין מערב און מזרח, האָבן זיך פאַמע־לעך די געמיטער אָפּגעקילט און די מוחות אויסגעניכטערט. די האָפענונגען אויף אַ גיכן סוף פון דער מלחמה האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר פאַלשע. די חדשים־לאַנגע קאַמפן ארום ווערדען, וואָס האָבן אָפּגעקאָסט דאָס לעבן פון הונדערטער טויזנטער מענטשן, האָבן אויסגעשעפט די מיליטעריש רעזערוון און אינגאַנצן דערשיטערט דעם גלויבן אין דייטשלאַנדס נצחון.

נישט פון גוטסקייט האָבן די צענטראַלע מלוכות „פּראָקלאַמירט" די כלו־מרשטע אומאָפּהענגיקייט פון דעם „קיניגרייך פוילן", א שטיקל קאָנגרעס־פּוילן, וואָס זיי האָבן מיליטעריש געהאט אָקופּירט; דאָס האָט קיין פּוילישע זעלנער נישט געגעבן. נישט פאַר ווווילטאָג האָבן זיי סוף 1916 פּאָרגעלייגט אָנצוהויבן שלום־פאַרהאנדלונגען און האָבן געפּועלט ביים פּרעזידענט פון די פאַרייניקטע שטאַטן ווילסאָן, ער זאָל אריסשיקן אַ שלום־נאָטע צו די מלחמה־פירנדיקע מלו־כות. ווען דאָס האָט צו גאָרנישט נישט דערפירט, האָבן זיי פון יאוש אָנגעהויבן דעם אומברחמנותדיקן קאַמף פון די אונטערוואָסערשיפלעך, ווייסנדיק, אַז דאָס ווועט נאָך פאַרשארפן די סיטואַציע און ווועט גורם זיין דאָס אַריינטרעטן פון די פאַרייניקטע שטאטן אין דער מלחמה.

די אינטערנאַציאָנאַלע קאָנפערענצן פון די סאָציאַליסטישע אַנטי־אימפּע־ריאַליסטישע כוחות אין צימערוואַלד און קינטאַל זענען נישט געבליבן אָן אַ השפּעה אויף די דייטשע ארבעטער. דעם 1טן מאי 1916 איז אין בערלין פאָרגעקומען

אויפן פאטשדאמער פלאץ אונטער דער אנפירונג פון קארל ליבקנעכט און ראזא לוקסעמבורג א גרויסע דעמאנסטראציע קעגן דער מלחמה. אין בערלינער אמוניציע־פאבריקן זענען אויסגעבראכן שטרייקן. פרילינג 1917 איז די ניי ארגאניזירטע אומאפהענגיקע סאציאל־דעמאקראטישע פארטיי ארויסגעטרעטן אפן קעגן דער מלחמה. נישט די שלום־רעזאלוציע פון ערצבערגערן אין רייכסראט, פאר וועלכער עס האבן געשטימט די דעפוטאטן פון קאטוילישן צענטרום, די מערהייטס־סאציאליסטן און די „פראגרעסיוו", נישט די שלום־נאטע פון פויפסט — ביידע זומער 1917 — האבן באוויזן צו בארויקן די אויפגערעגטע געמיטער, הגם די גאנצע פרעסע האט זיי צעפויקט מיט קידוש־לבנה־אותיות און צעלייגט זיי אויף טעלער־לעך און שיסעלעך.

די שטרייק־באוועגונג האט ארומגעכאפט פאבריקן אין כמעט אלע גרעסערע שטעט. איך האב געווינט אין דער בערלינער פארשטאט שטעגליץ אין שכנות פון דער גרויסער פאבריק פון אפטישע אינסטרומענטן „גערץ". 4 א זייגער נאכמיטאג, ווען די ארבעטער זענען ארויס פון פאבריק, האט א גרויסער טייל פון זיי אויסגעשטעלט זיך אין רייען צו אכט מאן און רייענווייז אריינמארשירט אין א צוקערניע, וווּ יעדער האט באקומען א שעלעכל קאווע־ערזאץ און א שטיקל שוואר־צן קוכן פון ברוקעוו. איך האב געשפאנט צוזאמען מיט זיי און געשמועסט מיט זיי. זיי האבן נישט געקארגט קיין שטארקע ווערטער און אפן גערעדט וועגן די שטימונגען אין פאבריק.

אין גאס האט מען ווילד געזידלט די מלחמה, די רעגירונג, דעם קייזער. איך בין געווען אן עדות, ווי אין טראמווייי האט א פרוי א בריווטרעגערין ארופ־געריסן פון זיך דעם טאש מיט די בריוו, צעשיט זיי איבערן טראמווייי און צערע־וועט זיך: גיט מיר אפ מיין מאן! א סטאניסלאווער ייד, דער פעטער פון מיין שול־חבר און יוגנט־פריינד ישראל האלדער, האט געהאט אין שטעגליץ א מעבל־געשעפט. זיינע קונים פלעגן איינקויפן בייַ אים אויך פארשידענע קלייניקייטן צו באפוצן די שטוב. ווען ער האט איינעם פון זיי פארגעליגט א בראנזענע סטאטועטקע פון קייזער ווילהעלם דעם צווייטן, האט ער זיך צעשריגן בקול רם: דעם דאזיקן הונט וועל איך נישט ארייגלאזן אין מיין שטוב!

צווישן האלדערס קליענטן איז געווען א פאבריקאנט, וואס האט פארנומען א דירה פון צוועלף צימערן אין א ווילע און יעדע פאר יאר פלעג ער הייסן אויס־ראמען דאס גאנצע מעבל מיט די דיוואנען, מיט די בילדער, מיט הכל בכל כל און האט זיך אויסמעבלירט פון דאס ניי לויט דער לעצטער מאדע. ווען ער האט אין 1917טן יאר ארויסגערופן האלדערן און געהייסן אים אויסליידיקן די דירה, האט דער מעבל־סוחר געגעבן א פרעג אים ווי אן אלטן קליענט, צי ער האט נישט איצט אין מלחמה־צייט קיין אנדערע דאגות. דער פאבריקאנט האט געענטפערט:

„זעט איר, יעדער מענטש מוז פון צייט צו צייט עפּעס בייטן, איינער בייט די ווייבער, א צווייטער די דירות, א דריטער די איבערציִיגונגען. איך בייט די מעבל". אים האָט די מלחמה נישט געאָרט. ווייזט אויס, ער האָט קיינעם נישט געהאָט אויפן פּראָנט, זיינע באַנק־קאָנטעס זענען געוואָקסן, קיין הונגער האָט ער נישט געליטן.

די בערלינער באַפעלקערונג האָט געהונגערט. געקאָכט האָט מען איינמאָל אין טאָג אַן „איין־טאָפּ־געקאָכטס". מען האָט אַריינגעוואָרפן אין אַ גרויסן טאָפּ כלערליי גרינוואָרג — אויכעט פּאַרשידענע בלעטער — וואָס מען האָט יענעם טאָג געקריגן אין מאַרק, פּאַרגאָסן עס מיט וואַסער און וועט עס האָט זיך אָפּגע־קאָכט, האָט מען עס אויסגעכליפּטשעט. אַ ברירה האָט מען געהאט? אַלץ אנדערע איז געווען ראַציאָנירט. בלויז אויף באָנעס האָט מען געקאָנט באַקומען שוואַרץ ברויט, אַ שטיקל ווורשט, אַ ביסל מארגאַרין. פּוטער און אייער זענען געווען בלויז אויפן שוואַרצן מאַרק.

דער שוואַרצער מארק אין בערלין איז געווען א פּארבאהאלטענער, נאָר „אייגענע מענטשן" האָבן געקאָנט געניסן פון אים. די סחורה האָט מען צוגע־שטעלט אַהיים אַדער מען האָט זי געמוזט אָפּנעמען אונטער אַן אָנגעוויזענעם אַדרעס. אַלץ איז געווען בסוד סודות. אין אייניציק מאָל האָב איך מיך אַוועקגע־לאָזט אין אַ פּאַרשטאָט אין צפון פון בערלין זוכן אייער. נישט פּאַר זיך, נאָר פּאַר דער פּרוי פון מיין פּריינד פּ. מ. קויפמאַן — איך וועל נאָך רעדן וועגן אים. זי איז געווען נאָך אַ קימפּעט און דער דאָקטאָר האָט געזאָגט, אַז אויב זי וועט נישט עסן קיין אייער, וועלן איר אויספאַלן די האָר פון קאָפּ. האָב איך געטומען אַ וואַליזע אין האנט, אַראָפּגעפֿרוקט אַ קאַשקעט איבער די אויגן, אַרומגעבונדן דעם האַלדז מיט א שאַל און פּארשטעלט זיך פּאַר א „שוואַרצן העגדלער". נאָך א פּאָר שעה אַרומזוכן האָב איך איינגעהאַנדלט אַ שאָק אייער. ס׳איז געווען סכנות נפשות. מער האָב איך אַזעלכע נסיעות נישט געמאַכט.

איינמאָל אין גאס — געווען איז עס פּאר די ווינטער־חגאות — האָב איך דערפילט, אַז איך וואקל מיך און כ׳קאָן נישט איינהאַלטן די גלייכווּאָג. איך האָב מיך דערשלעפּט אַהיים און כ׳האָב ארויסגערופן אַ באַקאַנטן דאָקטאָר, וואָס איז, אגב, געווען אַ שרייבער פון דער דעמלט מאָדישער „דאַדאַיסטישער" שיטה. ער האָט פּעסטגעשטעלט, אז דעם אָרגאניזם מיינעם פּעלט פּעטס און ער האָט מיר פּאַרשריבן אַ האַלב פונט פוטער און צוויי וויצענע חלות. דאָס איינע און דאָס צווייטע האָט מען געקאָנט באַקומען בלויז אויף א רעצעפּט פון א דאָקטאָר, פוטער האָט ער נישט געטאָרט פארשרייבן מער ווי איינמאָל.

דריימאָל אין טאָג האָב איך געטומען אַ פּענצל חלה מיט אַ לעק פוטער. נאָך אַ וואָך בין איך געווען פּארטיק מיט דער פוטער. אָבער גיין אויף די פיס האָב איך נאָך נישט געקאָנט. ווי איך ליג אַזוי אַמאָל און ברעך מיר דעם קאָפּ, וואָס

פריץ מרדכי קויפמאַן
1921—1888

ווייטער, קומט אַריין דער בריוווטרעגער און ברענגט מיר א פעלדפּאָסט־פּעקעלע פון אונגאַרן, ארויסגעשיקט פון מיין יוגנט־פריינד און בן־עיר בענעדיקט ליבער־מאן. איך עפן דאָס לענגלעכע פודעלע און כ׳גלויב נישט מיינע אויגן: אַ שטיק ווייסער שפּעק אויף רויטער פּאַפּריקע.

איך האָב קיינמאָל אין לעבן נישט געגעסן קיין שפּעק. פּאַפּריקע האָב איך פיינט געהאַט, מחמת זי ברענט אויף דער צונג. אָבער וואָס טוט מען נישט צוליב געזונט? האָב איך אָפּגעשניטן אַ שטיקל שפּעק, אָפּגעקראַצט די פּאַפּריקע, אַרויפּ־געלייגט עס אויף א שטיקל חלה און אַריינגענומען אין מויל אריין ווי מען נעמט איין אַ רפואה. כ׳האָב עס צעקייט מיט ווידערווילן און אַראָפּגעשלונגען. ביים צווייטן און דריטן מאָל האָב איך שוין אָנגעהויבן צו פילן א טעם דערין.

אויף צומאָרגנס האָב איך ווידער באַקומען אזא פּעקל. און אַזוי אַן אַכט, ניין טעג נאָכאַנאַנד. וועז כ׳וואָלט געגלויבט אין נסים, וואָלט איך געזאָגט, אז ס׳איז געווען א נס מן השמים. מיט פריינד בענא האָב איך מיך געטראָפן צום לעצטן מאָל מיט אַ יאָר פריער אין ווין, ווו ער האָט געדינט ווי אן אָפּיציר. נאָכן אָנקומען קיין בערלין האָב איך אים אָנגעשריבן אַ פּאָר ווערטער אויף אַ פּאָסט־קאַרטל, נישט בעטנדיק ביי אים גאָרנישט. זינט יענער צייט האָב איך נישט געהאַט קיין שום ידיעה פון אים. אַז ער איז אווען קיין אונגארן, האָב איך בכלל נישט געווּסט. פון וואנען ער איז געקומען אויפן געדאנק צו שיקן מיר שפּעק, האָב איך נישט אָנגעהויבן צו פארשטיין. אָבער דאָס האָט מיך געשטעלט אויף די פיס און כ׳האָב נאָך געקאָנט אַ שפּאָר ביסל פאַרטיילן צווישן פריינד און באַקאַנטע.

אין בערלין האָב איך געהערט צום קרייז פון פריץ מרדכי קויפמאַן. דאָס איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע מענטשן, וועלכע איך האָב וועז ניט איז באַגעגנט אין לעבן. באַקענט האָב איך מיך מיט אים אין ווין אין 1913טן יאָר, וועז ער האָט געבעטן ביי א. ש. יוריס און מיר עפּעס פּאַר זיין חודש־זשורנאַל, וואָס ער האָט אָנגעהויבן ארויסצוגעבן אונטערן נאָמען „די פּריישטאַט״ (מקום מקלט).

א מאָדנער מענטש געווען דער דאָזיקער דייטשער ייד מיט צוויי נעמען, איינעם אַ דייטשן און דעם צווייטן אַ יידישן. ער איז דעמלט אַלט געווען אינגאַנצן 25 יאָר, אָבער ער האָט אימפּאָנירט מיט זיין זיכערן אויפטרעטן, פעסטן כאראַק־טער, ציווילן מוט און שאַרפער פּען. געבוירן 1888 אין עשוויילער (ריינלאַנד) איז אַ משפּחה פון א פּארמעגלעכן סוחר, האָט ער געלערנט אין דער אָרטיקער הומאַ־ניסטישער גימנאזיע, שפּעטער אין זשענעווע שטודירט מעדיצין, דאָן אין מינכען געשיכטע. אינמיטן דרינען האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט כמעט אינגאַנצן אָן געלט קיין איטאַליע, דורכגעוואַנדערט דאָס גאַנצע לאַנד פון צפון ביז דרום שפּילנדיק אויפן פידעלע אויף דאָרפסמערק אָדער אין שטאָטישע קאַפּעען, חברנדיק זיך מיט

אַרבעטער און כלערליי וואָגלער. צוריקגעקומען קיין דייטשלאַנד האָט ער ווייטער שטודירט געשיכטע אויף די אוניווערזיטעטן אין מינכען, מאַרבורג און לייפּציג.

אין לייפּציק איז ער אריינגעטרעטן אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און דאָרט האָט ער זיך דערנענטערט צו מזרח־יידישע סטודענטן־קרייזן. די מזרח־יידישע גייסטיקע וועלט, אַזוי ווייט פון די דייטשע מערב־יידן, האָט אים אינגאַנצן פאַרכאַפּט. ער האָט זיך אויסגעלערנט יידיש און מיטן גאַנצן ברען געזומען שטודירן יידישע ליטעראַטור. דעמלט האָט ער צו זיין דייטשן נאָמען צוגעגעבן דעם יידישן און איז געווען א יוצא ונכנס ביי זוס יאַנקעלעוו־קאָגאַנאָוו, דעם פאָטער פון קויפמאַנס שפּעטערדיקער פרוי רחל און פון די דריי באַווּסטע ווירטואָזן: פּאָוועל קאָכאַנסקי (פידל), עלי קאָכאַנסקי (וויאָלאָנטשעל) און לעאָניד קאָכאַנסקי (פּיאַנאָ). אין לייפּציג האָט ער זיך אויך באַקענט מיט ד"ר נתן בירנבוים, וועמענס דעמלטיקע טעאָריעס און לאָזונגען האָבן שטאַרק משפּיע געווען אויף אים.

א קלאָרער קאָפּ, א שארפער מוח, דאָס הארץ פול ליבשאַפט צום יידישן פאָלקס־מענטש, צו זיין אַרבעט און נויט פון טאָג און צו די שאַפונגען פון זיין גייסט: שפּראַך, שטייגער, לידּ, מוזיק, הומאָר, האָט פ. מ. קויפמאַן מיט חסידישער התלהבות זיין גאַנץ ווייטערדיק לעבן אַוועקגעגעבן זיין נייער תורה. ער איז אַרויס־געטרעטן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, איז אריבער קיין בערלין, און האָט געשאַפן "די פּריישטאַט" — "אַלייִדישע רעוויע", האָט ער זי אָנגעפּוּפן אין אונטערקעפל. דאָרט האָט ער ליידנשאַפטלעך באַקעמפט די גאווה פון די מערב־יידן, זייער אָפּגעפּרעמדקייט פון פאָלק, די אסימילאציע און דעם מהיכי תיתי־ציוניזם. ער האָט פאַרשפּרייט קענטעניש פון יידישער שפּראַך, ליטעראַטור און פאָלקס־קולטור.

אין יעדן נומער פון זיין זשורנאַל האָט קויפמאַן געדרוקט לידער פון באַ־וווסטע יידישע שרייבער געזעצט אין לאַטיינישער טראַנסקריפּציע און מיט דייטשער איבערזעצונג. דעם אָפּקלויב, די טראַנסקריפּציע און די איבערזעצונג האָט געמאַכט דער דעמלט נאָך יונגער, שפּעטער באַרימט געוואָרענער יידישער פילאָלאָג שלמה בירנבוים, נתן בירנבוימס זון. פּראַגמענטן פון מענדעלע מוכר ספּרימס "מסעות בנימין השלישי" זענען געדרוקט געווען מיט אותיות מרובעות און אין לאַטיינישער טראַנסקריפּציע.

אַזוי אָרום האָט ער באַקענט די דייטשע יידן מיט דער פאָעזיע פון ח. נ. ביאַליק, י. ל. פרץ, ש. פרוג, א. רייזען, ז. שניאור, א. צונזער, מאָריס ראָזנפעלד, מ. ווינטשעווסקי, יהואָש, מ. ל. האַלפערן, ב. לאַפּין, מנחם, י. ראַלניק, י. פיכמאַן, ד. איינהאָרן, ז. סעגאַלאָוויטש, ש. י. אימבער, מ. ראָוויטש, ד. קעניגסבערג, א. א. פון יידישע שרייבער האָט ער צוגעצויגן צו מיטאַרבעט: ב. באַראַכאָוו, ש. ניגער, בעל דמיון, ל. כאַזאַנאָוויטש, י. לעשצינסקי, ב. לאָקער, ב. רובשטיין, ד"ר מ. אַנין,

ד״ר ק. פֿאַרנבערג א. א., פון דייטשע: אַרנאָלד צווייג, מאקס בראָד, גוסטאָוו לאַנ־דאַוער, נחום גאָלדמאַן, דייוויס טריטש, יוליוס באב, לודוויג שטרויס, עלזע לאַסקער־שילער, אַלבערט עהרענשטיין.

וועג די וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָט פ. מ. קויפמאַן אָפּגעשטעלט „די פריישטאַט״ און איז אַוועק אויפן פראָנט, וווּ ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קריגערישן מוט. באַפרייט פון מיליטער נאָך א שווערן טיפוס, קערט ער זיך אום קיין בערלין און אינצייטיק מיט זיין רייכער פּובליציסטישער טעטיקייט גיט ער זיך אָפּ מיט פּראַקטישער אַרבעט לטובת די מזרח־יידן, וואָס זענען פאַרוואָגלט געוואָרן קיין דייטשלאַנד.

אָנהויב מלחמה האָט נישט בלויז דער צאָר משמעות אַרויסגעלאָזט א פּראָקלאַמאַציע צו „זיינע ליבע יידן״, אויך די אויבערשטע קאָמאַנדעס פון די דייטשע און עסטרייכיש־אונגאַרישע חיילות האָבן ביים אָקופּירן פּוילן נישט גע־קאַרגט מיט מאַניפעסטן, צוזאָגנדיק יידן דאָס טעלערל פון הימל. דאָס האָט אָפּ־געקאָסט אין רוסלאַנד א סך יידיש בלוט. אָבער וועג די דייטשן האָבן נאָך די ערשטע נצחונות געמיינט, אַז זיי האָבן שוין רוסיש־פּוילן אין קעשענע, האָבן זיך אין ערנסטע זשורנאַלן און פּובליקאַציעס געלאָזט הערן שטימען, וואָס האָבן געפּאָדערט נישט אַריינצולאָזן מזרח־יידן (וועלכע וואָלטן אין פאל פון אנעקסיע געוואָרן דייטשע בירגער) קיין דייטשלאנד, מאָטיווירנדיק דאָס נישט בלויז מיט דייטשע, נאָר אויך מיט כלומרשטע מערב־יידישע אינטערעסן.

צווישן די דייטשע יידן, וועלכע זענען קעגן דער געפלאָנטער דיסקרימי־נאַציע שארף אַרויסגעטרעטן אין דעם רעפּרעזענטאַטיוון חודש־זשורנאַל „דער יודע״, וואָס מאַרטין בובער האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן פרילינג 1916, האָבן זיך גע־פונען: דער באַרימטער פילאָזאָף, דער גרינדער און פירער פון דער נעאָקאַנט־יאנישער שיטה הערמאַן קאָהען, דער עטישער סאָציאליסט און שפּעטערדיקער קאָמיסאַר פאַר פאָלקסבילדונג אין דער בייערישער ראַטן־רעפּובליק גוסטאָוו לאַנדויער *) און פריץ מרדכי קויפמאַן. קויפמאַן האָט שוין דעמלט געווּסט, וואָס די הבטחות פון די דייטשן זענען ווערט און דעריבער האָט ער שטאַרק באַקעמפט די מזרח־יידישע רעדאַקטאָרן פון דייטש־פריינדלעכע זשורנאַלן און צייטונגען, בעיקר וו. קאַפּלון־קאָגאַן, וואָס האָט רעדאַגירט דעם צווייוואָכן־זשורנאַל „נייע יידישע מאַנאַטסהעפטע״ ווי אויך ה. ד. נאָמבערג און לאזאר קאָהאַן, די רעדאַקטאָרן פון ״דאָס וואַרשעווער טאַגעבלאט״.

---

*) ער איז אויך אַ בעסטיאַלישן אופן דערמאָרדעט געוואָרן דורך דער צעווילדעוועטער סאָלדאַטעסקע.

אינגיכן בין איך געווארן אַן אָפטער אַריינגייער ביי אים. ביז היינט איז מיר פֿאַרבליבן אין זכרון דער אַדרעס זיינער: לעווענצאָוו 19 א'. אין זיין הויז פלעג זיך אויפקלויבן אַ קליינער קרייז פון מענטשן, וואָס האָבן געטיילט זיינע מיינונגען. צווישן זיי האָט געמאַכט אויף מיר אַ טיפן רושם דער ערנסטער פילאָלאָג און יידיש־פֿאָרשער יצחק שפּילריין, אַ געבוירענער אין ראָסטאָוו, וואָס האָט דעמלט פֿאַרעפֿנטלעכט זיינע ערשטע אַרבעטן אין בובערס „דער יודע" (אויך שפּעטער האָב איך זיך אינטערעסירט מיט אים און כ'האָב מיך געפֿרייט, ווען כ'האָב זיך דערוווסט, אַז אין די יאָרן 1922 ביז 1924 איז ער געווען לעקטאָר פון יידיש אויפן מאָסקווער אוניווערזיטעט און פֿאָרזיצער פון דער יידישער שפֿראַך־קאָמיסיע ביים פֿאָלקסקאָמיסאַריאַט פֿאַר בילדונג אין ראַטנפֿאַרבאַנד). מיין ערשטע וויסנשאַפֿט־לעכע אַרבעט וועגן יידישן טעאטער האָט פ. מ. קויפמאַן געשיקט בובערן פֿאַר „דער יודע".

אין „יודע" האָט קויפמאַן אָפּגעדרוקט עטלעכע אַרבעטן צוו. אַנד. אויך אַ באריכותדיקע אָפּהאַנדלונג וועגן ווילנער „פּנקס". דאָס איז געווען אַ שטרענגער משפּט סיי איבער דער אָפּגעפּרעמדקייט פון דער מערבדיקער יידישער אינטעליגענץ און סיי איבער דעם דילעטאַנטיזם פון מזרחדיקע האַלב־ און פערטל־אינטעליגענטן*). אויך מיין וויסנשאַפֿטלעכע ארבעט „צו דער אַנטוויקלונג־געשיכטע

*) זינט 1917 האָט פ. מ. קויפמאַן אַוועקגעגעבן אַלע זיינע כוחות פֿאַר דער אַרגאַניזירונג פון סאָציאַליסטישער הילף פֿאַר מזרח־יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן זיך געפונען אין דייטשלאַנד. מיט דער הילף פון יידישע אַרגאַניזאַציעס האָט ער געשאַפֿן דעם 10טן יאַנואַר 1918 דעם „סעקרעטאַריאָט פֿאַר מזרח־יידישע אַרבעטער ביי דער גענעראַל־קאָמיסיע פון די פֿראַפּעסיאָנעלע פֿאַריינען אין דייטשלאַנד" און מיט צוויי יאָר שפּעטער דעם „אַרבעטערהילף־אַמט פון די יידישע אַרגאַניזאַציעס אין דייטשלאַנד", וואָס האָט דיספּאָנירט מיט די מיטלען פון דזשאָינט. אַדאַנק זיינע פּערזענלעכע מידות האָט קויפמאַן געפועלט ביי דער דייטשער מאַכט, אַז סיי ביים אַרויסגעבן דעקרעטן וועגן אויסלענדער, סיי ביים אַרויסשיקן אייניצעלע מזרח־יידן זאָל אויסגעהערט ווערן די מיינונג פון יידישן אַרבעטערהילף־אַמט. די שוועריקייטן צו פֿאַרזאָרגן מיט קאָנסטרוקטיווער הילף נישט בלויז די אַרבעטער, וואָס זענען אַריינגעקומען קיין דייטשלאַנד בעת דער מלחמה, נאָר אויך די מאַסן אַנטלאָפּענע פון די פּאָגראָמען אין פוילן און אוקראַינע, זענען אַריבערגעוואָקסן זיינע כוחות. ער האָט זיך איינגעבראַכן פּסיכיש און אין חודש מערץ 1921 האָט ער זיך גענומען דאָס לעבן.

אין 1923 יאָר האָט דער דייטשער פּאָעט און שרייבער לודוויג שטרויס אַרויסגעגעבן אַ באַנד פ. מ. קויפמאַנס „געזאַמלטע שריפטן". צווישן זיי איז כדאי צו דערמאָנען: „מערב־יידישע באַנייונג", „דאָס אָפּשליסן די גרענעץ", „וועגן מענדעלע און איבערזעצעוודיקייט פון זיינע שאָפּונגען", „דער דערציילער ש"י עגנון", „דער פּנקס", „די אויספּירונג פון יידישער פֿאָלקסמוזיק פֿאַר מערב־יידן", „דאָס פֿאָלקסליד פון מזרח־יידן". די דאָזיקע אַרבעטן זענען עד היום אַ וויכטיקער צושטייער צו יידישער קולטור־פֿאָרשונג.

פון יידישן טעאַטער" האָט ער צוגעשיקט אין רעדאקציע פון „יודע". מאַרטין בובער האָט מיר אַנגעשריבן אַ פאָר פריינדלעכע ווערטער, פאַרבעטנדיק מיך צו זיך.

געווינט האָט ער דעמלט אין העפענהיים אין דער פּראָווינץ העסען. ער איז געווען אָנגערקענט ווי אַ פירנדיקע יידישע פערזענלעכקייט נישט בלויז דורך יידן — אַפילו די קעגנער זיינע — נאָר אויך דורך די דייטשן. אין דער דייטשער ליטעראַרישער וועלט האָט ער זיך גערעכנט פאר איינעם פון די באַטייטנדיקסטע דייטשע שרייבער. איך האָב געהאט געלייענט זיינע „מעשיות פון ר' נחמן", „די לעגענדע פון בעל שם", „דריי רעדעס וועגן יידנטום", „וועגן גייסט פון יידנטום", די איבערזעצונג פון דוד פינסקיס דראַמע „אייזיק שפּטעל" פון יידישן כתב־יד. די זאַמלונג, וואָס ער האָט רעדאַגירט א. נ. „די געזעלשאַפט" האָב איך שוין דערמאָנט. זיין רעליגיעז־פילאָסאָפישע שיטה מיט אירע מיסטישע וואָרצלען איז מיר געווען פרעמד, איך האָב נישט געקאָנט מסכים זיין, אז דאָס טונקעלע „בלוט" און נישט דאָס ליכטיקע באַווּסטזיין מאַכט אונדז היינטיקע פאַר יידן. אָבער כ'האָב באַוווּנדערט די טיפקייט פון זיינע געדאַנקען, דעם פאַטאָס פון זיין פאָדערונג נאָך אייניקייט, דעם כישוף פון זיין ווּאָרט, די געטרייישאפט פון זיין איבערזעצונג, דאָס געפיל פון אחריות אין זיין רעדאַקציע־אַרבעט.

געפאָרן בין איך איבער פּראַנקפורט ביים מיין און דאַרמשטאַדט א גאנצע נאַכט אין א נישט באלויכטענעם וואַגאָן און איבער פינצטערע וואַקזאלן; דרום־דייטשלאנד האָט מען שוין דעמלט נישט באלויכטן ביינאַכט אויס מורא פאר ערא־פלאַנען. העפענהיים איז געלעגן אין א שיינער באַרגיקער געגנט. יענעם טאָג איז דאָרט פאַרגעקומען א צוזאמענפאָר פון דייטשע לערער און אין דעם זכות האָב איך געקאָנט באַקומען אין רעסטאָראן א שטיקל פלייש צו מיטאָג. ביי בובערן האָב איך פארבראכט עטלעכע שעה פארמיטאָג און עטלעכע נאָכמיטאָג. כ'האָב נישט געהאַט דאָס האַרץ צוצונעמען ביי אים א גאנצן טאָג און א פאָר מאָל האָב איך געפרוווט איבערריייסן דעם שמועס און אַוועקגיין, אָבער יעדעס מאָל האָט ער מיך געבעטן צו בלייבן.

מיר האָבן געריידט וועגן פאַרשידענע זאַכן, וועגן יידישער קולטור און ליטעראַטור, פרץ און פינסקי, חסידיזם און אמונה, מערב־יידן און מזרח־יידישער אינטעליגענץ, מלחמה און אָקופּאַציע, קונסט און טעאַטער. וועגן פ. מ. קויפמאַן, וואָס איז געווען זיין אידעישער קעגנער, האָט ער געזאָגט, אז דאָס איז דער קלאָרסטער קאָפּ צווישן די דייטשע יידן. פאַר טעאַטער האָט בובער אַרויסגעוויזן גרויס פארשטענדעניש, סיי פאר דער קינסטלערישער סיי פאר דער אָרגאַניזאַטאָרישער זייט. ווי ער האָט מיר דערציילט, איז ער געשטאַנען נאָענט צום דייטשן

טעאַטער אין פראַנקפורט, באַטייליקנדיק זיך אין די אַרבעטן פון טעאַטער־קאָמי־טעט.

אין בערלין האָב איך מיך באַגעגנט מיט הערמאַן שטרוק. ער האָט געדינט אין דייטשן מיליטער אין „אָבעראָסט" און איז געקומען אויף אַ לענגערן אורלויב אַהיים. זיין שאָפן איז מיר געווען באַקאַנט פון פריער. איך האָב געזען רעפּראָ־דוקציעס פון זיינע צייכענונגען און כ׳האָב געבלעטערט אין זיין בוך „די קונסט פון ראַדירן". פון קויפמאַנען האָב איך מיך דערוווסט, אַז שטרוק אין אַ רעליגיע־זער ייד און אַ מיטגליד פון „מזרחי".

דאָס האָט אים נישט געשטערט צו אינטערעסירן זיך מיט יידיש טעאַ־טער. ער איז געווען איינער פון די דייטשע יידן, וואָס זענען געשטאַנען ביים ווי־גלעלע פון דער „ווילנער טרופּע" און ער האָט מיר דערציילט וועגן איר. נישט מיט יענער קעלבערנער התּפּעלות פון אַנדערע דייטשע יידן, וואָס האָבן פֿלוצלינג אַנט־דעקט, אַז „געטאָ־יידן" האָבן אויך אַן אייגן טעאַטער פון קינסטלערישן ווערט, נאָר מיטן פארשטענדעניש פון אַ קינסטלער, וואָס איז געווויינט אַריינצוקוקן שארף אין פּנים פון זיין מאָדעל, כדי צו לייענען אין זיין נשמה. ער האָט מיר אויך גע־וויזן צייכענונגען פון יידישע קעפּ און געשטאַלטן, וואָס ער האָט מיטגעבראכט פון מילִיטער־דינסט און איך האָב אים גלייך געזאָגט, וואָס פארא רייכן און פּרעכ־טיקן מאַטעריאל דער יידישער אקטיאָר וועט דאָ געפינען פאַר גרים און אויס־דרוק פון פּנים. וועג עס איז געקומען צו רייד וועגן מיינע טעאַטער־פּלענער, האָט ער זיך אָנגערופן:

— איר האָט אוודאי אָנגעשריבן דראַמעס און ווילט זיי אויפּפירן?

— חלילה — האָב איך געענטפערט — דאָס יידישע טעאַטער פון מאָרגן וועט נישט האָבן קיין דוחק אין רעפּערטואָר. אַ שפּאָר ביסל פּיעסעס פון פּרץ, שלום־עליכם, פּינסקי, אַש, ווייטער ועל כולם פון פּרץ הירשביין וואָרטן אויף אַ סצענישן תיקון, צווישן די עלטערע: וואָלפזאָן, אקסענפעלד, עטינגער וועט מען נאָך אויך עפּעס געפּינען, באַנייען אַמאָל אַ שטיק פון גאָלדפאַדן אָדער גאָרדין וועט נישט זיין קיין חטא, אחוץ דעם שטייט פאַר אונדז אָפן די גאַנצע וועלט־דראַמא־טיק. אַז מיר פאַרמאָגן טאַלענטירטע אַקטיאָרן, האָט איר אַליין דערציילט. איך קאָן אייך זאָגן, אַז דאָס יידישע פובליקום איז דאָס בעסטע אין דער וועלט. דעם יידישן טעאַטער פעלן פעסטע אָרגאַניזאַציאָנעלע יסודות, וועלכע זאָלן עס פאַרבינדן מיטן פובליקום, שאָפן פאַרן אקטיאָר א מעגלעכקייט פון פּראָפעסיאָנעלער אויס־בילדונג, זיכערן יעדער אויפּפירונג אַ געהעריקע קינסטלערישע און טעכנישע צוגרייטונג. ווער עס וויל צולייגן די האַנט צום פאַרפעסטיקן די יסודות פון טעא־טער אין לעבן פון יידישן קיבוץ, טאָר נישט האָבן קיין פערזענלעכע אַמביציעס,

וועלן אויפפירן אייגענע פיעסעס אָדער אַליין שפילן. איך מיין, אַז איר זענט מסכים מיט מיר?

ער האָט צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ.

אויף אַ קורצן אורלויב איז געקומען קיין בערלין אַרנאָלד צווייג. אויך ער האָט, ווי שטרוק, געדינט אין „אָבערמאַסט". אָבער פריער האָט ער פֿאַרזוכט דעם טעם פון לאַנגע חדשים שלאַכטן ארום וועלדער, און ער האָט געזען די אָקופֿאַציע פון סערביע און פראַנקרייך. האָט ער זיך נענטער צוגעקוקט צום מעכאַניזם פון מלחמה, הייסער געפילט דעם אָטעם פון דער צעיושעטער ווילדער חיה, וואָס אירע נעמען זענען: מיליטאַריזם, קאפּיטאַליזם, אימפּעריאליזם. און וועג ער האָט זיך באַגעגנט מיט שטרוקן אין „אָבערמאַסט", איז ביי זיי געבוירן געוואָרן דער פּלאַן צו ווייזן „דאָס מזרח־יידישע פּנים", ווי עס האָט זיך זיי אַנטפּלעקט, דעם מערב־ייד און אפשר אויך יענעם דייטש, וואָס איז נישט געוואָרן פארשיכורט פון שנאה און מאַרד. צווייג האָט אָנגעשריבן דעם טעקסט צו שטרוקס עטלעכעאונפופציק צייכענונגען. בילד און וואָרט האָבן געלאָזט טיף אַריינקוקן אין לעבן, טון און טראַכטן פון מזרח־ייד, פון מאָן און פרוי, פון אַלט און יונג. פארן דראַנג פון דער יוגנט צו רעוואָלוציאָנערע מעשים האָט צווייג געפונען באַהאַרצטע ווערטער. *).

עפּעס וואָס דערפון איז געפאַלן אין אודנעזר שמועס. בכלל האָט צווייג געקאַרגט מיט ווערטער. ס׳איז געווען קענטיק, אז ער לעבט איבער שטאַרק די געשעענישן פון דער צייט און ראַנגלט זיך צו געפינען פאר זיי א קינסטלעריש תיקון. ער האָט שוין דעמלט געליטן שווער אויף די אויגן און כ׳האָב נישט געוואָלט אים לאַנג אויפהאלטן. געקומען צו אים בין איך אייגנטלעך ווענן אן אנדערן ענין. כ׳האָב פארטראכט אַן אינסצענירונג פון זיין דראַמע „עלילת דם אין אונגארן", וואָס איז מיט אַ יאָר צי צוויי פריער ארויס פון דרוק. דאָס האָט באדארפט זיין מיין געזעלן־ארבעט ביים פאַרענדיקן די לעצטע ביי ריינהאַרדטן. האָב איך געהאָלט איבערדעם מיטן מחבר וועגן מיין רעזשיסערישער אידעע.

„עלילת דם" איז געווען א דרייסטער פאַרמעסט. פאַראַלעל מיט שטאַרקע רעאַליסטישע בילדער פון באַוווסטן בלוט־בלבול אין טיסאַ־עסלאַר און זיין פאַליטישן אונטערשלאַק וווייזט אונדז דער מחבר אַלעגאָרישע סצענעס מיט דער שטים פון כביכול, פיגורן פון הבל, נח, יצחק, אליהו הנביא, ר׳ עקיבא, בעל שם, סמאל, טייוולאַנים. זיי דאַרפן דעם סצענישן רעפּאַרטאַזש געבן אַ טיפערן זין (אין דער צווייטער אויפלאַגע האָט צווייג געביטן דעם טיטל אויף „סמאלס שליחות"). די

*) Das ostjuedische Antlitz, וועלט־פאַרלאַג, בערלין 1טע אויפל. 1920, 2טע — 1922.

אינסצענירזאַטאָרישע שווערישקייט איז באַשטאַנען אין געפינען אַן אייגהייטלעכן נוסח פאַר דער גאַנצער אויפֿירונג. איך האָב געפֿרוווט צו דערהויבן די ערדישע בילדער, זיי אין א געוויסער מאָס צו „אַנטרעאַליזירן" מיט דער הילף פון ליכט, אָפּזאָגנדיק זיך פון רעאַליסטישע דעקאָראַציעס. דעם מחבר איז דער דאָזיקער צוגאַנג געפעלן. אַזוי האָב איך טאקע באארבעט די דראמע, אָבער שפּעטער האָב איך אַליין געהאַט ספקות, צי מיין כוונה ווען זיך לאָזן פאַרווירקלעכן אויף דער בינע.

פון דייטשע שרייבער, מיט וועלכע כ׳האָב מיך באַגעגנט אין בערלין, איז כדאי צו דערמאָנען נאָך דריי, וואָס האָבן שטאַרק משפּיע געווען דאָס גייסטיקע לעבן אין דייטשלאַנד.

מאָריץ היימאַן איז געווען ליטעראַרישער אָנפֿירער פון פישער־פאַרלאַג. אַ קלוגער קאָפּ, א זעלטענער מבין אויף ליטעראַטור, א בעל־יוּעץ און פריינד פון דייטשע שרייבער עלטערע און יינגערע, באַרימטע און ווייניקער באַקאַנטע. א שטאַרקע פּערזענלעכקייט, וואָס האָט פאַרייניקט אין זיך יידישן גייסט מיט דיי־טשער טיפקייט. א שארף־געשניטן פּנים מיט איידעלע שטריכן, געדיכטע ברע־מען און א למדנישן שטערן.

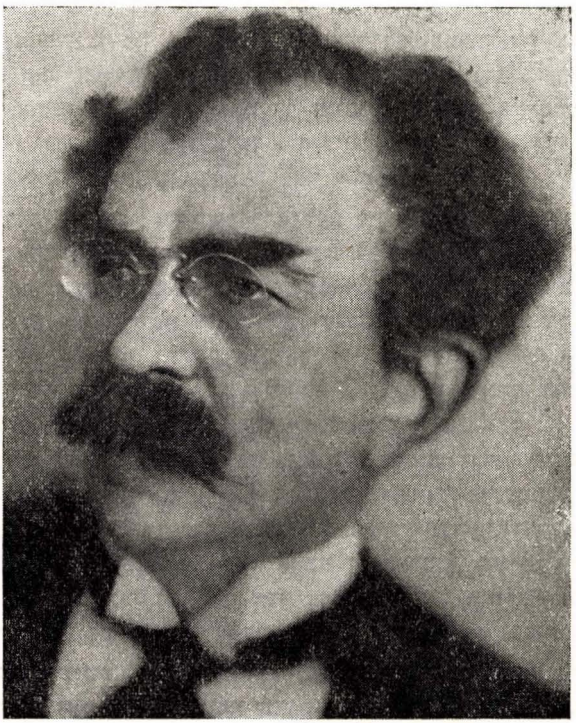
אַ גרויסער קאָפּ מיט געדיכטע שוואַרצע האָר אויף אַ קליינעם גוף — דאָס איז געווען זיגפריד יַאַקאָבזאָהן, דער רעדאַקטאָר פון דעם שוין דערמאָנטן וואָכן־זשורנאַל „די שאָובינע". ער האָט געשריבן רעצענזיעס וועגן פּרעמיערעס אין די בערלינער טעאַטערס און יעדעס יאָר פלעג ער זיי איבערדרוקן אין אַ בוך (אַזוי ווי שפּעטער דער באַווּסטער פּוילישער טעאַטער־קריטיקער טאַדעוש באַי־זשעלענסקי). אַ שטאַרקער טעמפּעראַמענט, אַ ליידנשאַפטלעכער קעמפער האָט עֶר גאָר גיך דערפילט, אז טעאַטער איז בלויז איין אָפּשניט פון קאַמף קעגן רעאַק־ציע און פאַר פראָגרעס. עס איז אים שטענדיק ענג געווען אין די ד׳ אַמות פון טעאַטער־וועלטל און יעדעס מאָל האָט ער געפרוווט דורכצובראָכן א וואנט צו דער רעאַלער וועלט, ביז ער האָט אין 1918טן יאָר געביטן דעם נאָמען פון זיין זשור־נאַל אויף די „וועלטבינע" און זי איז געוואָרן דער קאַמף־אָרגאַן פון ראַדיקאַל־בירגערלעכן לאַגער אויך אין פּאָליטישע, סאָציאַלע און קולטור־געזעלשאַפטלעכע פראָגן *).

*) נאָכן טויט פון יַאַקאָבזאָהנען האָט איבערגענומען די רעדאַקציע פון דער „וועלטבינע" קאַרל פאָן אָסיעצקי, וואָס האָט שפּעטער — אַ פאַרשפּאַרטער אין אַ היטלעריש קאָנצענטראַציע־לאַגער — באַקומען די נאָבעל־פּרעמיע פאַר שלום. נאָך דער מפּלה פון דייטשן פאַשיזם האָט זיין אַלמנה אין דער דייטשער דעמאָקראַטישער רעפובליק באַנייט דאָס אַרויסגעבן די „וועלט־בינע" אין דעם זעלבן פאָרמאַט און אין דער זעלבער הילע ווי אַמאָל.

דער רעדאַקטאָר פון דעם זייער פאַרשפּרייטן פּאָליטישן, געזעלשאַפטלעכן און ליטעראַרישן וואָכן־זשורנאַל „די צוקונפט" איז געווען מאַקסימיליאַן האַרדען (אַ ייד). ער האָט געהאט די דרייסטקייט אַרויסצוטרעטן זייער שארף קעגן קייזער ווילהעלם און זיינע מקורבים. דערפאַר האָט ער געהאַט אויף זיך אָפּטע פּראָצעסן און ער האָט פאַרזוכט דעם טעם פון פּרייסישע תפיסות. אָבער דאָס האָט אים נישט אָפּגעהאַלטן פון ווייטערדיקן אַנטפּלעקן די מעשים תעתועים פון דער הויף־כנופיא. אין דער יוגנט אַן אקטיאָר (זיין אמתע פאמיליע איז געווען וויט־קאָווסקי, ער איז געווען א ברודער פון באַקאַנטן ליטעראטור־היסטאָריקער און פּראָפעסאָר פון לייפּציקער אוניווערזיטעט געאָרג וויטקאָווסקי), איז ער אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן פארבליבן אַ פּריינד און גרויסער קענער פון טעאטער. אויף ריינהאַרדטס גענעראל־פּראָבעס איז ער געזעסן ביי זיין לינקער האַנט און ריינהאַרדט האָט זיך מיט גרויס אינטערעס צוגעהערט צו זיינע באַמערקונגען און זיך שטאַרק געריכטן מיט זיינע מיינונגען. פּאָליטיש האָט הארדען דורכגעמאכט א וויטן וועג. תחילת אַן אָנהענגער פון ביסמאַרקס גרויסמאַכט־פּאָליטיק האָט ער זיך בעת דער מלחמה דערנענטערט צו די אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן.

אין בערלינער אוניווערזיטעט האָב איך געהערט לעקציעס פון די פּראָפּעסאָרן הערמאַן, גאָלדשמידט און הייזלער. די געניטונגען פון עטעמען און דיקציע האָב איך אָפּגעהיט יעדן טאָג. מאַטעריאל פאַר אָטעם־איבונגען און פאַר גימנאַסטיק צו פארשטאַרקן די מוסקולאטור פון די אָטעם־אָרגאנען האָב איך מיר אַליין צונויפגעשטעלט פון פארשידענע קוואַלן און אויפן סמך פון אייגענער פּראקטיק. צו דיקציע האָב איך מיך נישט באַנוצט מיטן זייער פאַרשפּרייטן לערנבוך פון אָבערלענדער, נאָר מיט די אויסגעצייכנטע ריטמישע איבונגען, וואָס זענען אַנטהאַלטן אין לערנבוך פאַר דייטשן געזאנג פון יוליוס היי (וואָס האָבן מיר, אגב, שפּעטער געדינט ווי א מוסטער פאַר די גענימונגען, וועלכע כ׳האָב באַשטעלט ביי אַלטער קאָציזנע פאַר דער יידישער דראַמאַטישער שול).

כידוע, זענען די פאַרשידנקייטן צווישן דיאלעקטן איז דער דייטשער געזעדטער שפּראַך זייער גרויסע. בעת דער פּראָצעס פון פאַריינהייטלעכן די דייטשע שרי־פטשפּראַך, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין זעכצענטן יאָרהונדערט און איז אין אַכצענטן אינגאַנצן געווען פאַרענדיקט, האָט מען וועגן פאַריינהייטלעכן די ערעדטע שפּראַך נישט געקאָנט אפילו חלומען. מען האָט מעריט געפּרווט אויף איינצעלע אָפּשניטן צו שאַפן אַן איינהייטלעכן אַרויסרעד, קודם כל פאַר דער בינע, וואָס האָט זיך דערין צום שטאַרקסטן געוויטיקט. געטהע ווי דער אָנפירער פון וויימאַרער הויפטעאַטער האָט אין זיינע באַרימטע „כללים פאר אַקטיאָרן" אין יאָר 1803 געשריבן: „דאָס ערשטע און נויטיקסטע פאַר דער בילדונג פון אַקטיאָר איז, ער זאָל זיך באַפרייען פון אַלע גרייזן פון דיאַלעקט און זיך באַמיען צו דערגרייכן

פראָפ. מאַקס העַרמאַן
1942—1865

אינגאַנצן אַ ריינע אויסשפּראַך". אָבער קיין פּעסטגעשטעלטע כללים פּאַר אן אייגהייטלעכן אַרויסרעד אויף דער בינע האָבן נישט עקזיסטירט. ערשט מיט העכער נייגיק יאָר שפּעטער — 1896 — איז דער אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר טעאָדאָר זיבס (Siebs) אַרויסגעטרעטן מיט דער איניציאַטיוו צו קאָדיפיצירן דעם דייטשן אַרויסרעד פּאַרן טעאַטער און אויפן סמך פון אַ ריי באַראַטונגען, דיסקוסיעס און קאָנפערענצן פון גועלערנטע, טעאַטער־דירעקטאָרן און אַקטיאָרן האָט ער מיט צוויי יאָר שפּעטער אַרויסגעגעבן זיין „דייטשע בינע־אויסשפּראַך". ערשט אין צען יאָר אַרום — 1908 — האָט ער אויסגעאַרבעט אַן אַרויסרעד־וועגווייזער־בוך, באַגונצנדיק זיך מיט אַ פּאָנעטישן אלף־בית, וואָס האָט ביז צען שריפּט־צייכנס פּאַר אַן אליינהילכער און ביז פיר פּאר אַ מיטהילכער.

אין יידישן טעאַטער איז דער פּראָבלעם פון אייגהייטלעכן אַרויסרעד נישט געווען אַזוי שטאַרק, בפרט צווישן דעם דרום־רוסישן, רומענישן, גאַליצישן און קרוינפּוילישן. אַזוי ווי פון די דאָזיקע לענדער האָבן זיך ביז דעמלט רעקרוטירט כמעט אויסשליסלעך יידישע אַקטיאָרן (די „ווילנער טרופּע" איז אַנטשטאַנען ערשט אין 1916טן יאָר), האָט זיך ממילא אין דער פּראַקטיק געשאַפן פון זיך אַ מין סצענישע אויסשפּראַך, הגם נישט אינגאַנצן אַ ריינע. אָבער אַ דראַמאַטישע שול האָט זיך באין אופן נישט געקאָנט באגיין אָן פעסטע כללים פון אַן אייגהייטלעכן אַרויסרעד. דעריבער האָט מיך אינטערעסירט די פאָנעטישע וויסנשאפט און איך האָב מיך שוין פריער געהאַט באַקאַנט מיט די ווערק פון עדוואַרד זיווערס (Sievers), ווילהעלם וויעטאָר (Vietor), אָטטאָ יעספּערסען. אין בערלין האָב איך אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואָס דער גערמאַניסט א. הייזלער האָט דעמלט געליענט אויפן אוניווערזיטעט לעקציעס וועגן דייטשער פאָנעטיק.

ווי עס זאָל נישט זיין, האָט יידיש טעאַטער געגאַשט פון די טעאַטערס ביי די אומות העולם דאָס און יענץ. פון אין זאָך איז עס געווען אינגאַנצן אויסגעהיט: פון מאָלעריי און פּלאַסטיק. נישט אין די באַוועגונגען און מיזאַנסן פון ארטיסטן צי סטאטיסטן און נישט אין די דעקאָראציעס, קאָסטיומען און רעקווי־זיטן האָט מען געפונען אַ שמץ פון בילדערישער ווירקונג. איך האָב עס געהאַלטן פאר א גרויסער עוולה לגבי דעם יידישן צוקוקער, וואָס האָט על פי רוב קיין בילד פּאַר די אויגן נישט געזען. מיך האָבן מאָלעריי, פּלאַסטיק און ארכיטעקטור פון שטענדיק אינטערעסירט. איך האָב באַזוכט אויסשטעלונגען, געקליבן קונסט־היסטאָרישע ווערק און אַלבומען, געהערט לעקציעס וועגן קונסט, אין ווין — ווי דערמאָנט — ביי דוואָזשאַק און סטזשיגאָווסקי, אין בערלין ביי פראָפ. אַדאָלף גאָלדשמידט, איינעם פון די פיינסטע קונסטקענער אין זיין דור. פון צייט צו צייט האָב איך מיך אַרײַנגעכאַפּט אויף אַ לעקציע פון דאָצענט קאָהן־ווינער אין דער

הומבאָלדט־אַקאַדעמיע (פרייער פאָלקסאוניווערזיטעט; ביידע לעקטאָרן זענען געווען יידן).

די אינטערעסאַנטסטע זענען געווען פאַר מיר די פאָרלעזונגען פון פּראָפ. הערמאַן. מאַקס הערמאַן האָט זיך קונה שם געווען מיט זיין גרויס ווערק „פאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פון דייטשן טעאַטער אין מיטלעלטער און רענעסאַנס", וואָס איז אַרויס קנאַפּ פאַרן אויסבראָך פון דער מלחמה. אַנגעהויבן צו דרוקן האָט עס זיך נאָך אין 1909טן יאָר און כדי די אילוסטראַציעס זאָלן קאָנען אָפּגעדרוקט ווערן, האָט געמוזט געבן צושטייער טויזנט מאַרק... דער דייטשער קייזער. דער מחבר דאַנקט אים דערפאַר אין דער הקדמה צום בוך. און נאָך אַ צווייטן נדבן דאַנקט ער גאָר האַרציק. אָבער דעם נאָמען רופט ער נישט אָן, מחמת יענער האָט עס אים פאַרוועדט. אויף אַזאַ אופן האָבן זיך ביים „פאָלק פון דיכטער און דענקער" געדרוקט אין יענע צייטן וועדק פון גרויסן וויסנשאַפטלעכן וועדט.

פּראָפ. הערמאַן טראָגט צונויף אין זיין אַרבעט פון איבער פינפהונדערט זייטן אַ שלל מאַטעריאַלן און באַנוצט זיך מיט נייע פאָרשמעטאָדן. ער איז מבחין צווישן דעם טעאַטראַלישן און דראַמאַטישן (דיכטעריישן) עלעמענט, וואָס פירן צווישן זיך אַ שטענדיקן קאַמף אַרום טעאַטער און נאָך זייער זעלטן פאַרייניקן זיי זיך אויף אַ קורצער צייט. דאָס זענען די מזלדיקסטע מאָמענטן פון העכסטער דערגרייכונג סיי אין דראַמאַטישער און סיי אין טעאַטראַלישער שאַפונג, די קלאַסיק: סאָפאָקלעס, שעקספיר, מאָליער. דעם דאָזיקן גדאָנק האָט ער אָנטוויקלט מיט גרויס באַרעדעוודיקייט אין זיינע אוניווערזיטעט־פאָרלעזונגען, אָפּשטעלנדיק זיך אויף די ריין־טעאַטראַלישע עלעמענטן אין די טעאַטער־פּראָדוקציעס פון דער געגעבענער תקופה. אייגנטיטיק האָט ער אין אַ סעמינאַר באַהאַנדלט די דראַמאַטיש־דיכטעריש עלעמענטן אין די דראַמעס פון הייניריך קלייסט.

פּראָפעסאָר הערמאַן האָט אַרויסגעווויזן אַ שטאַרקע פאַראינטערעסירונג פאַר מיינע אַרבעטן וועגן יידישן טעאַטער. עטלעכע אַרטיקלען וועגן טעאַטער־פּראָגן האָב איך געהאַט פריער אָפּגעדרוקט אין קראָקעווער פּוילישן פאַך־זשורנאַל „טעאַטער" און אין דעם בערלינער חודש־זשורנאַל „די סצענע", אַרגאַן פון דער „פאַרייניקונג פון קינסטלעריש ביינע־אָנפירער". איצט האָב איך מיך פארמאָסטן אויף אַ גרעסערער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט וועגן יידישן טעאַטער. זי האָט באַדאַרפט אַרומנעמען אן אלגעמיינעם אַריינפיר און דריי מאָנאָגראַפיעס, איינע וועגן גאָלדפאַדענען, אַ צווייטע וועגן גאָרדינען, די דריטע וועגן די דראַמעס פון פרץ, פינסקי, שלום־עליכם, אש, הירשביין א. אנד.

ווען פּראָפ. הערמאַן האָט זיך באַקענט מיטן כתב יד פון אַריינפיר און דעם ערשטן טייל פון דער אַרבעט וועגן גאָרדינען, האָט ער מיר געעצהט, איך

זאָל זיי דערלאַנגען ווי אַ דיסערטאַציע און אויב כ׳וועל נאָך אַ ביסל צוקנעלן אַלטע גראַמאַטיק, וועל איך לייכט קאָנען באַקומען אַ צווייטן דאָקטאָר־טיטל. איך האָב אים געענטפערט, אַז איין דאָקטאָר־טיטל איז אַ נאַרישקייט, צוויי — אַ לעכער־לעכקייט. אָפּגעדרוקט האָב איך דעם אַרײַנפיר און די סטודיע וועגן גאָרדינען אין פינף נומערן פון מאַרטין בובערס זשורנאַל „דער יודע״ *), דעם מאַטעריאַל וועגן גאָלדפאַדענען און די איבעריקע האָב איך שוין נישט באַווײַזן צו באַאַרבעטן.

פּראָפעסאָר הערמאַן האָט מיר צוגעזאָגט, אַז ער וועט מיר זײַן בייהילפיק ביים באַקומען א דערלויבעניש אויף אַרײַנצופאָרן קיין וואַרשע, וואָס איז דעמאָלט געווען די הויפּטשטאָט פון דייטשן אָקופּאַציע־שטח. ווען כ׳האָב אָנגעפרעגט, וואָס פאַראַ פּאַפּירן עס פּאַדערן זיך ביים דערלאַנגען די בקשה, האָט מען מיר געענטפערט, אַז כדי צו באַקומען א דערלויבעניש, מוז מען זײַן 1) עלטער פון 45 יאָר, 2) דייטשער מלוכה־בירגער, 3) אינגאַנצן פרײַ פון מיליטער־דינסט. מיר האָבן געפעלט אַלע דריי תנאים. איך בין געווען אַלט 27 יאָר און עסטרײַכישער בירגער. פון אָקטיוון מיליטער־דינסט האָט מען מיך ביי יעדער „מוסטער־רונג״, וואָס פלעג פאָרקומען אַלע — אין גאַליציע האָט מען געזאָגט: אילע־פּאָר חדשים, באַפרייט, אָבער מיט אַ צייט צוריק איז אַרויס א געזעץ וועגן „פּאָטערלענדישן הילפסדינסט״, וואָס איז געווען חל אויך אויף עסטרייכער.

פּונדעסטוועגן האָב איך דערלאַנגט די בקשה. פּראָפ. הערמאַן האָט מיר אַרויסגעגעבן אַ פּאַפּירל, אז פּאַר מיינע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן וועגן יידישן טעאַטער מוז איך קלויבן מאַטעריאַלן אין פּוילן. דער בערלינער אוניווערזיטעט האָט באַשטעטיקט דאָס פּאַפּירל. עס איז אַוועק אַ חודש נאָך א חודש — און אין קול ואין עונה. בינתיים האָט מען מיך מכבד געווען מיט אַ „פּאָטערלענדישן הילפסדינסט״: כ׳האָב באַדאַרפט ניין שעה אין מעת־לעת אָפּשטיין אין דער קעלט אויפן משאות־וואָקזאַל און אָפּפאַרטיקן טראַנספּאָרטן. פּאַררופּנדיק זיך אויף מיין געזונט, האָב איך מיך קוים מיט צרות אָפּגעבעטן אויף אַ געוויסער צייט.

סוף יאַנואַר 1918 האָב איך באַקומען די דערלויבעניש. אין יענע יאָרן האָט מען זיך אין דייטשלאַנד נאָך געריכט מיט דער דעה פון אַ באַווסטן אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר, אַפילו אַ ייד**). אין אַ פעברואַר־אָוונט בין איך אַרויסגעפאָרן פון בערלין און אויף צומאָרגנס פאַרנאַכט בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע.

(* Zur Entwicklungsgeschichte des juedischen Theaters, „Der Jude" II.8. „Jakob Gordin und das juedische Theater", "Der Jude" III. 1. 2. 3. 4.

**) פּראָפ. הערמאַן איז אומגעקומען אין טערעזיענשטאַדטער לאַגער.

זוכצעטל פון נעמען

אַבעלעס אַטטאַ 244
אַבראַמסאָן, לעקטאָר 103
אַדוואָנטאָוויטש קאַראָל 127 214
אַדלער אַלפרעד 245
אַדלער וויקטאָר 234
אוועאַריוס פערדינאַנד 207
אוועאַריוס ריכאַרד 207
אויערבאַך מענדל 28
אויעיסקי קאַרנעל 200
אולשטיין, פּאַרלאַג 260
אויסטערליץ פרידריך 235
אוערנהיימער ראול 234
אזשעשקאָוואַ עליזאַ 113
איבסען העניריק 127 183 200 209 210 214 222
איגאָ (הוגאָ) וויקטאָר 174
אייבעשיץ קאַמיללאַ 268
אייזעלסבערג, פּראָפ. 140
אייזענבאַך היינריך 215—218, 254
אייזענהאָרן דוד 287
אייסכילאָס 184
אימבער שמואל יעקב 165 243 287
איסאַי עוגען 127
אַלטענבערג, פּאַרלעגער 184
אַלטענבערג פּעטער 234 243
אַנדרעיעוו לעאָניד 211
אנטואַן אַנדרע 209
אַנטשיץ וולאַדיסלאָוו לודוויק 205
אַסיעצקי קאַרל 293
אַנין מ. — ז. שאַץ מ.
אַקסענפעלד ישראל 291
אַרגעלבראַנד, פּאַרלעגער 184
אַרנאָלד ראַבערט פראַנץ 204
אַרצט, פּאַרלעגער 184
אַש שלום 125 158 160 163 166 170 211 244 247 251 254 291 298

בּאַב יוליוס 207 288
באָבושינסקי מיכאל 195 196 240
באַדעני קאַזימיעזש 54 99
באַדער גרשם 101
באַהר הערמאַן 234
באָומפעלד אַנדזשעי 45
באָוער אַטטאַ 239
באַכנער, קאָמיסיאָנער 118
באַל 146
באַלצער אָסוואַלד 192—193 219
באַסערמאַן אַלבערט 214 278
באָראָווסקי, לערער 29
באָראָוואָוו בער 241 242 287
באָרטען הערש 124
באָרנאָוסקי וויקטאָר 276
באָרנשטיין, שילער 123
בובער מאַרטין 206 287 289—291 298
בורקהאַרד מאַקס 222—223
ביאַליק חיים נחמן 247 287
ביבערינג, שילער 30 32
בילינסקי לעאָן 97 98 99
בירנבוים נתן 156—158
בירנבוים שלמה 287
בלאָוט, לערער 190
בעבעל אויגוסט 113
בעדאַ — ז. לעהנער פריץ
בעהם־באָוערק, פּראָפ. 223
בעל דמיון 287
בעלשע וילהעלם 116
בענעדיקט מאָריץ 235
בער־האָפמאַן ריכאַרד 234
בערגעלסאָן דוד 247
בערגער אַלפרעד 210—211 235
בערנאַציק, פּראָפ. 224
בערקאָוויטש י. ד. 166
בעש״ט 181
בראָד מאַקס 288
בראָדער מלמד 31—32
בראַהם אָטטאָ 209 214 264 265 266—267 270
בראַנדעס געאָרג 200
בראַצלאָוער נחמן 181
ברוידע מאַרקוס 74 97—98 163
בריטער ערנעסט 99
ברעטהאָלץ שיע 117
ברעכער העניריק 121
ברענדער ישראל מאיר 149

גאבעל העניריק 97
גאָטשריד לייזער 104
גאַל רודאָלף 99
גאָלד ד״ר, דעפּוטאַט 99
גאָלדמאַן מ. י. 252
גאָלדמאַן נחום 288
גאָלדמאַדען אברהם 125 127 169 291 298
גאָלדשמידט אַדאָלף 294 296
גאָלוכאָווסקי אַגענאָר 99

גאַלסוארטי דזשאַן 213
גאַרדין יעקב 125 127 167 169 175 291 298
גאַרקי מאַקסים 210
גורליט קאַרנעליוס 206
גוטמאַן יידל 167
גוטמאַן שמואל וואָלף 167
גייער זיגפריד 211
גייער מאיר 176
גימפּעל יעקב בער 167
גלאַזענאַפּ, פּאָליצייַ־פּרעזידענט 267—268
גליקסבערג, פּאַרלעגער 184
געטהע י. ו. 210 254 266 268 294
געלערט אַוגוסט 19
געלערט לאַזער 18 23 25
געלערטער מאַקסימיליאַן 143
גראָזער, שילער 30 32
גראָס אַדאָלף 98 99
גראָס משה 243
גראָסמאַן סטעפאַן 207 213
גרונוואַלד מיאַקס 245—246
גרילפּאַרצער פראַנץ 183
גרינבערג קאַרל 223—224
גרינהוט קאַרל 223—224
גרינשפּאַן הערש וואָלף 17
גרינשפּאַן סורציע 17
גרינשפּאַן שלמה 131
גרעגאָרי פּערדינאַנד 213
גרעץ היינריך 113

דאַשינסקאַ־גאָלינסקאַ זאָפיאַ 113
דאַשינסקי איגנאַצי 36 98 113
דימאַנד הערמאַן 98
דינעזאַן יעקב 125
דוחאַזשאַק מאַקס 204 296
דרוקער, טעאַטער־קאָנצעסיאָנער 166

האבערדאַ פראַפ. 225
האַנעמאַן קאַרל 206
האַהענפעלז סטעללאַ 210 233
האַופטמאַן גערהאַרט 127 183 209 216 222 274
האַופטמאַן קאַרל 274
האַלבאַן אַלפרעד 189
האַלבאַן יאָזעף 189
האַלבאַן לעאָן 189
האַלדער ישראל 283
האַלענדער פעליקס 261
האַלפּערן אַנזעלם 108
האַלפּערן מ. ל. 287
האַלפּערן קאַרל 108
האַנקעוויטש לעאָ 103
האַפמאַנסטאַל הוגאָ 234
האָק סטעפאַן 204
האַראַוויץ סאַמועל 99
האַרדען מאַקסימיליאַן 294
האַרט בער 169
האַרט הערש 169
האַרט לודוויג 214
האַרטמאַן לודאָ מ. 204
האַרטמאַן פּאָול 266 269
האַרניק יאָזעף 117
הובערמאַן בראָניסלאַוו 127
הורוויץ משה 125 127 169
היבנער, האַטעל־אייגנטימער 64
היי יוליוס 294
הייזלער, פראַפ. 294
היילבאָרן ערנסט 206
היימאַן מאַריץ 293
היינע אַלבערט 200—202
הייערמאַנס הערמאַן 214
הירש, באָראָן 27
הירשביין פּרץ 174 175 238 291 298
העסעל, בעקעריי 27
העקעל ערנסט 114
הערמאַן דוד 174 175
הערמאַן מאַקס 294 295 297—298
הערצבערג, לערער 121
הערצל פּוילינע 249

וואַגנער יאָורג 226—228
וואַלאַשעק ריכאַרד 204
וואָלד, שילער 146
וואָלף טעאָדאָר 260 261
וואַלפּסזאָהן האַללע אהרן 291
וואַלצעל אָסקאָר 206
וואַנגענהיים, אַקטיאָר 268
וואַרטסמאַן יחזקאל 125
וואַשיץ פישל 176
וויטאָרעלי, פרעזידענט 225
וויטיק סעמען 103
וויטקאָווער פישל 176
וויטקאָווסקי געאָרג 284
וויטקאָווסקי, שילער 146
וויטער א. 247 289 291
וויכערט בעריש 23—24 116
וויכערט הערשל 16
וויכערט יוסיע 13—15

וויכערט יאַנקל 17
וויכערט עזרא 15
וויכערט, פאַרלעגער 256—257
וויכערט פון בערזשאַן 66
וויכערט ראובן 15
וויכערט רויזע 130
וויכערט רחל 15
וויכערט ריזע 15
וויכערט שרה 19 23—24, 28 128—130, 132 140—141 161—162 185—186 253
וויל אַלעקסאַנדער 204—205
וויללען יאַזעף 205
ווינבערגער ד״ר 141
ווינרעב 159
ווייסהויז 156
וויסבערג מאיר 30—31 47—48 125
וויסקירכנער ד״ר 234
וויץ, אַקטיאַר 170
וועלט דער צוויטער 283 294 297
וועלנער טויבע 17
וועלנער שמחה נתן 17
וועלסאַן, פרעזידענט 282
ווינדרייך וועלוול 156
ווינטער, ברידער 155
ווינטערשטיין עדוואַרד 267
ווינטשעווסקי מאַריס 287
ווינספיאַנסקי סטאַניסלאַוו 127
ווינטאַר ווילהעלם 296
ווירטה מיכל 176
וועגנער פּאַול 269 278
וועטשטיין דוד 168
וועלטהיים יאַהאַנעס 244—245

זאַלטען פעליקס 207 234
זאַנענטהאַל אַדאָלף 209 221
זאַץ לודוויג 170
זביהלעי, שילער 43
זיבס טעאָדאָר 296
זיגלער מאַריץ 238
זיווערס עדוואַרד 296
זיינפעלד אַוורעמל 26
זיינפעלד מאַקס 103
זינגער איזידאָר 235
זינגער מענדל 159
זינגער פייגע 128
זרבבל י. 242
זשיטלאָווסקי חיים 158—160 243
זשיראַרדי אַלעקסאַנדער 211 221

חאַרטינער מאיר 176

טאַלסטאי לעוו 209 235
טאַגדלער, פּראָפ. 226
טאַגדערא, לערער 43
טאַגענצאַפּ, טעאַטער־קאָנצעסיאָנער 166
טאַרנאָווסקי ד״ר 250
טויבש לייבל 101
טיק וויליהעלם 183
טענענער יוליוש 188 202
טערליקאָווסקי פראַנצישעק 45
טערלעצקי, לערער 47
טראַפשאָ אַנאַסטאַזי 188 202
טריטש דייוויס 288
טשאַטשקעס נתן 50

יאַן קאַזימיעזש 12
יאַניגס עמיל 278—279
יאַנקעלעוו־קאַגאַנאָוו זוס 287
יאַקאָבזאָהן זיגפריד 207 293
יאַקאָבי מאורוס 113
יאַקאָבאָוויטש דוד 150
יאַרנאָ יאָזעף 211
יהואש 287
יוריס א. ש. 246—247 286
יעגער, פּראָפ. 57
יעזיעניצקי מיכאל 45
יעספערסען אָטטאָ 296

כתריאל — ז. כאַזאַנאָוויטש לעאָן
כאַזאַנאָוויטש לעאָן 175 242 247 287
כארטינער מ. — ז. האַרטינער מאיר
כלאַמאַטש, פּראָפ. 189
כמיעלניצקי מלך 243

לאובע היינריך 221
לאוטענבערג, דיר. 259
לאַטאַשינסקי, לערער 45—46
לאָטהאָר רודאָלף 205
לאַטיינער יוסף 125 169
לאַמאַש היינריך 220
לאָמניצקי 114
לאַנדויער גוסטאַוו 288
לאַסקער־שילער עלזע 288
לאַפּין בער 287

לאַפלאַס פּ. ס. 114
לאַפע דע וועגאַ 184
לאַקער בערל 287
לוביטש ערנסט 279
לוקסעמבורג ראַזאַ 283
לוענער קאַרל 233 234
לוקאַטש וואַסיל 193 194
ליבערמאַן בענעדיקט 286
ליבערמאַן הערמאַן 98
ליבערמאַן פילים 108 163
ליבקנעכט קאַרל 283
ליטמאַן פּעפּי 171 172
ליינקויף יאָזעף 27
ליכטענשטיין, פּרינץ 234 250
ליסקאָווסקי־קאָשעמבאַהר 189 192
ליפּאָויץ יאַקאָב 235
ליפּמאַן לאָזער 121
לעהנער פריץ (בעדאַ) 244
לעוויט, פּאַרלאַג 241 242 244
לעוויצקי קאָסט 31
לעוטע הייגריך 257
לעוונטאַל, פּאַרלעגער 184
לעוונשטיין־אָפּאָקאַ נאַטאַן 99
לעוונשטיין אָפּאָקאַ סטאַניסלאַוו 99
לעסינג ג. ע. 275
לענץ אידע 19—20
לענץ 19
לענץ י. מ. ר. 268
לעשצינסקי יעקב 287

מאַזלער אַנזעלם 103
מאָזענטהאַל סאַלאָמאָן 205
מאַטערלינק מאָריס 233
מאַיסי אַלעקסאַנדער 213—214 270
מאַיקאָווסקי סטאַניסלאַוו 43
מאַלייער 278 297
מאַלער אַרטור 97
מאַן הייגריך 234 275—276
מאַן טאָמאַס 234
מאַנדיטשעווסקי, שילער 120
מאַסאַרי פריצי 259
מאַססע רודאָלף 253 259 260
מאַרגוליעס, אַדוי. 240
מאַרטערשטייג מאַקס 206
מאַרטקאָוויטש, פּאַרלעגער 184
מאַריץ, היזירער 231
מאַרקס קאַרל 102
מוירער 138
מיזעס מתתיהו 159
מילאַן עמיל 214
מילעווסקי, אַקטיאָר 127
מינאָר יאַקאָב 204
מיצקעוויטש אַדאַם 113 134—135 149 183
מירסקי יוזעף 43
מעדעם וולאַדימיר 242—243
מעהרינג פראַנץ 207
מעלצער אַדאָלף 168
מענדעלע מוכר ספרים 125 247 288

נאַגלער הערש 244—245
נאָוועללי ערמעטע 214
נאָמבערג ה. ד. 125 158 160 163 166 170 174 288
נאַני ע. ג. 137
נאָסיג אַלפרעד 136
ניגער שמואל 287
ניזע האַנזי 211
ניימייער ד"ר 234
נייער אַלעקסאַנדער 244—245
נימהין אַרטור 37
ניעמאָיעווסקי אַנדזשעי 116

סאָביעסקי יאַן 12
סאָפאָקלעס 184 297
סטאַדאָר אַדאַם 149
סטאַדניק, טעאַטער־דירעקטאָר 127
סטוויערטניאַ פּאָוועל 97 98
סטושיגאָווסקי יאָזעף 204 296
סטראַקאָש אַלעקסאַנדער 266
סטרינדבערג אויגוסט 127 266 269
סיטשינסקי מיראָסלאָוו 39 196
סיענקעוויטש העניריק 113
סלאָוואַצקי יוליש 113 183
סניעגאָוו לעאָניד 168
סעגאַלאָוויטש ז. 287
ספּעקטאָר מרדכי 125
סראַטשינסקי, לערער 43—44

עבנער מאיר 158
עבנער מאַקס 67 117
עבעל, אַקטיאָר 169
עהרענשטיין אַלבערט 288
עטינגער שלמה 291
עלבלינגער 154
ערצבערגער מאַטיאַס 283

פּאָולזען מאַקס 200
פּאַטאַי, רייכסראַט־פּרעזידענט 234

פֿאָטאָצקי אַנדזשעי 39 60—61 92 196
פֿאָטאָצקי יוזעף 92
פֿאָטאָצקי פּעליקס 12
פֿאָלאַניעצקי, פּאַרלעגער 184
פֿאָלאַק בעטי 43 244
פֿאָלגאַר אַלפּרעד 207
פֿאָלענבערג מאַקס 259
פֿינסקי דוד 125 138—139 288 289 290 291 298
פֿינעלעס משה 91
פֿיק, פּראָפ. 255
פֿלאָוטוס 184
פֿעטראַש־חאַלמוט 202—203
פֿעכנער 64
פֿעלטשאַרסקי, לערער 45
פּראָקאָפּשיץ, סטאַראָסטע 104
פּרוס באָלעסלאַוו 113
פּרילוצקי נח 158
פּרעגער מאַקס 241 244
פּרץ י. ל. 125 158—160 161 164 170 174 175 243 244 254 287 289 290 291 298
פּשיבישעווסקי סטאַניסלאַוו 101

צאַרנבערג קאַרל 288
צוקס א. מ. 243
צייגער, לערער 31
צייטל בערטאָלד 216
צימאַן יעקב 287
צילי־פּאָוויטש עוגען 223
צישער יוסף 197
צישער־פּאַרלאָג 184 186 207 211 293
צעכטער, לערער 201—202
צענדל הערשל 120 134
צערנהאָף יצחק 119
צראָנץ יאָזעף 98 110 233 236
צראָנץ פּערדינאַנד 220 231 236
צראָנצוויז מאיר 82
צראָסטיג משה 49 101 176
צרוג שמעון 125 287
צרומקין אסתר 159
צריבעס 184
צרויד זיגמונד 245
צרעקסאַ פּרידריך 261

צוויג אַרנאָלד 288 292—293
צוועכער —ז. באָרטען הערש
צונזער אליקום 287
צוקערמאַן הוגאָ 244
צוקערקאַנדל, פּאַרלעגער 184
ציבולסקי, לערער 29 36 46
ציגלער, ראַבינער 253—254 258—259 260
צעקלער טעאָדאָר 40

קאַהאַן לאַזאַר 288
קאַהאַנע אַרטור 261
קאָהן אהרן 41—43
קאָהען הערמאַן 288
קאַוועצקי זיגמונט 127
קאַוטסקי קאַרל 213
קאָזשעניאָווסקי יוזעף 113
קאַינץ יאָזעף 209
קאַכאַנסקי לעאָניד 287
קאָכאַנסקי עלי 287
קאָכאַנסקי פּאָוועל 287
קאַלדעראָן 127 184 210
קאַלידאַסאַ 184
קאָלישער הענריק 39 99
קאָלניק אַרטור 150
קאָן הענעך 251
קאַנט אימאַנועל 114
קאַסטלע עדוואַרד 204
קאַספּראָוויטש יאָן 254
קאַפּלאַנסקי שלמה 242
קאַפּלון־קאָגאַן 288
קאַפּשטיין טעאָדאָר 259
קאַציזנע אַלטער 294
קאָראַלניק א. 174
קאָרנגרין, לערער 154
קויפמאַן אָסקאָר 280
קויפמאַן פּריץ מרדכי 284 285 286—289 290
קורץ סעלמאַ 189
קיזלער, באַנקיר 88
קירטון ד"ר — ז. טשאַטשקעס נתן
קליינמאַן אַנזעלם 176
קליינמאַן משה 101 159 165 175
קליינער יוליוש 195
קלייסט היינריך 280—281 297
קלעצקין באָריס 247
קנאָפּ אייזיק 117
קנאָפּ מיכל 117
קעניגסבערג דוד 287
קערר אַלפּרעד 207
קראָוז וערנער 267—268
קראָוז קאַרל 207
קראַסינסקי זיגמונט 183

קראַשעווסקי י. אי. 113
קריגעל 100
קרייצנאַך ווילהעלם 206
קרייצנאַך טעאָדאָר 206
קרייצנאַך מיכאל 206
קרעפל יונה 197—198
קרעץ יוזעף — ז. מירסקי יוזעף

ראָבינזאָן אברהם 124 125 174
ראָבינזאָן, לערער 112
ראַוויטש מלך 163 243 287
ראַזניצקי י. ח. 247
ראָזענבוים יעזשי 162
ראָזענפעלד מאַקס 241
ראָזענפעלד מאָריס 216 287
ראַטנער מ. ב. 241
ראַלניק יוסף 287
ראָסטאָן עדמאָן 247
רוב אָטטאָ 199
רובשטיין ב. 287
רויך עדמונד 98 99
רונד אַרטור 283
רוף ד"ר 140
ריטנער טאַדעוש 53 189 234 244
ריטנער עדוואַרד 54 99
רייזען אברהם 158—160 163 164 170 244 287
רייכער עמנואל 209
ריינהאַרדט מאַקס 163 199 210 214 255 256 258—260 261—272 273 274 276 280 294
ריים עריך 261
רייצעס, רעפטאַט 99
רעטי, פראָפ. 203
רענאָן ערנעס 116
רעננער קאַרל 239
רעענצקי, פּראָפ. 140
רעסלער קאַרל 212—213
רעקלאַם, פאַרלאַג 204 206 214

שאָץ מאַקס 220 221 241 287
שאַר משה 255
שאַרגאָ סטאַניסלאַוו 44 46—47 149
שוערטפינגער אַרטור 21—23
שוערטפינגער רוזשקע 21—23
שוסהיים א. ל. 103
שוסהיים, מגיד 103
שטאַנד אַדאָלף 97 100 101
שטאָס קאַרל 220—221
שטיין, שילער 146—148
שטיינהויז ד"ר, דעפוטאַט 99
שטענצעל ד"ר 107
שטענצעל וולאַדיסלאַוו 107
שטערן, דעפוטאַט 99
שטערנהיים קאַרל 278
שטראָוס ריכאַרד 206
שטרויכער בענגאָ 98 156
שטרויס לודוויג 288 289
שטרוק הערמאַן 290—291 292
שיי יאָזעף 221—222
שיי פרידריך 221
שייקעוויטש נ. מ. (שמ"ר) 125 169
שילדקרויט רודאָלף 214—215
שילינג סעם 168—169
שילער פרידריך 210 277
שיפער יצחק 242
שיפער, לערער 30 31
שיפמאַן מאַקס 27
שלום עליכם 125 164 174 175 247 254 291 298
שלעגעל אויגוסט וילהעלם 183
שמ"ר — ז. שייקעוויטש
שניאור זלמן 244 287
שניצלער אַרטור 211 234
שעוטשענקאָ טאַראַס 134 135 146
שענבערג איזשע 168
שענהער קאַרל 211 234 267
שעפטיצקי אַנדזשעי 38
שעפטיצקי סטאַניסלאַוו 38
שעקספיר 183 210 297
שערל, פאַרלאַג 260
שפונד חיים 95
שפונד שמעון 95
שפיגעל יואל 171
שפילריין יצחק 289
שפיצער סאַלאָמאָן 31
שפעכט ריכאַרד 207
שראָגער, בריידער 103
שרייבער, אַקטיאָר 204
שרייער יצחק 243

FOLK CENTRE
No. 463 A.
LIBRARY